

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К.Д. УШИНСЬКОГО»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВДОВІЧЕНКО ОКСАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК: 159.922(043)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ОНТОГЕНЕЗІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.В. Вдовіченко

Науковий консультант: Чебикін Олексій Якович, доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України

ОДЕСА – 2019

АНОТАЦІЯ

Вдовіченко О.В. Психологічні основи ризику особистості в онтогенезі. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2019.

Актуальність вивчення феномену ризику в психології обумовлена умовами, що диктує сучасне українське суспільство. Розвиток та впровадження новітніх технологій впливає на те, що особистість знаходиться у постійній небезпеці, емоційній напрузі, соціально-економічному нестабільному середовищі, що приводить її до прояву активного (люди свідомо залучаються до небезпечної ситуації) та пасивного (реагування на техногенні, природні катаклізми, військові дії та ін.) ризиків.

Означені процеси у суспільстві та дослідження в психологічній науці дають підставу до переосмислення психологічного змісту феномену «ризик» та вивчення його особливостей у різних вікових періодах.

У дисертації наведено теоретико-методологічне обґрунтування та положення циклічної структурно-процесуальної моделі ризику особистості та запропоновано систему понять, що описують зміст та специфіку ризику особистості, психологічні особливості його вираженості в онтогенезі, а також психолого-педагогічні технології для його превенції та корекції в умовах навчально-виховного процесу.

Систематизовано та узагальнено методологічні, теоретичні, емпіричні підходи до розуміння понять «ризик», «небезпека», «ситуація ризику». Проблематика психології ризику багатоаспектно висвітлюється в науковій літературі, традиційно починаючи з впливу мотивації на прийняття рішення та поведінку людини в умовах, його виправданості та обґрунтованості, зв'язку схильності до ризику з девіантною поведінкою, особистісного змісту почуття ризику, дослідження різних аспектів схильностей до ризику, ототожнення з

небезпекою, загрозою, втратами та закінчуючи пошуком нових ідей, спрямованістю на прогресивне майбутнє тощо.

Сформульовано висновок про ризик як усвідомлений вибір особистості, спрямований на подолання небезпечних ситуацій, в якому проявляється активність і прагнення домогтися позитивного, оптимального результату, в тому числі перевершити те, що очікувалося і передбачалося.

Також при аналізі доступних для нас досліджень з проблеми ризику можна позначити, що даний феномен слід розглядати на чотирьох рівнях організації й функціонування суспільства: *мегарівні* (людське суспільство взагалі), *макрорівні* (конкретне суспільство), *мезорівні* (соціальна група) та *мікрорівні* (окрема особистість). Для психології природно розглядати ризик на мікрорівні – рівні окремої особистості. Деталізуючи ризик на мікрорівні у психологічній науці, на наш погляд, необхідно застосовувати словосполучення «ризик особистості», яке дозволяє показати інший його зміст та передати відміну від суміжних наукових дисциплін (економіка, політика, екологія, соціологія, філософія, юриспруденція та ін.).

В даний час суб'єкту все частіше доводиться стикатися з небезпечними ситуаціями та ризикувати, і величезний вплив при цьому надають в більшості випадків саме психологічні особливості особистості.

У дисертації ризик особистості трактується як інтегральне утворення, що виявляється у схильності та готовності особистості до ризику, суб'єктивній оцінці ситуацій як небезпечних/невизначених, залежить від когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних та конативних чинників і визначає особливості прийняття рішення щодо поведінки у ситуації ризику.

Психологічними основами ризику особистості виступають як його складові (суб'єктивна оцінка ситуації як небезпечної/невизначеної, схильність та готовність до ризику), так і системна взаємодія когнітивних, мотиваційно-регулятивних, конативних, афективних чинників.

Визначення психологічних основ ризику особистості в онтогенезі має доцільність та свою специфіку, а саме, уявлення про доцільність ризикованих

вчинків та ризикованої поведінки у період з молодшого дошкільного до молодшого шкільного віку; розвиток індивідуального рівня схильності до ризику через ідентифікацію з рольовими моделями у підлітковому та юнацькому віці; фіксація індивідуальних особливостей та форм ризикованої поведінки у період дорослості та зрілості завдяки актуалізації накопиченого досвіду та субкультурних норм; зниження (вигорання) ризикованої поведінки у літньому віці. Схильність до ризику характеризується інтенсивним зростанням у підлітковому віці, досягає свого піку в молодості, після чого поступово знижується.

Дослідження ризику особистості передбачає врахування специфіки вікових криз. Криза, як ситуація неможливості подальшого існування особистості у наявному статусі, неспроможності реалізувати внутрішні потреби свого життя, впливає на ставлення до ризику, ризиковану поведінку. Особливо значущими для дослідження проблематики ризику особистості є вікові кризи такі, які обумовлюють глобальні змістові та структурні зміни онтогенетичного розвитку психіки та ідентичності особистості, а саме кризи підліткового (13-16), молодого (30-35) та середнього (45-50) віку.

Комплекс методів дослідження ризику особистості та його психологічних чинників має містити методики, спрямовані на визначення суб'єктивної оцінки ситуації невизначеності та небезпеки, симптомокомплексу імпульсивності-раціональності, а також особливостей схильності та готовності до ризику, особливості прийняття рішень та рефлексії поведінки. Когнітивний блок психодіагностики враховує дослідження когніцій, пов'язаних з ризиком, а також креативності і когнітивних стилів, що обумовлюють становлення ризику особистості. Мотиваційно-регулятивний психодіагностичний блок спрямований на виявлення особливостей життєстійкості, мотивації та вольової саморегуляції як чинників ризику особистості. Конативний психодіагностичний блок спрямований на вивчення, в першу чергу, копінг-стратегій, а також агресивних проявів поведінки і поведінкових стратегій вирішення конфліктів.

Афективний – виступають особистісна та ситуативна тривожність, а також психоемоційні стани у ситуаціях невизначеності та небезпеки.

Теоретичний аналіз психологічної літератури та результати власного констатувального етапу емпіричного дослідження вказують на необхідність застосування ефективних методів, спрямованих на превенцію та корекцію ризику особистості у підлітковому віці, для побудови превентивно-корекційної системи ризику особистості в підлітковому віці.

Система будувалась, ґрунтуючись на основних положеннях ситуаційного, особистісного та системного підходів, що передбачало створення умов для превентивно-корекційних заходів ризику особистості, які базуються на визначених в попередніх розділах динаміці, структурі, типології, чинниках та циклічній структурно-процесуальній моделі досліджуваного явища. Базисом виступають, зокрема загальновідомі конкретно-наукові принципи методології: детермінізму, системності, поетапності, розвитку, активності, єдності свідомості та діяльності, об'єктивності тощо.

Розробка превентивно-корекційної системи ризику особистості була здійснена для осіб підліткового віку, оскільки за даними літературних першоджерел та власних пошукувань саме даний період є: 1) найбільш сензитивним щодо вираженості ризику особистості (високі показники якісних та змістовних компонентів схильності до ризику та до екстремально-ризикової поведінки); 2) основою у формуванні та становленні відношення до ризику, його оцінки, особливостей прийняття ризикованих рішень, специфіки та репертуару ризикованих дій, включеності в ситуацію ризику тощо; 3) одним з перших етапів усвідомлення ризику та небезпечності; 4) віком, якому властива підміна впевненості у собі ризикованістю та ризиковною поведінкою; 5) потужно впливає на подальше життя особистості в контексті безпеки життєдіяльності як власної, так і оточення.

Ключові слова: ризик, психологія ризику, схильність до ризику, готовність до ризику, ризик особистості, циклічна структурно-процесуальна

модель ризику особистості, особистість, ситуація ризику, суб'єктивна оцінка ситуації, онтогенез, вікові кризи, корекція ризику особистості.

Vdovichenko O. The psychological basis of personality risk in ontogenesis. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for the psychology doctor's degree, speciality 19.00.07 – pedagogical and development psychology.– State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», Odesa, 2019.

The relevance of studying the phenomenon of risk in psychology is conditioned by the conditions that dictate modern Ukrainian society. The development and introduction of new technologies influences that the person is in constant danger, emotional tension, socio-economic unstable environment, which leads to the manifestation of active (people deliberately involved in a dangerous situation) and passive (responding to man-made, natural disasters, military actions, etc.) risks.

These processes in society and research in psychological science give rise to a rethinking of the psychological content of the phenomenon of "risk" and to study its features in different ages.

The dissertation presents the theoretical and methodological substantiation and position of the cyclical structural and procedural model of personality risk and proposes a system of concepts describing the content and specificity of personality risk, psychological features of its expression in ontogeny, as well as psychological and pedagogical technologies for its prevention and correction in the conditions of educational process.

Methodological, theoretical, empirical approaches to understanding the concepts of "risk", "danger", "risk situation" are systematized and generalized. The problem of risk psychology is covered in many aspects in the scientific literature, traditionally starting from the influence of motivation on decision making and human behavior in conditions, its justification and validity, connection of risk aversion with deviant behavior, personal content of risk sensation, research of sense of risk

identifying with danger, threat, loss and ending with the search for new ideas, focus on a progressive future and more.

The conclusion about risk is formulated as an informed choice of the person, aimed at overcoming dangerous situations, in which activity and desire to achieve a positive, optimal result, including exceeding what was expected and anticipated, is manifested.

Also, when analyzing the research available to us on risk, it can be noted that this phenomenon should be considered at four levels of organization and functioning of society: mega-layers (human society in general), macro-levels (specific society), mezzo-levels (social group) and micro-levels (individual) . For psychology, it is natural to consider the risk at the micro level - the level of the individual. In detailing the risk at the micro level in psychological science, in our opinion, it is necessary to use the phrase "risk of personality", which allows to show its different content and convey the difference from related scientific disciplines (economics, politics, ecology, sociology, philosophy, law, etc.).

Nowadays, the subject is increasingly faced with dangerous situations and risks, and in this case, in most cases, psychological characteristics of the individual have a huge impact.

In the dissertation, the risk of personality is interpreted as an integral formation, manifested in the propensity and willingness of the person to risk, subjective assessment of situations as dangerous / undefined, depends on cognitive, affective, motivational-regulatory and conative factors and determines the peculiarities of decision situation risk.

Psychological basis of personality risk are its components (subjective assessment of the situation as dangerous / uncertain, predisposition and willingness to risk), as well as systematic interaction of cognitive, motivational, regulatory, connective, affective factors.

Determining the psychological bases of personality risk in ontogeny has expediency and specificity, namely, the idea of the expediency of risky behaviors and risky behavior in the period of preschool to younger school age; developing an

individual level of risk aversion through identification with role models in adolescence and adolescence; fixation of individual characteristics and forms of risky behavior during adulthood and adulthood due to actualization of the accumulated experience and subcultural norms; reduction (burnout) of risky behavior in old age. Risk exposure is characterized by intense growth in adolescence, peaks in youth, and then gradually declines.

The study of personality risk involves taking into account the specifics of age crises. Crisis, as a situation of impossibility of further existence of a person in the existing status, inability to fulfill the internal needs of his life, influences the attitude to risk, risky behavior. Particularly important for the study of personality risk are age-related crises that cause global substantive and structural changes in the ontogenetic development of the psyche and identity, namely the crisis of adolescents (13-16), young (30-35) and middle (45-50) age .

The complex of methods of researching the risk of personality and its psychological factors should include techniques aimed at determining the subjective assessment of the situation of uncertainty and danger, the symptom complex of impulsiveness-rationality, as well as the features of risk aptitude and willingness, features of decision making and reflection of behavior. The Cognitive Psychodiagnostic Unit takes into account the study of risk-related cognitions, as well as the creativity and cognitive styles that drive personality risk. The motivational and regulatory psychodiagnostic block is aimed at identifying the features of vitality, motivation and volitional regulation as factors of personality risk. The connective psychodiagnostic unit aims to study, first and foremost, coping strategies, as well as aggressive behaviors and behavioral conflict resolution strategies. Affective - personal and situational anxiety, as well as psycho-emotional states in situations of uncertainty and danger.

Theoretical analysis of the psychological literature and the results of our own ascertaining stage of empirical research indicate the need to apply effective methods aimed at prevention and correction of personality risk in adolescence, to develop a preventive-correction system of personality risk in adolescence.

The system was built on the basis of the basic provisions of situational, personal and systematic approaches, which provided the creation of conditions for preventive and corrective measures of personality risk, based on the dynamics, structure, typology, factors and cyclical structural and procedural investigations defined in the previous sections. The basis is, in particular, well-known specific scientific principles of methodology: determinism, systematicity, stages, development, activity, unity of consciousness and activity, objectivity, etc.

The development of a preventive-corrective system for personality risk was carried out for adolescents, since according to the literature sources and their own searches, this period is: 1) the most sensitive to the severity of personality risk (high rates of qualitative and meaningful components of risk exposure and risk of ecstasy behavior); 2) the basis in the formation and formation of attitude to risk, its evaluation, features of risky decision making, specificity and repertoire of risky actions, involvement in risk situation, etc .; 3) one of the first stages of awareness of risk and danger; 4) age, which is characterized by a change in confidence in risky behavior and risky behavior; 5) strongly influences the further life of the individual in the context of the safety of life of both his own and his environment.

Keywords: risk, psychology of risk, risk predisposition, risk readiness, personality risk, cyclical structural-procedural model of personality risk, personality, risk situation, subjective assessment of the situation, ontogeny, age crises, correction of personality risk.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Монографія:

1. Вдовіченко О. В. Психологія ризику особистості: монографія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2019. 456 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Вдовиченко О. В. Психологические закономерности принятия рискованных решений в экстремальных ситуациях. *Актуальні проблеми*

психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К.: Міленіум, 2003. т. 7. ч.1. С. 43–50.

3. Вдовиченко О. В. Проблема риска: основные его свойства. *Наука і освіта*. 2004. № 3. С. 24–25.

4. Вдовиченко О. В. Чинники, що впливають на прояв ризику. *Вісник АПН України. Сер. Педагогіка та психологія*. Київ: Педагогічна преса, 2005. № 3 (48). С. 107–111.

5. Вдовиченко О. В. Риск как сущность творческого процесса. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. Психологія*. 2005. № 6 (30). ч. II. С. 16–22.

6. Вдовиченко О. В. Оценки риска в различных сферах профессиональной деятельности *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Сер. Психологічні науки*. 2005. № 31. Т. 1. С. 74–76.

7. Вдовиченко О. В. Выделение наиболее значимых волевых качеств, влияющих на отношение к риску. *Наука і освіта*. 2005. № 5–6. С. 26–28.

8. Вдовиченко О. В. Апробация опросника склонности к риску в различных сферах деятельности. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. Психологічні науки*. 2007. № 17 (41). ч. I. С. 66–69.

9. Вдовиченко О. В. Роль риска в творческом процессе. *Наука і освіта*. 2007. № 4–5. С. 21–24.

10. Вдовиченко О. В. Роль потребности и ее влияние на степень риска. *Наука і освіта*. 2007. № 8–9. С. 23–26.

11. Вдовиченко О. В. Проблема риска в педагогическом взаимодействии. *Наука і освіта*. 2008. № 3. С. 63–67.

12. Вдовиченко О. В. Проблема риска в экологической психологии. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. К.: «Логос», 2008. т. 7. Вип. 15. С. 33–37.

13. Вдовиченко О. В. Психологические аспекты риска в контексте национальной культуры. *Наука і освіта*. 2008. № 7. С. 38–42.

14. Вдовиченко О. В. Минимизация неоправданного риска. *Наука і освіта*. 2009. № 5. С. 32–38.
15. Вдовиченко О. В. Прояв ризику на психоемоційному рівні. *Наука і освіта*. 2009. № 9. С. 9–14.
16. Вдовиченко О. В. Психологические аспекты оценки толерантности человека к риску. *Наука і освіта*. 2010. № 1. С. 17–23.
17. Вдовиченко О. В. Мотивационные конструкты, обуславливающие возникновения риска. *Наука і освіта*. 2010. № 9. С. 29–35.
18. Вдовиченко О. В. Метод візуалізації як засіб формування суб'єктивної здатності до обґрунтованого ризику. *Наука і освіта*. 2010. № 10. С. 159–164.
19. Вдовиченко О. В. Проявление особенностей риска в подростковом возрасте. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2011. т. XIII. ч. 5. С. 34–39.
20. Вдовиченко О. В. Теоретико-методологические подходы к рассмотрению риска как динамического процесса в психологии. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди»*, 2012. Вип. 25. С. 255–260.
21. Вдовиченко О. В. Психологическая профилактика рискованных действий у подростков в учреждениях рекреационного типа. *Наука і освіта*. 2012. № 10. С. 46–50.
22. Вдовиченко О. В. Философско-антропологический аспект феномена «риск». *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Психологія*. 2013. Вип. 46. ч. I. С. 37–49.
23. Вдовиченко О. В. Психологическая модель рискованного действия. *Проблеми екстремальної та кризової психології*: зб. наук. праць. Харків: НУЦЗУ, 2013. Вип. 14. ч. I. С. 62–71.
24. Вдовиченко О. В. Проблема риска: Гендерный аспект. *Наука і освіта*. 2014. № 11. С. 71–77.

25. Вдовіченко О. В. Психодіагностика готовності до ризику у різних сферах життя. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Психологія*. 2017. Вип. 55. С. 328–337.

26. Вдовіченко О. В. Ризик особистості як фактор мотивації досягнення та губристичної мотивації на кризових етапах онтогенезу. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Психологія*. 2017. Вип. 56. С. 41–51.

27. Vdovichenko O. V. Subjective risk assessment of uncertainty and danger situations: diagnostics, psychological predictors and age dynamics. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Психологія*. 2018. Вип. I (57). С. 31–39.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав та у виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз:

28. Вдовіченко О. В. Риск личности: Социально–психологическая составляющая. *Modern tendencies in the pedagogical science of Ukraine and Israel: The way to integration*. Ariel University Center of Samaria. 2014. Issue 5. P. 456–463.

29. Вдовіченко О. В. Типологія особистості ризику. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2015. Вип. 29. С. 115–124.

30. Вдовіченко О. В. Особистість ризику на кризових етапах онтогенезу. *Психологічні перспективи*. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. 2015. Вип. 26. С. 40–50.

31. Вдовіченко О. В. Поведінкові прояви особистості ризику у кризі на різних етапах онтогенезу. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. III (26). Issue 50. P. 79–82.

32. Вдовіченко О. В. Семантическое пространство риска у подростков. *Вестник Калужского университета*. 2015. № 4. С. 29–35.

33. Вдовіченко О. В. Корегування стресових станів в умовах рекреаційних закладів у підлітків. *Наука і освіта*. 2016. № 9. С. 23–28.

Публікації в інших наукових виданнях:

34. Вдовиченко О. В. Теоретико-методологические исследования склонности к риску. *Психологія сучасності: наука і практика*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. молодих науковців. Одеса: ПДПУ імені К. Д. Ушинського, 2004. С.58–59.

35. Вдовиченко О. В. Психологические особенности, влияющие на стремление к рискованным поступкам у молодёжи. *Наука та інновації – 2005*: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Т. 13. Психологія. Дніпропетровськ, 2005. С. 70–72.

36. Вдовіченко О. В. Співвідношення індивідуальних та групових ризиків. *Науковий вісник університету «Львівський Ставропігон»: Серія психолого-педагогічна*. Львів: Вид-во Університету «Львівський Ставропігон», 2005. Вип. I. С. 35–41.

37. Вдовиченко О. В. Система целенаправленного коррегирования риска у студентов. *Актуальні проблеми практичної психології*: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. Херсон: Вишемирський В.С., 2006. С. 52–55.

38. Вдовиченко О. В. Влияние проявления риска на профессиональное становление личности. *Сучасні наукові дослідження – 2006*: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Т. 35. Психологія та соціологія. Дніпропетровськ, 2006. С. 13–16.

39. Вдовіченко О. В. Ризик в професійній діяльності. *Проблеми психолого-педагогічного супроводу підготовки фахівців у вищій школі*: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. сем. Одеса: СМІЛ, 2006. С. 69–72.

40. Вдовиченко О. В. Склонность к риску в межличностной сфере. *Современное состояние теоретический и прикладных психологических исследований в социальной и педагогической психологии*: материалы 3-ей Всероссийской научно-практической конф. 29-30 ноября 2007 г. Иваново: Ивановский государственный университет, 2007. С. 8–12.

41. Вдовиченко О. В. Риск как неотъемлемая характеристика менеджера. *Розвиток особистості професіонала в умовах соціально-освітніх трансформацій суспільства: теорія і практика: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. 7-8 травня 2007 р. Одеса: СМІЛ, 2007. С. 103–106.*

42. Вдовиченко О. В. Психологическая готовность к риску в профессиональной деятельности. *Социальные риски в современном поликультурном обществе: психологические и педагогические аспекты: материалы Междунар. научно-практической конф. 6-7 ноября 2008 г. Тверь: Изд-во Московского психолого-социального ин-та, 2008. С. 88–93.*

43. Вдовиченко О. В. Риск в сфере профессиональной деятельности человека. *Психологические технологии в экстремальных видах деятельности: материалы IV Междунар. научно-практ. конф. 22-23 мая 2008 г. Донецк: Донецкий юридический институт ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2008. С. 58–60.*

44. Вдовиченко О. В. Стадия осознания и оценки степени опасности в процессе риска. *Проблеми психологічної безпеки: особистість, суспільство, держава: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. Одеса: СМІЛ, 2010. С. 25–32.*

45. Вдовиченко О. В. Психологический концепт риска и его соотношение с понятием «конфликт». *Конфлікти і безпека: зб. матер. Міжн. наук.-практ. семінару-наради. 25 листопада 2010 р. Одеса: СМІЛ, 2010. С. 140–143.*

46. Вдовиченко О. В. Перспектива психофизиологического подхода к исследованию феноменологии риска. *Інтегративна антропологія. 2012. № 2(20). С. 25–32.*

47. Вдовиченко О. В. Экспресс-диагностика деструктивного риска. *Международна научна школа «Парадигма». Лято–2015. т. 4: Психологія: Сборник научни статии. Варна: ЦНИИ «Парадигма», 2015. С. 89–99.*

48. Вдовіченко О. В. Комплексна система профілактики та корекції деструктивного ризику. *Problems of spatial development of socio-economic systems: economics, education, medicine. Collective monograph. Opole: The Academy of Management and Administration. 2015. P. 182–188.*

49. Вдовіченко О. В. Екзистенційні особливості особистості ризику на кризових етапах дорослості *Актуальные проблемы современной экзистенциальной психологии и психотерапии*. Сборник статей Всеукр. научно–практической конференции с международным участием 25-26 ноября 2015 г. Одесса: Из-во ХГЭУ, 2015. С. 60–69.

50. Вдовіченко О. В. Розробка комплексної система профілактики та корекції деструктивного ризику. *Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. 23-24 жовтня 2015 р. Харків. С. 174–175.

51. Вдовіченко О. В. Психологічні особливості схильності до ризику у підлітків з інтернет-адикцією. *Вплив інтернет-мережі на психіку дітей та молоді – виклик сьогодення*: матеріали Всеукр. круг. столу. 27 березня 2017 р. Одеса: ОДУВС, 2017. С. 35–36.

52. Вдовіченко О. В. Тест суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних. *Харківський осінній марафон психотехнологій*: матеріали наук.-практ. конф., 27 жовтня 2018 р. Харків: Діса плюс, 2018. С. 21–22.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИЗИКУ	
ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ЯВИЩА В ОНТОГЕНЕЗІ	
1.1. Психологічні підходи до визначення ризику в системі соціогуманітарного знання.....	30
1.2. Ризик як психологічний феномен.....	56
1.3. Психологічні детермінанти ризику у поведінці та діяльності.....	85
1.4. Психологічні основи ризику особистості на різних етапах онтогенезу.....	107
Висновки до першого розділу.....	137
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ	
РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ОНТОГЕНЕЗІ	
2.1. Концептуальні основи ризику особистості: циклічна структурно-процесуальна модель.....	142
2.2. Організація та методи експериментального дослідження ризику особистості.....	159
2.3. Вікова динаміка ризику особистості в онтогенезі	178
2.3.1. Динаміка показників ризику особистості на різних етапах онтогенезу.....	178
2.3.2. Психологічні особливості ризику особистості в кризові періоди онтогенезу.....	192
Висновки до другого розділу.....	212
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА РИЗИКУ	
ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ПІДЛІТКОВОЇ КРИЗИ	
3.1. Структурно-процесуальні особливості ризику особистості в період кризи підліткового віку.....	215
3.1.1. Факторна структура ризику особистості в періоді кризи підліткового віку.....	215

3.1.2. Психологічні профілі ризику особистості в період підліткової кризи.....	220
3.1.3. Прийняття рішення у ситуаціях ризику та рефлексія його наслідків в період кризи підліткового віку.....	223
3.2. Когнітивні чинники ризику особистості в період підліткової кризи.....	230
3.3. Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в період підліткової кризи.....	248
3.4. Конативні чинники ризику особистості в період підліткової кризи.....	258
3.5. Афективні чинники ризику особистості підлітків.....	289
Висновки до третього розділу.....	303

РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗИ РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

4.1. Структурно-процесуальні особливості ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.....	308
4.2. Когнітивні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.....	322
4.3. Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості	334
4.4. Конативні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості	341
4.5. Афективні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості	362
Висновки до четвертого розділу.....	375

РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗИ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ

5.1. Структурно-процесуальні особливості ризику особистості в період кризи середньої дорослості.....	379
5.1.1. Структура ризику особистості в період кризи середнього віку.....	379
5.1.2. Психологічні профілі ризику особистості в період кризи середнього віку	385

5.1.3. Прийняття рішення у ситуації ризику та рефлексія його наслідків в період кризи середнього віку	387
5.2. Когнітивні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку.....	394
5.3. Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку	405
5.4. Конативні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку.....	414
5.5. Афективні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку.....	443
Висновки до п'ятого розділу.....	453
РОЗДІЛ 6. ПРЕВЕНТИВНО-КОРЕКЦІЙНА СИСТЕМА РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКІВ	
6.1. Теоретико-методологічні підходи щодо розробки системи.....	457
6.2. Зміст системи та відомості щодо її апробації.....	461
Висновки до шостого розділу.....	484
ВИСНОВКИ.....	487
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	493
ДОДАТКИ.....	540

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні геополітичні, економічні, соціокультурні перетворення в Україні та світі значно актуалізують прояв ризику особистістю, яка стала частіше потрапляти в небезпечні та екстремальні ситуації, що нерідко призводить до виявлення в неї емоційної нестійкості, імпульсивності, тривожності, агресивності та потребує оперативного і результативного їх подолання.

Аналіз наявних досліджень показує, що в психологічній науці проблема ризику та його складових є однією з центральних (Л. М. Абсалямова, С. В. Бикова, У. Едвардс, В. К. Калін, Ю. Козелецький, Т. В. Корнілова, К. Кумбс, В. А. Петровський, В. Д. Рудашевський, О. П. Саннікова, Г. М. Солнцева, Р. Тримпоп, Т. Б. Хомуленко, О. Я. Чебикін та ін.). Різні аспекти пізнання цього феномену простежуються при виявленні впливу мотивації на прийняття рішень і поведінку (А. Едвардс, В. К. Калін, Т. В. Корнілова, К. Левін, В. А. Петровський); виправданості ризику (Ю. Козелецький, О. А. Кондрацький); зв'язку схильності до ризику з девіантною поведінкою (С. М. Богомоллова, О. Даклбек, С. Дж. Рідігер); особистісного змісту почуття ризику (Ю. Д. Башкіна, С. Т. Посохова); схильності до ризику (С. В. Бикова, О. В. Грідін, Т. В. Грязнова, С. П. Діков, О. М. Кір'янова, О. Г. Ніазашвілі, О. П. Саннікова, М. Ю. Соколов, Г. М. Солнцева, Е. Р. Хабібুলлін); ототожнення з небезпекою, загрозою, втратами (М. С. Грінберг, І. К. Дабобес, С. Д. Максименко, М. С. Малєїн, Ю. І. Москальов, В. Рассудовський, В. І. Серебровський, А. В. Сомова, Ю. М. Швалб); упровадженням нових ідей, спрямованих на прогрес (Л. Рогер, М. І. Томчук, Е. Фромм, Ван Ской, Лі Якоккі) тощо.

Узагальнення численних наукових праць дало змогу констатувати, що, незважаючи на їх наявність проблема ризику не вирішена та недостатньо розкрита в аспекті цілісних системних концептуальних основ його пізнання; комплексних науково-методичних засад вивчення; ефективних технологій

профілактики та корекції; прогнозування вираженості ризику й відповідних наслідків; специфіка змісту і спрямованості в різних видах діяльності й упродовж життя. Саме останні позиції, з нашої точки зору, є актуальними, оскільки невизначеними залишаються фактори ризику в різні вікові періоди, які зумовлені суттєвими змістовними (переосмислення сенсу життя, перешкоди щодо досягнення життєвих цілей, реалізації мрій) та структурними (переоцінка цінностей в особистісних, міжособистісних та професійних сферах життєдіяльності) особливостями онтогенетичного розвитку психіки.

Результати аналізу наукових даних (Є. П. Ільїн, Ю. Козелецький, К. Кумбс, В. А. Петровський, Р. Тримпоп, Г. Уайд та ін.), пов'язаних із феноменом «ризик» у психологічній науці, дають підстави стверджувати, що інтерес сучасних фахівців до його пізнання має переважно фрагментарний та системний характер. Саме особливості психологічного змісту, структури та основ ризику особистості на кризових періодах онтогенезу залишаються в науці фактично нерозкритими та дискусійними.

Спираючись на зазначене актуальним є розв'язання цієї проблеми в межах теми дисертаційного дослідження «Психологічні основи ризику особистості в онтогенезі».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках комплексної науково-дослідної теми кафедри теорії та методики практичної психології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Психологічні особливості регуляції діяльності особистості, що розвивається». Тему дисертації затверджено вченою радою Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (протокол № 9 від 30 квітня 2009 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 8 від 22 листопада 2013 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричній верифікації концепції ризику особистості в онтогенезі, його психологічних

основ в періоди вікових криз, побудові та апробації превентивно-корекційної системи ризику особистості в підлітків.

Відповідно до мети дослідження було поставлено такі **завдання**:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми ризику в науковій літературі, схарактеризувати стан її розробки в онтогенезі.
2. Розробити та науково обґрунтувати цілісну концепцію пізнання ризику особистості в онтогенезі.
3. Емпірично дослідити особливості вікової динаміки ризику особистості.
4. Описати психологічні основи ризику особистості в кризові періоди.
5. Виявити систему психологічних чинників ризику особистості та визначити особливості їх функціонування в кризові періоди онтогенезу.
6. Побудувати й апробувати превентивно-корекційну систему ризику особистості в підлітків.

Об'єкт дослідження – особливості ризику особистості в онтогенезі.

Предмет дослідження – структура, типологія, детермінація ризику особистості у вікові кризові періоди.

Основні положення концепції. Аналіз наукових підходів до ризику особистості як психологічного явища дозволив визначити методологічні основи його концептуалізації, циклічну структурно-процесуальну модель і систему понять, що описують його зміст, специфіку та вираженість в онтогенезі.

Перебування особистості в ситуації ризику може мати циклічно-процесуальний характер: сприймання суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної та невизначеної, прогнозування наслідків власної поведінки в ній, що обумовлено особливостями схильності і готовності до ризику; прийняття рішення (імпульсивного чи рефлексивного), вибору моделі поведінки, спираючись на актуальну ситуацію; реалізація рішення в конструктивній формі ризикованого вчинку чи в деструктивній з використанням певних відповідних дій; рефлексія результатів вчинку (дій) унаслідок механізму зворотного зв'язку,

що фіксує позитивний чи негативний досвід та може мати подальше значення в подібних ситуаціях ризику.

Означена структурно-процесуальна модель ризику особистості відображає реальні цикли перебування людини в певній ситуації та дає змогу аналізувати його прояв. Стосовно чинників ризику особистості, то до них слід уналежнити ті характеристики, що впливають на суб'єктивну оцінку такої ситуації, ставлення до неї, відрефлексований чи неусвідомлений вибір моделі поведінки з відповідного репертуару. За такого аналізу моделі ризику особистості важливими є когнітивні, мотиваційно-регулятивні, конативні, а також афективні чинники та їхня системна взаємодія.

Характеризуючи когнітивні чинники ризику особистості слід урахувати уявлення про його змістовні ознаки (ставлення, сила впливу, місце уявлень у системі смислів), толерантність до невизначеності (позитивне ставлення до новизни, до когнітивної складності), когнітивний стиль (імпульсивний/рефлексивний тип реагування), креативність (швидкість, оригінальність, розробленість відповідей) та ін. Визначаючи мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості, слід зазначити такі його показники, як: життєстійкість (залученість, контроль та ін.), мотивація досягнення успіху, страх невдачі, мотивація самоствердження та вольова саморегуляція. При вираженості ризику особистості серед конативних чинників найбільш інформативними можуть бути стратегії імпульсивної поведінки в конфлікті, у стресовій ситуації, копінг-стратегії, особливості її поведінки в конфлікті. Розглядаючи афективні чинники ризику особистості слід акцентувати увагу на тривожності, яка в особистісному чи ситуативному варіанті може бути досить інформативним показником для аналізу.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: основні положення холістичного, системно-структурного (Л. Берталанфі, В. О. Ганзен, В. К. Калін, Б. Ф. Ломов); системно-структурного до прийняття рішень (Ф. Ю. Василюк, К. Левін, В. Г. Панок та ін.); суб'єктно-діяльнісного (Л. К. Велитченко, А. В. Карпов, Д. О. Леонтьєв, В. О. Моляко, В. А. Роменець,

В. О. Татенко, О. Я. Чебикін та ін.) підходів; концепції особистісного розвитку (А. Адлер, А. Бандура, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, О. П. Саннікова, М. І. Томчук, А. В. Фурман та ін.); психологічних теорій прийняття рішень і вільного вибору особистості (Ю. Козелецький, Т. В. Корнілова, О. І. Санніков, Д. Канеман, А. Тверски та ін.); теорій ризику (І. Г. Абрамова, Ю. Козелецький, В. А. Петровський, Т. Б. Хомуленко); концепцій життєвої ситуації, життєвого шляху особистості (Г. О. Балл, В. Г. Панок, Т. М. Титаренко, Ю. М. Швалб); теорій емоцій та емоційної регуляції діяльності (П. К. Анохін, Ф. Ю. Василюк, Л. П. Журавльова, К. Ізард, Е. Л. Носенко, О. П. Саннікова, О. Я. Чебикін та ін.), психогенетичного підходу та вчення про закономірності розвитку психіки (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко та ін.); учення про життєві кризи особистості (Л. І. Анциферова, О. А. Донченко, С. І. Яковенко та ін.).

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та розв'язання завдань дослідження було використано такі методи:

- загальнотеоретичні: аналітико-синтетичний огляд філософської, психологічної, психолого-педагогічної, соціологічної літератури з проблеми дослідження; систематизація, класифікація, порівняння, узагальнення, інтерпретація наявних науково-психологічних теоретико-емпіричних підходів з окресленої проблематики;

- емпіричні методи: тестування, анкетування, бесіда, спостереження, метод семантичного диференціалу, експеримент тощо;

- методи математичної статистики: кореляційний, факторний, кластерний, дискримінативний аналізи, методи порівняння вибірок: критерій t-Ст'юдента, критерій кутового перетворення Фішера (φ -критерій Фішера) за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм Statistica 6.0.

Зокрема було використано такі **психодіагностичні методики**: «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» (М. Цукерман); «Особистісні фактори прийняття рішення» (ЛФР-25) (Т. В. Корнілова); авторський тест «Суб'єктивна оцінка ситуацій як небезпечних і невизначених»; «Опитувальник якісних показників схильності до

ризик» (О. П. Саннікова, С. В. Бикова); авторський опитувальник «Схильність до ризику в різних сферах життєдіяльності»; Мельбурнський опитувальник прийняття рішення (МОПР, MDMQ) (Л. Манн, адаптація Т. В. Корнілової); «Диференційний тест рефлексії» (Д. О. Леонтьєв, Є. М. Осін); метод семантичного диференціалу для дослідження категорій, що пов'язані з ризиком (Ч. Осгуд, авторська модифікація); «Фігурна форма тесту креативності» (Е. Торренс); «Порівняння схожих зображень» (Дж. Каган); «Діагностика толерантності особистості до невизначеності» (Д. Маклейн, модифікація Є. М. Осіна); «Діагностика мотивації успіху та уникнення невдачі» (А. А. Мехрабян); «Діагностика губристичної мотивації» (К. І. Фоменко); «Орієнтація на дію або стан» (Ю. Куль, адаптація І. О. Васильєва, С. А. Шапкіна, О. В. Мітіної, Д. О. Леонтьєва); «Опитувальник життєстійкості» (С. Мадді, адаптація Д. О. Леонтьєва, О. І. Рассказова); «Модель поведінки в стресових ситуаціях» (шкала SACS, створена С. Хобфоллом); «Діагностика стратегій імунітивної поведінки в конфліктних ситуаціях» (М. П. Фетіскін, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов); «Копінг-стратегії» (Р. Лазарус); «Діагностика стратегій поведінки у конфлікті» (К. Томас); «Діагностика агресивності й ворожості» (А. Басса-А. Даркі); «Оцінка рівня реактивної та особистісної тривожності» (Ч. Д. Спілберг, Ю. Л. Ханін); «Список емоцій» (М. А. Кузнєцов).

Експериментальна база дослідження. Дослідну роботу виконано на базі закладів загальної середньої та вищої освіти м. Одеси та м. Харкова (Одеського навчально-виховного комплексу № 13 «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – гімназія» Одеської міської ради Одеської області, Одеської спеціалізованої школи № 117 І-ІІІ ступенів Одеської міської ради Одеської області, соціально-гуманітарного факультету Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», факультету психології і соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Основну вибірку дослідження склали: група осіб підліткового та юнацького віку: 897 осіб, серед яких 316 осіб 14-15-річного віку (період

підліткової кризи); група досліджуваних раннього дорослого віку: 939 осіб віком 20-40 років, серед яких 338 осіб 29-32-річного віку (період кризи 30-ти років); група представників середньої дорослості: 849 осіб віком 41-60 років, серед яких 268 осіб 44-46-річного віку (криза «середини життя»). Загалом вибірка досліджуваних, які були залучені до участі у формувальному експерименті, склала 205 осіб (до контрольної та експериментальної груп увійшли по 100 та 105 підлітків). Таким чином, загальна вибірка досліджуваних становить 2890 осіб, основна експериментальна вибірка – 1127 осіб.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що:

вперше започатковано новий напрям дослідження проблеми ризику особистості на рівні системного теоретико-експериментального пізнання його змісту, психологічних основ (структура і чинники) та механізмів функціонування; розроблено й емпірично верифіковано циклічну структурно-процесуальну модель ризику особистості, яка дозволяє пізнавати його особливості на: особистісному (суб'єктивна оцінка ситуацій як небезпечних та невизначених, схильність та готовність до ризику), процесуальному (прийняття рішення та поведінка в ситуації ризику, рефлексія результату) рівнях, спираючись на когнітивні, мотиваційно-регулятивні, конативні, афективні чинники; побудовано систему психологічної діагностики особливостей ризику особистості, що дозволяє оцінити усвідомленість ситуацій як небезпечних і невизначених, схильність та його вираженість у різних сферах діяльності; виявлено та описано психологічні основи ризику особистості, встановлено їх динаміку; обґрунтовано та доведено, що саме структурні компоненти ризику, його виявлення у певних сферах життєдіяльності, наявність специфічних чинників, вікових та особистісних особливостей виступають психологічною основою ризику особистості; теоретично обґрунтовано й емпірично доведено наявність сензитивних для актуалізації ризику особистості періодів онтогенезу (кризові вікові періоди: підлітковий, ранньої та середньої дорослості); показано, що ризик особистості на кожному віковому періоді детермінується комплексом особистісних особливостей серед яких домінуючими є: особистісна

тривожність, креативність, аутоагресія, вербальна агресія та ін. у підлітковому віці; позитивне ставлення до новизни, прагнення до досконалості й успіху, підозрілість, ситуативна тривожність та ін. у період ранньої дорослості; азарт, захопленість, страх, уникнення, заперечення, нерішучість та ін. у період середньої дорослості; емпіричним шляхом визначено типи ризику особистості, розкрито їх психологічні особливості в різні періоди онтогенезу; встановлено чинники, які є визначальними для прогнозування наявності певного типу ризику особистості у віковій кризі;

розширено і доповнено розуміння психологічного змісту «ризик» в аспекті трьох базових підходів як: особистісна якість, що характеризується потребою людини в емоційній сфері, включатися в ситуації небезпеки й отримувати від цього задоволення; особистісна особливість, яка детермінується мотиваційними, емоційними, волевими, когнітивними та ін. характеристиками, орієнтованими на оцінку і подолання небезпечних ситуацій; процес, що відображає усвідомлення небезпечної ситуації, вибір і реалізацію способу її розв'язання; уявлення про вікову динаміку схильності та готовності до ризику; специфіку суб'єктивності оцінки ситуації як невизначеної та небезпечної; циклічність механізму розгортання ризику; знання про особливості практичної роботи з корекції ризику особистості, методи його превенції та експрес-діагностики;

набули подальшого розвитку теоретичні уявлення про ризик як складний психологічний феномен; уявлення про психосемантичний простір ризику.

Практичне значення отриманих результатів роботи полягає в тому, що розроблено психолого-педагогічні основи діагностики ризику особистості та його превентивно-корекційні заходи, що можуть бути використані для оптимізації життєвого шляху в індивідуальному, сімейному та соціальному вимірах. Теоретико-емпіричні положення і сформульовані на їх основі психологічні висновки можуть бути використані в процесі фахової підготовки та професійної діяльності психологів, педагогів, соціальних працівників в межах вікової психології та психології травмувальних ситуацій для активізації

конструктивної поведінки в небезпечних і невизначених ситуаціях на різних вікових періодах. Обґрунтована й апробована превентивно-корекційна система ризику особистості в підлітковому віці може бути використана для психокорекційної роботи для зниження небезпечної поведінки в підлітковому віці та превенції його вираженості на наступних вікових проміжках. Розроблений у межах роботи діагностичний інструмент вимірювання суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних і невизначених та схильності до ризику в різних сферах життєдіяльності може стати основою для проведення емпіричних досліджень у віковій, педагогічній та інших галузях психології. Отримані результати роботи можуть бути використані у викладанні курсів вікової, педагогічної, загальної, кризової психології, психології сім'ї та ін.

Основні результати дослідження впроваджено в освітній процес Одеського навчально-виховного комплексу № 13 «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – гімназія» Одеської міської ради Одеської області (Довідка № 10 від 29.05.2019 р.); Одеської спеціалізованої школи № 117 І-ІІІ ступенів Одеської міської ради Одеської області (Довідка № 13 від 27.06.2019 р.); Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Довідка № 873/27.1 від 25.04.2019 р.); Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (Довідка № 148 від 16.05.2019 р.); Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика (Довідка № 50 від 17.04.2019 р.); Хмельницького національного університету (Довідка № 134 від 26.02.2019 р.); Одеського національного політехнічного університету (Довідка від 21.03.2019 р.); Харківської державної академії культури (Довідка від 26.03.2019 р.); Одеського державного університету внутрішніх справ (Довідка № 817 від 08.04.2019 р.); Комунального вищого навчального закладу «Вінницька академія неперервної освіти» (Довідка № 01/21-574 від 29.05.2019 р.).

Надійність і достовірність результатів дослідження забезпечено адекватністю підбраного психодіагностичного інструментарію, застосуванням сучасного апарату математичної статистики, репрезентативністю вибірки,

можливістю верифікації, поєднанням кількісного та якісного методів аналізу даних, змістовним аналізом фактів і залежностей, отриманих на достатній вибірці досліджуваних.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження викладено на міжнародних науково-практичних конференціях і конгресах: «Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків» (Київ, 2005), «Наука та інновації – 2005» (Дніпропетровськ, 2005), «Актуальні проблеми практичної психології» (Херсон, 2006), «Сучасні наукові дослідження – 2006» (Дніпропетровськ, 2005), «Проблеми психолого-педагогічного супроводу підготовки фахівців у вищій школі» (Одеса, 2006), «Когнитивные процессы и творчество» (Одеса, 2007), «Современное состояние теоретический и прикладных психологических исследований в социальной и педагогической психологии» (Иваново, 2007), «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» (Одеса, 2007), «Розвиток особистості професіонала в умовах соціально-освітніх трансформацій суспільства: теорія і практика» (Одеса, 2007), «Теоретико-методологічні та прикладні проблеми педагогічної взаємодії» (Одеса, 2008), «Актуальні проблеми психології» (Київ, 2008), «Социальные риски в современном поликультурном обществе: психологические и педагогические аспекты» (Тверь, 2008), «Психолого-педагогічні чинники становлення особистості в поліетичному середовищі» (Одеса, 2008), «Психологические технологии в экстремальных видах деятельности» (Донецьк, 2008), «Теоретико-методологічні проблеми психологічного супроводу професійної діяльності» (Одеса, 2009), «Проблеми емоційної регуляції діяльності» (Одеса, 2009), «Когнітивні процеси та творчість» (Одеса, 2010), «Modern tendencies in the pedagogical science of Ukraine and Israel: The way to integration» (Israel, 2014), «Лято – 2015» (Болгарія, Варна, 2015), «Problems of spatial development of socio-economic systems: economics, education, medicine» (Poland, Opole, 2015), «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (Харків, 2015); всеукраїнських

конференціях: «Проблеми психологічної безпеки: особистість, суспільство, держава» (Одеса, 2010), «Актуальные проблемы современной экзистенциальной психологии и психотерапии» (Одеса, 2015), «Вплив інтернет-мережі на психіку дітей та молоді – виклик сьогодення» (Одеса, 2017); на засіданнях кафедри теорії та методики практичної психології (2012-2018) та наукового семінару Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (2019).

Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук «Прояв та корекція ризику у студентів, які навчаються за різними освітньо-професійними програмами» було захищено у 2003 році, її положення та висновки в тексті докторської дисертації не використано.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено у 52 публікаціях, з яких 1 монографія, 26 статей у наукових фахових виданнях України, 6 статей в наукових періодичних виданнях інших держав та у виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз та 19 публікацій в інших наукових виданнях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації викладено на 611 сторінках, із них 459 сторінок основного тексту. Робота містить 59 таблиць та 56 рисунків. Список використаної літератури налічує 544 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ЯВИЩА В ОНТОГЕНЕЗИ

1.1. Психологічні підходи до визначення ризику в системі соціогуманітарного знання

Для визначення специфіки та варіативності психологічних підходів до феномену ризику є доцільним аналіз генезису наукового концепту ризику в системі соціогуманітарного знання.

За результатами С.М. Нікітіним та К.А. Феофановим [304, с. 120] визначено, що сучасні знання про ризик можна виділити у два взаємопов'язаних напрямки, які умовно можна назвати прикладним і теоретичним. Прикладний є результатом досліджень окремих наук. Теоретичний – це підсумок вивчення сутності, змісту ризику з точкою зору соціально-філософського підходу.

Спроби наукового вивчення проблем, пов'язаних з ризиком, розпочалися у 1654 році. Вони були зумовлені відкриттям Б. Паскалем та П. Ферма закономірностей теорії ймовірності, яка стала математичною основою вчення про ризик. Поштовхом для цих розробок став аналіз поширеної в XVII столітті гри (Trivial Pursuit) [113], [317, с. 130-135].

У 1738 році Д. Бернуллі вивчив принципи теорії ймовірностей з урахуванням «корисності», що призвело до необхідності розробки методу (або способу) визначення «цінності» того чи іншого результату подій. Ідеї автора полягали в тому, що, приймаючи рішення, люди часто приділяють більше уваги «величині» наслідків дій, ніж їх ймовірності. Вчений довів, що суб'єктивна цінність виграшу ґрунтується не на формальній значущості, а на суб'єктивному сприйнятті його корисності. Як наслідок, один і той самий ризик може оцінюватися по-різному окремими індивідами [469]. Ця концепція отримала розвиток у XX столітті в теорії корисності Д. Наймана і О. Моргенштерна [229, 292, 511].

В першій половині XIX століття філософ А. Гелен визначав, що початкова позбавленість твердого пристосувального зв'язку з певними екологічними нішами прирікає людину на статус «ризикуючої істоти з конститутивними можливостями нещастя» [126], [486, с. 35] Т. Гоббс описує стан, в якому перебувають люди як «стан війни всіх проти всіх» [130, с. 152]. Висловлюючись сучасною термінологією, цей стан можна назвати станом «абсолютного ризику», коли люди, які володіють рівними здібностями, борються один з одним за існування і блага. Мислитель пропонує створити «суспільний договір» як спосіб «мінімізації ризику».

Починаючи з другої половини XIX-го століття та початку XX-го століття ризик став предметом наукових досліджень [480]. Цей процес детермінований накопиченням наукових знань про ймовірнісний характер низки технічних, громадських і природних процесів, розвитком спеціальних галузей математики і логіки, необхідністю вироблення юридичних норм і правил, що регулюють практику страхування, біржових угод тощо [36, 38, 54, 272, 290, 409, 463].

Серед вчень, які позначили підходи до ризикологічної проблематики, слід виділити прагматизм і екзистенціалізм XX століття. Дж. Дьюї, розвиваючи основоположні ідеї прагматизму, в якості однієї з основ свого вчення вводить поняття «проблемних ситуацій», з сукупності яких складається людське життя чи досвід. Ці ситуації породжують сумніви, що перешкоджають дії, і вимагають їх подолання за допомогою мислення, тобто перетворення невизначених ситуацій у визначені. Як бачимо, в прагматичній антропології проблема ризику присутня лише імпліцитно, а саме поняття ризику вживається метафорично [163].

Поняття ризику і небезпеки з'являються в екзистенціалізмі, зокрема у К. Ясперса [461], за яким сутність життєвого становища людини полягає не в ситуаціях, які вона в змозі змінити, а в незмінних ситуаціях, часто прихованих завісою повсякденності. Від неминучих у житті небезпек і катастроф людина шукає притулок в досягненнях науки, в підтримці з боку суспільства, в духовності. Однак всі ці заходи є лише частковими досягненнями в загальних

рамках тотальної ненадійності і не усувають постійної загрози людському існуванню. Проте, приграничні ситуації спонукають людину до розуміння своєї справжньої природи – екзистенції. Остання може бути розкрита лише в екзистенціальній комунікації. Водночас, екзистенційна комунікація, прагнення розкрити себе і зрозуміти внутрішнє життя іншої людини передбачає ризик і боротьбу. Ризик є наслідком того, що екзистенція можлива лише як свобода. Так К. Ясперс закликає ризикувати, бо без ризику неможлива справжня комунікація, справжнє існування і самовираження людини.

В екзистенціалізмі Ж.- П. Сартра [371] «проекування себе заново» є справжньою формою існування людини, адекватним проявом її волі, яку слід постійно доводити своїми вчинками. У цьому сенсі «ризикована» сутність людини є передумовою її креативних здібностей. Головною цінністю особистості стає свобода, і, перш за все, свобода волі. Поняття «ризик», «воля» і «особистість» виникають одночасно; вони стають актуальними тоді, коли у людей з'являється свобода у виборі альтернативи поведінки та усвідомлення відповідальності за прийняття своїх рішень. Отже, у екзистенціалістському трактуванні поняття «ризик» пов'язане, перш за все, з поняттям свободи – можливістю вибирати, конструювати соціальну реальність [203].

Проблема ризику піднімається в творах А. Камю [197], на думку якого, визначення «метаісторичних» підстав для моральних дій найчастіше означає значний ризик і велику відповідальність, оскільки ця дія може таїти в собі серйозні наслідки, як для самої людини, так і для оточуючих [203].

На думку Х.А. Лівраги [266] матеріалізм перетворив людину в натовп, в масу. Людина не хоче ризикувати, починає уникати його і в силу цього стає частиною самих різних систем.

Важливою для осмислення ризику є антипозитивістська концепція К. Поппера [330], а саме, його теорія відкритого суспільства, яку можна співвіднести з теорією суспільства ризику У. Бека [330, с. 91-101]. Відкрите для себе суспільство спрямоване в майбутнє, експериментує, ризикує і активно втручається в світ. При цьому, чим відкритішою є соціальна система, тим

більше різноманітності вона породжує. В «суспільстві ризику» його члени змушені приймати особисті рішення і нести за них відповідальність. Проте ця вимушеність є досить органічною. Тому кожен в суспільстві в більшості випадках рухається в невідомість і невизначеність, наражається на небезпеку і вирішує ризикувати [32].

А. Н. Уайтхед [407], аналізуючи причини глобальних цивілізаційних зрушень, виявляє їх в метафізичному вимірі людського буття, яке він називає «пригодою». Пригода містить в собі елементи ризику. Без ризику не було б розвитку людства [407, с. 271].

М. К. Мамардашвілі [437] описує виправдання людини – в її самотворенні, в творчості, в зусиллі в часі, в тому, що в результаті буття і свідомість виявляються тотожними. Відчужена людина на це не здатна: йти по шляху до незнаного знання – ризик, і на цей ризик особистість вирішується завдяки відвазі духу. М. К. Мамардашвілі в своїй теорії возвеличує людину, вона – божественна в своїй нескінченності, і своєю творчістю вона творить в собі вічність.

На думку В. С. Дієва, в основі філософсько-антропологічного підходу до аналізу ризику лежить концептуальне уявлення, що ризик завжди пов'язаний з суб'єктом і рішенням, яке приймає цей суб'єкт [153, 154]. Вчений виходить з того, що ризик є інтегральним показником, який поєднує в собі оцінки як ймовірностей реалізації рішення, так і його наслідків. Ризикована ситуація є різновидом невизначеності. У подальших дослідженнях В. С. Дієва показано, що в основі раціонального підходу до аналізу проблеми вибору в умовах ризику має бути концептуальне уявлення про те, що ризик завжди пов'язаний з суб'єктом і рішеннями, які приймає цей суб'єкт. Вчений зауважує, що при такому підході прийняття рішень в умовах ризику – це не зіткнення людини з незалежними від неї обставинами, а свідомий і раціональний вибір. Без прийняття рішення не виникає і ризикована ситуація і, отже, не буде і ризику. Вирішальним є питання про вимірювання ризику [152, с. 31]. Отже, ризикована ситуація складається з двох взаємопов'язаних компонентів: об'єктивного і

суб'єктивного, де перший відображає ту чи іншу невизначеність в середовищі діяльності суб'єкта, а другий – характеризує міру готовності суб'єкта приймати рішення з урахуванням виду і динаміки цієї невизначеності [155, с. 37].

Розвитком теорії оцінки ризику стала заміна концепції «абсолютної надійності» на концепцію «допустимого ризику». Очілюючими концепції «допустимого ризику» вважаються В. О. Легасов, С. Т. Беляєв, О. І. Ларічев, І. І. Кузьмін та інші [257, 350].

Характерним є співіснування двох методологічних поглядів на феномен ризику: ризик як «позитивне» і «негативне» явище. У першому відношенні ризик виступає як свобода вибору людини, що надається їй конкретними обставинами, як правило, альтернативними; це балансування між стабільністю і нестабільністю. «Позитивний» характер ризику пов'язаний з досягненням поставлених цілей, отриманням бажаного результату, можливим виграшем за умови сприятливого збігу обставин. На такий ризик йдуть усвідомлено, маючи волю вибору, дій та вчинків [33, 69, 78, 79, 87, 88, 127, 270, 271, 311, 362, 470, 473].

В іншому «негативному» значенні ризик може бути визначений як систематична взаємодія суспільства загрозами і небезпеками, індукований і вироблений процес модернізації. Соціальна реальність інтерпретується як легітимне виробництво ризиків, що здійснюється у всіх основних сферах життя суспільства. Сприйняття ризику як негативного явища, що несе руйнування, кризи, катастрофи простежується у [26, 32, 161, 291, 459, 460, 482]. Разом з поглядами на ризик як позитивний чи негативний феномен можна говорити й про його амбівалентність: ризик – це інтенціональна схильність структури до вибору між шансом і небезпекою [205, 256].

Наразі розробка проблематики ризику здійснюється у багатьох галузях знань: в історії, мореплаванні, економіці, соціології, політології, психології, в юридичних, природничих, екологічних і технічних науках тощо. Водночас ризик стає об'єктом міждисциплінарних досліджень, що було обумовлено включенням кількісного аналізу в різні галузі науки.

На початку XX століття ризик розглядається як можлива небезпека здебільшого в економічній сфері [318, 363, 409, 472, 517]. У більшості наукових досліджень ризик аналізується як вигогідність втрати прибутку або неотримання доходу. Особлива увага приділяється математичному апарату, який застосовується для аналізу ризику [38, 175, 207, 250]. У 70-ті роки вирізнялися політичні та економічні аспекти дослідження ризику. Фінансові установи, інвестиційні фірми почали вивчення можливостей зниження зростаючого фінансового ризику [319].

Аналіз політичного ризику подано в працях [36, 49, 150, 234, 238, 239, 240, 242, 250, 254, 287, 313, 327, 334, 392] та ін. У сучасних дослідженнях політичний ризик розуміється в двох аспектах: 1) як імовірність несприятливих наслідків політичних рішень, які приймаються в умовах невизначеності, що призводить до несприятливих наслідків для учасників політичних дій; 2) як ймовірність здійснення небажаних політичних подій [287, с. 9-10].

Проблематика ризику знаходить своє відображення у правових наукових розробках, зокрема у дослідженнях [5, 28, 47, 131, 140, 193, 236, 243, 278, 282, 307, 309, 344, 383, 488] та ін. В юридичній науковій літературі яскравим формулюванням ризику може виступати визначення А.О.Собчака, який вважає, що ризик – «це завжди небезпека виникнення несприятливих наслідків (майнового або особистого характеру), щодо яких невідомо, настануть вони чи ні» [383, с. 55].

В.А. Ойгензіхт вважає, що «ризик, як усвідомлене допущення в результаті випадкових обставин негативних майнових наслідків для інших осіб, означає прийняття цих наслідків суб'єктом діяльності, тобто тими, хто ризикує» [309, с. 216]. Також в юриспруденції В.В. Мамчун використовує поняття «ризикоздатність», яке полягає в здатності учасника правозастосовних відносин, який є суб'єктом ризику, приймати ризиковане рішення і покласти на себе відповідальність за його реалізацію [282, с. 16]. Проте, на нашу думку, в такому трактуванні є деяка невідповідність, оскільки термін «здатність» стосовно освоєння і якості виконання діяльності, в якій позитивний результат

наперед визначено, не точно описує феноменологію ризику. На нашу думку, найбільш коректно вживати поняття готовність до ризику.

Особливе значення проблема ризику набуває в економіці в роботах [14, 115, 139, 175, 373]. Так, ризику у підприємництві та управлінській діяльності присвячено роботи [3, 4, 274, 348, 353, 433, 434, 436]. Роль ризику у прийнятті управлінських рішень та в інноваційній діяльності вивчали [15, 136, 154, 355].

Розгляд економічного ризику у сфері фінансів та страхування проводився у роботах [207, 354, 372]. Ризик як економічна категорія конструється в текстах [297, 281, 382, 284 та ін.]. Одна з найбільш розроблених концепцій в дослідженні теорії ризику – це аналіз співвідношення ризику і невизначеності Ф.Х. Найта [296]. Термін «ризик» застосовується ним, як правило, в ситуації, коли можливий несприятливий результат, а термін «невизначеність» – при можливості успішного результату [296, 297].

Ризик є присутнім в будь-якій управлінській діяльності. Найбільш повно розкриває проблему ризиків в управлінській діяльності В.В. Черкасов [433, 434]. Під управлінським ризиком автор розуміє «здійснення управлінської діяльності в умовах невизначеності, коли причинно-наслідковий результат не дозволяє прийняти оптимальне рішення стосовно досягнення поставленої мети» [434, с. 70]. Далі автор додає, що управлінський ризик є ситуативною характеристикою управлінської діяльності будь-якого суб'єкта, що є наслідком невизначеності в його внутрішньому та зовнішньому середовищах і при його реалізації цей суб'єкт має несприятливі наслідки [434].

Існування об'єктивного ризику в економіці та підприємницькій діяльності виступило передумовою появи поняття «соціального ризику», дослідження якого доцільно аналізувати в контексті вивчення явища *ризик* *особистості*. Історично вивчення соціального ризику відбувалось у два періоди: кінець ХІХ – початок ХХ століття (Н.А. Вигдорчик, А. Винокуров, А.Л. Гельфер, Л.В. Забелін, А. Чекін, В. Яроцький) і кінець ХХ – початок ХХІ століття (Е.Е. Мачульська, В.Д. Роїк, В.Ю. Фалін, М.Ю. Федорова та ін.) [411, с. 3].

Об'єктивним ризиком вважають і шкідливий вплив на індивіда деяких випадкових подій, настання яких не залежить від діяльності індивіда, наприклад, явищ природи, таких як урагани, цунамі і землетруси [5, с. 88-96.]. На нашу думку, в наведеному прикладі не коректно говорити про ризик, оскільки ризик – це вибір, рішення суб'єкта діяти в небезпечних, невизначених ситуаціях, а тут мова йде про загрозу, небезпеки настання несприятливих обставин, які залежать від людини.

О.Д. Іванникова під соціальним ризиком розуміє діяльність, поведінку людини або відмову від них в ситуації вибору, невизначеності (ризик), що відносяться до будь-якої сфери життєдіяльності; діяльність, поведінку, що вимагають від неї оцінки, необхідних соціальних якостей, а також здатності до врахування соціальних чинників і впливу на них [186]. Аналізу профілактики психосоціального ризику з позицій позитивної психології присвячено дослідження Дж. Пейро та І. Родригес [515], управлінню соціальним ризиком – праця М. Меркофера [509].

Ризик є предметом дослідження в соціології, зокрема в роботах [32, 40, 127, 161, 180, 234, 270, 271, 291, 459, 460, 467, 481, 482, 505, 539 та ін.]. Новітні зарубіжні розробки досліджень соціального ризику представлено у науковому огляді П. Тейлор-Губі, Дж. Зінн [531] та М. Губера [494]. У вітчизняній науці термін «соціальний ризик» вперше використано Ю.І. Саєнком для вивчення соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи [364]. Також це поняття подано у роботах інших українських дослідників, а саме у дослідженнях [30, 113, 115, 132, 151, 170, 294, 393, 452, 457 та ін.].

Ризик як соціальний феномен у науці розглядається з декількох підходів. Згідно з *реалістичним підходом*, ризик інтерпретується у наукових та технічних термінах. Цей напрямок бере початок з когнітивних наук, що базуються на психології. Вихідним для цього підходу є поняття небезпеки (шкоди), а також твердження про можливість розрахунків появи ризику та калькуляції його наслідків. Тут ризик є «продуктом вірогідності виникнення небезпеки та серйозності (масштабу) її наслідків» [473, с. 382]. Отже, ризик

розуміється як об'єктивний факт (потенційна небезпека чи шкода), що може бути вимірний незалежно від соціальних процесів та культурного середовища. Прихильники цього підходу визнають, що ризик може бути помилково оцінений в межах того чи іншого способу соціальної інтерпретації. Зокрема, М. Дуглас під небезпекою розуміє незалежні змінні, а реакція людей на них є залежною змінною [161, 481].

Цікавим при дослідження ризику виступає *соціокультурний напрям*. У цьому сенсі акцентується соціальний і культурний аспекти ризику. Так, розвиваючи соціокультурний підхід, Н.Л. Смакотіна зазначає, що «ризик завжди стосується ціннісного рішення, будучи необхідним елементом будь-якого вибору» [380, с. 210-211]. У цьому напрямі дослідження ризику визначається три підходи: культурно-символічний (М. Дуглас), теорія «суспільства ризику» (У. Бек та Е. Гідденс) і теорія «калькулятивної раціональності», що спирається на роботи М. Фуко [239, 256].

У *культурно-символічному підході* ключовим аспектом вивчення ризику М. Дуглас вважає систематичне врахування культурних особливостей ризику, зокрема світогляд, ідеологію, соціальні відносини [161, 482]. Оцінювання – процес політичний, естетичний і моральний [161, с. 250]. До причин недооцінки ризику людьми М. Дуглас відносить недостатню і вибірккову пам'ять, недостатню роль системи освіти у формуванні обізнаності та здатності до усвідомлення ризику [481, с. 30]. За М. Дуглас, ставлення до ризику (прагнення запобігти або прийняти його) є атрибутивною характеристикою особистості, а відтак, відображає зв'язок між структурою особистості та ставленням до ризику. У спричиненні та обґрунтуванні ризику ключову роль відіграє боротьба інтересів і, тому сприйняття ризику набуває гендерних, вікових та етнічних характеристик [161, 481, 482].

У 1980-х рр. з'явилась *теорія сучасного суспільства*, розроблена У. Беком та Е. Гідденсом [32, 127, 467], у якій виникає поняття «суспільство ризику» як постіндустріальної формації. Якщо для індустріального суспільства характерним є розподіл благ, то для суспільства ризику – розподіл

небезпек та обумовлених ними ризиків. Умовами виникнення суспільства ризику У. Беком визначено наступні: 1) матеріальні потреби людей можуть бути значною мірою задоволені (створено «суспільство споживання»), як у результаті науково-технічного прогресу, так і як наслідок прийняття мір соціального захисту; 2) темпи і міра розвитку виробничих сил мають бути такими, що активізація побічних, негативних явищ та процесів набуває великих масштабів [32]. Е. Гідденс вважає ризик однією з чотирьох атрибутивних рис «високої сучасності» [127]. Атрибутивність ризику в цих умовах визначається принциповою некерованістю низки ситуацій і процесів, що загрожують не окремим індивідам, а людству загалом [55].

У концепції ризику Е. Гідденса акцентується увага на ризикогенність будь-якої соціальної дії суб'єкта [127]. Автор зазначає, що ризик – продукт модернізації, глобалізації, який конститує соціальні ситуації. Суспільство «втягується» в «суспільство ризику» головним чином тому, що не рефлексує ситуацію належним чином і внаслідок цього породжує все більшу кількість ризиків. У. Бек підкреслює, що в нових умовах небезпеки змінився смисл самого поняття «ризик», відбувається позбавлення його індивідуального характеру [32]. Підхід У. Бека розділяє О.М. Яніцький, якій теоретично виділяє два якісно різних типи «перехідного суспільства»: творчий і руйнівний [459]. П. Штомпка [450], В. Ковелло [479] та Р. Касперсон [500] пов'язують феномен соціального ризику з проблемою довіри. Для авторів довіряти – це діяти так, ніби ризику не існує, поставити його за дужки.

Розглядаючи *теорію «калькулятивної раціональності»* Н. Луман [270, 271, 504] ставить під сумнів раціональну природу людської поведінки, можливість раз і назавжди розрахувати результат подій і тим самим позбутися ризику. Н. Берг та Г. Гідерензер вказують, що обмежена раціональність може зменшити обґрунтування та регулювання ризику [468].

В.І. Зубков під ризиком розуміє цілеспрямовану поведінку соціального суб'єкта, що здійснюється в обставинах невизначеності очікуваних результатів [180]. Ю.А. Зубок визначає ризик як діяльність в умовах переходу від стану

невизначеності до визначеності (або навпаки), коли з'являється обґрунтована можливість вибору при оцінці ймовірності досягнення передбачуваного результату, невдачі і відхилення від мети, з урахуванням діючих морально-етичних норм [181, 182].

Н.Л. Смакотіна розглядає проблему раціональності людських дій в умовах соціальної кризи і характерну для неї втрату суб'єктами середовища соціальної реальності, пропонує власну структуру парадигми раціоналізму, в якій раціоналізм поєднується з невизначеністю, що «має більш за широтою і глибиною охоплення соціальних явищ, більший евристичний потенціал, ніж поняття ірраціональності» [380, с. 29]. Рішення проблеми раціональності в умовах невизначеності і ризику передбачає виділення невизначених, неусвідомлюваних елементів в самій структурі діяльності, а також розгляд їх в контексті синергетичного (співпраця, кооперація) підходу, за яким механізм формування соціального порядку реалізується на міждисциплінарному рівні, зокрема на стиці соціології та психології через механізм установки («соціальної установки» та «психологічної установки») та неусвідомлювані інтенціональні переживання – екзистенційні стани (підкування, очікування, віра, довіра, страхи тощо), які виступають у вигляді спонтанних регуляторів людської діяльності і вбудовані в раціональній структурі свідомості» [380, С. 22].

Важливе теоретичне і практичне значення проблема ризику набула і в зв'язку з виробленням нових підходів у вивченні взаємозв'язку людського організму з навколишнім природним і соціальним середовищем, змінами, що відбуваються в розумінні ролі здоров'я людини в суспільному розвитку. Так, екологічні та техногенні ризики вивчалися [31, 55, 119, 121, 138, 162, 170, 182, 388, 393, 452, 498]. В останні роки проблема ризику активно вивчається в руслі низки наукових дисциплін з точки зору впливу на здоров'я людини різних несприятливих факторів, зокрема в роботах [67, 144, 185, 230, 305 та ін.]. З'являються роботи, присвячені аналізу змін поведінки, що пов'язана із ризиком для здоров'я [465, 470, 478]. Зокрема, Б. Реннер із співавторами описують процес переходу від знання про небезпеку для здоров'я до відчуття

особистого ризику та зміни в поведінки, що впливають на самозбереження [519].

Проблема ризику в контексті інформатизації та комп'ютеризації суспільства подана у роботах В.М. Александровської [11], М. Кастельс [204] та ін., де проаналізовано особливості впливу загальної комп'ютеризації на розвиток суспільства загалом і, зокрема, на людину.

Також цікаві дослідження, де розглядаються особливості ризиків сучасної цивілізації [30, 210, 514]. На нинішньому етапі розвитку людської цивілізації існує досить високий ризик ядерного самознищення, збройних зіткнень, тероризму [56, 67, 249, 257, 404].

А. Вілдавськи і К. Дрейк систематизували декілька теорій сприйняття ризику [539], що є важливим в контексті вивчення явища *ризик* *особистості*. У центрі першої групи теорій знаходиться зв'язок інформованості про ризик з усвідомленням його небезпеки. Друга група теорій вказує на те, що ставлення до ризику (прагнення уникнути або прийняти його) є атрибутивною характеристикою особистості, а отже, головним виступає зв'язок між структурою особистості і ставленням її до ризику. У третій групі теорій в обумовленості ризиків провідне місце займає боротьба інтересів і, тому, сприймання ризику набуває гендерних, вікових, етнічних характеристик. Нарешті, підтримуючи позицію М. Дуглас, А. Вілдавськи і К. Дрейк, вважають за необхідне нагадати про культурну підоснову сприйняття ризику, що включає світоглядні особливості, а також патерни соціальних взаємин [539, С. 42-44].

У дослідженні проблематики ризику важливе значення набуває її розгляд через призму макротеорій циклічності соціальних процесів. Однією з найбільш ґрунтовних теорій цього наукового напрямку є теорія довгих хвиль М.Д. Кондратьєва, згідно якої кожен цикл економічного розвитку суспільства включає чотири хвилі (фази), які змінюють одна одну з періодичністю в 40-60 років [218]. К. де Грін, що нині розвиває системний підхід до аналізу соціальної динаміки [490, 491], вважає, що концепція М.Д. Кондратьєва є універсальною, тобто характерна для усієї індустріальної цивілізації й відноситься не лише до

економіки, а й зачіпає усі інші сфери суспільства [491]. На основі концепції М.Д. Кондратьєва К. де Грін виділів особливості соціальної схильності до ризику та її зв'язок із макropsихологічними рисами чотирьох фаз (процвітання, спад, депресія, відновлення) економічних циклів. У дослідженні проблематики ризику важливе значення набуває її розгляд через призму макротеорій циклічності соціальних процесів. Однією з найбільш ґрунтовних теорій цього наукового напрямку є теорія довгих хвиль М.Д. Кондратьєва, згідно якої кожен цикл економічного розвитку суспільства включає чотири хвилі (фази), які змінюють одна одну з періодичністю в 40-60 років [218]. К. де Грін, що нині розвиває системний підхід до аналізу соціальної динаміки [490, 491], вважає, що концепція М.Д. Кондратьєва є універсальною, тобто характерна для усієї індустріальної цивілізації й відноситься не лише до економіки, а й зачіпає усі інші сфери суспільства [491]. На основі концепції М.Д. Кондратьєва К. де Грін виділів особливості соціальної схильності до ризику та її зв'язок із макropsихологічними рисами чотирьох фаз (процвітання, спад, депресія, відновлення) економічних циклів. У фазу процвітання схильність до ризику знижується. Це обумовлено пріоритетом космополітичних цінностей, зниженням моральності, творчої активності, прагненням до навчання, обмеженим сприйманням придатних можливостей, низьким рівнем тривоги та сприйняттям загрози. У фазі спаду схильність до ризику найнижча, що пов'язано з консервативними цінностями, падінням моральності, низькою творчою активністю та прагненням до навчання, найбільш обмеженим сприйняттям сприятливих можливостей, підвищенням сприйняття загрози та максимальним рівнем тривоги. У фазі депресії схильність до ризику зростає, як результат пріоритету економічних цінностей, підвищення моральності, прагнення до навчання, максимальної творчої активності, розширення сприйняття сприятливих можливостей, зниження сприйняття загрози та рівня тривоги. У фазі відновлення схильність до ризику найвища, що обумовлено суперечливими цінностями, високим рівнем моральності, творчої активності та

прагненням до навчання, широким сприйманням сприятливих можливостей, зниженням сприйняття загрози та низьким рівнем тривоги.

Узагальнюючи дослідження цих та інших авторів, можна виділити низку аспектів, де аналізується категорія ризику в соціально-філософському контексті. По-перше, *ризик є специфічною формою активного ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності*. З цієї точки зору, доцільним є з'ясування взаємозв'язку ризику з категоріями «суб'єкт соціальної дії», «вибір», «свобода волі», «свобода вибору», «мета», «цілепокладання», «прогнозування». По-друге, *соціальний ризик зазвичай проявляє себе в продуктивній діяльності*. Ця сторона ризику розкривається в змісті понять «нове», «ініціатива», «творчість», «інтуїція». По-третє, *ризик як форма діяльності в умовах невизначеності має кількісні й якісні характеристики і в практичній діяльності піддається оцінці з боку суб'єкта*. Цей аспект ризику розкривається через аналіз його зв'язку з категоріями «вірогідність», «можливість і дійсність», «необхідність і випадковість», «визначеність і невизначеність», «соціальний детермінізм».

На даному етапі розвитку психології немає загальноприйнятого або узгодженого поняття предметної області «ризик», його концептуального та операційного змісту. В психологічних дослідженнях ризику сьогодні можна виділити три основні напрямки: ризик як міра очікуваного неблагополуччя, яка визначається поєднанням вірогідності неуспіху та міри збитку [5, 278, 288, 318, 406, 409]; ризик як ситуація вибору між альтернативними або можливими варіантами дій [136, 152, 168, 180, 193, 196, 202, 359, 502, 541, 542 та ін.] та ризик як ситуативна характеристика діяльності суб'єкта, що передбачає невизначеність результату [191, 213, 216, 290, 323, 489].

Перші психологічні уявлення про ризик та про ризикованість як особистісну властивість були сформульовані в 60-х роках XX століття. Хоча ще в 1930-і роки Дж. М. Кейнс, відомий своїми розробками в області теорії ймовірності, пов'язував ризикове рішення з психологічними характеристиками підприємця і назвав аналіз ризику одним з основних факторів підприємницької діяльності [376]. Однак, психологи, практично, не звернули на це увагу.

В.А. Абчук вважає, що ризик – «це образ дій в неясних, невизначених обставинах» [4, с. 26]. Таким чином, ключовими позиціями в цьому визначенні виступають образи і невизначеність ситуацій.

А.П. Альгін розглядає ризик як «діяльність, яка пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити вірогідність досягнення передбачуваного результату, невдачі і відхилення від мети» [16, с. 19].

В роботах В.Е. Агапаєва і Д.Н. Розанцевої [5], В.В. Черкасова [433, 434] та ін. ризик ототожнюється з передбачуваною удачею, сприятливим результатом, де в основу ризику включають чинник удачі.

Н.Ю. Коган [212], Л.А. Растрингін [346], В.Д. Рудашевський [359] та ін. розглядають ризик як елемент процесу рішень, який зазвичай зв'язується з виміром «вірогідності помилки чи успіху того або іншого вибору в ситуації з декількома альтернативами» [359, с. 89].

Б.І. Додонов, К.Е. Ізард, Є.П. Ільїн, та ін. ототожнюють ризик із сміливістю, відвагою, рішучістю, заповзятливістю [158, 187, 191].

В.П. Зінченко і Б.Г. Мещеряков під ризиком мають на увазі «дію, спрямовану на привабливу мету, досягнення якої зв'язане для людини з елементами небезпеки, загрозою втрати, неуспіху» [337, с. 337]. К.К. Платонов вважає, що ризик – це «звернення до діяльності за відсутності упевненості в досягненні її мети» [325, с. 125]. В.А. Петровський висловлює припущення про існування явища надситуативного ризику. Він розглядає ризик як прагматичну тенденцію, пов'язану з розрахунком шансів на успіх. Це ризик мотивований, доцільний, для чогось: заради самоствердження, грошей, кар'єри і так далі. Він завжди розрахований на ситуативні переваги [321, 322, 323, 324].

У результаті теоретичного аналізу, здійсненого відповідно класифікації психологічних підходів до ризику А.В. Петровським [237] визначено три основні аспекти розуміння цього феномену: ризик є мірою очікуваного неблагополуччя при невдачі, який визначається як комплексна оцінка ймовірності неуспіху і характер можливих наслідків; ризик – це вчинок чи дія,

яка загрожує суб'єкту збитками (втратою), тобто ризик як характеристика діяльності; ризик – це прийняття рішення, тобто вибір між варіантами дії: більш безпечний і більш привабливий, якщо результат останнього проблематичний і пов'язаний з можливістю несприятливих наслідків [237, с. 308-309].

Психологічні теорії, що стосуються дослідження феномену «ризик» є розрізненими та суперечливими. Так, теорія мотивації досягнень Д. Маклелланда [275, 508], Дж. Коєна та Р. Стоуна (risk-taking behaviour) [275], яку у подальшому було доповнено моделлю вибору ризику (risk-taking model) Дж. Аткинсона [22], пов'язує певні особистісні характеристики та схильність до прийняття рішень із різним ступенем ризику.

В [83, 146, 147, 474 та ін.] описується *психофізіологічний підхід до ризику*, у якому схильність до пошуку гострих відчуттів має інстинктивно-рефлекторний характер, який реалізується певними нейрофізіологічними механізмами й інтеграційною діяльністю психофункціональних систем мозку. Іншими словами, важливо враховувати нейробіологічну природу схильності до пошуку гострих відчуттів, в реалізації якої провідна роль належить генетично-детермінованим формам адаптивної поведінки, зокрема таким інстинктивним реакціям як голод, спрага, статевий потяг, уникнення болю, інстинкти новизни і самозбереження. Зрозуміло, що адаптивні форми поведінки є основою життєдіяльності людини, проте після того, як потреби виживання і комфорту особистістю буде задоволено психологічно значущими для неї стануть ті спонукання, які зачіпають емоційний компонент її психофізіологічного стану.

Дослідження ризику у визначеному підході передбачає аналіз патерну «індивідуально-специфічної реактивності» (ICP). ICP, в умовах дії інформаційних сигналів об'єктивного світу, проявляється у вигляді таких форм поведінки як схильність до ризику, прагнення до ризику, авантюризм, азарт, волюнтаризм [209]. Індивідуальна реактивність суб'єкта обумовлена спадковими і середовищними чинниками. При цьому значна роль відводиться також умовам зовнішнього середовища, в яких індивід розвивається і взаємодіє на усіх етапах онтогенезу. Ранній дитячий вік характеризується простими

формами реагування на дію зовнішньої стимуляції, що обумовлено недосконалістю механізмів нейро-імуно-ендокринної регуляції, несформованістю оптимальної взаємодії психофункціональних систем мозку. Складніша і в більшості випадків адекватніша індивідуальна реактивність спостерігається в зрілому віці, але вона може поступово знижуватися до старості. Патерн ІСР також залежить від статевих відмінностей і гендерних особливостей, модулюється нейроендокринними механізмами [146].

У теорії рішення В.Д. Рудашевського аналізується прийняття рішень у проблемних ситуаціях, як результат реалізації суперечності між зовнішнім середовищем та установками суб'єкта ризику [359].

В межах психоаналітичних концепцій вважають, що ризик обумовлений несвідомим деструктивним інстинктом смерті, прагненням до руйнування й агресії [251, 414], та виділяють деструктивні ризики, аномічні ризики та ризики дегуманізації людських стосунків [415].

М. Шиєр та Ч. Кавер у теорії саморегуляції вказують, що на оцінку та сприйняття ризику впливають особистісні диспозиції оптимізм-песимізм [522].

У теорії психологічного та емоційного ризику Ф. Ейтса, П. Ховарда, Р. Тримпопа ризикова поведінка розглядається як тип поведінки заснований на емоціях [533, 541]. За теорією гомеостазу ризику Дж. Уальда нульовий ризик не сприяє досягненню мети, тому людина обирає запланований рівень ризику вищим за нуль [540]. В межах теорії М. Цукермана [542] та теорії особистості Г. Айзенка [8, 9, 483] ризик є тотожним прагненню до гострих відчуттів чи імпульсивності та є конституційною якістю особистості.

За моделлю висхідного руху до ризику В.А. Петровського центральною є ідея непрагматичної активності людини у ситуації ризику: адаптивному імпульсові уникнення небезпеки на кожному рівні (вроджених, індивідуальний набутих, ціннісно обумовлених реакцій) протистоїть неадаптивний потяг до небезпеки [323].

А.П. Корнілов [220] пов'язує готовність до ризику з особистісним потенціалом суб'єкта діяти в ситуації невизначеності.

В психологічній теорії прийняття рішень Ю. Козелецького [213] визначається, що чинники середовища та риси особистості, зокрема тривога та агресивність, є визначальними щодо поведінки, пов'язаної з ризиком.

Ігрова модель ситуації ризику В.О. Лефевра [264] розглядає ризик як складний феномен, пов'язаний із поведінкою суб'єкта у ситуації небезпеки, коли результат дії визначається прийнятим рішенням. Якщо вибір рішення повністю залежить від суб'єкта, ситуація небезпеки перетворюється у ситуацію ризику. Переживання небезпеки розглядається як функція невизначеності, що робить можливою оцінку ризику. Імовірнісний підхід М. Дуглас [481] характеризує ризик як нейтральну категорію, визначаючи імовірність події, що співвідноситься з мірою втрат та прибутків.

Феноменологічна теорія С. Лаша [501] та культурна теорія сприйняття ризику А. Вілдавськи та К. Дрейка [539] розглядають ризик та його оцінку крізь соціокультурні стереотипи, смислові значення та культурні цінності. Д. Луптон [505] також розглядає ризик у соціокультурному контексті, але за думкою автора ризик – це наслідок соціокультурних та політичних процесів, який, в свою чергу, є чинником соціальних змін у суспільстві.

На думку І.Ю. Пучкіної [342] дослідження взаємозв'язку ризику і *діяльності* дозволяє поглибити структуру і зміст цих категорій. Являючи собою активну, доцільну, свідому форму перетворення навколишньої дійсності й внутрішнього світу людини, ризикована діяльність проявляється, зокрема, в таких елементах, як мета, цілепокладання і свобода.

Результат цілеспрямованої *діяльності* залежить від об'єктивно існуючих стихійних, випадкових факторів, які надають цьому процесу ймовірнісний, статистичний, неоднозначний характер. В цьому і є зв'язок цілепокладання, цілі та ризику. Взаємодія ризику, мети та цілепокладання в цьому контексті виявляється в таких категоріях, як передбачення та прогнозування. Прогнози не тотожні меті, проте вони можуть виступати в якості теоретичної основи для встановлення тих чи інших цілей [184, 453]. Постановка мети передбачає вибір з різних варіантів, розробка яких вимагає прогнозу мети, шляхів та затрат на її

досягнення. Статистичний характер суспільних явищ, ймовірність наших знань про майбутнє, множинність можливостей здійснення цілеустановки і обумовлюють сутнісно-змістовну сторону механізму взаємозв'язку ризику з цілепокладанням і прогнозуванням. Вивчення цього питання є передумовою підвищення рівня обґрунтованості процесу постановки цілей і соціального прогнозування [16, с. 72].

В.В. Шаронов [442] зазначає, що для ризику у людини існує три можливості впливу на перебіг ризикованої дії: 1) «підкоригування» ситуації з метою зменшення можливого ризику, отримання про неї додаткової інформації; 2) враховування можливості коригувати власну поведінку; 3) суттєва відмінність ризикованої діяльності від авантюризму полягає у чіткому усвідомленні суб'єктом наявності можливості припинити розпочату ризиковану дію при умові розуміння неминучості провального результату [442, с. 137].

Ризик – це дія (вчинок), що виконується в умовах вибору, коли існує небезпека в разі невдачі виявитися в гіршому положенні, ніж до здійснення вибору [231, с. 257].

В.А. Петровський визначає ризик як *ситуативну характеристику діяльності*, що складається з невизначеності її результату і можливих неблагополучних наслідків при невдачі. Також автор уточнює, що є і така особлива форма ризику, як «ризик заради ризику», яка характеризується тенденцією суб'єкта зближуватися з небезпекою в ситуаціях без будь-якої зовнішньої необхідності [324, с. 77]. Однак, ми вже відзначали, що така поведінкова стратегія може розглядається як вид особистісного розладу і характеризує здатність людини до адекватної оцінки власних можливостей.

О.М. Леонтьєв [260], Д.О. Леонтьєв [261] і В.А. Петровський [321, 323] в руслі теорії діяльності вивчали «безкорисний» ризик, а проблема співвідношення «корисних» і «безкорисних» спонукань в контексті вивчення ризику особистості є надзвичайно вагомими. У цьому контексті слід відзначити дослідження Г.М. Солнцевої [384, 385, 386, 387], Т.В. Корнілової [223, 226],

В.А. Петровського [321, 322, 323, 324], які виділяють невмотивований ризик з метою отримання «гострих» відчуттів.

Однак, на нашу думку, ці гедоністичні особливості по суті виступають мотивом суб'єкта для ризику, що дає підстави розглядати його тільки як мотиваційна характеристика. Так, А.П. Альгін, говорячи про невмотивований ризик, підкреслює, що його існування пов'язане з наявністю у людей механізму самонаслідування, тобто щоб освоїти і реалізувати будь-яку дію, людина спочатку її подумки «програє». Коли дії суб'єкта набувають автоматичності, трансформуючись в навички, то «програвання» ситуації відбувається миттєво. Коли суб'єкт подумки прораховує майбутню ризиковану дію, то в нього може виникнути страх, адже в результаті такої дії можливим є не тільки успіх, а й невдача. Страх може сильно послабити самоконтроль і тоді виникає посилене самонаслідування (наслідування своїх уявлень) [16, с. 93].

На думку О. Ренн, ризик – це можливість того, що дії людини або результати її діяльності приведуть до наслідків, які впливають на становлення ціннісної сфери особистості [347, с. 87]. У такому трактуванні визначення ризику містить: наслідки, які впливають на людські цінності та вірогідність їх виникнення (невизначеність).

Як характеристика *діяльності* ризик проявляється в *поведінці* або у відмові суб'єкта від дії в конкретній ситуації усвідомлення небезпеки, здатної негативно вплинути на життєві можливості людини [180, с. 5]. О.Ю. Булгакова [429], спираючись на наукові здобутки акад. О.Я. Чебикіна, визначає усвідомлення як акт свідомості, який завжди спрямований на певний об'єкт зовнішнього або внутрішнього світу особистості. Результатом процесу усвідомлення виступає усвідомленість певного об'єкту, знання, які зумовлюють розвиток свідомості. Ці знання використовуються свідомістю в подальшому пізнанні навколишнього і внутрішнього світу особистості. Результати усвідомлення можуть бути різними за своєю дійсністю [429, с. 22]. Також автори стверджують, що усвідомлення небезпечної поведінки – це відображення в свідомості особистості конкретних обставин, які можуть

завдати збитку як власне суб'єкту, так і його довкіллю. Таке усвідомлення викликає почуття тривоги, страху, які блокують, або активізують мобілізаційні функції психіки в процесі діяльності особистості [429, с. 25].

В.В. Шаронов [442] розглядає основні характеристики ризику як прояв свободи людини по відношенню до об'єктивної ситуації та власних внутрішніх суб'єктивних якостей. Автор визначає ризик як діяльність, зокрема: 1. Ризик є діяльність, яку виконує суб'єкт, незважаючи на усвідомлювану небезпеку невдачі. 2. Ризик – це діяльність, при виконанні якої людина все ж розраховує на успіх в неоднозначній ситуації. Отже, вона має бути суб'єктивно озброєною надією на досягнення поставленої мети. В іншому випадку її діяльність може бути визначена не як ризикована, а як авантюристична. 3. Ризик – це діяльність з усвідомлюваною (або навіть, незважаючи на усвідомлювану) можливістю допустимої помилки в самій діяльності по досягненню поставленої мети. 4. Ризик – це образ дій в неясній, невизначеній ситуації, коли важко обрати якийсь цілком певний і однозначний варіант поведінки, а відкладати вибір дії з тих чи інших причин (об'єктивних чи суб'єктивних) не є можливим. Тобто, ризик – це дія в ситуації, коли не діяти людина не може. Тому вона змушена «звільняти» себе від характеристик об'єктивної ситуації і власної суб'єктивної готовності до дії. 5. Ризик – це ситуативна характеристика діяльності, яку людина виконує з надією на успіх в умовах недостатньої підготовленості й упевненості в досягненні мети [442, с. 137].

Оптимальною стратегією *поведінки* в невизначеній ситуації є вільний вибір. Тому суб'єкт прагне до створення та збереження такої можливості. Отже, буде справедливим бачити в ризиці сутнісну характеристику людської діяльності [298, с. 46].

На думку І.І. Дуднікової ризик може оцінюватися як спрямованість на привабливу мету, досягнення якої іноді пов'язане з фізичною небезпекою. Його слід розглядати як здійснення альтернативного вибору в ситуації невизначеності [162, с. 180].

С.О. Манічев характеризує ризик як свідомий акт переваги, що виявляється «в зниженні рівня самоконтролю, тобто у зменшенні питомої ваги орієнтувальних і контрольних операцій, і у вигляді порушень, тобто перевага небезпечних способів дій над добре відомими і безпечними» [283, с. 140].

Е. Гідденс вважає, що поняття «небезпека» відображає ризиковану дію, яка є загрозовою для сприятливих наслідків [127, с. 121], [487, с. 34–35]. Аргументуючи диференціацію понять небезпека і ризик, Е. Гідденс продовжує: «Те, що ризик передбачає, вже точно є небезпечним, проте не обов'язково усвідомлюється як небезпека» [487, с. 35].

У повсякденній свідомості категорії ризик, небезпека і криза є тотожними. Однак, науковці вважають, що криза може трактуватися як результат впливу багатьох ризиків (небезпек), так само як і нехтування ними, але криза як стан суспільства не розкриває механізмів продукування ризиків [34, 459, 460]. Небезпека ж є, з одного боку, складовою ризику і може бути усвідомлюваною і неусвідомлюваною, яка враховується чи ні, з іншого – вона є впливом негативних чинників, причини яких знаходяться зовні, наприклад, природні стихійні лиха [180, с. 4].

Згідно з деякими джерелами [306], феномен «ризик» включає в себе побоювання невдачі, небезпеки, ймовірність помилки, надії на успішний результат і вибір альтернатив. Всі ці елементи зумовлюють і складають ризик.

Активність суб'єкта ризику найчастіше отримує вираження через діяльність, дії, які іманентно або ситуативно містять у собі елементи невизначеності, проблемності, небезпеки. Проте ризик з'являється лише в усвідомленій поведінці людини, що реагує на конкретну ситуацію, що склалася [16, с. 17].

На думку Т.В. Корнилової саме поняття ризику спочатку було пов'язане в мові з оцінкою невідповідності дій на рівні роздумів, тобто його застосовують, коли йдеться про суб'єктивну невизначеність [226, с. 128].

В даний час дослідниками визнається, що без рішень і їх втілення ризик просто не існує [183, 271, 298]. Тому, констатуємо дефініцію «ризик», слід розглядати активність суб'єкта, задану в небезпечних, в невизначених умовах.

Відповідно до *прогностично-оцінного підходу*, ризик визначається Е.Р. Хабібулліним як можлива небезпека того, що може, але не обов'язково має відбутися. Автор підкреслює *імовірнісний*, а не фатальний характер негативних наслідків ризику, що обумовлений амбівалентністю ризикогенних чинників, які одночасно мають розвивальні і руйнуючі можливості. Таким чином, ризик, на думку вченого, є інтегральним показником можливих дій і поєднує в собі ймовірність події і його кількісну характеристику [416].

Так, на думку Г.М. Солнцевої [385, 386, 387] і ймовірність, і розмір матеріальної шкоди, як об'єктивно-статистичні характеристики ситуації ризику, впливають на поведінку людини опосередковано через рефлексію – усвідомлення ситуації, «примірювання» її до себе, до своїх ресурсів і можливостей. У цьому випадку ризик і виступає як *імовірнісна прогностична характеристика дій особистості, регульований рефлексивний механізм*. Отже, ризик як психологічний феномен відображає лише свідому людську діяльність і є характеристикою свідомо діючого суб'єкта. Зокрема, переживання майбутнього успіху як результат рефлексії власних дій для людини, особливо схильної до такого переживання, може виявитися настільки привабливим, що затьмарює переживання реальної небезпеки або негативних наслідків. Цінність перемоги сама по собі може виявитися значущим раціональним розрахунком.

Майже за сто років психологічних досліджень проблеми ситуацій склалися два базові підходи, які умовно можна визначити як об'єктивістський та суб'єктивістський. Ю. М. Швалб визначає, що з точки зору зовнішнього спостереження, коли ситуація береться як вихідна об'єктивна реальність, весь зміст свідомості є ні чим іншим, як відображенням (і, звичайно ж, узагальненням) сукупності життєвих ситуацій індивіда. внутрішня організація свідомості безпосередньо залежить від характеру і структурних особливостей тих ситуацій, які проживає людина. Проте в сучасній психології стверджується

і протилежна точка зору, згідно з якою ситуація є ні чим іншим, як умовами існування, структурованими відповідно до змісту уявлень свідомості. Організованості свідомості «накладаються» на елементи зовнішнього світу, структурують й організують їх у внутрішньо пов'язані й відносно цілісні ситуації, що мають свої часові (початок і кінець) і предметні рамки [445, с. 21].

Як підкреслюють Т.Б. Котлярова і С.О. Манічев, *суб'єктивна оцінка ситуації* співвідноситься як з ймовірністю реалізації цієї загрози, так і з уявленням суб'єкта про свою спроможність протистояти їй. С.М. Богомолова вважає, що ставлення до небезпеки є індивідуальною, а суб'єктивні змінні, що впливають на сприйняття ризику, небезпеки і ставлення до них, можуть бути поділені на три категорії: 1) когнітивні (життєвий і професійний досвід, знання посадових норм та інструкцій і т.п.); 2) актуальні психічні стани, що є актуалізованими ситуацією і впливають на її оцінку (наприклад, зниження критичності мислення і послаблення уваги під впливом стомлення, хвороби, емоційного хвилювання, неможливості правильної оцінки через дефіцит часу тощо); 3) стійкі мотиваційні та особистісні особливості, що впливають на поведінку в небезпечних ситуаціях і ставлення до наслідків [232, с. 170].

Наразі розуміння сутності ризику більшістю вчених змінилося. Як пише Т.В. Корнілова, «сучасний праксіологічний контекст розуміння ризику в цілому орієнтований на тезі обмеженої раціональності людини. Дії людини можуть одночасно бути як раціональними, так ризикованими, оскільки між ціледосягненням і цілеутворенням завжди існує невідповідність» [222, с. 100].

З погляду на ризик як вибір варіантів дій та вчинків досліджуються психологічні особливості *прийняття рішення* особистістю [35, 76, 118, 136, 198, 202, 213, 226, 367, 368]. Як зазначає О.І. Санніков, прийняття рішень в ситуації невизначеності здійснюється в характерних для неї умовах недостатності та недостовірності інформації, значному різноманітті, складності і одночасному впливові психологічних, соціально-економічних, політико-техногенних чинників, що складають джерела ризику [367, 368, 369]. Ці обставини не дозволяють створити адекватні умови для визначення ідеальної

математичної або формально-логічної моделі прийняття рішень. Пошук оптимального або прийняттого рішення в ситуаціях такого роду надзвичайно складні. Загалом, як зазначає автор, прийняття рішення в умовах невизначеності носить більш загальний характер і включає окремі випадки прийняття рішень в умовах визначеності, ймовірнісної визначеності та ризику. В свою чергу, це частково обумовлено ще й тим, що, так звана, «повна визначеність», є практично недосяжною і має явно виражений відносний, умовно-ймовірнісний характер [365, 367, 368].

У числі перших досліджень психологічного аспекту ризику знаходиться робота Н. Когана і М. Валлаха [537]. Ці автори розробили тест, побудований на основі *прийняття рішення суб'єкта в різних ситуаціях*, що передбачає кількісну оцінку ризиків рішень, висунувши першу «особистісну» теорію в прийнятті ризику. Вони вважали, що існують люди, які незалежно від ситуації поведуться однаково і їм властива готовність до ризику, яка зумовлює зрушення в їх рішеннях завжди в один і той же бік – більшої ризикованості виборів в порівнянні зі звичайною вибіркою досліджуваних [цит. за 226, с. 171]. Схожу позицію займає К. Кумбс, згідно з якою «величина ризику може бути властивістю індивідуальної функції переваг, за вершинами яких можна визначити більш-менш ризикованих суб'єктів» [476, с. 39].

В контексті зв'язку психології ризику та прийняття рішення доцільно вказати на роботу Т.В. Корнілової, в якій вона розглядає проблему ризику як психологічного феномену і визначає його когнітивну та особистісну складові. Джерелами регуляції прийняття ризику виступає особистісний ризик, оскільки передбачає особистісну включеність у ситуації прийняття рішення, допустиму альтернативу в співвідношенні з прийнятою відповідальністю [226, с. 128].

На думку В.А. Абчука, ризик – неминучий супутник будь-якого рішення, що приймається людиною [3, 4]. М.А. Котик під ризиком розуміє дію (вчинок), що виконується в умовах вибору, коли існує небезпека, в разі невдачі, виявитися в гіршому положенні, ніж до вибору. Вибір варіанта поведінки в умовах небезпеки звичайно визначається такими міркуваннями: виграш, який

може бути отриманим при даному виборі; небезпека; шанси на успіх або уникнення невдачі при здійсненому виборі; міра необхідності здійснення вибору, і, зокрема, саме цей вибір [231].

А. Тверські та Д. Каннеман [534] створили теорію пояснення механізмів прийняття рішень з точки зору цінностей та вірогідностей, яка описує поведінку людини в умовах ризику та невизначеності. В основі реалізації запропонованої ними моделі лежать дві стадії прийняття рішення: стадія оформлення рішень і стадія послідовної оцінки альтернатив вибору [535].

Психологічну характеристику *прийняття ризикованих рішень* описує Т.І. Ріктор. Автор вважає, що домінуючою характеристикою особистості в контексті ризику, є «пошук сенсації». До цього особистісного аспекту входить чотири елементи: пошук гострих відчуттів і пригод; пошук досвіду; надмірна діяльність; схильність до нудьги. Встановлено зв'язок між пошуком сенсації і деякими типами ризикованої поведінки, такими, як прийняття ризикованих фінансових рішень, великі ставки в азартних іграх, участь в небезпечних видах спорту, соціально небезпечна поведінка і необережне водіння. Одне з пояснень зв'язку, що існує між «пошуком сенсації» та ризикованою поведінкою є схильність до применшення ризику [351, с. 18-19].

Отже, аналіз наукової літератури в області психології ризику свідчить про сформованість цієї проблеми як самостійного напрямку психологічних досліджень. На підставі аналізу сучасних досліджень психології ризику можна виділити декілька підходів до його розуміння.

По-перше, ризик визначається як *активність* (дії) індивіда, спрямована на отримання бажаного результату шляхом уникнення небезпеки, здійснення вибору з надією на успіх в ситуації з можливим несприятливим результатом, отримання винагороди, ствердження в очах інших людей або самоствердження, спроби розширити межі власних можливостей, досягнення поставленої мети або реалізація прагнення до отримання гострих відчуттів. Результат подібної активності завжди невизначений і може бути несприятливим, тобто супроводжуватися програшем, збитком, травмою тощо [213].

По-друге, ризик розуміється як *прогностична оцінна категорія*, міра неблагополучного результату, яка визначається ймовірністю й розміром можливого програшу й відображає баланс між удачею і невдачею і формується на стадії планування і організації дії [198, 226, 233, 385, 496, 534, 535].

По-третє, ризик розглядається як *характеристика ситуації* або дії, що відрізняється наявністю небезпеки або невизначеності і *пов'язана з необхідністю прийняти рішення*, здійснити вибір з низки можливих альтернатив, де хоча б одне з рішень може закінчитися несприятливим результатом [45, 208, 219, 510].

Загалом в наукових дослідженнях ризику існує тенденція до диференціації феномену на два типи: ризик суспільства та ризик особистості. При цьому, ризик пов'язаний із суспільством в загально-методологічному контексті вивчається в філософії, в конкретно-науковому – в економіці, політиці, юриспруденції, соціології, а ризики пов'язані з особистістю – в психології.

1.2. Ризик як психологічний феномен

Вивчення ризику в психологічних категоріях, розгляд його як предмету окремого психологічного дослідження, визначення гносеології та епістемології зазначеного феномена обов'язково передбачає виявлення його об'єктивної чи суб'єктивної природи. Для реалізації таких цілей евристично плідним виявляється розгляд аргументів на користь об'єктивного, суб'єктивного чи суб'єктивно-об'єктивного підходів до трактування ризику та аналіз їх переваг і обмежень.

У роботах А.П. Альгіна [14, 15, 16], Ю. Козелецького [213], В.А. Петровського [321, 322, 323, 324], Т.Л. Ріктор [349, 351] вказано, що середовищем прояву ризику виступає *об'єктивно* існуюча невизначеність, яка обумовлена непередбачуваністю дій, спонтанністю явищ, що відбуваються в

природі і суспільстві, обмеженістю ресурсів при прийнятті та реалізації рішення, а також недостатністю пізнання людиною навколишньої дійсності.

Ризик досліджується як діяльність в умовах переходу від стану невизначеності до стану визначеності (або навпаки), коли з'являється обґрунтована можливість вибору при оцінці ймовірності досягнення очікуваного результату, невдачі і відхилення від мети, з урахуванням діючих морально-етичних норм [438, с. 41].

Ю. Козелецький [213] вважає, що найбільш характерною ознакою ризикованих завдань є наявність невизначеності, тобто того, що результати, які будуть отримані особою, яка приймає рішення, залежать від подій, які неможливо передбачити стовідсотково. Обираючи альтернативу, що вирішує завдання, суб'єкт ризикує, оскільки є певна ймовірність того, що його вибір призведе до не вигідного результату, тобто програшу. В.А. Петровський інтерпретує ризик як ситуативну характеристику діяльності, що складається з невизначеності її результату та можливих неблагополучних наслідків при умові поразки [321, 322, 323, 324]. З точки зору І.Є. Задорожнюк та А.В. Зозулук ризик також передбачає вміння прораховувати ситуацію та здатність суб'єкта діяльності підкорювати її для досягнення власної мети [175, с. 28].

Таким чином, ризик передбачає наявність небезпечної ситуації, при якій існує можливість кількісно й якісно визначати міру ймовірності реалізації того чи іншого варіанту, і яка функціонує за наявності невизначеності, необхідності вибору альтернативи (включаючи відмову від вибору), можливості оцінити ймовірність здійснення обраних альтернатив. Ризик нерозривно пов'язаний з повсякденною діяльністю людини, її спрямованістю на прийняття різноманітних рішень. Ми змушені нерідко ризикувати: як самостійно приймати рішення діяти в небезпечних ситуаціях, так і потрапляти в них – вимушений ризик. Адже, діяти надзвичайно часто доводиться в умовах відсутності повної та достовірної інформації, мало передбачуваного впливу зовнішнього середовища, тобто в умовах невизначеності.

Небезпека, з одного боку, є складовою ризику і може бути усвідомлюваною й неусвідомлюваною, яка враховується чи ні, з іншого – вона є результатом впливу зовнішніх негативних чинників (наприклад, природні стихійні лиха) [180, с. 4]. Звісно ж важливою є перша сторона феномену, оскільки вона пов'язана з діяльністю людини і має безпосереднє відношення до ризику. В монографії Г.М. Солнцевої і Т.В Корнілової [387] подано класифікацію, в якій джерела небезпеки поділяються на дві групи: випадковий збіг обставин і дії людини. Вони пропонують диференціювати небезпечні ситуації на нещасні випадки (виникають випадково) і ситуації ризику (виникають в результаті дій людини). Також Г.М. Солнцева під ризиком розуміє прийняття рішення суб'єктом діяти в умовах ситуації небезпеки та обирати між можливими варіантами дії [386].

Отже, поняття «ризик» і «небезпека» не є синонімами. Небезпека – це не ризик. Вона існує сама по собі і до певного моменту не пов'язана з ризиком, це об'єктивна категорія, реально існуюча поза свідомістю людини і незалежно від її волі [34, 290]. Що ж стосується ризику в психологічній науці, то він завжди є суб'єктивним феноменом, оскільки виступає у вигляді оцінки людиною вчинку, свідомого вибору з урахуванням можливих альтернатив. Незважаючи на те, що ризик «знімає» невизначеність ситуації, неможливо позбутися факторів, що породжують ризик. Він є не просто умовою або окремою частиною середовища, а іманентною частиною соціальної системи [516, с. 137].

Як зазначає О.О. Тягунов [406], ситуація, яка вимагає прийняття рішення від суб'єкта завжди характеризується невизначеністю, а процедура вибору зводиться до способів її подолання. Автор розглядає такі види невизначеності: результат, коли відомі альтернативи вибору та їх вірогідність, невпевненість у події, коли для суб'єкта є невідомими вірогідності результату діяльності.

В праці Х. Москвича і Д. Банна проаналізовано взаємозв'язок понять «ризик» і «невизначеність», подається класифікація можливих моделей та прийомів оптимізації поведінки в ситуації ризику, сформульовано основні напрямки аналізу ризику [191]. З точки зору С.Д. Максименка [276],

невизначеність – це стан (процес), який виникає в ситуації об'єднання мінливості ознак двох або більше психічних явищ.

Н.Ф. Наумова [298] визначає суб'єктивні умови, які блокують можливість суб'єкта знизити рівень невизначеності, а саме, обмеження «вільного» вибору: детермінованість – обмеження минулим; телеологічність – обмеження майбутнім; незворотність – обмеження сьогоденням; несуперечливість – обмеження логікою; ієрархічність – обмеження ресурсами; непорівнянність – обмеження якісністю. Експериментальна перевірка цих обмежень дозволили дослідниці сформулювати основні принципи «стратегічного» вибору на рівні індивідуальності: альтернативність, антиномічність, неоптимальність, невизначеність, структурування суб'єктивного часу.

Можливість кількісно оцінити ймовірність реалізації допустимих подій дозволяє розрізняти *ситуації ризику* і *ситуації невизначеності* [155]. Ризикована ситуація є різновидом невизначеної, коли можна вираховувати ймовірність здійснення певних подій (ситуацій). У ситуації ризику існує кількісна оцінка наслідків прийнятих рішень, чого не можна зробити в ситуації невизначеності, і це є ключовим фактором, що лежить в основі відмінностей цих феноменів. Для того щоб охарактеризувати ризик, потрібно спочатку визначити і оцінити ймовірність настання можливих подій [155].

Невизначеність розкривається на ймовірності передбачуваного результату [528]. На теорії ймовірності ґрунтуються різноманітні підходи до ризику, які в найзагальнішому і початковому вигляді визначають його як виграшу чи програшу [36]. З цієї точки зору, ризик розглядається як прогностична оцінка, що формується на стадії організації чи планування дії, оскільки суб'єкт завжди намагається уявити те, до чого призведуть його дії в даних конкретних умовах. П.К. Анохін [333] називав це уявлення акцептором результату дії, який формує суб'єкт шляхом зіставлення зовнішніх умов і мети діяльності, фіксуючи результат такого «уявного експерименту» у вигляді моделі можливого результату дії. Це означає, що оцінці підлягає міра збігу ймовірнісного і реального, прогнозованого і дійсного [404, 454].

Між поняттями «ризик» і «невизначеність» існують відмінності й в умовах їх функціонування: «ризик передбачає введення ймовірності в інформацію про випадки, при невизначеності ймовірність настання наслідків невідома» [233, с. 5-6]. Схожою є думка Ф. Найт, який пропонував розрізняти ризик і невизначеність, відповідно, як «вимірну» і «немірну» величини [296, 297]. Т.Л. Ріктор [349, 351] уточнює, що ситуація ризику не є загальним випадком ситуації невизначеності. Для визначення ризику використовують поняття повної невизначеності і часткової. У першому випадку це означає, що просто «нічим ризикувати» – ризику немає. У другому випадку ризик «просвічується», він «на підході» і залишається чекати, поки дозріють умови: часткова невизначеність виступає конструктивною ознакою, умовою появи ризику. Однак, в будь-якому випадку, ризик – це поведінка суб'єкта, що здійснюється в умовах невизначеності.

Вивчення невизначеності у процесі вибору, викликає інтерес з гностичної точки зору, оскільки при цьому актуалізуються як пізнавальна, так і практична ситуації, коли необхідно діяти в умовах, які не можуть бути однозначно визначені і які обумовлюють ризикованість рішень [221, 326, 361, 440]. Введення фактора невизначеності, зокрема, в процес пізнання робить його «багатшим за своїм гносеологічним, психологічним, комунікативним і праксіологічним змістом, ніж схеми процесу відображення дійсності в людській свідомості, що не враховують моменту невизначеності в актах прийняття рішень – актах, якими пронизаний весь процес людського знання і практичної діяльності [213, с. 470].

Існування невизначеності пов'язане з неповнотою та недостатністю інформації про об'єкт, процес, явище, відносно яких приймається рішення; з обмеженням людини в процесі збору та переробки інформації; з постійною мінливістю інформації щодо багатьох об'єктів (саме тому в практичному житті широко поширений метод «проб і помилок»). Головні джерела невизначеності містяться в самому суб'єкті, саме він «зважує» чинники, які впливають (або можуть вплинути) на успіх дії. Загалом всі джерела невизначеності –

суб'єктивні, вони визначаються обмеженими можливостями аналізаторів, перцептивних і розумових процесів людини [191].

Тим часом, не можна повністю погодитися з твердженням про жорстоко суб'єктивний характер невизначеності. Джерела невизначеності, можуть бути як зовнішніми, так і внутрішніми по відношенню до суб'єкта. Згідно чотирикомпонентної моделі джерел невизначеності, розробленої А.М. Волковим, Ю.В. Мікадзе і Г.М. Солнцевою, існує кілька джерел внутрішньої невизначеності, пов'язаних з когнітивним і мотиваційним компонентами, змістом суб'єктивного досвіду, операційною складовою діяльності суб'єкта (планами, стратегіями і тактиками) [385]. До зовнішніх джерел невизначеності відносяться: інформаційна й тимчасова [387].

Джерелами невизначеності також може бути будь-яка із структурних складових дії (цілі, засіб, результат). Так, слід виділити декілька найбільш значущих джерел, що обумовлюють виникнення невизначеності: обмеження, недолік ресурсів при прийнятті та реалізації рішень; відносність процесу пізнання людиною навколишньої дійсності; неможливість однозначного пізнання об'єкта; відносна обмеженість свідомої діяльності людини, існуючі відмінності в психологічних установах, ідеалах, намірах, оцінках, стереотипах поведінки [172]. Для розуміння ризику також важливо оцінити міру невизначеності і вибрати критерії прийняття рішення суб'єктом щодо необхідності дії, її відкладення чи повної відмови від неї. На вибір критеріїв впливають суб'єктивні фактори, а статистичний і психологічний критерії прийняття рішення не є тотожними. Проте, суто людська здатність до рефлексії є вирішальним механізмом в організації її діяльності, в оцінці ситуації й можливості успіху [264, с. 21]. Чинниками, що обумовлюють критерії прийняття рішення щодо дії є значущість її успіху або вартість неуспіху. Якщо значущість є високою, суб'єкт готовий ризикувати, тобто знизити величину критерію прийняття рішення і приступити до дії при умові ймовірності успіху нижче 0,62. Критерій буде знижуватися, якщо ціна (плата за успіх) є невеликою. Наприклад, рішення людини зробити ставку в грі, якщо вона не є

великою, а виграш значно її перевищує, ґрунтується, саме на цьому. Там, де несприятливі наслідки мають високу ціну, критерії прийняття рішення підвищуються, і дії суб'єкта будуть більш обережними [264].

У науковій літературі існує багато підходів до виділення і класифікації видів ризику [36], зокрема, в деяких з них простежується психологічний зміст.

Так, М.О. Рогов описує наступну класифікацію ризиків [353]: за природою джерела: невизначений, соціально-технічний, природничий; за аспектами об'єктів, що вивчаються: системний, екологічний, медичний, соціально-політичний, економічний, виробничо-технологічний; за відношенням джерела до об'єкту: внутрішній, зовнішній, комплексний (внутрішній і зовнішній); за структурою суб'єкта: індивідуальний, груповий (колективний), інституціональний; за оцінкою масштабів наслідків: катастрофічний, критичний, значний, помірний, незначний, малий; за можливістю виявлення: відкритий, прихований; за можливістю прогнозу: систематичний (прогнозований), випадковий (непередбачуваний); за можливістю управління: керований, некерований, вимірюваний, невимірюваний, прямий, непрямий; за зв'язком з іншими ризиками: незалежний, залежний, такий, що заміщається, не заміщається, складний (складається з декількох ризиків).

Є.П. Ільїн [191] виділяє наступні дихотомії видів ризику: довільні – мимовільні, об'єктивні – суб'єктивні, реальні – уявні, мотивовані – немотивовані, виправдані – невинуваті, прийнятні – неприйнятні, а також ризики у різних сферах життя.

Доцільним в контексті дослідження ризику особистості виявляється більш детальний розгляд згаданих видів ризику. У дихотомії довільні – мимовільні ризики, довільні – віддзеркалюють ситуацію, коли людина знає про можливий несприятливий результат задуманого і свідомо йде на це. Мимовільні ризики пов'язані з ситуаціями, коли людина не припускає, що її дії можуть привести до ризику [191].

Ще одним доказом суб'єктивно-об'єктивної природи ризику є розподіл видів ризику на об'єктивні та суб'єктивні. Розглядаючи об'єктивні та

суб'єктивні ризики Є.П. Ільїн визначає їх наступним чином. Об'єктивні ризики – шкідливі дії неконтрольованих сил природи або інших випадковостей на кого-небудь; вони не залежать від ризикованих рішень і пов'язаних з ними дій людини. Об'єктивні ризики – це можлива небезпека випадкового настання негативних (особистих і майнових) наслідків [6]. Суб'єктивні ризики пов'язані з діями суб'єктів – як з рішеннями, що приймаються ними, при нагоді вибору, так і з помилками у виконавських діях, порушеннями правил експлуатації і т. п.. Тобто суб'єктивні ризики викликані активністю особистості й можуть бути і передбачуваними, і непередбачуваними. При добровільному ризику розрізняють чотири ситуативні варіанти: із прорахунком ймовірності та вираженістю ризику, з усвідомленням вимушеної необхідності, з надією на успіх, із зневагою ризику [191].

У нашому розумінні ситуація ризику розглядається в поєднанні суб'єктивної та об'єктивної характеристики, оскільки є віддзеркаленням поглядів того, хто приймає рішення.

Розподілення на реальні – уявні ризики за Є.П. Ільїним, доцільно застосовувати щодо суб'єктивних ризиків, які пов'язані із прийняттям рішень. Реальний ризик – це прийняття людиною рішення при умові існування вірогідності справжньої небезпеки, що пов'язано з невизначеністю ситуації. Уявні ризики пов'язані з уявними небезпеками, які людина вигадує, але які в її свідомості виступають як реальні [191]. Залучення до аналізу феномену ризику мотиваційних аспектів активності людини дозволяє виділити мотивовані та немотивовані ризики. Мотивований ризик передбачає отримання ситуативних переваг в діяльності, за умов прийняття ризикованого рішення. Немотивований ризик не має раціональної основи і проявляється в процесі творчості або інтелектуальної активності [191].

Поняття немотивований ризик можна співвіднести з категорією «безкорисливого ризику» за В.А. Петровським [323]. Немотивований ризик не означає, що ризикована дія (вчинок) позбавлена мотиву. Немотивованість розуміється у вузькому і швидше умовному сенсі: йдеться не взагалі про

відсутність мотиву, а про відсутність прагматичного мотиву, пов'язаного з вигодою для суб'єкта; його спонукання обумовлені альтруїзмом, прагненням до самоствердження, азартом і т. д. Ризик заради ризику – один з можливих і поширених варіантів, але він не вичерпує всіх варіантів невмотивованого ризику [375]. Аналізуючи виправдані – невиправдані ризики Є.П. Ільїн зазначає, що виправданість ризику пов'язана з мірою ефективності, що прогнозується у момент прийняття рішень [191]. О.Д. Ситковська [375] вважає ризик виправданим, якщо діяльність відповідає сучасним науковим знанням і досвіду; поставлена мета не могла би бути досягнутою не ризикованими діями; особа зробила усі можливі заходи для запобігання шкоді; ризик не має бути свідомо пов'язаним із загрозою перелічених в законі тяжких наслідків. Саме доведеність розрахунку, а не наявність легковажної відмови від оцінки і прогнозу ситуації, відрізняє виправданий ризик від необережності.

Дихотомія прийнятні – неприйнятні ризики заснована на оцінці привабливості наслідків ризику [191]. Прийнятний ризик – рівень ризику, який людина вважає допустимим для отримання максимально можливих особистісних або соціальних вигод від діяльності [540]. Неприйнятні ризики – це ризики, які репрезентовані лише своїми негативними наслідками. Зважаючи на це, такі ризиковані дії і вчинки позбавлені сенсу. Рівні ризику, які вважаються прийнятними, сильно варіюють в різних галузях людської діяльності [288, 433, 434].

Деякі вчені, зокрема К. Кумбс [476] та Г. Уайд [540], вважають, що рівень оптимального ризику, прийнятного для окремої людини, є відносно постійним. Дана думка знайшла віддзеркалення у гомеостатичної теорії ризику Г. Уайда [540], згідно якої прийнятний ризик визначається як відношення почуття небезпеки до почуття обережності.

На противагу такій точці зору Р. Тримпоп [533] висловлює сумніви в існуванні постійного, індивідуально прийнятного людиною суб'єктивного рівня ризику. На його думку, люди, які постійно пристосовуються мають різні рівні прийнятного ризику. Тому індивідуально прийнятний рівень ризику є деяким

усередненим рівнем, який швидше відбиває культуру безпеки людини і групи людей, чим є мотиваційним аспектом у виборі або відторгненні ризику.

У класифікаціях ризиків у різних сферах життя в контексті дослідження ризику особистості доцільно згадати моральні ризики. Оскільки моральні ризики пов'язані зі взаємодією суб'єкта з оточуючими людьми або суспільством, Є.П. Ільїн [191] виділяє два їх підвиди: 1) ризик невідповідності – приймаючи групові цінності як складову частину свого ідеального Я і критерій самооцінки, людина ризикує бути невідповідною їм, у зв'язку з чим може виникнути почуття неповноцінності; 2) ризик саморозкриття – глибинне Я сприймається як безумовна цінність, деяка інтимна субстанція. Тому людина оберігає цю гарантію відчуття власної автономності, індивідуальності, самоцінності. Саморозкриття безпосередньо сприймається як особистісний ризик, як небезпека для Я [191].

Основними характеристиками ризику Б. Фішхоф [484, с. 127] із співавторами вважають наступні: добровільність (аналіз причин вибору ризикової дії), безпосередність ефекту (аналіз загрозливих наслідків ризику), обізнаність у ризику (аналіз відомої інформації про ризик), контроль над ризиком (аналіз способів контролю власної поведінки в умовах ризику), новизна, тип ризику, страх, наслідки (аналіз потенційних наслідків ризику).

В.П. Буянов [53] виділяє наступні *ознаки ризику*: 1) ризик завжди суб'єктивний, тобто безпосередньо пов'язаний з суб'єктом, який «знає, що таке нещастя, що можна вважати злом»; 2) суб'єкт ризикованої діяльності повинен мати можливість передбачати її наслідки; 3) ризик може виникнути тільки там, де є діяльність, яка здійснюється заради конкретної мети, тобто задовольняє певні потреби; 4) різні потреби, на які спрямована ризикова діяльність, зумовлюють його різноманітність.

Також для розуміння змісту ризику автор описує такі його властивості, як альтернативність, суперечливість, суб'єктивність [53]. *Альтернативність* ризику полягає в необхідності вибору з двох або декількох можливих варіантів, рішень, напрямків, дій. Відсутність можливості вибору знімає ризик: там, де

немає вибору, не буде ризику. Цей процес знаходить своє вираження в понятті «ризик», постає моделлю «зняття невизначеності».

В контексті альтернативності ризику слід згадати визначення ризику у дослідженнях А.П. Альгіна, який розуміє ризик як «діяльність, пов'язану з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити ймовірність досягнення передбачуваного результату, поразки і відхилення від мети» [16, с. 19]. У такий спосіб ризик виокремлюється серед ситуацій невизначеності загалом.

Друга характеристика ризику – *суперечливість* – визначається як специфічна функція, що, з одного боку, орієнтована на отримання суспільно значущих результатів неординарними, новими способами в умовах невизначеності. З іншого боку, ризик призводить до авантюризму, волюнтаризму, гальмування процесу вибору [53]. Суперечлива природа ризику проявляється в зіткненні об'єктивно існуючих небезпечних ситуацій з їх суб'єктивною оцінкою. Так, людина, яка здійснила вибір, який передбачає ту чи іншу дію, може вважати її ризикованою, а іншими людьми ці дії можуть розцінюватися як обережні, позбавлені будь-якого ризику, і навпаки, також визначається така властивість ризику, як *суб'єктивність* [53]. У науковій літературі подано три підходи до розуміння природи феномена: об'єктивний, суб'єктивний та об'єктивно-суб'єктивний [213, с. 124].

У рамках досліджень [140, 278, 344, 374, 383 та ін.] ризик розглядається у вигляді можливої невдачі, небезпеки, матеріальних або інших втрат. Так, яскравим формулюванням ризику в контексті цього підходу може виступати визначення А.О. Собчака [383, с. 55], в якому він вважає, що ризик – це завжди небезпека виникнення несприятливих наслідків (майнового або особистого характеру), відносно яких невідомо, настануть вони чи ні. У дослідженнях В.І. Серебровського [374] терміни «ризик» і «небезпека» розглядаються як синоніми, як явище, що пов'язане з негативними наслідками, які можливо можуть виникнути, але не можуть бути точно передбачені.

М.С. Малєїн [278] вважає, що ризик – це можлива небезпека, але небезпека – це і є можливість настання чогось негативного. Ризик – це не створення небезпеки, а лише допущення, усвідомлення її. Обидва визначення ризику, дані автором, не є тотожними. Вони характеризують ризик не як об'єктивну категорію. Отже, подані вище дослідження розглядають «ризик» з точки зору об'єктивної категорії, а також ототожнюють з небезпекою [63, 91].

На противагу об'єктивної *суб'єктивна* концепція ризику, яка висунута на початку 1970-х років [309], розглядає ризик як психічне ставлення суб'єкта до випадкових наслідків своєї поведінки, допущення цих наслідків, психічно-вольової регуляції поведінки в певних ситуаціях ризику. Ця концепція отримала подальше обґрунтування і розвиток в роботах [47, 53, 307, 309, 315].

Зокрема, В.А. Ойгензіхт уточнює, що ризик завжди суб'єктивний – як конкретна думка, погляд, свідомий вибір індивіда [309]. Також В.П. Буянов і співавтори уточнюють, що ризик є суб'єктивним завжди, оскільки безпосередньо пов'язаний з суб'єктом [53]. В.В. Павлова також вважає, що ризик носить суб'єктивний характер, так як, по-перше, кожна людина має свої уявлення про міру ризику і в залежності від цього здійснює свою діяльність або не здійснює її, а по-друге, ситуація ризику виступає в тісному взаємозв'язку з ситуацією невизначеності, рівень якої також важко констатувати [315].

Суб'єктивна концепція ризику робить акцент на особистість, її враховує усвідомлення його наслідків, вибору варіанту поведінки, що обґрунтовує покладання на неї відповідних обов'язків або звільнення від таких, дозволяє при необхідності застосувати диференційований підхід. Ця особливість і є продуктивною у вивченні ризику як психологічного феномена, враховуючи свідому і добровільну відповідальність особистості за свій вибір.

А.П. Альгін, С.В. Бикова, М.С. Малєїн, М.Є. Маслова, О.П. Саннікова, Є.О. Харітонов та ін. визнають *об'єктивно-суб'єктивну природу ризику* [цит. за 354, с. 63-70]. Так, Є.О. Харітонов вважає, що не можна «відривати ризик від його реалізації в вольовому акті; кажучи про вольову природу ризику, ми маємо

на увазі і вольовий зміст вчинку, в якому взаємодіють в нерозривному взаємозв'язку об'єктивні і суб'єктивні моменти» [418, с. 55].

Отже, аналіз суб'єктивності-об'єктивності у психологічній природі феномену ризику свідчить, що не зважаючи на аргументи на користь кожного з підходів, виявляються обмеження цих уявлень. Так, об'єктивний підхід до природи та проявів ризику акцентує увагу переважно на випадковість результатів і пов'язаних з ним негативних наслідків та не враховує особистість і варіативність особистісних чинників у ситуації ризику. Суб'єктивний підхід, концентруючи увагу на оцінці міри небезпеки, виборі конкретної поведінки, відкидає об'єктивні джерела ситуації небезпеки й невизначеності. Суб'єктивно-об'єктивному підході присутня загроза еклектичності, штучного об'єднання, яке не дає цілісної картини феномену.

Структурно-функціональна характеристика ризику передбачає визначення його складових та функціональне призначення. Так, Є.П. Ільїн вважає, що ризик, як психологічний феномен включає ситуацію ризику, оцінку ризику, міру її усвідомленості суб'єктами ризику, чинники ризику, ситуацію вибору, межі ризику і зону ризику [191].

У підручнику Є.П. Ільїн [191] найчастіше виділяє чотири основні функції ризику: захисну, аналітичну, інноваційну, регулятивну. Захисна функція ризику проявляється в тому, що для суб'єкта ризик – це нормальний стан, тому необхідним є формування раціонального ставлення до невдач. Аналітична функція пов'язана із необхідністю вибору одного з можливих варіантів рішення. Інноваційна функція – це стимулювання пошуку нетрадиційних рішень проблем. Регулятивна функція має суперечливий характер і виступає в двох формах: конструктивній і деструктивній.

І.Г. Абрамова виділяє наступні функції ризику: захисну, розвивальну, регулятивну, оцінну, експертну та організаційну [1]. В.В. Глущенко пропонує додати ще дві функції ризику – компенсуючу (можливість додаткового прибутку) та соціально-економічну [129].

У розробках з проблем ризику закріплюється і активно використовується поняття «об'єкт ризику», «група ризику», «фактор ризику», «зона ризику» та ін. Визначимо їх особливості і відзначимо, що виділені конструкти є прерогативою швидше соціального аспекту, ніж психологічного, оскільки передбачають не суб'єктивний вибір наявних альтернатив, а наявність існуючих в соціумі небезпечних, невизначених ситуацій, до яких з різних причин залучається особистість. Також важливо відзначити, що в повсякденному житті людини існують дії, види діяльності, які соціумом визнані як небезпечні і особистість, стикаючись з ними, або їх уникає, зважаючи на досвід людства або готова їх прийняти, або уникнути [85, 137, 449].

За визначенням Н.А. Альошиної об'єкт ризику – це предмет або явище, що існують в реальності і мають реальну або потенційну небезпеку для людини і природи [13]. Є.П. Ільїн [191] визначає фактор ризику як умови (обставини), що самі по собі не є безпосередніми джерелами появи небажаних результатів, проте збільшують вірогідність їх виникнення. Залежно від їх імовірності автор виділяє чинники високого, помірного і низького ризиків. Також, науковець розглядає зовнішні та внутрішні фактори ризику. До зовнішніх він відносить природні і техногенні чинники; до внутрішніх – психофізіологічні особливості людини, які приводять до якогось несприятливого результату, слабку підготовленість людини до здійснення якої-небудь діяльності, асоціальну спрямованість особистості та інше.

Наявність суб'єктивних й об'єктивних детермінант ризику дають підставу розглядати з цієї позиції і його фактори. Зміст терміну «об'єктивні фактори ризику» може розглядатись як неможливість з боку особистості вплинути і змінити зовнішні несприятливі обставини, що виникають незалежно від неї. Іншими словами об'єктивні фактори ризику є функціями явищ, які не залежать від волі людини та пов'язані з несприятливими особливостями ситуацій і природних умов її здійснення. Суб'єктивність стосовно ризику, небезпеки, несприятливих ситуацій можна тлумачити як будь-якого роду помилкові дії, що

безпосередньо залежать від самого суб'єкта. Отже, суб'єктивні фактори ризику є функціями помилкових рішень і дій суб'єкта в небезпечній ситуації [191].

Під «групою ризику» розуміють групу людей, яка знаходиться в небезпеці, що визначається одним чи декількома факторами. Крім особливостей діяльності людини ризик передбачає наявність умов, які негативно впливають на її життєві можливості. В таких умовах проявляється здатність чи нездатність людини протистояти негативним впливам (факторам ризику) [185, 191].

При аналізі факторів ризику (незалежно від сфери їх впливу) виділяють інший конструкт феномену – зона ризику [323, 433, 434]. Використовувати саме цей термін доцільно, коли даний конструкт ототожнюється з поняттям міри (рівня) ризику [272]. В іншому випадку, конструкт «зона ризику» не зовсім коректно використовувати в рамках вивчення ризику як психологічного феномена, оскільки він є віддзеркаленням лише об'єктивної (соціальної) сторони (ситуації). Тут можна говорити про зону небезпеки і лише усвідомивши, і прийнявши рішення в ній діяти, суб'єкт ризикує. Також в літературі виділяють конструкт «джерела ризику» – умови внутрішнього і зовнішнього середовища. Даний конструкт коректно вивчати в тих випадках, коли мова заходить про фінансові інвестиції та реальні можливості збитків.

Для обґрунтованого структурування феномену ризику доцільно пригадати постулати ризику В.В. Откидач та М.А. Рогова [314, 353]:

Постулат 1. Ризик пов'язаний з оцінками (очікуваннями) і рішеннями суб'єкта і не існує окремо від них. З цього постулату випливає, що ставлення до ризику є суб'єктивним і залежить від соціальних установок. Власне зовнішній світ не знає ніякого ризику, бо йому невідомі ні відмінності, ні очікування, ні оцінки, ні ймовірності – хіба що власні результати спостережень системи навколишнього світі інших систем [271, 353]. *Постулат 2.* Ризик відображає рішення, за допомогою яких поєднується час (хоча майбутнє не може бути знаним достатньою мірою).

Етимологія поняття «ризик» – це не тільки лінгвістичне пояснення первинного, істинного походження ризику, але і його історія розвитку. На необхідність історичного погляду в розгляді поняття ризику звертає увагу і І.Т. Балабанов [27], який вважає, що «ризик» як історична категорія, виник на нижній стадії цивілізації, коли в людини тільки зародилося почуття страху перед небезпекою і смертю. З цього випливає, що «ризик» – як історична категорія, є складним, проте необхідним для людства поняттям. Деякі автори наводять спрощене тлумачення лінгвістичного джерела походження ризику. Вони вважають, що слово «ризик» означає «приймати рішення». Результат цього рішення невідомий, тому є небезпечним. Історія слова «ризик» вказує, перш за все, на те, що домагання раціональності репрезентуються в усе більш сумнівному ставленні до часу, що мова йде про рішення, за допомогою яких зв'язується час, хоча майбутнє не може бути відомим достатньою мірою, навіть те майбутнє, яке твориться рішеннями самих людей [92, 271, 353].

Постулат 3. Вільної від небезпеки поведінки не існує. У науковій літературі, при визначенні «ризик», зазвичай відштовхуються від базового поняття «небезпека». Небезпека означає об'єктивно існуючу можливість негативного впливу на даний об'єкт, що може принести будь-які збитки, шкоду. У свою чергу, поняття шкоди, як правило, пов'язується з погіршенням стану і навіть загибеллю або руйнуванням об'єкту, порушенням нормального режиму його функціонування, розвитку та іншими наслідками, що характеризуються певним рівнем втрат [353, 492].

Постулат 4. Слід розрізняти ризик і його вимірювання. Навіть в базових працях проблема ніколи не досягається належним чином. Часто поняття ризик визначається як міра; але проблеми вимірювання – це проблеми конвенційні, у всякому разі, ризик вимірювання – це не що інше, як те, що вимірюється як ризик [353].

Таким чином, виходячи з визначених постулатів слід зазначити, що за думкою цих дослідників ризик має суто суб'єктивну природу.

Цю систему постулатів доповнює аксіоматичний апарат ризику В.П. Буянова [53]. Автор описує ризик через систему трьох аксіом. Перша

аксіома – аксіома про всеосяжність, яка стверджує, що немає безризикових видів діяльності. Це, в свою чергу, пов'язується з наявністю суб'єкта. Однак там, де є суб'єкт, має місце невизначеність, а невизначеність актуалізує ризик з його непередбачуваними наслідками: випадковістю, біфуркаціями, перехідними періодами і, навіть, кризами та катастрофами. Друга аксіома – аксіома прийнятності. Функціонуючи, кожна інтелектуальна система оцінює величину ризику, виходячи зі своїх внутрішніх критеріїв, а також установок, що обумовлені зовнішнім середовищем, встановлюючи для себе пороги прийнятності ризику для кожної ситуації і формуючи відповідну поведінку. Третя аксіома – аксіома неповторюваності, коли будь-яке поле ризику змінюється в часі, не повторюючись навіть для схожих ситуацій і еквівалентних систем незалежно від міри їх ідентичності.

Структурування феномену ризику з урахуванням його об'єктивних та суб'єктивних характеристик є доцільним в рамках ситуаційного підходу. Такий підхід дає можливість стати над еклектичністю об'єднання суб'єктивних та об'єктивних характеристик ризику. Саме ситуація є системоутворювальним чинником психологічної структури ризику. У межах ситуаційного підходу до розуміння природи ризику визначаються такі його істотні ознаки:

- по-перше, ризик як психологічний феномен є обумовленим процесом суб'єктивної оцінки особистістю об'єктивної небезпеки та невизначеності, яка пов'язана з дефіцитом інформації про наслідки ризику та ймовірністю успіху чи невдачі в наслідок ризикової поведінки;

- по-друге, суб'єктивна оцінка ситуації небезпеки та невизначеності залежить від соціокультурного образу ризику (ставлення до ризику у суспільстві, обумовлене соціокультурними стереотипами; атитюди щодо ризикової поведінки; соціальна оцінка особистості, яка ризикує; прийняті в суспільстві моделі поведінки у ситуації ризику); від соціально-психологічних чинників (вплив інших на ситуацію ризику; міра взаємодії з іншими у ситуації ризику, соціально-психологічний статус у стосунках; наявність зовнішнього спостереження у ситуації ризику; вплив соціально-психологічних ефектів –

зараження, навіювання, переконання, наслідування); від особистісних чинників (індивідуальних уявлень про ризик, ситуації ризику, їх категоризації та ставлення, стійких когнітивних стратегій, особистісно-значущих потреб, мотивів, смислів, паттернів поведінки, актуалізації різних психоемоційних станів, досвіду участі та оцінювання ситуації ризику);

– по-третє, суб'єктивна оцінка особистістю ситуації небезпеки та невизначеності характеризується різною мірою динамічності, емоційності, прогностичності, усвідомленості та диференційованості, з урахуванням особливостей розгортання ситуації;

– по-четверте, суб'єктивна оцінка особистістю ситуації невизначеності та небезпеки формує ставлення до ситуації як до ситуації ризику, яке обумовлює специфіку розгортання поведінки ризику.

Актуальне для сучасної психологічної науки повернення від механістичних моделей поведінки, в яких особистість розглядалася як щось ізольоване від соціуму і середовища проживання, до моделей динамічних, які максимально враховують ситуаційні особливості діяльності [18, 19, 173], передбачає розгляд місця і ролі ризикової ситуації у здійсненні особистістю ризикових вчинків.

С.Д. Максименко вказує, що: «...по-перше, психічне відображення має активний характер, пов'язаний з пошуком і відбором адекватних умовам середовища способів дій. По-друге, психічне відображення має випереджувальний характер, забезпечує функцію передбачення в діяльності та поведінці» [277, с. 2-3]. Якщо у В.І. Вернадського психічна діяльність людини є чинником формування середовища, то у С.Д. Максименка психічне є фактором, що впливає на формування ситуації, в якій психічне і проявляє себе в зовнішньому світі [277]. Іншими словами, особистість творить себе, активно беручи участь у формуванні необхідних для цього ситуацій.

Л.Ф. Бурлачук та О.Ю. Коржова [51] описують ситуацію як результат активної взаємодії особистості та середовища, виділяючи об'єктивні та суб'єктивні характеристики ситуації, що об'єднуються в діяльності суб'єкта.

Отже, оцінка, визначення ситуації здійснюються за допомогою індивідуальної категоризації, надання значення, особистісного смислу об'єктивним характеристикам ситуації [51, 52, 262, 295, 420, 447]. Таким чином, ситуація виступає як когнітивний конструкт особистості, що описує сприймання та впорядкування об'єктивної реальності у картині світу людини.

На думку А.Ф. Когана [211], ситуаційний феномен є психофізичною структурою, що породжується групою набутих навичок і не зводиться до їх механічного об'єднання. Ситуаційний феномен знаходиться в розпорядженні особистості в латентному стані до того часу, поки особистість не потрапить в умови, для яких даний феномен є релевантним [521]. Актуалізація ситуаційного феномену відбувається на рівні свідомості. Винятком є випадки, в яких ситуація, відповідна даному феномену, є елементом більш загальної, найчастіше критичної, ситуації. Наприклад, в ситуації поїздки в магазин ситуаційний феномен «водій-автомобіль» актуалізується свідомістю, а при ситуації стихійного лиха людина може не усвідомлювати, яким чином він опинився за кермом [211, 463].

У ситуаційному підході до пояснення поведінки (Г. Олпорт, В. Мішель, К. Боуерс, М. Арнольд, Р. Лазарус) об'єктивна ситуація активізує відповідну особистісну диспозицію, форму звичної готовності, актуалізації психічних процесів та станів, що обумовлюють поведінку. Попередній досвід людини, який пов'язаний із умовами та конкретними рисами ситуації, визначає індивідуальний зміст її стимулів. Отже, ситуація є функцією особистості у тому сенсі, у якому поведінка особистості є функцією ситуації [273].

Однак Л. Росс і Р. Нісбетт [357] переконані, що важко, а найчастіше неможливо, передбачити поведінку людини в конкретній новій ситуації на підставі спостережень за її діями в інших ситуаціях або на підставі знань про її риси особистості. Автори показують, що, з погляду на кореляції, які були отримані в жорстко контрольованих наукових дослідженнях, диспозиційні, тобто ті що базуються на властивостях особистості, прогнози поведінки конкретної людини в конкретній новій ситуації є малоефективними. Отже, з

результатів емпіричних досліджень маємо, що узгодженість поведінки людини в різних ситуаціях є дуже низькою. Так, суб'єкт, який перебуває в небезпечній ситуації, і прийняв рішення діяти в ній, тим самим погодився на ризик, вимагає не тимчасового і часткового поліпшення існуючих умов, а повне перетворення ситуації. Подальший розвиток ситуації ставить нові проблеми і черговий ризик стає неминучим. В кінцевому результаті, ризик «уникає» долі завершеності, остаточного результату. Він залишається в сфері людської діяльності як певний «спосіб» здійснення перетворень [357].

Феномен оцінки міри невизначеності ситуації постає ключовим елементом у когнітивній теорії емоцій М. Арнольда, яку експериментально обґрунтував Р. Лазарус [252]. Схематична модель процесу когнітивної оцінки ситуації наступна: за станом сприймання ситуації відбувається оцінка її можливих наслідків, оцінка набуває форми емоційного ставлення, як поведінкової тенденції домагання чи уникнення. Емоційне ставлення супроводжують фізіологічні реакції, що визначають інтенсивність та вираженість емоцій. Останнім елементом у послідовності стає дія домагання чи уникнення [273, с. 78]. Зумовлені тенденцією до дії, емоції організовують процес подальшого сприймання та оцінки, які, в свою чергу, мають тенденцію до сталості та генералізації, тобто ситуація, яка була певним чином оцінена та відреагована, викликає ту ж саму оцінку та емоції в усіх подібних ситуаціях [187].

За думкою А.І. Петимко і В.Л. Зверєва ситуація ризику включає наступні компоненти: зовнішні умови; особистісні; поведінкові. Сукупність цих компонентів утворює об'єктивно-суб'єктивний психологічний феномен «людина в ситуації» [320].

Не викликає заперечень те, що поняття «ризик» також пов'язують з низкою уявлень про ситуацію, яка ще не наступила, про вірогідність завершення ситуації, або про не благополучність її завершення ситуації [212]. Ризик, таким чином, репрезентує прогностичну оцінку вірогідності неблагополучного завершення розвитку ситуації. Ризик – це не описова

(атрибутивна) характеристика ситуації, а аксіологічна категорія, яка нерозривно пов'язана з діями людини, її оцінкою – «оцінкою для себе» [225, с. 23]. Однак, в цьому випадку всі ситуації ризику можуть розглядатись як ситуації прийняття рішень суб'єктом в умовах невизначеності. Для більш точного визначення ризику (ситуації ризику) необхідно, перш за все, здійснити порівняння останнього з поняттям небезпеки (небезпечної ситуації).

М.А. Котик описує небезпечні ситуації як ситуації – які відображають зовнішній вплив і викликають пошкодження «суб'єктно-організмичної цілісності суб'єкту» [231, с. 125]. Потрібно відмітити, що по-перше, вірогідність пошкоджень в небезпечних ситуаціях оцінюється достатньо високо. А вся психологія безпеки зводиться до пошуку факторів та умов, при яких вірогідність небажаного фіналу зменшується. По-друге, характеристика «небезпека» означає об'єктивну оцінку ситуації, в якій виявляється суб'єкт незалежно від того, чи буде він в ній діяти чи ні. Небезпека, таким чином, рівнозначна загрозі пошкоджень, яка зумовлена самою ситуацією і дією суб'єкта, які спрямовані на їх запобігання або зменшення. Психологічно інший зміст мають ситуації, в яких джерелом небезпеки є дії самого суб'єкту. Небезпека в цьому випадку повинна розумітися ширше – як руйнування намірів, планів, очікувань та інше.

У зв'язку з цим доцільно всі ситуації, які потенційно можуть негативно завершуватися, розділити на два класи: перший – небезпечні ситуації, завершення яких може бути неблагополучним для суб'єкта, але безпосередньо не залежить від нього і не визначається його актуальними діями; другий – ситуації ризику, завершення яких безпосередньо залежить від дій людини, визначається її рішенням і актуальними діями. При такому розподілі всі ситуації, де діють природні сили, можуть бути небезпечними, якщо є підстава для прогнозування неблагополучних або катастрофічних наслідків (наприклад, паводок, розрив нафтопроводу). Ситуації можливого настання екологічних катастроф внаслідок природних або техногенних процесів, які розвиваються не залежно від діяльності людей, не слід визначати як ризиковані. Ситуації ризику

виникають тільки тоді, коли з'являється суб'єкт, який діє в цій ситуації [34]. При цьому потрібно відмітити, що ситуація ризику може бути небезпечною, якщо суб'єкту необхідно в ній діяти. Проте, небезпечна ситуація не обов'язково є ризикованою. Ризик в його об'єктивному вигляді ще не є пов'язаним з небезпекою. Для різних суб'єктів, діючих в одних і тих же умовах, ситуація може бути різною – ризикованою для одного і неризикованою для іншого. Ризик в цьому випадку може бути визначеним як можливість не отримати бажаний результат в актуальній діяльності.

Важливо відзначити, що ризик є ситуативним явищем і починається він з розуміння усвідомлення небезпеки конкретним суб'єктом [429]. Розуміння – універсальна операція мислення, яка полягає в оцінці об'єкта (тексту, поведінки, явища природи) на основі деякого зразку, стандарту, норми, принципу і т.п. Розуміння передбачає засвоєння нового змісту і включення його в систему усталених ідей і уявлень [221, 326, 361].

В. Синглетон та Дж. Ховден [520] вважають, що «сприймання ризику» є некоректним поняттям, тому що воно означає, що існує певний ризик як зовнішній фактор, а насправді має місце лише суб'єктивне відчуття ризику.

Важливо відзначити дві важливі складові, що впливають на ставлення до ризику: фактор страху (наскільки ми боїмося потенційного результату) і фактор контролю (міра володіння ситуацією). Наприклад, страх аварії є більшим у пасажир порівняно з водієм, навіть якщо пасажир знає, що водій є досвідченим професіоналом. Таке явище пояснюється неможливістю контролювати ситуацію [191].

Ставлення до ризику у суспільстві характеризується амбівалентністю. Ризик, з одного боку, орієнтований на отримання суспільно значущих результатів неординарними, новими способами в умовах невизначеності і ситуації неминучого вибору [459, 460]. У такий спосіб він дозволяє долати консерватизм, догматизм, відсталість, психологічні бар'єри, що перешкоджають впровадженню нових, перспективних видів діяльності, стереотипи, які виступають гальмом громадського розвитку, і забезпечувати здійснення

ініціатив, новаторських ідей, соціальних експериментів, спрямованих на досягнення успіху. З іншого боку, ризик веде до авантюризму, волюнтаризму, суб'єктивізму, гальмування соціального прогресу, до тих або інших соціально-економічних і моральних витрат [16, с. 20-21].

Ставлення до ризику у суспільстві пов'язане з домінуючими сприйманням, «семантичним образом» ризику. О. Ренном було виділено типологію основних семантичних образів ризику в суспільній свідомості [347]. До того ж кожному з виділених типів відповідає міфологічна метафора. 1). Ризик як неминуча загроза. Метафорою цього типу є «дамоклів меч». 2). Ризик як повільна невидима загроза для здоров'я та благополуччя – «скринька Пандори». 3). Ризик як співвідношення «витрати-винагороди» (метафора «ваги Афіни»). 4). Ризик як прагнення гострих відчуттів – «образ Геркулеса» [347].

Також, коли мова йде про ризик, використовують конструкти *«сприймання ризику»* та *«оцінка ризику»*. Відносно ризику не є коректним говорити про *«сприймання ризику»*, оскільки сприймання – це формування суб'єктивної думки щодо предметів, явищ на основі інформації, яка отримується за допомогою органів відчуттів. А ризик не можливо сприйняти органами відчуттів, оскільки він (ризик) – це продукт розумової діяльності. Ми лише можемо говорити про індивідуальне сприймання ситуації ризику. Результатом сприймання ситуації (побудови її образу) та її інтерпретації (пояснення) стає суб'єктивне визначення ситуації [20, с. 34]. У. Томас та В. Знанецький визначили, що для розуміння та прогнозування поведінки людини індивідуальне сприймання, образ ситуації є важливішими ніж об'єктивні соціальні факти, що описують реальність. Загальний аналіз ситуації за У. Томасом повинен відповідати двом аспектам – об'єктивним характеристикам та суб'єктивним особистісним образам. Результатом розвитку цієї ідеї стало формулювання теореми У. Томаса: «Якщо ситуація визначається особистістю як реальна, вона стає реальною за своїми наслідками» [цит. за 141, с. 167-168]. Класичним зразком реалізації теореми У. Томаса є феномен «пророцтво, що самоздійснюється» [цит. за 141, с. 168-171]. Застосування цієї

теореми в контексті дослідження ризику особистості означає, що якщо людина визначила ситуацію, як ризикову, вона стає ризиковою тому, що в своїх діях людина реалізує ризикову стратегію поведінки.

В. І. Зубков пропонує розглядати «ставлення до ризику», яке є суб'єктивним феноменом, яке містить зміст ризикованої поведінки і яке пов'язане з поняттями «усвідомлення ризику», «сприймання ризику», «оцінка ризику», «готовність до ризику», «прийняття ризику», «прагнення ризикувати», «схильність до ризику» [180, с. 6]. У роботах Л. Хуанг робляться спроби сформулювати теорію очікуваного ризику [213]. Д. Левілун описує прийняття ризику в контексті психометричної та нейропсихологічної парадигм [502].

Дослідження П. Словіка і співавторів вказують на те, як людина сприймає фактичний ризик, зокрема проблему щодо вирогідності різних причин смерті [523, 525, 526, 527]. У багатьох випадках існують великі розбіжності між дійсною частотою причин смерті, і частотою, названою випробовуваними. Чинники цих розбіжностей найкраще пояснює гіпотеза доступності інформації. Згідно цієї гіпотези, люди переоцінюють ризик тих подій, про які частіше повідомляється в засобах масової інформації, або які обговорюють у приватному житті. Тому можна зробити умовивід, що обмін інформацією, її дефіцит, низька якість, тобто слабкий рівень комунікації, призводять до рішень, що підвищують вирогідність прийняття ризикованих дій [379, 526].

У працях П. Словіка і С. Ліхтенштейна [527] показано, що сприймання ситуації ризику залежить не лише від доступності інформації, але й від методу її трансляції. Автори дійшли висновку, що людина може недооцінювати ризик, якщо дані про нього викладені складною статистичною мовою. Водночас, люди переоцінюють величину ризику, якщо наводяться приклади окремих подій. За допомогою відповідних методів передачі інформації можна істотно впливати на те, як люди сприймають ризиковану ситуацію. Істотним чинником, що впливає на оцінку ризику є величина відтермінування. Чим довшим є час відтермінування, тим нижчою є оцінка ризику.

В загальному вигляді дослідження ситуацій ризику спрямовані на оцінку вірогідності погіршення начального стану або отримання негативного результату. За думкою Є.П. Ільїна [191] кількісна міра врахованої ймовірності появи тієї чи іншої події в ризикованій ситуації визначається як міра ризику. Класичне статистичне визначення ризику базується на стандартному відхиленні від середнього. Усі ситуації, що не співпадають із середньостатистичними вважаються ризикованими тим більшою мірою, чим більшим є відхилення від середньостатистичної величини. Проте, як наголошує Є.П. Ільїн, в реальності статистичні методи не приносять очікуваного ефекту, якщо не враховуються суб'єктивні чинники. Різні люди оцінюють міру ризику однієї і тієї ж ситуації абсолютно по-різному. Звідси і виникає психологічна проблема суб'єктивної оцінки міри ризику, прийняття його або неприйняття й інші подібні питання [213, 379, 526].

Узагальнюючи результати досліджень, відмітимо, що вони дають лише часткове уявлення про те, як люди формують суб'єктивне уявлення про ситуації ризику. Водночас, і процес їх сприймання залишається не розкритим. Із викладеного вище матеріалу, можна зробити висновок, що поняття «ризик» нерозривно пов'язане з уявленням (оцінкою) суб'єкта про ситуацію та може бути визначено як її характеристика. Характеристика дії як ризикованої не атрибутивна, а оцінна. Використовуючи різні критерії та шкали (зовнішні оцінки чи власне діючого суб'єкта) можна оцінити дії як корисні або шкідливі, успішні або неуспішні.

Ситуаційний підхід до ризику передбачає виділення наступних його стадій:

- наявність об'єктивної ситуації, яка має потенціал небезпеки або невизначеності;
- суб'єктивна оцінка (визначення) ситуації, тобто побудова образу ситуації та її інтерпретація (пояснення);
- на підставі суб'єктивної оцінки ситуації формується емоційне ставлення до ситуації ризику;

– суб'єктивна оцінка та емоційне ставлення до ситуації ризику обумовлюють відрефлексований чи неусвідомлений вибір моделі поведінки з поведінкового репертуару, який є суб'єктивно пов'язаним з ситуаціями такого типу;

– реалізація ризикових дій у конструктивній чи деструктивній формі (або цілісні стратегії ризикової поведінки).

Отже, розгляд ризику з позиції оцінки особистістю небезпеки та невизначеності неможливий поза аналізом ситуацій ризику, тобто конкретних ситуацій небезпеки та невизначеності, які у психологічних дослідженнях описуються поняттями «ситуація ризику», «ситуація невизначеності», «критична», «кризова», «конфліктна ситуація», «важка життєва ситуація», «екстремальна ситуація» [51, 52, 66, 72, 75, 112, 119, 241, 241, 273, 280, 340, 341, 357, 399].

Так, В. В. Черкасов [434] розглядає ситуацію ризику, яку розуміє як різновид невизначеності, коли настання подій ймовірне і може бути визначеним. Д. В. Колесов і В. А. Пономаренко [216] розглядають ризикову ситуацію як ситуацію невизначеності, в якій проявляються ризиковані дії індивіда в умовах невизначеності. Якщо індивід визнає ризик і сам його обирає – він ризикує; якщо він опинився в ризикованій ситуації проти своєї волі – він є залученим до цієї ситуації.

Ризикова ситуація, на думку Ч. Влека [536], є багаторівневою структурою: для різних суб'єктів, що діють в одних і тих же умовах, ситуація може уявлятися різною: ризиковою для одного і не ризиковою – для іншого.

На думку Г. М. Солнцевой і Т. В. Корнілової [387], ризикова ситуація є різновидом невизначеної, всі джерела якої є суб'єктивними, до того ж основні з них зумовлюються можливостями і обмеженнями людини у сприйманні, оцінці та аналізі ситуації, що в подальшому впливає на прийняття нею рішень та здійснення дій.

При дослідженні ризику використовується й поняття «умови ризику» [208, 321, 322, 323, 324]. Вважаємо, що це словосполучення суперечить

суб'єктивним характеристикам даного феномена, оскільки суб'єкт безпосередньо знаходиться в небезпечних умовах чи в екстремальних ситуаціях і, лише усвідомивши їх, здійснює ризикований вчинок. Екстремальні умови створюються різними факторами, зумовленими конкретними особливостями зовнішнього середовища, характером виконуваної діяльності, властивостями інформації про ризик. Кожен з цих факторів чинить свій, специфічний вплив на поведінку людини [381, с. 28].

Категорія складної ситуації подана у дослідженнях О.П. Макаревич, яка дає наступне визначення: «складна ситуація – це ситуація, яка характеризується певною взаємодією зовнішніх і внутрішніх чинників, що сприяють або перешкоджають здатності особистості здолати її» [273, с. 78]. Основними складовими елементами складної ситуації авторка називає зовнішній та внутрішній чинники. До зовнішнього об'єктивного чинника відносяться обмеженість в тривалості подолання ситуації, сукупність перешкод, зокрема, соціального оточення, небезпека та ризик, швидкоплинність (зміни) обставин, невизначеність ситуації, можливість позитивних змін, відсутність підтримки. Внутрішній чинник репрезентується психологічним та соціально-психологічним рівнями. Психологічний рівень внутрішнього чиннику характеризується усвідомленням власного безсилля для подолання складної ситуації, усвідомленням ризику та невизначеності ситуації, боротьбою мотивів між бажаним та можливим, боротьбою з «самим собою», усвідомленням перебування у стресовій ситуації, психічною перевантаженістю, негативними психічними станами, що пов'язані з неготовністю до подолання ситуації. Соціально-психологічний рівень внутрішнього чиннику характеризується прийняттям та опрацюванням великої кількості інформації, наявністю досвіду дій у подоланні складної ситуації, усвідомленням вчиненого та відповідальністю за результат, обмеженістю можливостей і засобів подолання, власною спроможністю термінового прийняття рішення [273, с. 79-83].

Уточнюючи поняття «складної життєвої ситуації» В.В. Черкасов зазначає, що це «ситуація, яка об'єктивно порушує життєдіяльність людини, яку вона не

може подолати самотійно та потребує соціальної допомоги» [434, с. 298]. Найчастіше саме складні життєві ситуації стимулюють появи у людини девіантних форм поведінки, що відображають її реагування на зміну умов, життя.

Останнім часом поняття «екстремальна ситуація» істотно розширило свої рамки, що обумовлено зміною критеріальних підходів до класифікації ситуацій, переходом від факторів зовнішнього уявлення про ситуацію до вивчення особливостей її перцепції та інтерпретації [141, 172, 187, 192, 198, 288, 357, 420 та ін.]. Це дозволяє в якості екстремальних розглядати ситуації сильного стресу в повсякденному житті й в професійній діяльності, граничного напруження в спорті тощо [362].

Екстремальні ситуації – це найбільш складні небезпечні ситуації, коли збігаються декілька несприятливих для людини умов і шкідливих факторів і які, зазвичай, вимагають для захисту життя і здоров'я людини напруження всіх її фізичних і духовних сил. Надзвичайні ситуації – це великомасштабні небезпечні і екстремальні ситуації з залученням великої кількості людей, а також із загрозою настання важких наслідків [199, 280].

Ризик є рушійною силою для динамічного розвитку особистості (умова прогресу особистості). В даному контексті важливо вивчати феномен «ризик» в психологічному аспекті, досліджувати механізми перебігу ризику, а також важливо навчитися не просто ризикувати і здатності йти на ризик, але саме вмінню ризикувати. Уміння – це володіння, а також здатність самотійно виконувати певну роботу з урахуванням відповідного рівня професійних знань. Їх відсутність чи недостатність призводить до неадекватної оцінки зовнішніх ситуацій, яка в свою чергу, зумовлює необґрунтований ризик. Уміння ризикувати (*speculating*) – вміння комбінувати ініціативність і тверезість розуму, які разом означають готовність віддати перевагу, отримати кращі результати, ніж були. Людина, яка вміє ризикувати, повинна бути готовою ефективно використовувати всі наявні в неї ресурси; готовою до ризику;

здатною планувати свої дії (планування не виключає ризику, швидше навпаки гарне планування озброює тих, хто здатний ризикувати) [538].

Однак, на нашу думку, в трактуванні «здатний ризикувати» [12] є деяка невизначеність, так як термін «здатність» використовується стосовно засвоєння діяльності та якості її виконання, в якій позитивний результат заздалегідь визначений, що не можна сказати про ризик. На нашу думку, найбільш коректно вживати поняття готовність до ризику. Таким чином, виходячи за межі власного комфорту і не боячись ризику, не уникаючи його в процесі прийняття рішення особистість може ефективно діяти, а також робити більш усвідомлений вибір, що дозволяє мінімізувати ризик.

В даному контексті доцільно виділити дві форми ризику: конструктивну і деструктивну [247]. Деструктивна форма ризику може проявлятися в тому, що прийняття рішення приводить до необґрунтованого ризику веде до волюнтаризму і девіантної поведінки, і тоді ризик виступає як дестабілізуючий чинник, в психофізіологічному статусі особистості (в подальшому може обумовлювати девіантні форми поведінки) [247, с. 44]. Для профілактики деструктивної форми ризику людина повинна приймати рішення на основі прийняттого ризику, коли складові ризику ретельно аналізуються, розглядаються можливі наслідки його дій, вживаються заходи щодо послаблення завданих ним збитків та забезпечення прийняттого для даного суб'єкта рівня ризику. Конструктивна форма ризику проявляється в тому, що вона виконує роль своєрідного каталізатора і навіть регулятора, який стимулює пошук нових рішень, мобілізує всі захисні сили організму, активність особистості і спрямовує її у майбутнє для реалізації свого творчого потенціалу [247, с. 4].

Отже, ризик розглядається як психологічний феномен крізь призму системного, особистісного та ситуаційного підходів. Ключовою системоутворювальною характеристикою його є суб'єктивна оцінка об'єктивної ситуації небезпеки та невизначеності. В цьому контексті характеризуючи психологічні детермінанти суб'єктивної оцінки ризику стає

можливим аналіз механізму об'єднання об'єктивних та суб'єктивних сторін цього явища. Такий механізм за своєю природою є суто психологічним. Суб'єктивна сторона ризику обумовлена соціокультурними, соціально-психологічними та особистісними чинниками.

Таким чином, аналізуючи дослідження за проблемою ризику ми визначили *три базові підходи* до розуміння його психологічного змісту як: особистісна якість, що характеризується потребою людини в емоційній сфері, включатися в ситуації небезпеки і отримувати від цього задоволення; особистісна особливість, яка детермінується мотиваційними, емоційними, вольовими, когнітивними та ін. процесами, орієнтованими на оцінку і подолання небезпечних ситуацій; процес усвідомлення небезпечної ситуації, вибір і реалізація способу її вирішення. Проблема уточнення психологічних чинників ризику вимагає окремого розгляду.

1.3. Психологічні детермінанти ризику у поведінці та діяльності

В психологічних дослідженнях ризику можна умовно виділити два полярних підходи до вивчення детермінант ризику: особистісний [8, 9, 62, 63, 68, 90, 200, 214, 227, 401, 446, 473, 477, 483, 542 та ін.] та ситуативний [323]. Спочатку активно розвивалися напрямки досліджень, присвячені визначенню стійких індивідуальних особливостей та якостей особистості, що визначають особливості мислення, емоційних реакцій та поведінки, тобто особистісний підхід до ризику. Останнім часом все більшого значення набуває ситуативний підхід. Цілеспрямовано вивчаються зовнішні середовищні фактори, що пов'язані з функціонуванням особистості.

Так, розглядаючи *особистісний підхід* до ризику слід визначити перші уявлення про ризикованість як особистісну якість, яка вперше досліджена в роботах Н. Когана та В. Валлаха. Вчені ввели поняття «генеральної готовності до ризику» та вважали, що виявлення цієї властивості є інваріантним стосовно

ситуації [227, с. 99-109]. Відповідно такого визначення ризикованість є тотожною як схильності, так і готовності до ризику.

До психологічних концепцій особистісного підходу належать погляди: М. Цукермана [542] про біологічну детермінацію прагнення гострих відчуттів; Г. Айзенка [8, 9, 483], де готовність до ризику ототожнено зі схильністю до гострих відчуттів, що пов'язано із темпераментом та із імпульсивністю; Р. Кеттелла, в яких феномен є складовою до фактору імпульсивності [200, 473]; С. Кумбса [477], де виділено таку індивідуальну якість як «міра припустимого ризику»; Ю. Козелецького [214], в яких схильність до ризику – це особистісна риса, що детермінована середовищними чинниками та іншими особистісними властивостями, зокрема рівнями тривожності й агресивності.

Що стосується прагнення до пошуку нових і гострих відчуттів, то тут провідна роль належить властивостям нервової системи (збудливість, сила, лабільність, динамічність), генетично детермінованим особливостям темпераменту і низці ще чітко не встановлених психологічних особливостей (імпульсивність, адаптивність, мотиваційні компоненти, стресостійкість, самоконтроль, самооцінка, особистісний вибір), також психосоматичний стан здоров'я і професійна підготовленість [230, 474, 475, 542].

За своєю природою тваринам і людині не є властивим наражати себе на небезпеку (інстинкт самозбереження). Тому при перевищенні деякого больового порогу ушкоджувальної дії, вони прагнуть його уникнути. За припущенням К. Халла організм прагне мінімізувати всяку напругу і збудження [128, с. 117-119]. Проте можна привести ряд прикладів, коли люди свідомо прагнуть до напруги і збудження (катання на «американських гірках», стрибки з парашутом, лазіння по горах, бандий-джампінг та ін.), і останніми роками популярність таких «екстремальних видів спорту» нестримно росте. В якості індивідуально-типологічної особистісної особливості, яка обумовлює небезпечну поведінку суб'єкта М. Цукерман виділяє схильність до пошуку гострих відчуттів. Схильність до пошуку гострих відчуттів можна охарактеризувати так: індивід, що прагне ризикувати в одній ситуації,

прагнути ризикувати й в інших ситуаціях [542, 543, 544]. На думку А. Брушлинського, чим більше людина звикає до постійного стресу і ризику, тим вона потребує сильнішої міри збудження. Це, насправді, має багато спільного з синдромами наркотичної залежності, але в ролі наркотику виступають збуджуюча доза адреналіну, що поступає у кров й іноді ця потреба стає для суб'єкта непереборною та закриває усі інші цінності у житті [50].

Існують спроби визначити генетичну основу схильності до ризику. Показано зв'язок між спадковістю та ризиковою поведінкою у щурів, у мишей, макак-резусів [499]. Варто відмітити, що М. Плат вважає, що страх і схильність до пошуку гострих відчуттів залежать від гена серотонінового транспортера HTTLPR як у макак та і у людей. Особи з коротким геном HTTLPR сильніше переживають стрес, випробовують більший страх від соціальних взаємодій, які могли бути для них небезпечні, більш вразливі та схильні до депресій [499].

Ряд дослідників сконцентрували свою увагу на дофамині – нейромедіаторі, який продукується в нейроструктурах мозку лімбічної системи при емоційному збудженні. Вони виявили, що люди, що вживають наркотики, мають такі ж високі бали за шкалою «пошуку гострих відчуттів» [543, 544]. Біологічним фундаментом в обох випадках є стимуляція дофаміну і нейромедіаторних систем мозку. Недолік дофамінових рецепторів в певних відділах мозку корелює з схильністю особистості до авантюризму, імпульсивної поведінки, алкоголізму, наркоманії і азартних ігор [128, с. 117-119], [143]. М. Цукерманом було доведено, що високий рівень норадреналіну в цереброспінальній рідині негативно корелював з показниками різних особистісних тестів, що вказують на схильність до гострих відчуттів. Отже, при низькому рівні норадреналіну суб'єкт відчуває потребу в зовнішній стимуляції щоб підвищити продукування норадреналіну, що примушує його шукати «гострі відчуття», що супроводжують ситуації небезпеки [542, 543, 544]. А.Г. Євдокимов в якості фізіологічних корелятів схильності до ризику називає варіабельність серцевого ритму та шкірно-гальванічну реакцію. Автор зазначає

що для осіб з високим рівнем схильності до ризику характерним є переважання симпатичного тону вегетативної нервової системи [165].

Також важливо представити теорію Г. Айзенка щодо встановлення нейрофізіологічної основи основних конструктів (інтроверсія, екстраверсія, нейротизм) [8, 9, 483]. На думку ученого інтроверсія-екстраверсія тісно пов'язана з рівнями активації кори великих півкуль головного мозку, як це показано електроенцефалографічними дослідженнями. Г. Айзенк використовує термін «активація» для позначення міри збудження, яка варіює від нижнього екстремуму (сон) до верхнього (стан паніки). Учений вважав, що інтроверти надзвичайно збудливі а, отже, вкрай чутливі до зовнішньої стимуляції. З цієї причини вони уникають ситуацій, які надмірно впливають на них. І навпаки, екстраверти недостатньо збудливі і тому нечутливі до стимуляції. Тому вони постійно вишуковують ситуації, які зможуть їх збуджувати [8, 9, 483]. Взаємозв'язок схильності до ризику з екстраверсією також встановлено в роботах Т.В. Корнілової та О.А. Долинкової [228].

З позицій *ситуативного підходу* ризик найчастіше розглядається як ситуативна характеристика діяльності в ситуації невизначеності. Так, у концепції В.А. Петровського [323] ризик подається через взаємозв'язок трьох показників: міри очікуваного неблагополуччя; дії, що може привести до програшу; ситуації вибору між надійними, проте непривабливими та ризиковими, однак привабливими варіантами дій. Отже, поведінка в ситуації ризику виникає на межі взаємодії двох протилежних тенденцій – адаптивних реакцій уникнення та неадаптивних реакцій прагнення небезпеки.

Проведений нами попередній теоретико-методологічний аналіз даної проблеми, дозволяє визначити, що ризик як психологічний феномен слід розглядати в межах двох форм активності особистості: поведінки і діяльності.

Детермінантами поведінкової форми активності виступають екстернально-ситуаційні, психофізіологічні і формально-динамічні чинники, а для діяльнісної – провідною є цільова детермінанта (причинно-цільова концепція Д.О. Леонтьєва). Розглядаючи ризик як процес, слід вказати, що він

перебуває під впливом як ціннісних, так й різних середовищних/ситуаційних чинників, що регулюють активність адаптацію людини.

Розгляд ризику на поведінковому рівні передбачає аналіз спонтанної активності людини, яка реалізується більшою мірою неусвідомлено і дії при цьому не піддаються постійній рефлексії. Останнім часом в психологічній науці виділяється категорія «поведінка ризику» [145, 439]. Поведінка ризику – це така індивідуальна поведінка, яка є складовою поведінкової активності індивіда та ймовірно може призводити до негативних наслідків стосовно фізичного, психічного і психологічного благополуччя, матеріального становища та ін.

Важливо відмітити, що опиняючись в ситуаціях ризику, люди можуть по різному реагувати на них. В.І. Панов уточнює, що кожен індивід володіє характерним індивідуальним діапазоном сприймання, розуміння і ставлення до довкілля і самого себе. Одна і та ж ситуація сприйматиметься і суб'єктивно оцінюватиметься по-різному, внаслідок чого її екстремальність, що викликає критичний за рівнем напруженості психічний стан, для різних індивідів буде різною [316].

Аналізуючи поведінкові реакції у ситуаціях ризику, Г.Т. Береговий із співавторами виділяють адаптивно-захисні реакції; складні інтелектуальні дії пов'язані з оцінкою ситуації та формуванням стратегії поведінки, виробленням нової схеми дій; стохастичні нецеліспрямовані реакції [37]. Також визначено наступні стратегії поведінки у ситуаціях ризику: попереджувальна, атакуюча, захисна та евакуаційна [517].

Згідно з А.А. Деркачем та В.Г. Зазикіним, поведінкова реакція включає виникнення ступору, зростання нецеліспрямованої активності, підвищення активності, що супроводжується покращенням організованості та ефективності діяльності [149].

На думку В.П. Третьякова [404] у ситуаціях ризику проявляються типи поведінки: напружений (сповільненість, скутість, напруга та інтенсивність емоційних реакцій); боязкий (домінування страху та інстинкту самозбереження, що виявляється в уникненні від дій); гальмівний (повним гальмування дій);

агресивно-безконтрольний (під впливом емоцій особа діє агресивно та безглуздо); прогресивний (діяльність ефективна, загальний тонус підвищений, витрати сил та стомленість невеликі); метушливий (людина не може прийняти рішення та усвідомити пріоритетний напрямок дій); тип, що концентрується на дрібницях, який не бачить мети та займається другорядними діями; тимчасово загальмований (в перші миттєвості гальмування, а згодом – активна дія у вірному напрямку); помилково прогресивний (активні помилкові дії).

Психологічна детермінація ризику у поведінці та діяльності людини здебільшого описана в термінах схильності до ризику, ризикованості, поведінка ризику та готовності до ризику.

Є.П. Ільїн наголошує, що схильність до ризику (ризиковість) є стійкою, проте «вторинною» характеристикою індивіда, обумовленою, за даними різних авторів, наявністю інших властивостей особистості, зокрема прагненням до пошуку нових відчуттів, наполегливості, нейротизму, імпульсивності, егоцентризму, тривожності, самоефективності [191]. Отже, детермінантами схильності до ризику (ризиковості) виявляються як індивідуально-типологічних особливостей його центральної нервової системи, так і основні якості особистості, що набуті в індивідуальному досвіді.

За Г.М. Солнцевою та Т.В. Корніловою схильність до ризику розглядається як особистісна властивість, що характеризує різницю мірі ризикованою поведінкою людей у подібних ситуаціях та пов'язана зі зниженим самоконтролем суб'єкта [387].

В межах дослідження феномену ризику у поведінці та діяльності деякі автори використовують категорію «ризикованість». Г.М. Солнцева та Т.В. Корнілова вказують, що ризикованість може розглядатися, по-перше, як імпульсивність, недостатня продуманість дій у поєднанні з надією на успіх; по-друге, як властивість ситуації або стратегії приймання рішення; по-третє, як особистісна характеристика [222, 387].

За визначенням Т.В. Корнілової ризикованість – це якість пізнавальних стратегій, форма активності та узагальнена характеристика особистісної

схильності щодо способів виходу з ситуації невизначеності. У своїх роботах авторка вказує на взаємозв'язок ризиковості з рішучістю, готовністю приймати відповідальність, домінантністю, готовністю орієнтуватися на власну думку [222, с. 102].

За дослідженнями А.Г. Лерча встановлено позитивний взаємозв'язок між ризикованістю та імпульсивністю, збудливістю, домінантністю та негативний – з сумлінністю, соціальною бажаністю та соціальною відповідальністю [387]. Ю. Козелецький пов'язує ризиковість із потребою в перевазі, самоствердженні та агресивністю [213].

У дослідженнях В.В. Кочеткова та І.Г. Сотникової виділено три аспекти схильності до ризику: нерішучість, спрямованість на збір інформації (раціональність) та ризикова поведінка [233].

Аналіз тезаурусу особистісних якостей, проведений О.М. Кір'яною, свідчить про те, що схильність до ризику є інтегральною якістю, що обумовлюється чинниками «Активність і цілеспрямованість», «Сміливість і відповідальність» та «Самоефективність» [208, с. 158-159].

За думкою Т.В. Корнілової схильність до ризику визначається як готовність до власних дій в умовах обмеження й їх недостатності необхідних орієнтирів та готовність покладатися на власний потенціал [222, 227, 387].

У літературі зустрічається категорія «поведінкове прийняття ризику». За визначенням Т.Б. Котлярової та С.О. Манічева прийняття ризику – це практична готовність особистості діяти (здійснювати вчинки) з певною мірою ризику. Перехід від прийняття рішення до реалізації дії може бути вольовим, інтелектуальним або афективним актом. При цьому ставлення до ризику та суб'єктивний рівень прийнятного ризику обумовлюють цей перехід [232, с. 95-99].

Таким чином, можна зробити висновок, що схильність до пошуку гострих відчуттів у індивіда може формуватися при задоволенні потреб і інтересів в контексті взаємодії з чинниками зовнішнього середовища, які спонукають його

до певних дій і тим самим в особистості виробляються відповідні моделі поведінки.

Мотиваційними корелятами ризикованості виступають дві основні тенденції – прагнення до успіху та уникнення невдач, що описані в рамках мотиву досягнення. Так, Д. Макклелландом виявлено три основні характеристики людей, що мають яскраво виражене прагнення до успіху: вони вважають за краще працювати в таких умовах, які дозволяють їм при рішенні різноманітних проблем брати відповідальність на себе; проявляють схильність до заздалегідь «прорахованого» ризику і ставлять перед собою реальні і досяжні цілі; постійно потребують визнання своїх заслуг і в зворотному зв'язку, оскільки їм необхідно знати, наскільки добре вони працюють [64, 275, 508].

По відношенню до небезпеки і за формою поведінки в складних ситуаціях Ю. Козелецький умовно розділяє людей на два основних типи: «тип сміливця» і «обережна людина». Перший тип часто ризикує з розрахунку на щасливу випадковість. Такі люди, домагаючись здійснення мети, прагнуть до досягнення успіху ціною дуже великих зусиль. Для другого типу – головне уникнути невдачі при досягненні різних цілей. Така людина спрямовує свої зусилля в основному на те, щоб ухилитися від усього, що пов'язане з ризиком. Однак, треба мати на увазі, що ставлення до ризику у людей першого і другого типів в різних ситуаціях може бути неоднаковою. Наприклад, в залежності від структури навколишнього середовища один і той же індивід може або уникати ризику, або прагнути до нього. В цілому, в ситуаціях досягнення особистості виявляють дві протилежні тенденції: прагнення досягти успіху і прагнення уникнути невдачі [213].

У дослідженнях Б. Камерона та Дж. Майерса показано роль потреб у превазі та самоствердженні при виборі ризикових дій [213]. Крім того, виявлено, що проявляють обережність при виборі люди з потребою в незалежності і з вираженою наполегливістю [191].

У дослідженнях Дж. Аткінсона показано, що стосовно цілей, досягнення яких залежить від випадковості, особистості орієнтовані на успіх віддають

перевагу найменшому ризику, а мотивовані на невдачу – найбільшому ризику, тому що результат не залежить від здатностей [22].

Т. Елерс вказує, що зв'язок між готовністю до ризику і нещасними випадками детермінується мотивацією особистості до її успішності. За результатами його досліджень особистості, які сильно мотивований на успіх і мають високу готовність до ризику, рідше потрапляють в нещасні випадки, ніж особистості, які мають високу готовність до ризику при високій захисній тенденції до уникнення невдачі [451].

О.Г. Ніазашвілі вважає, що схильність особистості до ризику може бути різною залежно від виду ризику і розділяє екстремальний і нормативно-буденний ризик. Вчений довів, що у молодих людей схильність до екстремального ризику позитивно пов'язана з мотивом досягнення успіху. У зрілому віці такий зв'язок відсутній. Відносно схильності до нормативно-буденного (раціонального) ризику зв'язок з мотивом досягнення не виявлений незалежно від віку [302, с. 19].

С.О. Єрмолін емпірично показав зв'язок мотиву досягнення та схильності до ризику та його гендерні особливості. У чоловіків схильність до ризику позитивно пов'язана з мотивом досягнення успіху та негативно – з мотивом уникнення невдачі, а у жінок виявлено лише негативну кореляцію між мотивом уникнення невдачі та схильністю до ризику. Отже, мотив уникнення невдач детермінує низькоризикованою поведінкою незалежно від статі, а мотив досягнення успіху підвищує ризиковість у чоловіків [191].

У дослідженнях Д. Макклелланда показано зв'язок схильності до ризику та мотиву влади. У досліджуваних з вираженою потребою у владі в умовах, коли результат залежав від власних зусиль, не виявлено закономірностей щодо ризику, а в умовах, коли результат був випадковим виявилася схильність до ризику. Отже, мотив влади детермінує вибір ризикових дій лише в умовах випадковості [275, 508].

Також, до мотиваційних аспектів Т.В. Корнілова відносить гедонічні особливості ризику, які визначає, як суб'єктивну цінність задоволення від

випробуваних відчуттів щодо ризику, які виправдовують можливі втрати [227]. Позитивне ставлення до ризику описана в роботі Н. Матсуди із співавторами, де показано, що досліджувані часто виявляють прагнення до ризику та невизначеності [507].

Аналіз *когнітивних детермінант ризику у поведінці та діяльності* найчастіше здійснюється у контексті теорії прийняття рішень, оскільки предметом цієї концепції є обумовленість прийняття рішення та вирішення завдань у ситуації ризику пізнавальними якостями. Механізм прийняття ризикового рішення обумовлений наступними судженнями: уявленням про завдання, його суб'єктивним образом, який часто спрощується; оцінкою суб'єктивної цінності результату (його користі); суб'єктивною оцінкою імовірності подій як наслідків рішення (часто переоцінюється імовірність мало правдоподібних подій); вибором поведінки; впливами середовища, особистісних якостей та установок [213]. У дослідженнях Р. Кетлінського показана можливість прогнозування поведінки при прийнятті рішень у ситуаціях ризику, яка базується на співвідношенні виграшу та ризику. Ризик має негативну корисність, при його оцінці людиною при однаково високих або низьких ймовірностях виграшу та програшу співпадає з реальною імовірністю. Люди недооцінюють ризик якщо імовірність програшу низька, та переоцінюють його, якщо – висока [213]. Ці дані підтверджуються дослідженнями П. Словіка та Т. Томашевського [379, 526].

В роботі В.А. Абчука процес прийняття рішення з ризиком пов'язується з інтуїцією. Автор вводить категорію «принципу практичної впевненості» щодо певної події [5]. У роботах Ю. Козелецького розглядається прийняття рішення з ризиком на підставі «ілюзій Монте-Карло», причина яких у неадекватному перенесенні життєвого досвіду на імовірнісні розрахунки [213].

Виявляються взаємозв'язки схильності до ризику та *когнітивних особливостей* особистості. Так, С.О. Єрмолін виявив позитивний зв'язок схильності до ризику з схильністю до інноваційного мислення. В. Гомульский також вказує на зв'язок процесу прийняття рішення у ситуації ризику з

рухливістю мислення [191]. О.Г. Нізашвілі показано негативний зв'язок схильності до екстремального ризику із вербальним інтелектом та позитивний – із розвинутою уявою [302, с. 24-25]. За Ю Козелецьким прийняття ризикових рішень та ризикова поведінка визначається суб'єктивним динамічним уявленням щодо ризику [213]. В дослідженнях Г.С. Альтшуллер показано зв'язок ризику із стереотипним мисленням. За думкою автора, з одного боку, для прийняття швидкого ризикованого рішення в ситуації невизначеності необхідно діяти за шаблоном, з іншого боку – стереотипний шаблонний вибір не дає оптимального рішення [17]. Зв'язок когнітивних стилів зі схильність до ризику показано у ряді робіт: Т.В. Корніловою із співавторами [226] виявлено, що схильність до ризику характерна для полізалежних осіб.

Т.О. Поляною [329], С.О. Манічевим та Т.Б. Котляровою [232] встановлено зв'язок між схильністю до ризику та імпульсивністю.

Згідне Дж. Флінн із співавторами особи, що оцінювали ризик низько, відрізнялися кращою освітою, вищими прибутками і консервативними поглядами в політиці [485]. У дослідженнях Т.В. Корнілової показано, що готовність до ризику позитивно пов'язана з самостійністю і негативно – з раціональністю (схильністю до ретельного розрахунку при підготовці своїх дій) [226]. На негативний зв'язок між схильністю до ризику та раціональністю також вказують В.В. Кочетков та І.Г. Сотникова [233]. Позитивний зв'язок схильності до ризику з самостійністю виявлений також і С.О. Ермоліним на жіночій вибірці [191].

Істотною основою для дослідження *емоційно-вольових* детермінант ризику є концептуальна модель виникнення і розвитку пугнічних емоцій, що розробляється у роботах К.Е. Ізард [187], Б.І. Додонова [158], Л.П. Журавльової [171], О.П. Саннікової [366], О.Я. Чебикіна [429, 430, 431] та ін. В змісті даної моделі представлено результати, що розкривають психологічні механізми емоційної регуляції поведінки людини на рівні страху і сміливості. Зокрема, такі емоційно-вольові прояви, як: захват небезпекою, почуття азарту, рішучість, професійна злість, почуття вольової і емоційної напруги, граничній мобілізації

своїх фізичних і розумових здібностей, – вважаються не лише специфічними, але і окремими від ризику [101].

В контексті *емоційно-вольових* детермінант ризику Ю. Козелецький вказує рівень тривоги [213]. Т.О. Полянова також пов'язує схильність до ризику із тривожністю [329]. За даними В. Гомульського процес прийняття рішення з ризиком обумовлений рівнем тривоги та впевненості у собі [191]. Т.Б. Котлярова та С.О. Манічев вказують на зв'язок схильності до ризику із боязкістю та розгальмованістю [232]. У дослідженні впливу емоційного стану на прийняття рішень у ситуації ризику поведеному Т. Нігреном, показано, що оптимістичний, позитивний настрій знижує ризикованість у порівнянні з нейтральним та негативним настроєм [513], а О.М. Кір'яною встановлено, що схильні до ризику особи відрізняються високою інтернальністю «у сфері невдач» і високою «стійкістю до невизначеності» [208].

Т.В. Тулупьєва і О.П. Ісакова виявили негативний зв'язок між схильністю до ризику і таким механізмом психологічного захисту, як реактивне утворення [405]. Це означає, що особи, схильні до ризику, орієнтуються на думку і схвалення оточення – звідси демонстративність, химерність їх поведінки внаслідок бажання сподобатися іншим людям. Очевидно, це і штовхає людей на небезпечні вчинки і авантюри.

Деякі автори вказують на *соціально-психологічну детермінацію* ризику. Так, вивчалися умови виникнення схильності до ризику в ранньому дитинстві і був зроблений висновок, що відносна непередбачуваність поведінки матері в сенситивний період домовленнєвого розвитку дитини може мати імпринтінговий ефект для неї [191]. На ризикову поведінку чинять вплив також культура і соціальні умови. Проте схильність до ризику може виникнути через звикання до ризику, яке формує «смак до небезпеки», потребу в ризику. В теоретичному огляді А. Сейдж та І. Уайт показано, що окрім прагнення до гострих відчуттів, детермінантами прийняття ризику є минулий досвід, установки та локус контролю [214].

А. Вілдавські і К. Дрейк виділяють про культурну підоснову сприйняття ризику, що включає світоглядні і ідеологічні особливості, а також паттерни соціальних стосунків [539]. На основі цих даних була побудована типологія індивідуальних/групових реакцій суб'єкта ризику: ієрархісти характеризуються шанобливим ставленням до авторитетів та офіційних організацій, конформізмом відносно норм і очікувань, що стосуються ризику; егалітаристи виявляють високу міру групової ідентифікації і непримиренне ставлення до аутсайдерів, що опинилися в ситуації ризику, скептичне ставлення до поширених норм та тверду віру в ефективність діяльнісного підходу до вирішення проблеми ризику; індивідуалісти проявляють низький рівень ідентифікації з групою, схильність до саморегулювання ризику, що супроводжується обуренням щодо зовнішніх обмежень, і усвідомлення ризику як діалектики небезпеки і прибутку; фаталісти віддаються в руки долі, зв'язуючи з нею появу ризиків, та не бачать реальної можливості контролювати ризик [482, с. 138].

У концепції «безкорисливого ризику» В.А. Петровського показана перевага вибору небезпечних варіантів дій безпечним при відсутності зовнішнього спонукання до ризику [323].

А.П. Альгін виділяє особливий тип особистості, що характеризується ризиковою поведінкою – ризик-тейкер. Для даного типу характерними рисами поведінки є сміливість та нестандартність вчинків, незалежність, непереносимість рутини, динамічність, здатність швидко та всебічно оцінювати ситуацію та можливий результат. Така поведінка обумовлена наступними рисами особистості оригінальність та гнучкість мислення, самостійність, рішучість, впевненість, прагнення до переваги [15, 16].

За даними літератури, ризикована поведінка у минулому позитивно корелює із ризиком у теперішньому [255]. Так, у дослідженні Т. Рюдигера показано, що зміни перцептивних стратегій та систем підкріплення змінюють тенденцію до ризику, зокрема подвоєння підкріплення безпечної поведінки знижує ступень ризику [232].

Схильність до ризику позитивно пов'язана й з *особистісними рисами*, такими як незалежність, агресивність, прагнення до успіху, схильність до домінування і самоствердження, імпульсивність. Негативні зв'язки виявилися з соціальною бажаністю, соціальною відповідальністю і сумлінністю [191].

За А.Г. Євдокімовим особам, що схильні до ризику притаманні вищі показники імпульсивності, емоційної лабільності, некритичності, а також істерії, психопатії і гіпоманії, ніж для осіб з низьким рівнем [165].

Х. Вольфарт виділив три особистісних фактори ризикової поведінки:

- 1) нерішучість – невпевненість і коливання при прийнятті рішень;
- 2) раціональність – пошук необхідної інформації при прийнятті рішень;
- 3) власне «ризикова поведінка» – зацікавленість суб'єкта у виборі і стійкість у досягненні мети, незважаючи на неуспіх або мізерність шансів, тобто поведінкове прийняття ризику в умовах необхідності прийняття рішення у відповідних життєвих ситуаціях [191].

О.Г. Ніазашвілі та В.О. Хащенко вказують, що на прийняття ризику впливають нонконформізм, дипломатичність та адекватність самооцінки. За результатами цих досліджень особи, що мають високий рівень поведінкового ризику, характеризуються сміливістю, дипломатичністю, комунікативністю, неадекватно завищеною самооцінкою та залежністю [303]. Водночас, дані Т.В. Тулупьєвої і О.П. Ісакової доводять, що схильність до ризику негативно взаємопов'язана з дипломатичністю особистості. Тому таким людям швидше властиві природність (невигадливість, нехитрість) і простота, ніж орієнтованість на соціальні очікування [405].

У роботах Ж. Войд, К. Кеог і Ф. Зімбардо доведено, що особи, які є схильними до ризику у сфері здоров'я, не обумовлені особливостями «збалансованої тимчасової орієнтації» [194, 195].

Також, є свідчення про середовищну детермінацію ризикової поведінки. Так, С.О. Манічев [283] відмічає, що шум та моногонія посилюють схильність до ризикових дій у ситуаціях небезпеки та невизначеності.

На нашу думку, люди, що усвідомлено вибирають собі в якості відпочинку або професії діяльність, пов'язану з ризиком для здоров'я й життя, реально живуть «екстримом». Головне для таких осіб отримання гострих відчуттів, завдяки яким для певної категорії індивідів «екстрим» є прийнятним способом життя (так вони відволікаються від повсякденних життєвих проблем, нудьги і тому подібне) [363]. Можна сказати, що такою поведінкою вони намагаються здолати страхи і підвищити особистісну межу «травматичної небезпеки». Так, на думку, Б.М. Теплова є індивіди, для яких небезпека є вкрай привабливою і виступає для них життєвою потребою, вони прагнуть до небезпеки і в боротьбі з нею знаходять найбільшу радість і сенс життя [397].

Так, К. Стар виділяв два різновиди ризикованих дій – дії з добровільним ризиком, наприклад, альпінізм, паління, та дії з недобровільним ризиком, наприклад, операція. Автор встановив, що міра ризику, що приймається суб'єктом в процесі вибору рішення залежить і від того, які дії належить зробити людині, та показав, що люди схильні добровільно ризикувати в ситуаціях в сотні і тисячі разів ризикованіших, порівняно з діями, пов'язаними з ризиком недобровільним [529, 530].

Позитивне ставлення до ризику ґрунтується не лише на відношенні до нього як до певної цінності, й пов'язане з усвідомленням суб'єктом розширення меж власних можливостей [15, 17, 261, 311]. Так, К.О. Абульханова-Славська пов'язує поняття задоволеності не лише з утилітарними потребами і домаганнями особистості, але і з уявленнями про власні можливості їх задоволення [2].

У зв'язку з цим необхідно зупинитися на виправданості ризику. О.А. Кондрацький [219] у своїй праці характеризує невиправданий ризик як ризик, за якого поведінка детермінована потребами афективного плану: прагненням насолодитися переживанням небезпеки, бажанням задовольнити самолюбство та ін. Характерними рисами людей, схильних до невиправданого ризику є недооцінка вимог ситуації та переоцінка власних здібностей, а також відсутність соціальної доцільності ризикових дій. Протилежною рисою

виступає надмірна обережність. На думку автора, люди, що мають цю рису, в екстремальних ситуаціях виявляються не в змозі здолати її через свою легкодухість або нерішучість, віддаючи перевагу свідомо малоефективним альтернативам, в яких ризик зведено до мінімуму або він є зовсім відсутнім. Також О.А. Кондрацький розрізняє оптимальний рівень виправданого ризику і виправданий ризик, що характеризується підвищеною обережністю.

У сучасних дослідженнях розрізняють поняття схильності та готовності до ризику. Так, Т.Б. Хомуленко та Л.М. Абсалямова визначають схильність до ризику як психологічну властивість, що зумовлює психологічний стан реалізації звичних форм поведінки, викликаний емоційною внутрішньою мотивацією – потребою у гострих відчуттях, та проявляється у пріоритетному емоційному виборі ризикованої форми активності, спонтанно обраному способу поведінки в умовах невизначеності та потенційної загрози [424, с. 24].

За визначенням Т.Б. Хомуленко та Л.М. Абсалямової готовність до ризику – це психологічна властивість, що обумовлює психологічний стан очікування значущого зовнішнього стимулу, викликаний зовнішньою змістовною мотивацією, та визначає розгортання певної програми, якій відповідає розвинуте вміння приймати рішення та успішно діяти в умовах невизначеності та потенційної загрози [424, с. 24].

Ризик на *діяльнісному* рівні є актом взаємодії особистості з різними чинниками навколишньої дійсності, і в процесі цієї взаємодії індивід активно і свідомо намагається досягти поставленої мети. У контексті діяльнісної форми активності особистості слід розглядати ризик як процес, в якому проявляються такі його особливості: ухвалення ризикованих рішень і готовність до них, ризиковані вчинки і усвідомлення їх наслідків. Діяльнісний підхід до вивчення процесу ризику припускає розгляд основних його компонентів (емоційно-мотиваційний, включаючи потребово-мотиваційний, когнітивний, регулятивний, конативний, суб'єктивно-оцінний).

У даному контексті велика увага приділяється діяльності, де людина повинна ефективно долати невизначеність і приймати рішення, пов'язані з

ризиком [21, 119, 255, 395, 538]. Успішність діяльності людини істотно залежить від її особистісних якостей, тобто «розгортати певні пізнавальні зусилля і проявляти певні особистісні властивості [222, с. 100]. Як писав О.Ф. Лазурський «Схильність до праці спокійної, безпечної, чи до праці, пов'язаної з ризиком і небезпекою для життя, майна та ін.» [253, с. 145]. Як вказує Е.Е. Симанюк, існує особливий вид компетентності – екстремальна професійна компетентність, що передбачає здатність діяти у раптово ускладнених умовах, при аваріях, техногенних катастрофах [395, с. 77].

Аналіз психологічних досліджень дозволяє дійти до висновку про існування різних уявлень щодо готовності до ризику [164]. Так, в роботах В.Н. Пушкіна, Л.С. Нерсисяна та О.О. Конопкіна описано готовність до екстремальних дій, яка розуміється як здатність адекватно та швидко реагувати при виникненні екстремальних ситуацій [149]. За Т.В. Корніловою [222, 227], готовність до ризику – це різновид готовності до екстремальних дій, яка у різних дослідженнях подана, по-перше, як складова хоробрості, що обумовлена характером, по-друге, як прагнення гострих відчуттів, тобто ототожнюється із схильністю до ризику, по-третє, як різнорівневий особистісний параметр, що не є тотожним особистісним якостям. Т.В. Корнілова вказує, що готовність до ризику відіграє регуляторну функцію та пов'язана з урахуванням власного минулого досвіду в оцінці ситуації ризику. На думку, Г.М. Солнцевої та Т.В. Корнілової, готовність до ризику – це вміння приймати адекватні рішення в умовах невизначеності та готовність свідомо контролювати можливості зміни ситуації за допомогою реалізації власних рішень, здатність ставить цілі, що дозволяють перевіряти свої можливості, розширювати їх та виходити за межі ситуативних обмежень [387]. Для Ю. Козелецького готовність до ризику обіймає якості хоробрості і мужності [213]. У трансгресії ризик проявляється як творчість, оскільки означає подолання меж непізнаного.

Зміни, які викликають необхідність вирішення додаткових завдань в організації та реалізації діяльності, ідентифікуються як життєві «труднощі». Ті зміни, які вимагають від індивіда прийняття нових рішень, ідентифікуються

як життєва «ситуація». Зміни, які стають перешкодою на шляху розгортання усталеного способу життя, ідентифікуються як «складні життєві обставини» [445, с. 37]. Складні життєві обставини починаються з події, а завершуються особистісним учинком [445, с. 39].

Саме для осіб, діючих в екстремальних умовах, схильність та готовність до ризику виступають як професійно важливі особистісні предиспозиції. О.М. Кір'янова у своїх дослідженнях вживає дефініцію «здатність до ризику», під якою розуміється потенційна і практична реалізація можливості суб'єкта в успішній діяльності в умовах небезпечних ситуацій з невизначеним результатом, і означувана сукупністю (індивідуальних, професійних та ін.) якостей, необхідних для її виконання [208, с. 26]. Н.Ю. Коган [212], Х.А. Ливрага [266] та ін. також вживають поняття «здатність до ризику», яке розглядається як позиція внутрішнього бойового духу, прагнення докладати зусиль в усьому, здатності зробити ще один крок, який людина не зробила, якби керувалася почуттям комфорту, здатності діяти завжди, у будь-який момент свого життя. У даному контексті доречним є поняття «здатність до діяльності», яку В.А. Крутецький [244] і С.Л. Рубінштейн [358] вважають обумовленою всім комплексом властивостей особистості, які стосуються інтелектуальної, емоційної і вольової сфер.

А.В. Алексєєва вживає поняття «здатність ризикнути», яке позитивним чином впливає на професійний розвиток, а надмірна обережність, навпаки, обмежує можливості професійної самореалізації людини [12, с. 124].

Поряд з низкою досліджень психофізіологічних засад ризикової поведінки, існує низка досліджень психофізіологічних чинників готовності до здійснення видів діяльності, пов'язаних із ситуаціями ризику та небезпеки [37, 124, 164, 165, 190, 230, 299, 300 та ін.]. В контексті професійної діяльності, що пов'язана з небезпекою, також наголошується на ролі типологічних особливостей та властивостей нервової системи. Є.П. Ільїн вважає, що головним чинником в цих професіях є переживання небезпеки у зв'язку з великою особистою відповідальністю. Стрессова ситуація веде до порушення

сенсорної і розумової діяльності. Людина неадекватно сприймає ситуацію, відповідно приймаючи неправильні рішення, а іноді і взагалі забуваючи, що потрібно робити [190].

Аналогічної думки дотримується В.Д. Небиліцин [299], який вважає, що можливості людини діяти в ризикованій, екстремальній ситуації витікають безпосередньо з властивостей його темпераменту, зокрема з властивостей сили нервової системи. Від сили нервової системи залежать здатність до екстреної мобілізації в ситуації ризику, здатність успішно діяти, незважаючи на відволікаючі чинники і перешкоди. Від рухливості і лабільності нервової системи, від урівноваженості нервових процесів залежить здатність до швидкого реагування на небезпечні сигнали. В.Д. Небиліцин ввів поняття «оперативної надійності людини», що базується на типологічних особливостях властивостей нервової системи.

Схильність до ризику пов'язується із екстраверсією та імпульсивністю у діяльності. Під імпульсивним стилем діяльності розуміється схильність реалізовувати ситуативні тенденції, при мінімальному, як правило, міркуванні варіантів і наслідків своїх дій [7].

В.Н. Пушкін, Л.С. Нерсисян, О.О. Конопкін [149] виділяють готовність до екстремальних дій, яку розглядають як здатність адекватно та швидко реагувати на виникнення термінових ситуацій із невизначеним часом та високою імовірністю їх появи. За думкою авторів, готовність до екстрених ситуацій має трьохкомпонентну структуру та включає адекватний та оперативний образ дії; загальний функціональний стан, що забезпечує швидкість прийняття й виконання рішень та психологічну спрямованість особистості на ефективну діяльність в екстремальних ситуаціях, що обумовлена вольовою регуляцією поведінки, відсутністю страху та установкою на ліквідацію цієї ситуації.

За думкою М.А. Котика зі здатністю до ефективних дій у ситуації ризику пов'язані такі якості особистості, як емоційна стійкість, здатність до планування та прогнозування, самоконтроль, здатність до зміни установок,

відсутність консерватизму, налаштованість на позитивний результат та інтернальний локус контролю [231]. На зв'язок ефективності діяльності в умовах ризику з емоційною стійкістю також вказує І.П. Рапохін [344], а на зв'язок із внутрішнім локусом контролю – Д. Міллер [509] та В.В. Кочетков і І.Г. Сотнікова [233].

За даними В.О. Бодрова та Н.Ф. Лук'янової на здатність ефективно діяти в умовах ризику впливає рівень особистісної тривожності та самооцінки [45].

Значущою для ефективності діяльності в умовах ризику виявляється здатність до саморегуляції психічної діяльності [184, 430, 435]. За даними Л.Г. Дикої успішність дій в екстремальних умовах праці залежить від особливостей саморегуляції функціональних станів та можливості зміни їх домінування [156, 157]. На думку О.О. Обознова до функціональних складових психічної регуляції, що забезпечують ефективні дії у небезпечних ситуаціях, відносяться особисті критерії успіху, задані програми дій, образ небезпеки, схеми збору інформації, модель прийняття рішень, планування та корекція дій [307]. Г.М. Головина та Т.М. Савченко розділяють саморегуляцію психічної діяльності при роботі фахівців небезпечних професій на оптимальну і екстремальну [133, 134].

У дослідженні О.М. Кір'янової встановлено, що у найбільш успішних фахівців здатність до ухвалення самостійних рішень і професійна відповідальність пов'язані з рефлексією [208]. Авторка визначає, що ефективність професійної діяльності в небезпечних умовах визначається рівнем їх готовності до ризику, вираженість якої не має бути надмірною. Її зв'язок з ефективністю професійної діяльності може бути описаний згідно із закону Йеркса-Додсона. Особи з високим рівнем готовності до ризику характеризуються внутрішнім локусом контролю, високим рівнем розвитку вольової сфери, емоційної стійкості, комунікативних навичок. О.М. Кір'янова уточнює, що ефективність професійної діяльності в небезпечних умовах визначається рівнем їх готовності до ризику, вираженість якої не має бути надмірною. Відмічена істотна залежність готовності до ризику та

полонезалежності, загальної інтернальності, інтернальності «в області невдач», афектотимії, емоційної стійкості, домінантності, сміливості у сфері соціальних контактів, вольового контролю поведінки, а також низького рівня тривожності, напруженості і нейротизму [208].

У різних професіях ризик має свої відмінні особливості. Наприклад, згідно Т.В. Грязнової готовність до ризику в управлінській діяльності формується трьома основними механізмами: механізмом ідентифікації, локусу контролю і соціальної сміливості, причому останній є інтегральним механізмом готовності до соціального ризику [142, 143].

У роботі Т.О. Загузової [174], що присвячена прийняттю рішень в управлінській діяльності, показано, що ухвалення рішення (пов'язаного або не пов'язаного з ризиком), залежить не лише від ситуаційного контексту, а й від індивідуальних чинників (статевих, вікових, гендерних, індивідуально-специфічних особливостей). У чоловіків-керівників незалежність при ухваленні рішення пов'язана з більшою обережністю і з віком готовність приймати рішення в умовах ризику знижується. У жінок-керівників такої закономірності не помічено, а готовність до ризику реалізується в більш надійних умовах, порівняно з чоловіками-керівниками. Зі зростанням нервової напруги, в умовах стресу і при переживанні почуття фрустрації зростає готовність до ризику при ухваленні рішень, особливо у жінок-керівників, у яких ризик позитивно корелює з само успішністю і негативно – з відповідальністю. В роботі показано, що ефективність стилів ухвалення управлінських рішень безпосередньо пов'язана з мірою організованості структури особистісних якостей і визначається нею. Чим більше є організованою, когерентною і дивергентною структура особистісних якостей, тим більше ефективному стилю ухвалення управлінських рішень віддається перевага керівником.

У дослідженнях М.А. Котика встановлена наступна залежність: чим довше людина виконує професійні обов'язки, тим нею менше усвідомлюється ризик, що супроводжує її діяльність, в порівнянні з об'єктивним ризиком [231, с. 56].

У спортивній діяльності ризикувати – це означає свідомо йти на небезпеку, наважуватися на вчинок або дію, свідомо пов'язану з нею [435]. На питання, чи являється ризик привабливою стороною спортивної гімнастики або ні, велика частина опитаних спортсменів відповіла, що елементи ризику є однією з найпривабливіших сторін цього виду спорту [135].

На відношення до ризику і небезпеки, разом з особистісними особливостями впливають «соціальна координація» і досвід суб'єкта діяльності [360]. Аналіз літературних джерел дозволяє стверджувати, що детермінація до обміркованого ризику носить інтеграційний характер. В дослідженнях вітчизняних і зарубіжних дослідників, в контексті професійного ризику переважно виділяються такі особистісні властивості фахівців: темперамент, локус контролю, емоційна стійкість, рівень тривожності, своєчасність і стійкість регуляції діяльності [61, 65, 71, 74, 85, 86, 101, 105, 123, 124, 168, 301, 391, 458].

Отже, для успішності діяльності, що пов'язана з ризиком, важливою категорією виступає здатність (установка) до обміркованого ризику. Згідно Д.М. Узнадзе [408], установка – це готовність суб'єкта до сприймання майбутніх подій і дій в певному напрямі [378, с. 877]. Таким чином, установка на обміркований ризик – це готовність людини до цілеспрямованих, ефективних і надійних дій в небезпечних для життя і здоров'я умовах. Вона включає три елементи: пізнавальний (наприклад, «Я усвідомлюю небезпечну ситуацію»); емоційно-оцінний (наприклад, «Я постійно дотримуватимуся внутрішнього переконання, що мої дії виявляться успішними») і поведінковий (наприклад, «Я завжди дотримуватимуся чітко наміченого плану для мінімізації негативних наслідків»). Розвиток стійкої установки до обміркованого ризику передбачає подолання почуття страху, розвиток обачності і пильності.

Таким чином, особистісний та ситуативний підходи до детермінації ризику у поведінці та діяльності об'єднуються через особистісну оцінку ситуації ризику, яка обумовлена індивідуально-психологічними якостями схильності та готовності до ризику, які в свою чергу детермінуються низкою

особистісних характеристик – когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних та конативних.

1.4. Психологічні основи ризику особистості на різних етапах онтогенезу

В наукових колах де предметом вивчення виступає «ризик» існує плутанина щодо визначення дефініції даного феномену. Серед цих визначень суттєвою ознакою стають як негативні-деструктивні (збиток, аварії, небезпека, загроза, катастрофи тощо), так і позитивні-конструктивні (виграш, активність, пошук нових рішень, ідей, спрямованість у майбутнє, досягнення мети тощо) аспекти.

При аналізі доступних для нас досліджень з проблеми ризику [1, 16, 53, 88, 196, 322, 324, 367], можна позначити, що даний феномен слід розглядати в декількох площинах. Нам імпонує позиція філософа В.С. Єфімовських [169], яка зазначає, що ризик проявляється на чотирьох рівнях організації й функціонування суспільства: *мегарівні* (людське суспільство взагалі), *макрорівні* (конкретне суспільство), *мезорівні* (соціальна група) та *мікрорівні* (окрема особистість).

Для більш ясного осмислення даної позиції ми представили інформацію у вигляді схеми (рис. 1.1).

Рис. 1.1 Рівні прояву ризику

Для психології природно розглядати ризик на мікрорівні – рівні окремої особистості. Деталізуючи ризик на мікрорівні у психологічній науці, на наш погляд, необхідно застосовувати словосполучення «ризик особистості», яке дозволяє показати інший його зміст та передати відміну від суміжних наукових дисциплін. В даний час суб'єкту все частіше доводиться стикатися з небезпечними ситуаціями та ризикувати, і величезний вплив при цьому надають в більшості випадків саме психологічні особливості особистості. Розгляд ризику особистості на різних етапах онтогенезу потребує як визначенню його психологічних основ, так і аналізу існуючих вікових періодизацій з метою виявлення критерій за своїми змістовними характеристиками, що відповідають цілям нашого дослідження. Крім того, евристично плідним в контексті дослідження ризику особистості виявляється аналіз явища вікових криз.

Саме кризові періоди онтогенезу відрізняються максимальним загостренням внутрішніх суперечностей, переживання яких є навантаженням на ті ресурси особистості, які вона потребує в складних життєвих ситуаціях (ситуаціях ризику). Отже, криза завжди супроводжується ризиком, стресом, певним чином містить в собі фрустрацію, оскільки завжди пов'язана з блокуванням частини потреб, конфліктом, оскільки суттєвий розрив між реальним та бажаним завжди потребує активізації ціннісно-сміслової діяльності [46, 48, 58, 159, 279, 399, 400]. При цьому використовуються різні способи виходу з кризи: метод проб і помилок; переоцінка цінностей, ситуації ризику, захисні реакції та ін.

Онтогенез, як індивідуальний розвиток людини постає як процес послідовних індивідуальних перетворень (морфологічних, фізіологічних, біохімічних та ін.) організму людини, що відбувається від моменту зачаття і до закінчення життєвого циклу. Розвиток психіки людини в процесі життєдіяльності (в онтогенезі) включає складне переплетення декількох ліній розвитку: психосоматичного, статевого, когнітивного, емоційно-вольового, морального, соціального, особистісного, діяльності та умінь. Основними

закономірностями онтогенезу, що виявляються у всіх сферах та зберігаються протягом усього життя є цілісність та стадіальність розвитку: системність, тобто диференціація та інтеграція станів, процесів, властивостей, якостей; неперервність та нерівномірність розвитку, гетерохронність різних психічних функцій, зміна співвідношення біологічних та соціальних детермінант; пластичність психіки, що обумовлює гармонійність, адаптивність та компенсаторні можливості особистості [410].

У сучасній психології існує велика кількість періодизацій онтогенетичного розвитку заснованих, як на окремих критеріях (наприклад періодизація психосексуального розвитку З. Фрейда, періодизація когнітивного розвитку Ж. Піаже), так і тих, в яких відображаються загальні вікові закономірності. Деякі з загальних періодизацій описують психологічний розвиток, що відбувається на ранніх етапах онтогенезу, інші – охоплюють весь життєвий шлях індивіда.

Періодизації психічного розвитку Л.С. Виготського [122] та Д.Б. Ельконіна [454], в основі яких лежать такі критерії, як соціальна ситуація розвитку, психологічні новоутворення віку, а також провідна діяльність, описують розвиток від віку немовляти до раннього юнацького віку (до 16-17 років). У періодизації Р. Заззо [400, 410] етапи дитинства співпадають зі щаблями системи виховання і навчання, та завершуються з набуттям освіти. А. Гезеллом на основі критерію швидкості психічного розвитку, було виділено три періоди його розвитку від народження до 18 років в залежності від темпу розвитку психіки [441, 461].

Для нашого дослідження більш продуктивними є періодизації, що описують повний цикл людського життя. Дж. Біррен виділяє вісім фаз життя людини: фаза немовляти (до 2 років), передшкільний вік (від 2 до 5 років), дитинство (5- 12 років), юність (12-17 років), рання дорослість (17-25 років), зрілість (25-50 років), пізня зрілість (50-70 років), старість (від 75 років і далі) [235, 339].

У періодизації Д. Бромлей [235, 339] виділено п'ять циклів розвитку: внутрішньоутробний; дитинство, яке охоплює три стадії: стадію немовляти (від народження до 18 місяців), дошкільне дитинство (від 18 місяців до 5 років), раннє шкільне дитинство (від 5 років до 11-13 років); юність, що має дві стадії: старше шкільне дитинство (від 11 до 15 років), пізня юність (від 15 років до 21 року); дорослість, що складається з трьох стадій: рання дорослість (від 21 року до 25 років), середня дорослість (від 25 до 40 років), пізня дорослість (від 40 до 55 років); старість, яка включає також три стадії: відставка (від 65 років), старий вік (від 70 років), третя стадія, що визначається як фініш та описує період хвороб і вмирання. В якості особливої перехідної стадії виділяється передпенсійний вік (від 55 до 65 років).

Періодизація психосоціального розвитку Е. Еріксона [455] описує наступні вікові етапи: від народження до 1 року (стадія немовляти, або орально-сенсорна), від 1 року до 3 років (раннє дитинство, або м'язові-анальна стадія), від 3 до 6 років (вік гри, або локомоторно-генітальна стадія), від 6 до 12 років (шкільний вік, або латентна стадія), від 12 до 19 років (підлітковий і юнацький вік), від 20 до 25 років (рання зрілість), від 26 до 64 років (середня зрілість), від 65 років (пізня зрілість).

Вікова періодизація за критерієм розгортання суб'єктності людини подана у дослідженні В.І. Слободчикова та Г.А. Цукерман [377]. Автори виділяють наступні етапи психічного розвитку в різних типах базових спільнот: I ступінь – поживання: освоєння й адаптація до власної тілесності, елементарних психічних властивостей і перших стосунків із зовнішнім світом (0-1 рік); II ступінь – одушевлення: розвивається довільність психічних процесів, виникають предметно-опосередковані форми взаємодії із зовнішнім й внутрішнім світом (від 1 року до 6 років); III ступінь – персоналізація: освоєння й інтеріоризація життєвих цінностей, дозрівання особистісних сфер (з 6 до 18 років); IV ступінь – індивідуалізація: перегляд соціальних цінностей з точки зору власної позиції, авторство в організації власного способу життя (від 18 до 42 років); V ступінь – універсалізація: оволодіння духовністю, суб'єктність

спрямовується за межі індивідуальності в сферу достовірно всесвітнього буття (з 42 років).

Багатовимірна теорія особистості В.Ф. Моргуна [177] містить в себе оригінальну періодизацію розвитку особистості. Автор виділяє 12 вікових етапів впродовж життя: вік немовляти (до 1 року), раннє дитинство (1-3 роки), дошкільне (ігрове) дитинство (4-6 років), молодше шкільне дитинство (7-9 років), отрочество (підліток) (10-14 років), юність (15-18 років), молодість (19-25), дорослість (26-35 років), зрілість (36-60 років), похилий (поважний) вік (61-75 років), старість (75-90 років), довгожителство (більше 90 років).

Викликає інтерес спроба поєднання соматичного та психосоціального розвитку людини, запропонована В.М. Кокоріним [215]. Дана періодизація психосоматичного розвитку побудована на основі метричних та топологічних властивостей життєвого циклу. Автор виділяє 9 рівнів та 25 стадій, що охоплюють 100 років життя людини. За думкою В.М. Кокоріна хронологія стадій досить жорстко задана, «розмитість» суміжних стадій можлива в межах 3-5 років, при цьому хвороба може зміщувати рівні та стадії.

В. Квінн [206] у своїй класифікації віковий розвиток підрозділяє на вік немовляти (від народження до 3 років), раннє дитинство (від 3 до 6 років), дитинство (від 6 до 12 років), підлітковий (юнацький) вік (від 12 до 18 років), молодість (від 18 до 40 років), зрілий вік (від 40 до 65 років), літній вік (від 65 років).

Подібною до попередньої є періодизації Г. Крайга та Б. Лівехуд. Г.Крайг [235] виділяє такі етапи: вік немовляти (від народження до 2 років), раннє дитинство (від 2 до 6 років), середнє дитинство (від 6 до 12 років), підлітковий і юнацький вік (від 12 до 19 років), рання дорослість (від 20 до 40 років), середня дорослість (від 40 до 60 років), пізня дорослість (від 60 років і далі). Описуючи розвиток людини, Б. Лівехуд [265] акцентує увагу на зміні ціннісно-смісловій сфери особистості, виділяючи наступні фази: 1) асиміляції, інтеграції, душевного сприймання, зростання (до 20 років); 2) експансії: аналіз, використання досвіду характеризуються рівновагою між біологічною і

духовною лініями розвитку (20-40 років); 3) соціальну, або фазу керівництва (після 40 років): передача свого досвіду іншим припускає продовження психічного, духовного розвитку, проте біологічне згасання. Духовний розвиток є вирішальним для останньої фази життя, він як би компенсує згасання біологічного розвитку, досягнень, і припинення офіційної освіти та ін.

І.Г. Малкіна-Пих [279] при аналізі вікових криз онтогенезу засновується на наступні періодизації життєвого циклу: дитинство, що має чотири стадії – новонародженість і вік немовляти (від народження до 1 року), раннє, або «перше» дитинство (1-3 роки), дошкільне, або «друге» дитинство (3-6 років), молодше шкільне, або «третє» дитинство (6-11–12 років); отроцтво (підлітковий вік), що підрозділяється на два періоди – молодший підлітковий, або пубертатний (11-12 – 14-15 років) та юнацький, або ювенільний (16-20 років); зрілість (дорослість), що підрозділяється на два періоди – рання дорослість (20-40 років) та середня дорослість (40-60 років); пізня дорослість, або літній вік, старість (60 років та більше).

Як вказує І.С. Кон [217], аналіз вікових етапів розвитку доцільно проводити з урахуванням стадій розвитку, тобто універсальних вікових процесів та соціалізації, вікової стратифікації, тих соціальних ролей та експектацій, що властиві тому чи іншому віку та вікового символізму, тобто вікових стереотипів культури. Тому, суттєве значення у віковій періодизації мають соціокультурні та соціо-економічні чинники, наприклад вік початку навчання у школі чи трудової діяльності в залежності від освітнього рівня. Отже, при проведенні емпіричного дослідження ми спиралися на періодизації Г. Крайга [235] та І.Г. Малкиної-Пих [279], але основну увагу приділили трьом віковим кризовим періодам – підлітковому, ранньої та середньої дорослості.

За даними літератури є лише окремі свідчення про особливості вікової динаміки схильності до ризику. Так, М. Цукерман [542] вказує, що жага гострих відчуттів, як провідний чинник ризику особистості інтенсивно зростає між 9 і 14 роками, досягає свого піку приблизно у 20 років, після чого поступово знижується. Цей факт автор пов'язує з гормональними змінами

перехідного віку, які стимулюють до зближення з ризиковими однолітками. При цьому форми ризикової поведінки залежать від конкретних соціальних умов.

Ю.Д. Башкіна та С.Т. Посохова [29] також вважають, що підліткам притаманна потреба в переживанні ризику, яка проявляється в єдності двох протилежних тенденцій – в конструктивній соціально прийнятній активності з підвищеним ризиком або в деструктивній, зокрема, в саморуйнівній діяльності. Отже, наявність почуття ризику, з одного боку, дає можливість просування шляхом саморозкриття, а з іншого – нівелює світовідчуття, навіть призводить до балансування на межі життя і смерті.

Л. Стайнберг зазначає, що важливою умовою вибору ризикових форм активності у підлітків є присутність однолітків. За думкою автора, це пов'язано з незрілістю нейронних зв'язків, що відповідають за процес оцінки та аналізу ситуації. Така незрілість зумовлює труднощі або навіть неможливість ухвалення зважених, розумних рішень в емоційно насиченій ситуації у присутності однолітків [191].

Дослідження В.В. Гульдана та А.М. Корсун [144] щодо специфіки прагнення гострих відчуттів та форм задоволення цієї потреби у підлітків 15-16 років, показали, що прагнення до гострих відчуттів є інваріантним для девіантних підлітків, підлітків-спортсменів та підлітків-учнів спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням іноземної мови. Проте, в структурі та формі задоволення цієї потреби у них виявлено суттєві відмінності. Підліткам-спортсменам більш притаманним є задоволення потреби у сильних відчуттях через відповідну поведінку, що пов'язана з фізичним ризиком, девіантним підліткам – соціальний ризик, а учням спеціалізованих шкіл – інтелектуальна активність.

Встановлено, що 50% осіб юнацького віку мають високу схильність до ризику, а в процесі дорослішання вона знижується. Схильність до ризику юнацтва пов'язана з їх орієнтованістю на майбутнє, прагненням нав'язати світу власний порядок, намаганням вийти за межі структур, що склалися. І часто

молоді люди ризикують через відсутність передбачення можливих наслідків, нехтують небезпекою, не враховують міру ефективності ризику [302].

У дослідженнях Т.О. Загузової [174] також показано, що схильність до ризикованих рішень в управлінській діяльності зменшується з віком. Проте, звертає на себе увагу той факт, що з віком тенденція приймати менш ризиковані рішення варіюється в різних сферах ризику. Молоді керівники, як чоловіки, так і жінки, приймають ризикованіші рішення в соціальній області, керівники старшого віку із більшим стажем професійної діяльності більш схильні здійснювати ризиковані рішення у сфері фізичного ризику. Отже, на пізніх вікових стадіях життя управлінців область фізичного ризику для них є вагомішою. Тому, вони змушені бути сміливішими і приймати більш ризиковані рішення, порівняно з керівниками молодого і середнього віку. Особливо це стосується жінок-керівників.

З точки зору вікової динаміки особливостей прийняття ризикованих дій і обґрунтованості ухвалення рішень, необхідно звернути увагу на результати соціально-психологічних досліджень. У 25-40 років відповідальні рішення приймаються швидко, проте часто це відбувається після першого враження, і тому не завжди вони є обґрунтованими. У 45-60 років рішення зазвичай приймаються повільніше, на основі всебічної оцінки початкових даних, вони є більш обґрунтованими. Водночас відомо, що психологічні процеси змінюються з віком: чим дорослішою і досвідченішою є людина, яка приймає рішення, тим більше вона хвилюється при його прийнятті [433, 434].

Є.П. Ільїн [191] також вказує, що більшість дорослих людей уникають ризику, тобто є ризикофобами, однак іноді вони дозволяють собі ризикувати. Після сорока років здатність і бажання ризикувати істотно знижується. Глибше пізнаючи світ, людина приймає раціональніші і більш зважені рішення. Адже ризиковість, позбавлена досвіду і мудрості, безглузда, нераціональна, нерозумна. Проте трапляється, що отримані з досвідом розсудливість і обережність повністю позбавляють людину сміливості, і вона стає консерватором, головна мета якого – збереження порядку і стабільності.

І.Н. Гуревич із співавторами [145] подають таку схему формування поведінки ризику, яка відображає описану вище вікову динаміку. У період з молодшого дошкільного до молодшого шкільного віку у дитини розвивається уявлення про можливість ризикових вчинків та ризикової поведінки. Істотний вплив на цей процес мають референтні групи. Для цього віку перш за все сім'я та інші значущі дорослі. Завдяки спілкуванню в цих групах транслуються соціальні, субкультурні та групові норми, що регулюють ризикові форми поведінки. У підлітковому та юнацькому віці відбувається пошук рольових моделей, схильність до яких обумовлена засвоєними на попередньому етапі нормами та наявністю ризикової поведінки у найближчому оточенні. Автори зазначають, що часто така поведінка не сприймається цими особами, як ризикова, тому що ризик для них виступає нормальною характеристикою поведінки. Саме в цей віковий період формується індивідуальний рівень схильності до ризику. У період дорослості відбувається більш тісна ідентифікація з рольовими моделями, актуалізація накопиченого досвіду, міцна фіксація субкультурних норм, на основі раніше сформованої схильності до ризику. У зрілому віці поведінка ризику повністю обумовлена вище зазначеними характеристиками. У літньому віці ризикова поведінка знижується, часто «вигорає».

Важливо зазначити, що онтогенез характеризується чергуванням стабільних та кризових періодів [122]. І.Г. Малкіна-Пих [279] вказує, що у психології існують дві принципові позиції в розумінні критичних вікових періодів. По-перше, визнання вікових криз необхідними моментами розвитку, в яких відбувається особлива психологічна робота, що складається з двох протилежних, але єдиних у своїй основі перетворень: виникнення новоутворень (перетворення структури особистості) і виникнення нової ситуації розвитку (трансформація соціальної ситуації розвитку). Це позиція Л.С. Виготського і Д.Б. Ельконіна. По-друге, визнання необхідності якісних перетворень, які полягають у зміні провідної діяльності і одночасному переході в нову систему стосунків. При цьому акцент робиться на зовнішніх соціальних умовах, а не на

психологічних механізмах розвитку (О.М. Леонтьєв та Л.І. Божович). Останнім часом, як у зарубіжній, так і у вітчизняній психології дослідники виходять з уявлення про необхідність криз. Отже, хоча і йдуть дискусії з приводу механізмів криз, їх прив'язаність до конкретного віку і подій, загально прийнятою є ідея нормативності вікових криз та їх чергування зі стабільними періодами [279].

Криза – це зіткнення двох реальностей: психічної реальності людини з її системою світогляду, паттернами поведінки та тієї частини об'єктивної дійсності, яка суперечить її попередньому досвіду.

Узагальнення І.Г. Малкіної-Пих свідчать про існування різних поглядів щодо вікових критичних періодів у психології. Так, вікова криза розглядається як зміна деякої структури або організованості (Ж. Піаже, Л. Кольберг та ін.), як психологічний механізм виникнення нового (Я. Боом), як характеристика деякого відрізка онтогенезу (Е. Еріксон, Д. Левінсон та ін.), як органічної частини духовного зростання особистості (Р. Ассаджиолі, С. Грофф, А. Маслоу, К Юнг) [279].

У працях Л.І. Божович [46], Т.В. Драгунової [159], А.В.Петровського [117], Д.Б. Ельконіна [454] показано, що під час кризи оформлюються ті психологічні новоутворення, які обумовлюють генеральну лінію подальшого розвитку в стабільному періоді.

Очевидно, що криза, як ситуація неможливості подальшого існування особистості у наявному статусі, неспроможності реалізувати внутрішні потреби свого життя [399], обумовлює зміну системи зв'язків людини з навколишньою дійсністю та ставлення до неї. В період вікових криз різко змінюється емоційний фон, з'являються негативні психоемоційні стани, елементи депресивної симптоматики, вираженої тривожності, напруженості, зниження працездатності, що є наслідком дисбалансу в системі самопрогнозування. Усі ці зміни неминуче впливають на ставлення до ризику, ризиковість, мотивацію на досягнення успіху або уникнення невдач. Вище було показано, що кожен віковий період має свою допустиму міру ризику і у період кожної вікової кризи

ставлення індивіда до ризику, його можливість і бажання ризикувати змінюються.

За Л.С. Виготським, критичний період виступає тим відрізком життя особистості, коли відбуваються позитивні зміни, результатом яких є перехід особистості на новий, більш високий рівень розвитку [122]. Розглядаючи кризу, Л.І. Божович прирівнює її до негативної реакції індивіда, обумовленої фрустрацією [46].

На думку В.В. Козлова, криза у віковому контексті це – «стан особистості, коли відбувається дисбаланс у житті та діяльності людини» [цит. за: 195, с. 6]. У кризовому стані особистість – це «система, яка знаходиться у точці біфуркації, нелінійній фазі свого розвитку, людина має чимало напрямків-векторів своєї подальшої еволюції, крайніми стратегічними проявами яких є позитивна та негативна дезінтеграція» [195, с. 32], що може актуалізувати вибір ризикових форм поведінки. В.Є. Клочко також вказує, що кризові періоди розвитку є кульмінаційними, в яких порушується звичайне «нормальне» функціонування поведінки та діяльності людини [цит. за: 195, с. 50-51].

Теоретичний аналіз, здійснений Н.В. Жигінас [159] показує протилежні вектори розвитку особистості в умовах кризи: 1) позитивна дезінтеграція, за якою криза є механізмом змін та переходу до нового рівня цілісності; 2) негативна дезінтеграція, за якою криза супроводжується зростанням ознак дезадаптації та негативних особистісних проявів. Короткочасність, зворотність та відсутність виражених форм дезадаптації на тлі можливих негативних суб'єктивних переживань репрезентують позитивний перебіг кризи. Негативний перебіг кризи характеризується тривалими станами дезадаптації, посиленням негативної психологічної симптоматики, появою болісних соматичних відчуттів, зниженням успішності діяльності, негативними суб'єктивними переживаннями.

Психологічна криза за А.Г. Амбрумовою [10] та Ф.Ю. Василюком [57] є порушенням емоційного балансу, що настає під впливом загрози, яка обумовлена зовнішніми обставинами. При цьому А.Г. Амбурова підкреслює

сутність кризи як дисбалансу конструктивних та руйнівних тенденцій та форм психічної діяльності [10, с. 108], коли спостерігається тимчасова нездатність до вольової дії. За Ф.Ю. Василюком, навпаки: відчуття людиною неможливості реалізації свого життєвого задуму, паралізації волі призводить до виникнення кризи [57, 58].

Важливі для нашого дослідження ідеї подані у дослідженнях Р.А. Ахмерова [25]. Автор вважає джерелом кризи нерозумність особистості, а саме неоптимальний вибір нею засобів досягнення цілей, низьку стратегічність, негнучкість, тобто надлишкову категоричність у визначенні міжособистісних зв'язків та життєвих планів [25, с. 40–151].

В контексті ризику особистості аналіз вікових криз є важливим також з точки зору загальних закономірностей протікання кризи. Так, Е. Іоуменс [279] виокремлює в процесі кризи період руйнування, проміжний період і період творення. У період руйнування відбувається зламування бачення світу, знання самого себе і ставлення до оточення. У проміжний період, коли старі моделі вже не працюють, а нові ще не створені, для людини прийшов час зайнятися переоцінкою цінностей і постановкою проблем, які сьогодні не мають рішення. Період творення характеризується можливими крайнощами: з одного боку, прагненням забезпечити безпеку своїх дій, що призводить до пасивності, інертності, з іншої – бажання швидше добитися всього й відразу, як підстава до ризикових дій.

Новоутворення віку (на відміну від нових функціональних умінь) визначають і нове (довільне, суб'єктне) відношення до трьох сфер свідомості, що традиційно виділяються: ставлення до себе, до предметного світу і до світу людей. Таким чином, новоутворення віку перебудовують особистість в цілому. Змістом кризи психічного розвитку є суб'єктивація новоутворень. Вікові новоутворення виникають в два етапи: формування новоутворення (у стабільний період) і його суб'єктивація (у кризі). Під суб'єктивацією розуміється перетворення новоутворення на нові здібності самого діючого суб'єкта [328].

Упродовж усього життя людини відзначається не один нормативний критичний період. Л.С. Виготський виділив декілька таких періодів: період новонародженості, одного року, трьох років, шести-семи років, підлітковий період [122].

Саме в працях Л.С. Виготського наголошується на чергуванні стабільних та кризових періодів. Тому його вікова періодизація має наступний вигляд: криза новонародженості – вік немовляти (2 місяці-1 рік); криза 1 року – раннє дитинство (1-3 роки); криза 3 років – дошкільний вік (3-7 років); криза 7 років – шкільний вік (7-13 років); криза 13 років – пубертатний вік (13-17 років); криза 17 років [122].

Більш теоретично обґрунтованими та емпірично дослідженими є кризи, які виникають у дитячому й юнацькому віці та пов'язані з переходом на новий рівень психічного розвитку. У дитячому й юнацькому віці виділяють великі кризи (новонародженості, трьох років, підліткова в 13-14 років) та малі кризи (одного року, семи років, 17-18 років). При великих кризах перебудовуються стосунки дитини (підлітка) і суспільства. Малі кризи проходять зовні спокійніше, пов'язані зі зростанням умінь і самостійності людини. В період критичної фази важковиховувані діти, проявляють упертість, негативізм, норовистість, неслухняність [279].

Сучасні дослідники більшою мірою враховують критичні періоди дорослості [421]. У дорослих виділяють три основні кризи: криза молодості, криза «середини життя» і криза старості, а також низку менш значущих критичних періодів [279].

Вікові кризи дорослих людей набувають характеру екзистенціальних, оскільки в їх переживання включаються проблеми сенсу життя й індивідуального існування [427]. Проте, Р. Гаулд, Д. Вейлант у дорослому житті людини виділяють лише дві кризи: 30 і 40 років. Вони вважають, що решта часу життя характеризується душевною рівновагою [246].

І.В. Шаповаленко [441] у своєму аналізі зазначає, що можна означити певні вікові періоди дорослості, впродовж яких найчастіше відбуваються

особистісні зрушення: близько 20 років, близько 30 років (28-34), 40-45, 55-60 років та у пізньому віці. Автор зауважує, що хронологічні терміни нормативних вікових криз дорослості є дуже нечіткими. Момент виникнення, тривалість, гострота проходження криз в період дорослості можуть помітно варіювати залежно від особистих обставин життя. Рушійною силою розвитку визнається внутрішнє прагнення до зростання і самовдосконалення, має значення також низка зовнішніх чинників. Серед обставин, що провокують кризу, виділяють різкі зміни стану здоров'я (раптова хвороба, тривале і важке захворювання, гормональні зрушення), економічні і політичні події, зміна умов, вимог, соціальних очікувань тощо.

Д. Дж. Левінсоном було запропоновано модель універсальної послідовності стабільних періодів та переходів у розвитку людини. Основним завданням особистості у стабільні періоди є досягнення певних життєвих цілей, а у перехідні – руйнування існуючої структури життя та започаткування нової, на основі переоцінки прийнятих раніше рішень та формулювання нових цілей. У стабільній фазі розвиток особистості обумовлюється поступовим досягненням поставлених цілей, оскільки суттєві завдання розвитку на цьому етапі є вирішеними. У перехідній фазі предметом аналізу для особистості стають способи самореалізації, а нові можливості – предметом пошуку [279]. Д. Дж. Левінсон виділив наступні перехідні (кризові періоди): перехід до ранньої дорослості (17-22 роки); перехід 30-річчя (28-33 роки); перехід до середньої дорослості (40-45 років); перехід 50-річчя (50-55 років); перехід до пізньої дорослості (60-65 років). Перехідні періоди, за Д. Дж. Левінсоном, є стресовими, оскільки в цей час цілі, цінності і спосіб життя піддаються перегляду і переоцінці [265].

Розвиваючи ідеї Д. Дж. Левінсона, Г. Шихі визначила наступні кризи дорослого життя людини. Перша у дорослому житті криза (20-22 роки) – це перехід до ранньої дорослості, криза «відриву від батьківських коренів». Основними завданнями та проблемами цієї кризи є уточнення життєвих планів і початок їх здійснення; пошуки себе; остаточне усвідомлення себе дорослою

людиною зі своїми правами і обов'язкам; вибір чоловіка і створення власної сім'ї; спеціалізація та придбання майстерності в професійній діяльності. Близько 30 років відбувається наступна криза: перехід до середньої дорослості, періоду найвищої працездатності й віддачі. 30 років – це вік нормативної кризи дорослості, пов'язаної з розузгодженням між областю наявного, можливого та бажаного, що переживається занепокоєнням та сумнівом. Криза 30-річчя пов'язана з завданням корекції плану життя з позицій накопиченого досвіду, створення більш раціональної й впорядкованої структури життя, професійної діяльності, сім'ї. Намагаючись подолати неприємні почуття, людина приходить до переоцінки здійснених у минулому виборів: чоловіка, кар'єри, життєвих цілей. Досить часто спостерігається прагнення до корінної зміни образу життя; розпад ранніх шлюбів; професійна переорієнтація, які без особистісних змін, без поглибленої рефлексії часто виявляються усього лише «ілюзорними» шляхами виходу з кризи [448].

Період після 30 років – «корені і розширення» – пов'язаний з вирішенням матеріальних і житлових проблем, професійним ростом, розширенням соціальних зв'язків, а також з аналізом своїх витоків і з поступовим прийняттям частин свого Я, які раніше ігнорувалися. Період від 30 до 40 років часто називають «десятиліттям рокової межі». Це вік підведення попередніх підсумків, коли порівнюються мрії й уявлення про майбутнє, створені в юності, і те, чого вдалося досягти реально. Ці кризові суперечності усвідомлюються людиною як реально існуюча розбіжність, пригноблююча невідповідність між Я реальним і Я ідеальним, між областю існуючого й областю можливого, бажаного. Особливо гостро переживають цю кризу люди творчих професій. Також, змінюються соціальні очікування. Прийшов час виправдати надії суспільства і створити якийсь соціально значущий продукт, матеріальний або духовний, інакше суспільство переносить свої очікування на представників молодшого покоління [448].

Криза середини життя, криза 40-річчя є кризою ідентичності, характеризується розладом внутрішнього світу, зміною ставлення до того, що

раніше здавалося важливим, значущим, цікавим або, навпаки, відразливим. Одним з важливих факторів цієї кризи є усвідомлення втрати фізичних сил, привабливості, що вчиняє жорстокий удар по самооцінці і Я-концепції. Дана криза осмислюється, як час небезпек і великих можливостей. Усвідомлення втрати молодості, згасання фізичних сил, зміна ролей і очікувань супроводжується занепокоєнням, емоційним спадом, поглибленим самоаналізом. Сумніви у вірності прожитого життя розглядаються як центральна проблема цього віку [448]. Крім того, Г. Шихи охарактеризувала статеві відмінності у специфіці вікових криз жінок на відміну від чоловіків. Етапи життєвого шляху у жінок більшою мірою пов'язані зі стадіями і подіями сімейного циклу: укладення шлюбу; поява дітей; дорослішання і відособлення дітей; «порожнє гніздо» [448].

Як вказує І.В. Шаповаленко [441], у людей, які подолали кризу розширюються горизонти, з'являються можливості для досягнення нової творчої кульмінації на основі узагальнення життєвого досвіду. Нерозв'язання кризових переживань, відмова від оновлення, повертає кризу з новою силою у 50 років. Ближче до 60 років людина входить у так звану кризу передпенсійного віку, пов'язану зі зміною мотивації. Люди в цьому віці дуже гостро переживають втрату привабливості, крім того, їх дуже сильно лякає зміна соціального статусу і матеріального становища.

Виділені Е. Еріксоном вісім основних етапів розвитку особистості є серією криз ідентичності, які мають бути подолані впродовж життя. При цьому конкретний етап не лише формує нову, необхідну для соціального життя якість, а й готує до наступного життєвого етапу. Кожна стадія створює можливості для розвитку протилежних якостей і рис особистості, які усвідомлює в собі людина, і з якими вона починає себе ідентифікувати. Отже, основними віковими кризами за Е. Еріксоном є довіра – недовіра, автономія – сором, ініціативність – почуття провини, працьовитість – почуття неповноцінності, ідентичність – сплутаність ролей, близькість – ізоляція, генеративність – стагнація, цілісність Его – відчай [455].

В.І. Слободчиков та Г.А. Цукерман [377] виділяють два різновиди вікових криз в онтогенезі людини – кризи народження та кризи розвитку. Вхідження в нову спільноту на кожному щаблі розвитку супроводжується зрушеннями, якісними перетвореннями в системі взаємин (зі світом, з людьми і з собою), в якій відбувався попередній етап розвитку суб'єкта. Такий період входження в нову спільність автори називають «кризою народження». До криз народження відносять родову кризу (2 місяці $\pm$ 3 тижні), кризу немовляти (11-18 місяців), кризу дитинства (5,5-7,5 років), кризу юності (17-21 рік), кризу дорослості (39-45 років), кризу індивідуального життя. Криза розвитку співбуттєвої спільноти розглядається як суперечність між індивідуальною і суспільною формами діяльності і свідомості («хочу бути, як ти, і не можу стати, як ти»). Кризами розвитку автори називають кризу новонародженості (3,5-7 місяців), кризу раннього дитинства (2,5-3,5 років), кризу отрочтва (11-14 років), кризу молодості (27-33 роки), кризу зрілості (55-65 років).

Багатовимірна модель розвитку особистості В.Ф. Моргуна [177] висвітлює наступні нормативні кризи впродовж життя людини: криза новонародженості (0-3,5 міс.), криза немовляти – «перший крок» (11-18 міс.), криза дитинства – «відповідальність» (6-7 років), криза молодшого школяра – «незалежність» (9-10 років), криза юності – «покликання» (18-19 років), криза молодості – «сім'я, майстерність» (23-28 років), криза зрілості – «наставництво» (55-65 років), криза похилого віку – «мемуари» (70-80 років).

Якщо розглядати феномен ризику саме в контексті вікових криз, то ми акцентуємо увагу на кризі підліткового (13-16), молодого (30-35) та середнього (45-50) віку.

Кризи вікового розвитку неодноразово обговорювалися в психології [177, 235, 341, 426, 427, 441, 448, 454, 455, 461]. У одних випадках межі вікових періодів виділялися виходячи з особливостей існуючих систем навчально-виховних установ, в інших – відповідно до «кризових» періодів в розвитку дитини, а також відповідно до анатомічних і фізіологічних особливостей, що характеризують розвиток [167].

Для дослідження ризику особистості істотним є переживання підліткової кризи, як періоду становлення схильності до ризику [145]. Початок кризи для кожного підлітка є індивідуальним і залежить від темпу дозрівання організму та характеру соціальної ситуації розвитку. Основою підліткової кризи стають суперечності між новими внутрішніми змінами і зовнішніми обставинами, що не змінюються й які не задовольняють потреби дитини, що подорослішала. Чинниками цих суперечностей є поява почуття дорослості, психофізіологічна перебудова організму, критичність мислення та потреба в самоствердженні. Криза підліткового віку має наступні ознаки і прояви: агресивність у спілкуванні з дорослими, прояв критиканства до них, часта зміна настрою, посилена увага до своєї зовнішності, зниження навчальної мотивації, негативізм, конфліктність, порушення громадського порядку [461].

Підліткова криза пов'язана зі статевим дозріванням та характеризується нестійкістю самооцінки та загального емоційного фону. Статева ідентифікація досягає нового рівня, що виразно проявляється в орієнтації на зразки мужності і жіночності в поведінці і прояві індивідуальних особистісних властивостей. Готовність до ризику набуває цінності у контексті спілкування із однолітками та самопрезентації у референтних групах [424, 495].

Вікові межі підліткової кризи остаточно не визначені у психології. Так, у працях Л.І. Божович, увесь підлітковий вік розглядається як кризовий і складається з двох фаз – 12-15 років і 15-17 років [46]. За Д.І. Фельдтшейном підлітковий вік ділиться на три періоди: «локально-вередливий», «право-значущий», «стверджуюче-дієвий», акцентуючи увагу на його конфліктності [412]. І.В. Дубровіна виділяє два типи вікових криз у підлітковому віці: незалежності та залежності. Якщо підліток переживає кризу незалежності, то він проявляє гостре почуття дорослості (демонстрація, незалежності, самостійності, дорослих форм поведінки тощо), що часто призводить до конфліктних ситуацій. Якщо отрочество проходить гладко і безконфліктно або здійснюється за типом «кризи залежності», то неминучою є запізнiла, а тому

особливо хвороблива і бурхливо протікаюча криза в ранньому юнацькому віці (17-18 років), або затяжна інфантильна позиція «дитини» [160].

За думкою Л.І. Бершедової вік 15-18 років – це криза юнацького віку [39]. У вікової періодизації Л.С. Виготського підліткова криза окреслюється 13 роками [122]. К.Н. Поліванова, розвиваючи положення Л.С. Виготського про чергування стабільних і критичних періодів в дитячому розвитку, початок підліткової кризи визначає у 10,6 років, а пік кризи в 11,8 років [328]. Верхня межа кризи підліткового віку в її роботах не конкретизована.

За Е. Шпрангером фаза життя, що окреслюється 14-17 роками, є кризою, що пов'язана із прагненням особистості до звільнення від дитячої залежності. У якості здобутків цієї кризової фази життя Е. Шпрангер називає відкриття Я, виникнення рефлексії, усвідомлення власної індивідуальності [167].

Підліткова криза за Ш. Бюлер починається у дівчат у 11-13 років, а у хлопців – у 14-16 років. Сутністю кризи є тривожність, дратівливість, агресивність, безцільний бунт, прагнення до самостійності, що не підкріплюється відповідними фізичними і психічними можливостями [167].

У концепції Д.Б. Ельконіна період 11-12 років розглядається як криза між стабільним молодшим шкільним і бурхливим підлітковим періодами, що пов'язана з виникненням нових орієнтацій у стосунках, а період 15 років є кризою переходу до ранньої юності, кризою світогляду, що змінює орієнтацію у світі [454].

Різні моделі підліткової кризи подано у багатьох напрямках психології, і всі вони виокремлюють характеристики підліткової кризи, які роблять цей період сензитивним для реалізації ризикової поведінки. Так, К. Левін вважає, що підліток займає маргінальну соціально-психологічну позицію та володіє властивостями маргінальної особистості. Ознаками маргінальної особистості є емоційна нестійкість та чуттєвість, соромливість і агресивність, емоційна напруженість і конфліктні стосунки з оточенням, схильність до безапеляційних суджень і оцінок [167].

Л.І. Божович вважала кризу підліткового віку найтривалішою та найскладнішою з усіх криз. Вона вказувала на неоднорідність цієї кризи та виділяла в неї дві фази: перша фаза (12-14 років), характеризується виникненням здатності орієнтуватися на цілі, що виходять за межі сьогодення («здатність до цілепокладання»), друга фаза (15-17 років) пов'язана з усвідомленням свого місця в майбутньому (народження «життєвої перспективи»), зокрема, уявлення про своє бажане Я та про життєві задуми [46]. Центральним моментом підліткової кризи є розвиток самосвідомості підлітків, в першу чергу самооцінки, що супроводжується цілою гамою специфічних, внутрішньо конфліктних, переживань. Незрілі спроби підлітка аналізувати свої можливості супроводжуються то зльотом самовпевненості, то, навпаки, сумнівами в собі. Такого роду невпевненість у собі часто приводить підлітків до помилкових форм самоствердження – ризикових вчинків, бравади, виключно з метою показати свою незалежність [167]. За даними сучасних емпіричних досліджень (Т.Б. Хомуленко, Л.М. Абсалямова) схильність до ризику у підлітків віком 14-15 років виявляється у 50% досліджуваних. При цьому показано, що підлітки, які мають високу схильність до ризику відзначаються невисокою впевненістю у собі [424].

Однією з яскравих особливостей підліткової кризи є особистісна нестабільність. Тобто не лише коливання емоційного фону та самооцінки, а і моральна нестабільність. За даними Л. Колберга, в цей період розвивається конвенційна мораль, за якої особистість ще не має істинної моральності і вона орієнтується на зовнішні (соціальні) норми моралі. Цим нормам, правилам поведінки більшість підлітків слідує для того, щоб виправдати очікування значущих для них людей, зберегти з ними хороші стосунки, дістати їх схвалення. Орієнтація на виправдання очікувань оточуючих, схвалення або на авторитет і визначає нестійкість поведінки підлітків, їх залежність від зовнішніх впливів [246].

Важливим у поясненні схильності до ризику підлітків (у кризовому періоді) є виділені Л.С. Виготським вікові домінанти, як найбільш яскраві

інтереси підлітків. Це «егоцентрична домінанта», що описує підвищений інтерес підлітка до власної особистості; «домінанта далечини», яка описує орієнтацію підлітка на великі масштаби, які для нього є набагато суб'єктивно прийнятними, ніж ближні (поточні, сьогоdnішні); «домінанта зусилля», як потяг підлітка до опору, подолання, до вольової напруги, боротьбі проти авторитету, протестних проявів; «домінанта романтики», як прагнення підлітка до невідомого, ризикованого, пригод, героїзму [122].

Значущими для аналізу ризику особистості у період підліткової кризи є властиві цьому віку відповідні поведінкові реакції. До них відносяться реакції емансипації, групування з однолітками, захоплення (хобі). Реакція емансипації є типом поведінки, за допомогою якої підліток намагається вивільнитися з-під опіки дорослих, їх контролю, заступництва. Потреба вивільнитися пов'язана з боротьбою за самостійність, самоствердженням себе як особистості. Реакція може проявлятися у відмові від виконання загальноприйнятих норм, правил поведінки, знеціненні моральних і духовних ідеалів старшого покоління. Опіка, надмірний контроль за поведінкою, покарання шляхом позбавлення свободи та самостійності загострюють конфліктну ситуацію і провокують підлітків на крайні заходи: прогули, втечі зі школи і з дому, бродяжництво.

Реакція групування проявляється у прагненні підлітків до об'єднання, до групування з однолітками, де виробляються і апробуються навички соціальної взаємодії, уміння підкорятися колективній дисципліні, вміння завойовувати авторитет і зайняти бажаний статус. У групі однолітків ефективніше відпрацьовується самооцінка підлітка. Він цінує думку однолітків, віддаючи перевагу спілкуванню з ними, а не з дорослими, критику яких він відхиляє. Реакція захоплення (хобі) є характерною особливістю підліткової кризи. Захоплення необхідні для становлення особистості підлітка, оскільки завдяки їм розвиваються схильності, інтереси, індивідуальні здібності підлітків [26].

Провідною новою особливістю психології підлітка, порівняно з дитиною молодшого шкільного віку є якісно новий рівень самосвідомості (потреба усвідомити себе як особистість). Л.С. Виготський вважає, що розвиток

самосвідомості є головним підсумком перехідного віку [122]. Уявлення, на підставі яких у підлітків формуються критерії самооцінки, отримуються в ході особливої діяльності – самопізнання. Основною формою самопізнання підлітків, на думку І.Ю. Кулагіної є порівняння себе з іншими людьми: дорослими, однолітками [246].

Одним з чинників ризикових вчинків підлітків, що спричиняють проблеми є бажання ствердитися й виділитися в поєднанні з протестом проти існуючих в суспільстві норм і правил, проти «сірого безликого натовпу». Потреба в протесті приводить деяких підлітків в особливі неформальні групи або рухи зі своїми ознаками й ідеологією, до втеч з дому, бродяжництва. Всі підлітки, що влилися в подібні течії є соціально дезадаптованими, навіть якщо не проявляють прямої агресивності [77, 103, 176, 246]. З суперечливістю підлітків, їх схильністю впадати в крайності, з нестійкістю поведінки, її залежністю від зовнішніх впливів Т.Б. Хомуленко та Л.М. Абсалямова пов'язують специфічну особливість підлітків щодо включеності в акт ризику та називають її – «феномен подвійної невизначеності» [424].

Усе вищесказане дозволяє зробити висновок про те, що підліткам властива потреба в переживанні ризику. Ризик у них проявляється в єдності двох протилежних тенденцій. З одного боку – в конструктивній соціально прийнятній діяльності (заняття спортом з підвищеним ризиком) ризику сприяє саморозкриттю особистості. З іншого боку – в деструктивній діяльності (вживання наркотичних речовин, азартних іграх) ризику збіднює світовідчуття і призводить до балансування на межі життя і смерті [29, 495].

Як і в підлітковому кризі дорослого віку мають свої особливості. Спираючись на дослідження І.В. Шаповаленка [441], узагальнимо відмінності нормативних криз дорослості та дитячих: 1) у зрілому віці перелік, номенклатура основних діяльностей нерідко залишається постійною (трудова, продуктивна діяльність, сім'я, спілкування і так далі) на відміну від періоду дитинства, коли відбувається періодична зміна провідної діяльності; 2) глибокі зміни відбуваються всередині самих основних діяльностей дорослої людини, в

їх співвідношенні між собою; 3) кризи зрілості виникають рідше, з великим тимчасовим розривом (7-10 років), вони значно менше прив'язані до певного хронологічного віку і тісніше залежать від соціальної ситуації, особистих обставин життя; 4) розвиток в інтервалах між кризами відбувається більш згладжено, їх хронологічні межі є досить умовними, тому більшою мірою обумовлені індивідуальною лінією життя; 5) кризи зрілості проходять більш усвідомлено і більш приховано для оточення; 6) вихід з кризи, її подолання пов'язані з необхідністю власної активної внутрішньої особистісної праці; 7) вирішальна роль в становленні особистості в усій її повноті і унікальності належить самій людині.

О.Р. Тенн вказує, що вікові кризи дорослості більшою мірою порівняно з дитячими, обумовлені фізіологічними характеристиками індивіда; зовнішніми соціальними умовами, які віддзеркалюються на соціальному віці особистості, оскільки вона змушена співвідносити власні актуальні статусно-рольові характеристики з еталонними, оцінювати себе як успішну чи неуспішну у даній віковій категорії, що може призводити до виникнення потреби у корекції життєвої програми; суб'єктивною мірою реалізованості життя або співвідношенням в уявленнях людини значущості її минулого і майбутнього; гендерними відмінностями, оскільки у чоловіка та жінки є суттєві відмінності у фізіології, способі життя та характері соціальних очікувань [396, с. 135].

Оскільки кризи дорослості пов'язані з проблемами сенсу життя та індивідуального існування, вони мають екзистенційний характер [427]. На думку О.Р. Тенна істотною особливістю екзистенційної кризи є функціональна перебудова особистості, яка передбачає негативні афективні стани та дезорганізацію поведінки. У дорослому віці, екзистенційна криза містить біографічний компонент, в ній проявляється взаємозв'язок вікової та травматичної кризи, що підвищує чутливість особистості до життєвих подій [396].

Психологічний аналіз кризи 30 років також дозволяє виділити значущі в контексті дослідження ризику особистості характеристики. Дослідники

відмічають його смисловий зміст і глибокі особистісні зміни, що відбуваються в цей період. В.І. Слободчиков, Е.І. Ісаєв і Г.А. Цукерман визначають кризу 30 років як розрив особистого і загальнолюдського сенсів життя, як побудову задуму власного життя, входження в нову спів-буттєву спільність [377, 428]. Р. Гаулд із співавторами вважають, що під час кризи 30 років перебудовується світогляд і переоцінюються життєві цінності, переосмислюється життєвий шлях, переглядаються стосунки з людьми, світом [125]. У дослідженнях С.С. Худояна проаналізовані взаємозв'язки кризи 30 років з перебудовою самосвідомості і глибокими змінами в системі Я [426]. Д.О. Леонтьєв описує зміни, що відбуваються в цей період в ціннісно-мотиваційній і смисловій сферах особистості [262].

Більшість дослідників наголошують, що приблизно у 30 років в особистості виникає необхідність перегляду власних життєвих схем. Якщо вона усвідомлює їх хибність, у неї виникає потреба в їх зміні. Це знаменує перехід особистості у новий віковий період: від молодості до зрілості [279].

Кризю 30 років нерідко називають кризою сенсу життя, що пов'язана з оцінкою рефлексії пройденого шляху, з усвідомленням можливостей і перспектив подальшого розвитку. Саме з цим періодом зазвичай пов'язані пошуки сенсу існування. Криза 30 років виражається в зміні уявлень про своє життя, іноді в повній втраті інтересу до того, що раніше було в ній головним, в деяких випадках навіть в руйнуванні колишнього способу життя. Криза 30 років виникає внаслідок нереалізованості життєвого задуму [441].

За соціальними та психологічними вимірами людина тридцяти років завершує певний етап свого розвитку. Виникає необхідність (соціальна і особистісна) підвести підсумки і визначити перспективи подальшого життя. Перші життєві успіхи і очікування вже позаду, праця і побут стають буденними, і в результаті відбувається нове зниження почуття усвідомленості і повноти буття, незадоволеність собою. Відбувається глибинний самоаналіз і критичний перегляд власної особи, що призводить до переоцінки цінностей. Часто така внутрішня переоцінка призводить до кардинальних змін – у

професії, стосунках з навколишніми людьми, у сімейному житті. Виникає потреба почати життя спочатку, знайти нову роботу, змінити місце проживання, розлучитися та інше [114]. Безумовно, різкі та кардинальні зміни життя можуть бути пов'язаними з ризикованими вчинками.

Ця криза проявляє себе в усвідомленні необхідності «щось зробити». При цьому можлива диференціація кризових процесів за статевою ознакою: чоловіки частіше переглядають власні кар'єрні установки і способи їх реалізації, жінки – роблять остаточний вибір між кар'єрою і сім'єю [279]. У цей період життя можливість ризикувати зростає. Ризик не є життєво необхідним, як це було за кризи п'ятнадцяти років. Ризик є способом досягнення нових цілей, можливості розширити встановлені рамки. Бажання ризикувати може бути використане як самоціль в тих випадках, коли нові цілі в житті не знайдено, є присутнім відчуття «замкнутого кола і безвиходу».

Суб'єктивне відчуття невизначеності, глибокі емоційні переживання визначають стресовий характер кризи 30 років. При цьому конструктивні та деструктивні стратегії її подолання визначають успішність проходження стадій кризи і виходу з неї.

В контексті дослідження ризику особистості набуває істотного значення й криза середини життя. Так, на думку Б. Лівехуда, криза середини життя – це своєрідне роздоріжжя на життєвому шляху дорослої людини, що відбувається у віці 35-45 років. Цей вік для людини – боротьба з порожнечою, їй здається, що вона «втратила ґрунт під ногами і ще не знайшла новий» [265].

А.В. Толстих вважає 40 років відправною крапкою, що символізує кризу середини життя [400]. За Б.С. Братусем криза середнього віку з'являється у 40 років та пов'язана з пошуком людиною нових орієнтирів власної діяльності та є станом, що виникає як «перехідний мотиваційно-потребовий стан» [48]. За

У роботах Р. Гаулда та співавторів сорокаріччя описане як «вибух в середині життя», коли виникає враження, що життя проходить даремно [125; 248]. Д. Левінсон підкреслює, що 40-річна людина відзначається процесами трансформації, які полягають у відчутті, що цілі та прагнення, які колись

здавались вічними та неперехідними, втрачають свою значущість [265]. За визначенням Б. Лівехуда [265] цей період близько середини сорока років життя, що пов'язаний з біологічними, психічними та духовними змінами людини є фазою схильності до кризи. За періодизацією Ш. Бюлер криза середини життя припадає на 45-50 років і є початком старіння людини, що супроводжується душевною кризою, відсутністю самовизначення та життєвих цілей [195]. На думку В.І. Слободчикова та Г.А. Цукерман криза середнього віку – це криза дорослості, що припадає на 39-45 років та характеризується якісними перетвореннями в системі стосунків зі світом, з людьми і собою [377]. О.О. Іполітова характеризує кризу середини життя з точки зору відчуття людиною у віці 45 років спустошеності сенсу життя [195]. За дослідженнями Т.М. Титаренко криза середини життя є нормативною, віковою кризою 37-40 років, яка характеризується як період внутрішніх змін, реорганізації особистісних якостей, консолідації інтересів, цілей та обов'язків [399, с. 22].

О.А. Лукіна, вказує, що цей період є фазою зниження життєвої активності, кульмінацією якої є 48 років. Також в рамках аналізу концепцій середнього віку, проведеного О.А. Лукіною, визначено, що період від 40 до 45 років є кризовим, коли відбувається переосмислення життєвих цілей, пошук нового змісту загальнолюдських цінностей [269].

Криза середини життя за Е. Еріксоном [455] припадає на період середньої зрілості (26-64 роки), для якої характерним є вибір між генеративністю (продуктивністю) та інертністю, стагнацією. Проявами кризи середини життя є відчуття безнадійності, безглуздості свого життя, знецінення особистісних досягнень та успіхів [341].

Отже, як для всіх криз дорослості, вікові межі цієї кризи досить умовні. Так, Дж. Холліс вказує, що криза середини життя є подією психологічною, а не хронологічною і її симптоми починаються із переживання депресивних станів, що проявляються в згубних звичках, аморальній поведінці, спрямованих на подолання внутрішнього глибинного тиску [422].

Т.Ф. Куліковою [248] визначено наступні характеристики кризи середнього віку: схильність до аналізу автентичності способу життя; вирішення проблем моралі; перехід через період незадоволеності шлюбними стосунками; неспокій за дітей, які залишають дім; незадоволення рівнем службового зростання.

На думку О.Р. Тенна низка екзистенційних проблем цього віку призводить до кризи статусної, професійної, вікової, гендерної ідентичності [396]. Перебіг кризи середнього віку призводить до наступних змін: в емоційно-вольовій сфері: психологічний дискомфорт, зниження здатності до вольових дій, чутливість до подразників, зниження здатності до саморегуляції, пов'язані з пошуком життєвих суперечностей; у пізнавальній сфері: зниження пізнавальних здібностей, трансформація самосприйняття та сприймання свого життя; у підструктурі досвіду: трансформація старих звичок, поява нових; у спрямованості особистості: зміна ставлення до майбутнього, трансформація смислу та цілісності життя, цінностей, інтересів та ідеалів; у самосвідомості та Я-концепції особистості: криза може призводити до інтеграції досвіду, що раніше був витіснений; сприяє посиленню «Я-концепції»; призводить до руйнування уявлень про себе та заважає проявляти активність; у структурі суб'єкта діяльності, пов'язана зі зміною власне діяльності; у смислових структурах професійної самосвідомості: переорієнтування на нові цілі, корекція соціально-професійної позиції [396].

Аналіз основних проблем людей у віці від 45 до 49 років, проведений О.Ю. Стрижицькою [394] показує, що криза середини життя пов'язана з переживанням самотності, безрадівності, неможливості здійснення бажань; нестачею активної діяльності; труднощами у виборі занять у вільний час та з працевлаштуванням; байдужістю з боку дітей; незадоволеністю сімейною ситуацією; конфліктами із родичами, незадоволеністю своїм становищем у суспільстві; нечуйним ставленням незнайомих людей.

У професійній діяльності криза середини життя часто пов'язана з прагненнями особистості реалізувати можливість останнього ривка в

досягненні бажаного фахового рівня і викликає зростання темпів роботи, додаткові навантаження, що призводять до перенапруги [235, с. 177].

Одним із проявів кризи середини життя О.В. Хухлаєва вважає кризу сімейних стосунків. Впродовж кризи відбувається проекція психологічного дискомфорту, спричиненого кризою, на зовнішнє оточення: соціальний стан в державі, роботу, сім'ю, що призводить до спроб змінити їх [427].

Криза середнього віку може стати періодом важкої депресії для тих, хто раніше покладалася лише на свої фізичні якості і силу [338]. Р. Пек вказує, що в цей період відбувається коректування визнання цінності мудрості проти визнання цінності фізичних сил [235]. «Чоловікам доводиться переоцінити значущість фізичної сили, а жінкам – значущість привабливості» [341, с. 23]. За І.С. Коном у сімейних стосунках спостерігаються процеси рутинізації. Подружжя любов втрачає колишню пристрасть, нівелюється дрібницями побуту; діти, що цементували родину, виростають і прагнуть жити власним життям, а коло позасімейного спілкування з роками звужується, стає монотонним і нудним [217]. За думкою Дж. Холліс ознакою переживання кризи середини життя є розчарування у близьких і довгострокових стосунках. Це є симптомом втрати проекцій, спрямованих на чоловіка (дружину), що призводить до відчуття зради і самотності [422, с. 59]. Отже, криза середини життя загострює стан переживання спаду фізичної активності організму та зовнішньої привабливості і змушує людину переоцінити своє ставлення до власного здоров'я та способу життя.

У дослідженні гендерних особливостей переживання кризи середини життя Д. Левінсона, Б. Ньюгартена та Р. Гоулда показано, що у цей час особистість вирішує завдання створення нової життєвої структури у новому просторі побудови часової перспективи та індивідуалізації через інтеграцію чотирьох полюсів. Полюс «молодість-старість» вимагає усвідомлення себе у середині життя, прийняття символічної смерті молодості та початку фізичного згасання, відкриття нових можливостей, прийняття відповідальності за батьків. Полюс «деструкція-креативність» з її позитивною інтеграцією призводить до

зростання продуктивності, звернення до творчості. Полюс «маскуліність-фемінінність» вирішується через розвиток статево-рольової ідентичності убик андрогінності та пошуку нових гендерних ролей. Полюс «прив'язаність-незалежність» вимагає інтеграції цих протилежностей, тобто посилення самодостатності та автономності при розширенні меж Я та доброзичливості [120].

Кризове десятиліття «середнього віку» (45-55 років) характеризується появою перших ознак погіршення здоров'я, втрати краси і фізичної форми, відчуження в сім'ї і в стосунках з дітьми, що подорослішали, приходить побоювання, що вже нічого кращого не отримаєш в житті, в кар'єрі, в любові. В результаті виникає почуття втоми від обридлої дійсності, депресивні настрої, від яких людина ховається або в мріях про нові любовні перемоги, або в реальних спробах «довести свою молодість» часто через ризикові вчинки [114].

Отже, основними ознаками переживання кризи середини життя є переоцінка індивідуальних життєвих цінностей і смислів, перебудова змістовних структур і функціонування самосвідомості особистості та зміни в емоційній сфері [177, 217, 422]. Переосмислення життєвих цінностей супроводжується звільненням від ілюзій, переоцінкою мрій через стримання амбіцій і погодження їх із реальною дійсністю [448]. Під час переживання кризи середини життя змінюється сприймання життєвого часу особистості – сьогодення здається нудним, нецікавим, безрадісним, діапазон майбутнього починає суттєво скорочуватися, а минуле стає дедалі більшим [267]. Симптоми депресії, зокрема тривожність, страх, відчай, нудьга є першою ознакою кризи середини життя [443]. Криза середини життя пов'язана із гострим відчуттям збідніння емоційності особистого життя, що іноді призводить до асоціальних проявів поведінки. Депресію в період середньої дорослості людина часто намагається подолати за допомогою надмірної пристрасті до алкоголю, безладних статевих зв'язків, частою зміною місця роботи тощо, тобто ризиковою поведінкою [422]. Ризик постає тими зусиллями особистості, які

вона спрямовує на опанування, ігнорування або уникнення переживання кризи середини життя.

Проте, після 45 років у більшості людей здатність і бажання приймати ризиковані рішення істотно знижуються. Глибше пізнаючи світ, людина приймає раціональніші і зважені рішення. Адже ризикована, позбавлена досвіду і мудрості, поведінка є безглуздою, нераціональною, нерозумною. Проте трапляється, що придбані з досвідом розсудливість і обережність повністю позбавляють людину сміливості і вона стає консерватором, головна мета якого – збереження порядку і стабільності [191].

У юнгіанському підході до вікових криз життя ґрунтовно та переконливо розкрито проблему глибинних переживань особистості у кризовий період, які обумовлені трансформаційними процесами актуалізації архетипів, зокрема Персони та Самості. Згідно цього підходу підліткова криза є входженням у світ масок, які є змістом Персони, криза 30 років – суб'єктивною необхідністю зміни маски, а криза 45 років – зняттям маски та актуалізацією Самості [456].

В результаті проведеного аналізу можна стверджувати, що зміни психіки, обумовлені віковою кризою, передбачають зниження рівня адаптаційних можливостей та якості реалізації основних психічних функцій. В зв'язку з цим особливості життєвої ситуації починають набувати рис складності, невизначеності, ризикованості. У результаті особистість опиняється в ситуації, коли втрачено частину ресурсів у вигляді якостей, властивих особистості на попередньому етапі розвитку, та коли ще не досягнуто достатнього рівня розвитку якостей, які повинні стати ресурсом повноцінного функціонування особистості в складних життєвих умовах на новому етапі розвитку.

Серед різноманітності вікових криз особливо значущими для дослідження проблематики нашої роботи виявляються такі, які обумовлюють глобальні змістові та структурні зміни вікового розвитку психіки. Поєднання змістових та структурних змін за даними більшості онтогенетичних досліджень в психології виявляються обумовленими кардинальними віковими змінами в ідентичності

особистості. До вікових криз, що пов'язані з якісною динамікою показників ідентичності відносяться кризи підліткового, 30 років та середнього віку.

Висновки до першого розділу

1. У структурі сучасних знань про ризик виділяють два взаємопов'язаних аспекти, які умовно можна назвати *теоретичним* та *прикладним*. Теоретичний – це підсумок вивчення сутності ризику з точки зору соціально-філософського підходу, прикладний є результатом емпіричних досліджень феномену різними науками (в економіці, політиці, юриспруденції, медицині, біології, екології, соціології, психології та ін.).

Встановлено, що для сучасних наукових досліджень характерно співіснування поглядів на феномен ризику як на позитивне, негативне та амбівалентне явище. Позитивний характер ризику пов'язаний з досягненням поставлених цілей, отриманням бажаного результату, вірогідністю виграшу за умови сприятливого збігу обставин. У негативному значенні ризик – це систематична взаємодія суспільства з загрозами та небезпеками. Амбімодальність ризику пов'язана з інтенціональною схильністю до вибору між шансом і небезпекою. Категорія ризику у *соціальному контексті* подана як специфічна форма активного ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності, як форма продуктивної діяльності та як форма діяльності в умовах невизначеності.

2. В психологічних дослідженнях ризику умовно можна виділити *три напрямки* його пізнання. *По-перше*, дослідження ризику як, характеристики активності (дій) суб'єкта в умовах невизначеності та небезпеки, здійснення вибору з надією на успіх, отримання винагороди, ствердження в очах інших людей або самоствердження, спроби розширити межі власних можливостей, досягнення поставленої мети або реалізація прагнення до отримання гострих відчуттів. *По-друге*, як прогностична оцінна категорія, міра очікуваного неблагополуччя, яка визначається поєднанням вірогідності неуспіху та міри програшу, відображає баланс між удачею і невдачею. *По-третє*, як

характеристика ситуації прийняття рішення, вибору між альтернативними або можливими варіантами дій, де хоча б одне з рішень може привести до негативного результату.

3. Визначено *три базові підходи* до розуміння психологічного змісту «ризик» як: особистісна якість, що характеризується потребою людини в емоційній сфері, включатися в ситуації небезпеки і отримувати від цього задоволення; особистісна особливість, яка детермінується мотиваційними, емоційними, вольовими, когнітивними та ін. процесами, орієнтованими на оцінку і подолання небезпечних ситуацій; процес усвідомлення небезпечної ситуації, вибір і реалізація способу її вирішення.

4. При цьому дослідники визначають об'єктивний, суб'єктивний, об'єктивно-суб'єктивний підходи щодо природи ризику. В *об'єктивному підході* наголошується, що природа ризику пов'язана із об'єктивною невизначеністю або небезпечністю, реально існуючою поза свідомістю людини і незалежно від її волі, яка обумовлена непередбачуваністю дій, спонтанністю явищ, а також недосконалістю пізнання людиною навколишньої дійсності. У *суб'єктивному підході* основна увага акцентується на активності суб'єкту, врахування особливостей усвідомлення ним наслідків відповідного вибору варіанту поведінки, що обумовлює покладання чи знання відповідних обов'язків. *Об'єктивно-суб'єктивний підхід* характеризує ризик у нерозривному взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних складових, підкреслюючи вольовий зміст ризикового вчинку.

5. Важливою складовою в змісті ризику виступає активність особистості на рівні поведінки та діяльності. На *поведінковому рівні* ризик відображає спонтанну активність людини, яка реалізується більшою мірою неусвідомлено, і не піддається рефлексії. Слід також наголосити, що при інтерпретації визначеного рівня використовуються як прямі, так і опосередковані підходи: психодинамічний, когнітивно-поведінковий, економетричний, клінічний (патопсихологічний), девіантологічний, підходи з позицій теорії соціального наuczіння та з позицій теорії стресу. Відповідно

детермінантами на поведінковому рівні ризику є психофізіологічні, формально-динамічні, мотиваційні, когнітивні, емоційно-вольові, соціально-психологічні та середовищно-ситуаційні чинники. Що стосується ризику на *діяльнісному рівні*, то провідними є мотиваційно-цільовий та чинник готовності.

6. Узагальнення багатьох досліджень дає підстави констатувати, що важливим при аналізі ризику є також *ситуаційний характер*, що дозволяє позбутися обмежень об'єктивного, суб'єктивного та об'єктивно-суб'єктивного підходів шляхом включення ситуації, її особистісного сприйняття та інтерпретації до психологічної структури ризику. Істотними ознаками ситуаційного підходу є наступні: а) ризик як психологічний феномен, обумовлений процесом суб'єктивної оцінки особистістю об'єктивної небезпеки та невизначеності, що пов'язана з дефіцитом інформації про наслідки ризику та ймовірністю успіху чи невдачі в результаті ризикової поведінки; б) суб'єктивна оцінка ситуації небезпеки та невизначеності залежить від соціокультурного розвитку особистості, соціально-психологічних і особистісних чинників та характеризується різною мірою динамічності, емоційності, прогностичності, усвідомленості та диференційованості сприймання розгортання ситуації; в) суб'єктивна оцінка особистістю ситуації невизначеності та небезпеки формує ставлення до ситуації як до ситуації ризику, яке обумовлює розгортання поведінки, що приводить до рефлексії та вибору її моделі; г) реалізація ризикових дій у конструктивній, деструктивній формі (чи в цілісній стратегії ризикової поведінки).

7. Виходячи з вищенаведених узагальнень можна говорити, що найбільш прагматичним є системно-особистісний та ситуативний підходи до вивчення ризику. *Особистісний підхід* аналізує стійкі індивідуальні особливості та якості особистості, що визначають особливості мислення, емоційних реакцій та поведінки. При *ситуативному підході* домінуючими виступають зовнішні середовищні чинники, що пов'язані із функціонуванням особистості. Особистісний та ситуативний підходи до детермінації ризику у поведінці та діяльності поєднуються через суб'єктивну особистісну оцінку ситуації ризику,

яка обумовлена індивідуально-психологічними якостями схильності та готовності до ризику, які в свою чергу детермінуються низкою особистісних характеристик (когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних та конативних).

8. Показано формування та реалізацію ризику особистості, що має свою специфіку в онтогенезі: уявлення про доцільність ризикованих вчинків та ризикованої поведінки у період з молодшого дошкільного до молодшого шкільного віку; розвиток індивідуального рівня схильності до ризику через ідентифікацію з рольовими моделями у підлітковому та юнацькому віці; фіксація індивідуальних особливостей та форм ризикованої поведінки у період дорослості та зрілості завдяки актуалізації накопиченого досвіду та субкультурних норм; зниження (вигорання) ризикованої поведінки у літньому віці. Схильність до ризику характеризується інтенсивним зростанням у підлітковому віці, досягає свого піку в молодості, після чого поступово знижується.

9. Розкрито, що при дослідженні ризику особистості важливо врахування специфіки вікових криз. При цьому криза відображає неможливість подальшого існування особистості у наявному статусі, неспроможність реалізувати внутрішні потреби свого життя та впливає на ставлення до ризику, ризиковану поведінку. *Особливо значущими для дослідження проблематики ризику особистості є вікові кризи такі, які обумовлюють глобальні змістові та структурні зміни онтогенетичного розвитку психіки та ідентичності особистості, а саме кризи підліткового (13-16), молодого (30-35) та середнього (45-50) віку.*

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях: [61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 92, 101, 103, 105, 108, 112, 147, 362].

У першому розділі здійснені посилання на літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7,

8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 63, 67, 85, 88, 91, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 287, 288, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 333, 334, 338, 337, 339, 340, 341, 342, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 353, 354, 355, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 399, 400, 401, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 416, 418, 420, 421, 422, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 463, 465, 467, 468, 469, 470, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 494, 495, 496, 498, 499, 500, 501, 502, 504, 505, 507, 508, 509, 510, 511, 513, 514, 515, 516, 517, 519, 520, 521, 522, 523, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544].

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ОНТОГЕНЕЗІ

2.1. Концептуальні основи ризику особистості: циклічна структурно-процесуальна модель

Аналіз наукових підходів до ризику як психологічного феномену дозволяє визначити методологічні основи його концептуалізації, побудувати циклічну структурно-процесуальну модель ризику особистості (рис. 2.1) та запропонувати систему понять, що описують зміст та специфіку ризику особистості.

У нашому розумінні *ризик особистості* розглядається як інтегральне утворення, що виявляється у схильності та готовності особистості до ризику, суб'єктивній оцінці ситуацій як небезпечних/невизначених, залежить від когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних та конативних чинників і визначає особливості прийняття рішення щодо поведінки у ситуації ризику. Особистість може бути готовою до рішень, але «не дорости» до них особистісно, а значить і не впоратися з ситуацією ризику.

Ситуація ризику – це об'єктивна ситуація, яка має потенціал небезпеки та невизначеності. Ситуація небезпеки та невизначеності, що містить об'єктивні та суб'єктивні характеристики утворює об'єктивно-суб'єктивний психологічний феномен «людина в ситуації» [320]. Якщо вибір принципово залежить від суб'єкта, то ситуація небезпеки перетворюється в ситуацію ризику. Тобто ситуація ризику виникає тільки тоді, коли з'являється суб'єкт, який діє в цій ситуації.

Опиняючись у ситуації ризику особистість будує образ цієї ситуації, інтерпретує, пояснює та категоризує її. Результатом такої психічної активності особистості виступає суб'єктивна оцінка (визначення) ситуації як ситуації ризику, тобто ситуації небезпеки та невизначеності.

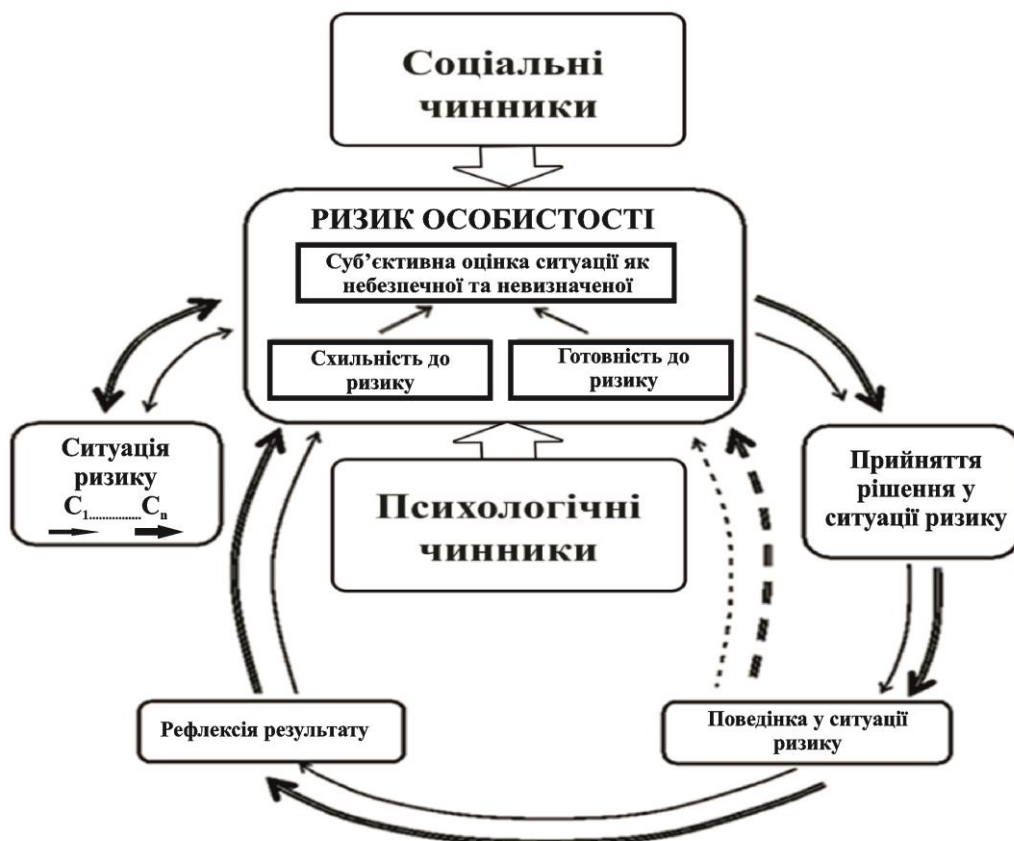

Рис. 2.1. Циклічна структурно-процесуальна модель ризику особистості

Примітки: C_1 – первинна ситуація ризику; C_n – наступні ситуації ризику;

- ▶ — напрямок розгортання первинного циклу;
- ▶ — напрямок розгортання повторних циклів;
- ▶ — вектор завершення первинного циклу при відсутності рефлексії результату;
- - ▶ — вектор завершення повторних циклів при відсутності рефлексії результату.

Під *суб'єктивною оцінкою ситуації як небезпечної та невизначеної* ми розуміємо інтерпретацію ситуації різної міри усвідомлення, що обумовлена когнітивними установками та стратегіями, індивідуальним досвідом, соціальними стереотипами, паттернами поведінки та вимогами діяльності. Суб'єктивна оцінка (визначення) здійснюється за допомогою індивідуальної категоризації, надання значення, особистісного смислу об'єктивним характеристикам ситуації [262, 295, 420, 445, 447]. Отже, ситуація стає

когнітивним конструктом особистості, який репрезентує особливості сприймання та впорядкування об'єктивної реальності у картині світу людини.

На основі узагальнення наукових досліджень щодо ризику, ризикованої поведінки [1, 16, 29, 41, 42, 89, 91, 104, 127, 136, 143, 147, 155, 166, 196, 205, 226, 272, 291, 342, 347, 349, 359, 362, 367, 385, 386, 387, 405, 409, 416, 429, 431, 435, 439, 440, 466, 470, 489, 505, 520, 533, 534, 542] ми вважаємо, що суб'єктивна оцінка ситуації ризику залежить від:

- ставлення до ризику у суспільстві, обумовленого соціокультурними стереотипами. Оскільки соціокультурний стереотип є спрощеним, шаблонним емоційно забарвленим образом, він виступає як культурний фільтр у сприйманні, осмисленні й інтерпретації явищ та подій у ситуації ризику;
- атитюдів щодо ризикової поведінки. Атитюд проявляється у схильності до позитивної чи негативної реакції щодо ризику, що включає сприймання та переконання, емоційну оцінку (ставлення) та поведінкові тенденції щодо ризикової поведінки;
- соціальної оцінки особистості, яка ризикує: схвалення чи несхвалення референтної групи або суспільства загалом. Оскільки соціальна оцінка є засобом, за допомогою якого люди оцінюють власну поведінку та поведінку інших, соціальна оцінка особистості, що ризикує має істотний вплив на її суб'єктивну оцінку ситуації ризику;
- прийнятих у соціумі моделей поведінки у ситуації ризику. Завдяки існуванню соціальних очікувань особистістю в процесі сприймання та суб'єктивної оцінки ситуації ризику координує власну потенційну поведінку, орієнтуючись на прийнятий у суспільстві ідеальний зразок, еталон;
- впливу інших на ситуацію ризику: поведінка оточуючих, прояви їх емоційних станів, вербальних оцінок ситуації, раціональні або неусвідомлені впливи;
- наявності зовнішнього спостереження у ситуації ризику (актуалізує ефекти самопрезентації у соціальних групах);

- міри взаємодії з іншими у ситуації ризику. Якщо у ситуації ризику задіяні декілька учасників, то в процесі сприймання та її оцінки актуалізуються чинники альтруїзму, моральності, або, навпаки, ухилення від відповідальності, очікування допомоги;

- соціально-психологічного статусу у стосунках. Оскільки, соціально-психологічний статус передбачає відповідну соціальну рольову поведінку, суб'єктивна оцінка ситуації ризику залежатиме від статусу за механізмом запобігання внутрішньоособистісного рольового конфлікту;

- впливу соціально-психологічних ефектів емоційного зараження, навіювання переконання, наслідування. Емоційне зараження, як неусвідомлена спонтанна форма включення особистості у певні психічні стани шляхом передачі психічного настрою, передбачає наявність носія емоційного заряду (індуктора). Отже, за умов зараження емоційний стан індуктору (особистості, групи чи спільноти) опосередковує суб'єктивне сприймання ситуації ризику. Навіювання, за якого відбувається некритичне прийняття переконань та установок, виявляється тим сильнішим, чим більш невпевненою у собі є особистість та більш авторитетним є джерело інформації. Отже, думки, переконання та установки інших, некритично прийняті особистістю, втілюються у суб'єктивній оцінці ситуації. Оскільки, ситуації ризику характеризуються небезпекою та невизначеністю, виникають умови для функціонування ефекту наслідування. Наслідування, як запозичення готової моделі поведінки у кого-небудь з оточення, спрямоване на зменшення енерговитрат особистісні. Найчастіше наслідування проявляється у випадках, коли особистість не знає як діяти у даній ситуації чи, коли знаючи спосіб дії не наважується реалізувати його у конкретній ситуації, а спостерігаючи за діями інших, вона знаходить більш вигідний спосіб реалізації своїх намірів. Переконання спрямоване на апеляцію до розуму, свідомості та критичного судження людини, засноване на прийомах надання інформації та доказів, є раціональним аспектом впливу соціально-психологічних ефектів;

- індивідуальних уявлень про ризик, ситуації ризику, їх категоризації, індивідуального ставлення до ризику. Індивідуальні уявлення про ризик формуються в процесі соціалізації з урахуванням попереднього досвіду, як власного життя так і життя інших. Обумовленість суб'єктивної оцінки індивідуальними уявленнями визначає варіативність інтерпретації та категоризації ситуації ризику;
- стійких когнітивних стратегій. Когнітивні стратегії, як пізнавальні процеси, що спрямовані на переробку інформації, втілюються у сприйманні, побудові образу, поясненні та, як результуючої, суб'єктивної оцінці ситуації ризику;
- особистісно значущих потреб, мотивів та смислів. Варіативність значущих потреб, мотивів та смислів особистості проявляється у категоризації ситуації. Наприклад, ситуація ризику може категоризуватися особистістю, як можливість проявити сміливість, як джерело емоцій («адреналіну»), ризику, як катастрофа тощо;
- звичних паттернів поведінки. Стійки звичні паттерни поведінки, як набір шаблонних реакцій та послідовностей стереотипних дій, обумовлюють не тільки вибір поведінки, а і суб'єктивну оцінку у ситуації ризику;
- емоційним ставленням. Переживання емоцій різного спектру у ситуації ризику пов'язане з емоційним компонентом суб'єктивної оцінки;
- досвіду участі та оцінювання ситуації ризику. Попередній досвід має організуючий вплив на суб'єктивну оцінку особистістю ситуації, як небезпечної та невизначеної.

Суб'єктивна оцінка особистістю ситуації небезпеки та невизначеності характеризується різною мірою динамічності, емоційності, прогностичності, усвідомленості та диференційованості, з урахуванням розгортання ситуації [32, 40, 110, 168, 191, 213, 214, 216, 223, 225, 253, 322, 324, 326, 347, 359, 360, 361, 362, 365, 367, 406, 416, 424, 429, 463].

Динамічність суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної та невизначеної означає, що оцінка ситуації не є сталою, один раз та назавжди

прийнятою її суб'єктом, вона може змінюватися за різними формальними та змістовними ознаками.

Емоційність суб'єктивної оцінки ситуації проявляється в тому, що оцінка ситуації в залежності від її об'єктивних та суб'єктивних характеристик відрізняється різними особливостями актуалізації психоемоційних станів.

Прогностичність суб'єктивної оцінки ситуації означає, що оцінка ситуації має прогностичний потенціал, тобто можливості побудувати прогноз її перебігу та наслідків.

Усвідомленість суб'єктивної оцінки ситуації полягає в тому, що оцінка ситуації в залежності від її об'єктивних та суб'єктивних характеристик може відрізнятися різною мірою усвідомленості суб'єктом.

Диференційованість суб'єктивної оцінки ситуації пов'язана з тим, що оцінка ситуації в міру її розгортання та залежно від індивідуальних характеристик суб'єкта може ставати більш диференційованою у випадку, коли вона обумовлена якісною когнітивною переробкою її характеристик, і менш диференційованою в результаті актуалізації емоційного або проявлення провідного чинника її динаміки.

В результаті суб'єктивної оцінки особистістю ситуації невизначеності та небезпеки формується ставлення до ситуації ризику, яке проявляється спочатку як базове емоційне, імпульсивне, переважно неусвідомлене, і, згодом, у випадку усвідомлення, стає рефлексивним, та в свою чергу обумовлює розгортання поведінки у ситуації ризику.

На суб'єктивну оцінку ситуації ризику істотний вплив мають такі особистісні властивості як схильність та готовність до ризику, оскільки характеристики небезпеки та невизначеності ситуації активізують відповідну особистісну диспозицію, форму звичної готовності, актуалізацію психічних процесів та станів, що обумовлюють поведінку. Попередній досвід людини, пов'язаний із умовами та конкретними рисами ситуації, визначає індивідуальний зміст стимулів об'єктивної ситуації [273].

Схильність до ризику у наукових джерелах розглядається як стійка особистісна властивість різної детермінації, що обумовлює диференціацію поведінки людей у подібних ситуаціях [8, 9, 200, 214, 370, 473, 477, 483, 542] або ситуативна характеристика особистості в ситуації невизначеності [323].

У нашій роботі застосовується наступне визначення схильності до ризику. *Схильність до ризику* – це властивість особистості, яка обумовлює реалізацію паттернів поведінки, актуалізованих певними емоціями (потребою в гострих відчуттях, новому досвіду, захопленням небезпекою, емоційним напруженням, нудьгою) та проявляється у небезпечній формі активності.

Готовність до ризику у сучасній психології розглядається як уміння суб'єкта приймати адекватні рішення в умовах невизначеності, адекватно та швидко реагувати, готовність свідомо контролювати можливі зміни ситуації за допомогою реалізації власних рішень, здатність ставити цілі, що дозволяють перевіряти свої можливості, розширювати їх та виходити за межі ситуативних обмежень [149]. Готовність до ризику описують як різнорівневий особистісний параметр не тотожний особистісним якостям, що має регуляторну функцію та пов'язана з урахуванням власного минулого досвіду в оцінці ситуації ризику [213, 222, 227, 387].

М. І. Томчук у своїх дослідженнях перевагу надавав особистісному підходу до розуміння сутності психологічної готовності особистості до діяльності [401, с. 44]. Готовність у форматі конкретної діяльності науковцем розуміється як: а) інтенсивна перебудова досягнутого професіоналізму в напрямку його вдосконалення; б) характеристика психологічних можливостей людини на певному етапі її психічного розвитку, зважаючи на його різноманітність, широту, масштабність і діапазон [401, с. 45].

Готовність до ризику ми розуміємо як здатність до ризикованих дій, що проявляється особистістю при прийнятті рішень і виборі стратегій в умовах небезпеки та невизначеності.

Детермінація ризику особистості передбачає аналіз основних особистісних властивостей, що впливають на суб'єктивну оцінку ситуації

ризик, ставлення до неї, відрефлексований чи неусвідомлений вибір моделі поведінки з поведінкового репертуару, що є суб'єктивно пов'язаним із ситуаціями такого типу, реалізацію ризикових дій у конструктивній чи деструктивній формі (або цілісної стратегії ризикової поведінки). В рамках концептуальної циклічної структурно-процесуальної моделі психологічну основу ризику особистості складають не самі по собі мотиваційно-регулятивні, конативні, афективні та когнітивні чинники, а їх системна взаємодія.

Психологічними чинниками ризику особистості вважаємо комплекс когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних, конативних характеристик, які детермінують прояв схильності та готовності до ризику і обумовлюють суб'єктивну оцінку ситуації як небезпечної та невизначеної.

Когнітивні чинники ризику особистості – це комплекс когнітивних стратегій, що забезпечують процес та результат інтерпретації ситуації небезпеки та невизначеності в різних сферах життя.

Характеризуючи когнітивні чинники ризику особистості важливо враховувати сталі когнітивні уявлення про ризик, толерантність до невизначеності, когнітивний стиль та креативність. Так, уявлення про ризик беруть участь у сприйманні, категоризації та інтерпретації ситуації в якості суб'єктивних еталонів та опосередковують суб'єктивну оцінку ситуації ризику. Толерантність до невизначеності, як особистісна риса впливає на суб'єктивну оцінку ситуації ризику, оскільки приймає активну участь у подоланні невизначеності, в першу чергу за рахунок зміни існуючих в особистості уявлень. За умов позитивного ставлення до новизни та переваги невизначеності, особистість може бути схильною до пошуку таких ситуацій та реалізовувати готовність до ризику. За умов уникання невизначеності особистість, прагнучи її позбутися, може бути схильна до імпульсивних рішень та, як наслідок, ризикових дій. Поєднання толерантності до невизначеності з креативністю, яка виступає як прагнення до поєднання різнопланової інформації, пошуку нестандартних рішень, дозволяє особистості гнучко реагувати у ситуації ризику та більш ефективно долати труднощі, знаходити

шляхи конструктивної поведінки в умовах ризику. Також важливим виявляється когнітивний тип реагування, а саме така характеристика когнітивного стилю, як рефлексивність-імпульсивність, яка впливає на стратегію сприйняття ситуації ризику, віддзеркалюючи тип взаємовідношення «інтелект-афект» та його саморегуляцію у ситуаціях невизначеності.

Оскільки при імпульсивному когнітивному стилі особистість, прагнучи успіху, схильна швидко реагувати на ситуацію ризику без ретельного обмірковування, прийняті рішення та поведінка можуть бути невірними або навіть небезпечними. При рефлексивному когнітивному стилі характерним є більш повільне реагування у ситуації, більш виважене рішення та, як наслідок, кращий контроль за поведінкою у ситуаціях ризику.

Афективні чинники ризику особистості – це комплекс емоційних станів та якостей, що актуалізуються в ситуаціях небезпеки та невизначеності.

Емоційні стани та якості у зазначеному контексті можуть складати значний перелік, який в залежності від індивідуальних, вікових та професійних особливостей може утворювати свій неповторний комплекс. Розглядаючи афективні чинники ризику особистості слід акцентувати увагу на тривожності, яка у особистісному чи ситуативному варіанті може бути досить інформативним показником для аналізу проблематики ризику особистості. Індивідуальні особливості переживання різних відтінків та інтенсивності основних емоцій – радості, печалі, гніву та страху, детермінують суб'єктивну оцінку ситуації ризику і як емоційне відображення актуальної ситуації, і як прояв зв'язку емоція-ситуація у попередньому досвіді. Аналіз емоційних станів, що переживаються у ситуаціях небезпеки та невизначеності дозволяє виявити емоційний досвід суб'єкта та прогнозувати емоційні переживання в майбутніх ситуаціях. Отже, емоційне переживання в кожному конкретному випадку як залежить від суб'єктивної оцінки ситуації ризику, так і детермінує її.

Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості – комплекс мотиваційно-регуляторних характеристик особистості, які обумовлюють індивідуальні особливості оцінки ситуації, як небезпечної та невизначеної.

Характеризуючи дані чинники ризику особистості, слід зазначити такі мотиваційно-регулятивні конструкти, як життестійкість, мотивація досягнення, мотивація самоствердження та вольова регуляція. Так, категорія життестійкості досить повно розкриває ключові мотиваційно-регулятивні чинники як суб'єктивна оцінка ситуації ризику, так і реалізація в поведінці відповідних прийнятих рішень. Життестійкість, як особистісна риса «характеризує міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності» [310, с. 63]. В ситуації ризику людина з високою життестійкістю проявляє менше дезадаптивних реакцій на стрес і краще справляється з неусувною тривогою та виявляти екзистенціальну відвагу, готовність діяти не зважаючи на перешкоди. Вираженість основних компонентів життестійкості (залученості, контролю, прийняття ризику) обумовлює стійке опанування ситуаціями небезпеки та невизначеності та сприйняття їх як менш значущих. Також слід зазначити, що такий компонент життестійкості, як прийняття ризику обумовлює установку особистості до розвитку, тобто активне прагнення до засвоєння будь-якого, і позитивного і негативного, досвіду з метою подальшого його використання [310, с. 64].

У контексті проблематики нашого дослідження при аналізі мотиваційно-регулятивних чинників доцільно приймати до розгляду особливості мотивації досягнення та губристичної. Позитивна мотивація досягнення успіху, маючи в своїй основі впевненість у собі, відповідальність, ініціативність, активність, наполегливість та цілеспрямованість, виступає значущим чинником «прорахованого» ризику [275, 508]. Негативна мотивація уникнення невдач, яка будується на потребі уникання зриву, осудження, покарання, невдачі, може призводити до ризикових дій у ситуаціях із великою мірою випадковості, оскільки при низькій упевненості у собі, в успіху своїх зусиль, з'являється надія на випадок чи вдачу [22]. Аналіз губристичної мотивації, як особистісної диспозиції, що проявляється у прагненні до переваги та прагненні до досконалості, також є доцільним у дослідженні детермінації ризику

особистості, оскільки потреба у перевазі та самоствердженні має істотний вплив при виборі ризикових дій [213].

Регулятивні функції поведінки особистості в ситуації ризику виконує не тільки мотив, а й вольова регуляція, варіанти реалізації якої можуть проявлятися як в орієнтації на стан у вигляді затримки на мотиваційній фазі і рефлексії, так і в орієнтації на дію у вигляді рішучості, переходу від наміру до дії. Індивідуальні особливості вольової регуляції у ситуації ризику значною мірою характеризують особистісну готовність до ризику

Конативні чинники ризику особистості – це комплекс стереотипних потенційних стратегій поведінки в ситуаціях стресу, фрустрації та конфлікту.

Характеризуючи їх слід зосередити увагу на потенціальних стратегіях поведінки у ситуаціях, що потребують особливих зусиль щодо їх подолання у внутрішньому та у зовнішньому планах.

Внутрішній план подолання ситуації ризику подано двома основними типами вирішення внутрішнього конфлікту – адаптивним та паліативним. Поведінка при адаптивному типі вирішення внутрішнього конфлікту спрямована на активну зміну та усунення ситуації ризику, що здійснюється завдяки пошуку інформації, переосмисленню, поетапному вирішенню, зверненню за допомогою. Поведінка при паліативному типі вирішення внутрішнього конфлікту полягає у психологічному пристосуванні до ситуації ризику, що проявляється у таких формах, як вираження почуттів, розрядка, сублімаційна поведінка (або заміщаюча активність), фантазія, гумор, стримування, відсторонення. Отже, поведінка паліативного типу спрямована на зниження емоційних витрат особистості у ситуації ризику. Варіативність подолання внутрішнього конфлікту особистості у ситуації ризику проявляється на всіх етапах циклічного процесу ризику.

Індивідуальний профіль копінг-стратегій особистості, що складається з дистанціювання, конфронтації, уникнення, самоконтролю, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми, позитивної переоцінки, дозволяє визначити потенційні моделі поведінки у ситуації ризику. Так,

наприклад, у особи, що серед копінгів віддає перевагу пошуку соціальної підтримки, виявляються залежними від інших когнітивні процеси, що беруть участь як в оцінці складної ситуації, так і в прийнятті рішення щодо визначення шляхів виходу з неї. Крім того, емоційний супровід процесу визначення ставлення до ситуації та існування в ній виявляється також обумовленим думкою «значущого іншого». Аналогічну логіку аналізу специфіки суб'єктивної оцінки складної ситуації, перебування в ній та виходу з неї можна застосовувати до осіб, які віддають перевагу іншим копінговим стратегіям. У разі такого аналізу можна отримувати принципово різні характеристики циклічного процесу перебування особистості у ситуації ризику, починаючи від моменту її сприймання та оцінки, завершуючи прийняттям рішення та реалізацією відповідної поведінки.

Важливого значення набувають моделі поведінки особистості у стресогенних ситуаціях, що пов'язані з їх соціальним контекстом, оскільки багато ситуацій ризику вимагають взаємодії з іншими, і будь-яка ризикова поведінка має потенційні соціальні наслідки. Тому перевага просоціального або асоціального типу дій у індивідуальній моделі подолання стресу у ситуації ризику обумовлює особливості ризикової поведінки, як результуючої суб'єктивної оцінки ситуації.

Багато складних життєвих ситуацій, які можна оцінити, як ситуації ризику, передбачають участь кількох суб'єктів, що, в свою чергу, обумовлює імовірність виникнення міжособистісних конфліктів. Індивідуальні кооперативні, конкурентні чи уникаючі стратегії їх вирішення також можуть обумовлювати особливості сприймання, оцінки та поведінки у ситуаціях ризику.

Доцільним є аналіз потенціалу агресивних і ворожих реакцій в поведінці особистості. Схильність особистості надавати перевагу агресивним та ворожим формам поведінки може бути як наслідком специфіки суб'єктивної оцінки ситуації ризику, так і чинником вибору пріоритетів виходу з неї. Так, наприклад, негативізм, який є опозиційною формою поведінки, спрямованої

проти авторитетів, як істотний чинник оцінки ситуації, може проявитися у формі протесту та провокувати прийняття ризикових рішень й реалізацію ризикових вчинків.

Відрефлексований чи неусвідомлений вибір моделі поведінки з поведінкового репертуару, що є суб'єктивно пов'язаним із ситуаціями такого типу, обумовлює прийняття відповідних рішень. На думку А.Ф. Когана [211], ситуаційний феномен знаходиться в розпорядженні особистості в латентному стані. Актуалізація ситуаційного феномену відбувається на рівні свідомості, за винятком випадків, в яких ситуація є критичною, екстремальною, ризиковою.

О. І. Санніков [369], узагальнюючи дослідження проблеми прийняття рішень, виділяє наступні підходи вивчення феномену: стратегіально-стильовий, нормативний, когнітивно-цільовий, регулятивно-вольовий, системно-структурний, суб'єктно-діяльнісний.

У стратегіально-стильовому підході (К.О. Абульханова-Славська, Д. Канеман, І.В. Моросанова, А. Тверські, В.М. Ямницький, Л. Манн та ін.) на основі стратегій (стилю, способів) дій оцінюється ситуація, відбувається пошук альтернатив, розробка планів та реалізація вибору, тобто всі етапи прийняття та реалізації рішення. У нормативному підході (Р.Л. Акофф, Ю. Козелецький, Р. Моргенштерн, Д. Нейман, О.О. Савіна, Х.Т. Ванг та ін.) окрім ситуацій ухвалення рішень, які описуються кінцевим числом контрольованих і вимірюваних змінних, визначається вірогідність можливих остаточних рішень, оцінка цінності правильних і неправильних рішень, можливі збитки від прийняття того чи іншого варіанту. В основі когнітивно-цільового підходу (А. Адлер, Д. М. Завалишина, Б.Ф. Ломов, Г.С. Середа, Ю.Л. Трофімов та ін.) лежить положення про «гнучку» розумову діяльність, що забезпечує не лише вирішення завдань, ухвалення рішень, а й формування системи дій і їх реалізації, зокрема, вибір і ухвалення рішення розглядаються як емоційно напружений когнітивний процес. У регулятивно-вольовому (І.Д. Бех, Л.М. Веккер, Є.П. Ільїн, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, А.Ц. Пуні та ін.) прийняття рішення особистістю розглядається як свідомий розвинений

вольовий процес, прояв найвищого рівня активності. Системно-структурний підхід до прийняття рішень (Ф.Ю. Василюк, К. Левін, В.Г. Панок, С. Плаус та ін.) розглядає його як процес і результат функціонування цілісної системи, елементи і зв'язки якої забезпечують попереднє чітке усвідомлення мети, структурування початкової проблемної ситуації, опрацювання різних варіантів і вибір найкращої з альтернатив. Суб'єктно-діяльнісний підхід (А.В. Карпов, Д.О. Леонт'єв, В.О. Моляко, В.А. Роменец, С.Л. Рубінштейн та ін.) вважає прийняття рішення функціональним блоком психологічної системи діяльності, детермінованим зовнішніми умовами і внутрішніми особливостями суб'єкта вибору. Прийняття рішення виступає окремим різновидом цілеутворення, антиципації, планування і контролю, продуктом, що не лише реалізовується в діяльності, а й породжується активністю суб'єкта [369, с. 102-103].

Враховуючи існуючі наукові підходи до розуміння поняття «прийняття рішень» та виходячи з цілей нашого дослідження феномену «ризик особистості», ми розглядаємо *прийняття рішень у ситуації ризику* з позицій стратегіально-стильового підходу, як стильові характеристики процесу вибору одного з альтернативних варіантів реалізації вчинку за результатами суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної та невизначеної.

У залежності від стильових характеристик прийняття рішення, пов'язаних із когнітивною складністю, потребою у пізнанні та толерантністю до невизначеності [224, 506], особистість у ситуації ризику вдається до уточнення цілей, завдань рішення, пошуку інформації та розгляду альтернатив, їх оцінці перед остаточним вибором. Важливими характеристиками у процесі прийняття рішення в ситуації ризику є схильність до відкладання чи відмови від самостійного рішення. Тобто суб'єкт має надію на випадковий успіх, розв'язання проблеми самої по собі чи очікує на рішення, які прийняті іншими людьми, що є відмовою від відповідальності. За таких умов можливе прийняття ірраціональних рішень за механізмом раціоналізації сумнівних, авантюристичних альтернатив. Невиправдані коливання між різними альтернативами, що пов'язані з надлишковою психоемоційною напруженістю у

ситуації ризику, страхом перед вибором та одночасною нестерпністю ситуації необхідності прийняття рішення, можуть призводити до прийняття імпульсивного рішення, яке обіцяє позбавлення від ситуації та від психоемоційної напруги в ній.

Реалізація прийнятого рішення проявляється у здійсненні ризикових дій у конструктивній чи деструктивній формі (цілісної стратегії ризикової поведінки). Конструктивною формою дій у ситуації ризику ми вважаємо вчинок, оскільки у контексті діяльнісної парадигми наголошується, тільки тоді, коли цілеспрямована дія усвідомлюється самим діючим суб'єктом, як суспільно значуща, вона стає вчинком [358, с. 543].

Вчинок у ситуації ризику ми розуміємо як дію, що ґрунтується на суб'єктивній оцінці ситуації як небезпечної й невизначеної та свідомому виборі, обумовленому ставленням особистості до себе, до інших, до світу.

В.А. Роменець визначив структурні компоненти вчинку. Першим компонентом структури вчинку автор називає *ситуацію*, надане їй значення. Другий компонент – *мотивація вчинку*, пов'язана з невідповідністю значення, наданого ситуації, та її ідеального образу. Третій компонент – *вчинковий акт*: перетворення ситуації таким чином, щоб вона відповідала ідеальній. Четвертий компонент – *насліддя*, головний зміст якої «усвідомлення свого вчинку і його наслідків для себе та інших» [356, с. 11-36].

Цікавою та актуальною для нашої роботи в аспекті алгоритму прийняття рішень виступає функціональна система поведінки за П.К. Анохіним, яка є фізіологічним механізмом реалізації активності. Програми поведінки формуються у центральній нервовій системі за участю механізмів пам'яті на основі сприймання навколишньої реальності, далі реалізуються через формування акцептора результату дій. Акцептор результату дій зіставляє бажане з досягнутим. Якщо бажане співпало з досягнутим – активність припиняється, у разі, якщо бажане частково не співпадає – активність триває або коригується. Коли бажане категорично не співпадає, то запускається пошукова реакція, або триває і стає більш вираженою ситуативна поведінка

[322]. Погоджуючись з В.А. Роменцем щодо структури вчинку, а також зазначаючи евристичну плідність психофізіологічної моделі щодо пояснення дії П.К. Анохіна, слід визначити у якості значущого структурно-функціонального елементу нашою циклічної структурно-процесуальної моделі рефлексію результату вчинку у ситуації ризику (післядії за В.А. Роменцем).

Рефлексія результату вчинку у ситуації ризику – це сприймання й оцінка міри відповідності передбачуваного результату реальному та прогноз розвитку ситуації ризику й майбутньої поведінки. Включення рефлексії результату вчинку у ситуації ризику до циклічної структурно-процесуальної моделі дозволяє врахувати у поясненні ризику особистості механізм зворотного зв'язку та вплив попереднього досвіду. У результаті рефлексії характеристики суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної та невизначеної або підтверджуються та зберігаються як поведінковий паттерн реагування на ситуації ризику, або підлягають зміні з урахуванням невідповідності уявного результату реальному. За умови відсутності повноцінної рефлексії, емоції, що викликані ситуацією та власною поведінкою, фіксуються, набувають сталості та тенденції до генералізації, що впливає на процес подальшого сприймання та оцінки. Тобто ситуація, яка була певним чином оцінена та відреагована, викликає схожі оцінки та емоції у подібних ситуаціях [187]. В авторській циклічній структурно-процесуальній моделі при виділенні рефлексії результату спираємось на диференціальну модель рефлексії Д.О. Леонтьєва та Є.М. Осіна, які відзначають амбімодальність поняття «рефлексія». З одного боку вона є найважливішим механізмом самопізнання та особистісного розвитку, а з іншого – негативним предиктором досягнення. Так, у якості негативних аспектів рефлексії вказують наполегливі рефлексивні роздуми (rumination); пасивне зосередження на симптомах дистресу, можливих причинах і наслідках цих симптомів; орієнтація на емоційний стан при саморегуляції, що може породжувати безпорадність [258]. Диференціальна модель рефлексії Д.О. Леонтьєва та Є.М. Осіна дозволяє знайти розв'язання цієї суперечності шляхом виділення якісно різних форм рефлексії. У визначенні рефлексії автори

відмічають здатність людини довільно звертати свідомість на саму себе, акцентуючи увагу на єдності «механізму довільного маніпулювання ідеальним змістом в розумовому плані, що базується на переживанні дистанції між власною свідомістю й її інтенціональним об'єктом, та спрямованості цього процесу на самого себе як на об'єкт рефлексії» [258, с. 114].

Важливо зазначити, що для прийняття адекватних рішень в умовах невизначеності, здатність адекватно та швидко реагувати, готовність до усвідомленого контролю можливостей зміни ситуації за допомогою реалізації власних рішень, необхідною є саме системна рефлексія, яка передбачає можливість встановлення внутрішньої та зовнішньої дистанції щодо власних емоцій, рішень та поведінки. Оскільки, системна рефлексія не реалізується автоматично [258], особистість із високим рівнем рефлексивності у ситуації ризику може діяти арефлексивно (машинально). Погоджуючись із Д.О. Леонтьєвим та Є.М. Осіним, зазначимо, що саме системна рефлексія є єдиним повноцінним різновидом рефлексії, що повною мірою виконує позитивні функції у ситуації ризику. Інші різновиди є психологічно неповноцінними та можуть призводити до несприятливих наслідків перебування особистості у ситуації ризику. Тому, аналіз рефлексивних процесів особистості та переважаючих форм рефлексії у ситуаціях небезпеки та невизначеності виступає, як діагностичним, так і прогностичним критерієм поведінки особистості в умовах ризику.

Отже, особистість, опиняючись в умовах ситуації ризику проходить через циклічний процес, що включає:

- 1) сприймання та суб'єктивну оцінку ситуації, обумовлену особливостями схильності і готовності до ризику та психологічними характеристиками особистості, яка набуває її прогнозування та наслідків результату власної поведінки, вчинку;

- 2) прийняття рішення імпульсивного чи рефлексивного щодо поведінки, вибір моделі поведінки з потенційного шаблонного репертуару, який

пов'язаний із ситуаціями того типу, до якого у результаті суб'єктивної оцінки віднесено актуальну ситуацію;

3) реалізація рішення у конструктивній формі ризикового вчинку чи у деструктивному здійсненні ризикових дій;

4) рефлексія результатів вчинку (дії, поведінки) внаслідок функціонування механізму зворотного зв'язку, яка обумовлює раціональний чи емоційний (ірраціональний, обумовлений прагненням до переживання певних емоцій) шлях фіксації ризику особистості та визначає характер суб'єктивної оцінки ситуацій небезпеки і невизначеності у подальшому житті.

Циклічна структурно-процесуальна модель ризику особистості відображує реальний цикл перебування особистості в умовах ситуації небезпеки та невизначеності, який дає можливість продемонструвати міру її активності, як суб'єкта поведінки в ситуації ризику. Структуризацію процесу проходження особистості через етапи розгортання ситуації ризику здійснено з урахуванням надбань психології прийняття рішень, психології вчинку, психології рефлексії та психології особистості. Виділені в моделі чинники ризику особистості (когнітивні, афективні, мотиваційно-регулятивні, конативні) дають можливість визначити чинники явища ризику особистості, що в свою чергу доводить не лише дослідницький, а й розвивальний потенціал запропонованої циклічної структурно-процесуальної моделі.

2.2. Організація та методи експериментального дослідження ризику особистості

На *першому* етапі дослідження нами було створено методичний комплекс психодіагностики ризику особистості, до якого входять як розроблені та апробовані авторські діагностичні методики, так і загальновідомі психодіагностичні інструменти.

На *другому* етапі дослідження було проведено емпіричне дослідження особливостей ризику особистості на різних етапах онтогенезу. Дослідницьку вибірку склали такі групи досліджуваних:

1) група осіб підліткового та юнацького віку: 897 осіб, серед яких 316 осіб 14-15-річного віку (період підліткової кризи). В роботі було прийнято рішення об'єднати досліджуваних підліткового та юнацького віку в одну групу та розглядати їх психологічні особливості у сукупності, оскільки за даними літературних першоджерел [206, 235, 265, 339, 455] та результатами власного пілотажного дослідження вираженість ризику особистості, включеність до ситуації ризику, прояв ризикованої поведінки у обох групах досить схожі. Водночас саме підлітки 15 років, які знаходяться в період вікової кризи характеризуються специфічним сприйняттям ситуації ризику та відповідними поведінковими реакціями. Перебування в кризовому періоді визначалося нами індивідуально в процесі консультацій, бесіди, спостереження, контент-аналізу творчих робіт (творів) тощо.

2) група досліджуваних раннього дорослого віку: 939 осіб віком 20-40 років, серед яких 338 осіб 29-32-річного віку (період кризи 30-ти років);

3) група респондентів середньої дорослості: 849 осіб віком 41-60 років, серед яких 268 осіб 44 – 46-річного віку (криза «середини життя»).

На *третьому* етапі дослідження було визначено структуру та типологічні особливості ризику особистості в кризові періоди онтогенезу (підліткова криза 15 років, криза 30-річного віку, криза 45-річного віку).

Психологічні основи ризику особистості прискіпливо вивчались в кризові періоди онтогенезу, оскільки на даному проміжку: зростає сензитивність до вираженості й прояву ризику; знижується самоконтроль, здатність прогнозувати і відслідковувати наслідки власної поведінки; зростає імпульсивність, тривожність, емоційна нестабільність та ін.; загострюється потреба у пошуку гострих відчуттів та новизни, відтак домінують бажання яскравих вражень; ситуації не усвідомлюються як небезпечні та невизначені.

На *четвертому етапі* емпіричного дослідження виявлено когнітивні, афективні, мотиваційно-регулятивні та конативні чинники ризику особистості в кризові періоди онтогенезу та з його різними типами.

Первинні емпіричні дані психодіагностики піддавалися математико-статистичній обробці за допомогою використання ймовірнісної логіки та ймовірнісних моделей. Методи математико-статистичної обробки даних включали:

- первинну описову статистику: обчислення частот досліджуваних ознак, мір центральної тенденції (середнього) та розмаху (стандартного відхилення);
- кореляційний аналіз: обчислення коефіцієнтів лінійної кореляції r_{xy} К. Пірсона, призначене для виявлення узгоджень мінливих змінних;
- аналіз відмінностей у розподілі ознак в незалежних та залежних множинах змінних за допомогою параметричного (t-критерій Стьюдента) критерію;
- експлораторний факторний аналіз, за допомогою якого скорочувався масив вихідних даних з метою більш економного їх опису (за умови мінімальної втрати вихідної інформації); при цьому вдавалося переходити від безлічі вихідних (зовнішніх) змінних до невеликої кількості латентних факторів, які визначають ці зовнішні змінні;
- кластерний аналіз методом К-середніх, що дозволяє вивчити об'єднання (агломерації) в групи; така обробка дала можливість виявити психологічні профілі ризику особистості;
- двофакторний дисперсійний аналіз (2-Way ANOVA), за допомогою якого перевірялися гіпотези не тільки про вплив на незалежну змінну окремо взятих чинників, а й гіпотези про їх взаємодію;
- дискримінантний (покроковий, з включенням) аналіз, за допомогою якого вирішувалися наступні завдання: 1) визначення вирішальних правил (обчислення дискримінантних рівнянь), які дали б можливість за значеннями вихідних (дискримінантних) змінних передбачити психологічні профілі ризику особистості досліджуваних; 2) визначення ваги кожної дискримінантної змінної

з метою виявлення когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних та конативних предикторів поділу вибірки обстежуваних на психологічні профілі ризику особистості. Зведені результати дискримінантного аналізу предикторів ризику особистості в кризові періоди онтогенезу наведено у додатку Б.

В описанні дискримінантних рівнянь ми спиралися на значення відповідної статистики, зокрема враховували:

- коефіцієнт Лямбда Уїлкса, що є стандартною статистикою, яка використовується для позначення статистичної значущості потужності дискримінації в поточній моделі. Її значення змінюється від 1.0 (немає ніякої дискримінації) до 0.0 (повна дискримінація);

- часткову лямбда Уїлкса для одиночного внеску відповідної змінної в дискримінацію між сумами; це значення можна розглядати як аналог окремого коефіцієнта кореляції: чим нижче її значення, тим більше одиночний внесок відповідної змінної в ступінь дискримінації;

- F-включення і р-значення. Статистика Уїлкса лямбда може бути перетворена до стандартного F значення, і можна вирахувати відповідне р-значення для кожного значення F; значення F статистики для змінної вказує на її статистичну значущість при дискримінації між сумами, тобто, вона є мірою вкладу змінної в пророкування членства в сукупності;

- R-квадрат – коефіцієнт множинної кореляції для відповідної змінної з усіма іншими змінними в поточній моделі.

Математична обробка даних та графічна презентація результатів здійснювалися за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм Statistica 6.0.

Дослідження проводилося на базі: Одеського навчально-виховного комплексу № 13 «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – гімназія» Одеської міської ради Одеської області, Одеська спеціалізована школа № 117, соціально-гуманітарного факультету ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», факультету психології і

соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

До складу вибірки увійшло 2685 осіб, серед яких підвибірку періоду підліткового та юнацького віку склали 897 досліджуваних, віком 14-19 років (432 школяра, 465 студентів), підвибірку досліджуваних періоду ранньої дорослості склали 939 осіб, віком 20-40 років, підвибірку досліджуваних періоду середньої дорослості склали 849 осіб, віком 40-60 років.

Перший, основний блок, спрямований на діагностику структурних компонентів ризику особистості. Характеристика блоку подана на рис. А 1 (Додаток А).

Основний блок діагностики ризику особистості. Діагностичний блок містить методики, спрямовані на дослідження особливостей ризику особистості.

Методика «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» (М. Цукерман) [191], спрямована на визначення таких компонентів схильності особистості до ризику, як пошук гострих відчуттів, непереносимість одноманітності, пошук нових вражень, неадаптивне прагнення до труднощів. Методика складається з 40 тверджень з типовими варіантами відповідей за шкалою Лайкерта. Максимальна кількість балів за кожною шкалою – 10.

Методика «Особистісні фактори прийняття рішення» (ОФР-25) [222] дозволяє визначити такі тенденції ризику особистості, як раціональність (максимальна кількість балів – 12) та готовність до ризику (максимальна кількість балів – 13).

Опитувальник якісних показників схильності до ризику О.П. Саннікової і С.В. Бикової [370]. Методика спрямована на визначення рівня розвитку таких компонентів схильності до ризику, як емоційний, когнітивний, конативний, контрольно-регулятивний, а також загального рівня розвитку схильності до ризику. Опитувальник містить 40 питань (по 10 на кожен шкалу). Загалом, методика включає: письмову інструкцію; перелік питань; розроблений бланк, на якому передбачено чотири варіанти відповідей на кожне запитання; «ключі»

для обробки даних. Обчислення індивідуальних оцінок полягає в підсумовуванні набраних балів за кожним з параметрів. Максимально висока оцінка за кожною шкалою складає 40 балів, мінімальна – 0 балів.

Авторський опитувальник схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності [60, 82, 102, 109]. Методика спрямована на дослідження рівня схильності до ризику у таких сферах життєдіяльності, як побутова, міжособистісна, просторова, а також сфера здоров'я.

Надійність опитувальника. Первинна версія опитувальника містила 48 пунктів (по 12 за кожною шкалою). Для кожного твердження досліджуваним пропонувалося вибрати один із трьох варіантів відповідей, які вказують на міру схильності до ризику. Таким чином, опитувальник містить 144 варіантів відповідей. Перевірка внутрішньої узгодженості опитувальника передбачала розрахунки частоти вибору кожного з 144 варіантів відповідей. Визначено, що восьми пунктів опитувальника (первинні пункти 9, 23, 26, 41-45) частота вибору лише одного з трьох варіантів перевищує 70%. Отже, респонденти схильні погоджуватись лише з одним із трьох поданих варіантів вирішення ситуації ризику. Звідси випливає, що зазначені пункти погіршують надійність опитувальника. Після видалення ненадійних пунктів опитувальник містить 40 пунктів.

Конструктна валідність опитувальника. Для виявлення внутрішньої структури методики проводився факторний аналіз, що дозволяє операціоналізувати трактування методики як сукупності латентних факторів (шкал) і спостережуваних змінних (пунктів) та виявити зв'язки латентних змінних (факторів) між вимірюваними змінними, тобто визначити факторний склад й факторні навантаження результату методики.

За результатами експлораторного факторного аналізу (з кутовим обертанням) було виділено чотири фактори, які не корелюють один з одним (коефіцієнти кореляції становлять від 0,06 до 0,09).

Перший фактор (інформативність 16,31%) утворили пункти: 5, 1, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37 (подані у низхідному порядку факторного навантаження).

Зміст пунктів, що утворили даний фактор, (наприклад, пункт 5 «Якщо Ваші друзі на вечірці запропонують Вам наркотик, погодитеся Ви його вжити?») розкриває зміст *схильності до ризику у сфері здоров'я*.

Другий фактор (інформативність 15,43%) містить пункт 10, 2, 6, 14, 18, 26, 22, 30, 34, 38. Психологічний зміст фактору ілюструє пункт 2 «Придбаєте Ви побутову техніку без гарантії?», тому фактор позначається, як *схильність до ризику у побутовій сфері*.

Третій фактор (інформативність 11,93%) об'єднав наступні пункти: 11, 3, 7, 19, 15, 27, 31, 35, 39 та 23 (низхідний порядок факторного навантаження). Психологічний зміст пунктів, що утворили цей фактор полягає у схильності йти на ризик заради пересування і подорожування. Показовим є пункт 11 (із найбільшим навантаженням (0,896)): «Скористаєтеся Ви заздалегідь обраним видом транспорту, якщо напередодні з ним відбулася аварія?». Фактор названо *схильність до ризику у просторовій сфері*.

Четвертий фактор (інформативність 9,28%) утворений пунктами 12, 16, 4, 8, 20, 28, 24, 40, 36, 32. Так, наприклад, пункт 12: «Розповісте Ви свій секрет кому-небудь?», або 16: «Розповісте Ви чужий секрет кому-небудь?». Даний фактор позначено як *схильність до ризику у міжособистісній сфері*.

У таблиці 2.1 подано описові статистики шкал опитувальника, за аналізом яких впливає, що нормативні значення схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності становлять 5-9 балів.

Отже, кінцева версія опитувальника має 40 запитань з трьома варіантами відповідей на кожне, які дозволяють визначити міру розвитку схильності до ризику. Загальний показник схильності до ризику має такі рівні: 0-16 балів – низький рівень схильності, 17-28 балів – обережний тип, 29-37 – раціональний тип, 38-44 – підвищений рівень схильності до ризику і понад 45 балів – критичний рівень схильності до ризику особистості.

Ретестова надійність опитувальника. Ре-тест здійснювався на вибірці у 200 респондентів з інтервалом в 4-5 тижнів. Кореляція між результатами

першого та повторного тестування становила $r=0,873$, що свідчить про високу ретестову надійність опитувальника.

Таблиця 2.1

Описові статистики шкал опитувальника
«Схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності»

Шкали опитувальника	Показники			
	Mean	Min	Max	Std. Dev.
Схильність до ризику у сфері здоров'я	6,84	0,00	20,0	2,19
Схильність до ризику у побутовій сфері	6,93	0,00	20,0	2,24
Схильність до ризику у просторовій сфері	6,09	0,00	20,0	3,05
Схильність до ризику у міжособистісній сфері	6,27	0,00	20,0	3,41

Примітки. Тут і в межах даного розділу: Mean – середнє значення; Min – мінімальне значення; Max – максимальне значення; Std. Dev. – стандартне відхилення.

Розглянемо більш детально кожен з означених шкал. Наведемо інтерпретацію шкал опитувальника, що дозволить змістовно оцінити схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності. *А. Схильність до ризику у сфері здоров'я.* Низький рівень схильності до ризику у сфері здоров'я характеризує людей з песимістичним ставленням до наслідків власних дій, їх впливу на подальшу долю. Така особистість намагається вести максимально здоровий спосіб життя. Проте така пильна увага до себе не дозволяє їй відчувати всю повноту задоволення від навколишнього світу. При обережному ставленні до здоров'я індивіди ощадливо ставляться до свого здоров'я. Однак при певних обставинах, вони можуть порушувати певні правила заради задоволення власних бажань та отримання позитивних емоцій. Раціональний ризик особистості у сфері здоров'я передбачає виконання всіх необхідних процедур і обстежень, ведення відносно здорового способу життя, «філософське» ставлення до життя, високу оцінку всього розмаїття життя. Підвищений ризик у сфері здоров'я свідчить про вміння «холоднокривно» виплутатися з небезпечної ситуації, вибір ризикованої діяльності для здоров'я і життя, про наявність,

потреби в «екстримі». Критичний рівень розвитку схильності до ризику у сфері здоров'я передбачає схильність до створення ситуацій, за яких буде завдано шкоду особистому здоров'ю, як в короткочасному, так і в довгостроковому хронологічному періоді (куріння, вживання продуктів невідомої якості тощо). У таких ситуаціях люди постійно ризикують відстати від однолітків у своєму розвитку, придбати хронічні захворювання, втратити здоров'я чи, навіть, життя. У суспільному аспекті підвищується ризик негативного демографічного відтворення. При цьому люди віддаються в руки долі, пов'язуючи з нею виникнення ризику, і не бачать реальної можливості його контролювати. *Б. Схильність до ризику у сфері простору.* У просторовій сфері песимістичний погляд на наслідки будь-якого пересування обмежує позитивні емоції, звужує знання про навколишній світ. Така особистість намагається уникати небезпечних ситуацій, тобто при переміщенні, пересуванні, заняттях активним спортом вона не схильна до ризикованих заходів, сторониться обставин, які можуть спричинити травми. Обережний рівень схильності до ризику у просторовій сфері характеризується відсутністю бажання вести активний спосіб життя. Така особистість надає перевагу пасивному відпочинку, який не є пов'язаним з тривалими поїздками, а також намагається мінімізувати будь-які пересування, з метою мінімізації виникнення можливої аварійної ситуації. Рациональний рівень схильності до ризику у просторовій сфері передбачає уникнення небезпечних ситуацій, при переміщенні, пересуванні, заняттях активним спортом. Така особистість не схильна до ризикованих заходів, сторониться обставин, які можуть спричинити травму. Підвищений рівень схильності до ризику у просторовій сфері передбачає тенденцію до енергійних видів спорту, а також тих ситуацій, яких більшість людей уникає. Критичний рівень схильності до ризику у просторовій сфері передбачає схильність до створення умов (ситуацій), за яких підвищується ймовірність аварійної ситуації (політ на літаку, поїздка на автомобілі, занурення з аквалангом, стрибки з парашутом тощо).

В. Схильність до ризику у сфері спілкування та взаємодії з іншими. У міжособистісній сфері низький рівень схильності до ризику проявляється через скритність і надмірну обережність, надання переваги порівняно тихому і спокійному життю без будь-яких конфліктних і небезпечних для життя ситуацій. Внаслідок цього у людині скорочується коло спілкування. У міжособистісній сфері обережність характеризується відсутністю відкритості в спілкуванні з оточуючими людьми і упередженістю до співрозмовників, що створює труднощі при налагодженні контактів. Особистості такого типу подобається життя, що має певний розпорядок без несподіванок. Їй складно приймати самостійні рішення. Іноді така пасивність свідчить про відсутність лідерських якостей, що заважає кар'єрному зростанню. Раціональний тип у міжособистісній сфері передбачає відстоювання власних інтересів, самокритичність. Більшість успіхів і досягнень засновані на витриманості при прийнятті важливих рішень, раціональності. У міжособистісних стосунках особам з критичним рівнем схильності до ризику подобається все незвичайне, вони сумують, коли в житті немає ризику, небезпеки, змін. Рішення приймають самостійно, оточенню вони здаються агресивними.

Г. Схильність до ризику у сфері побуту. Схильність до ризику у побутовій сфері, що має низькі показники характеризує особистість, яка часто ухиляється від прийняття рішень, так як це може призвести до несприятливих наслідків. Нерідко такі люди перебільшують складність і небезпеку ситуації. Такий підхід позбавляє їх можливості самореалізації. При аналізі ситуації, що створилася в побутовій сфері індивіди з низьким рівнем схильності до ризику очікують несприятливі наслідки, чим створюють передумови для їх виникнення. Таким людям не вистачає впевненості, безтурботності та хоробрості. Раціональний тип схильності до ризику у побутовій сфері віддає перевагу виваженим рішенням у побутовому плані.

Підвищений рівень схильності до ризику у побутовій сфері властивий особистості, яка схильна спочатку діяти, а потім думати. Досить часто такі люди нерозважливо ставляться до власних вчинків. Вони рідко прислухаються

до чужих порад. Критичний ризик у побутовій сфері передбачає схильність до ситуацій, за яких буде завдано шкоду (зокрема й матеріальну) як самої людині, так і оточенню (використання несправних пристроїв, відмова від їх перевірки на предмет виявлення несправності тощо).

Авторський тест суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних [110].

Методика містить 10 ситуацій, в яких означено міру невизначеності та безпеки та передбачає 5 варіанти відповідей. Досліджуваным для кожного твердження, що відображує ситуацію невизначеності чи безпеки, пропонувалося вибрати один із п'яти варіантів відповідей згідно зі шкалою Лайкерта: «зовсім невірно», «невірно», «не можу визначитись», «вірно», «повністю вірно». Досліджуваным пропонувалася наступна інструкція: «Шановний респонденте, оцініть, будь ласка, в балах від 1 до 5, наскільки Ви вважаєте дані висловлювання вірними по відношенню до самого себе. При оцінці використовуйте наступну шкалу: «зовсім не вірно 1__2__3__4__5 повністю вірно». Надійність опитувальника перевірялась через розрахунок статистики альфа Кронбаха для шкали, що включає всі 10 пунктів. Показник альфа Кронбаха для шкали із 10 запитань склав 0,793 і який є більшим 0,7t (мінімальний припустимий показник). Ретестова надійність опитувальника. Ре-тест здійснювався на вибірці у 100 респондентів з інтервалом в 1 місяць. Кореляція між результатами першого та повторного тестування становила $r=0,862$, що свідчить про високу ретестову надійність опитувальника. Побудова нормативної шкали. У таблиці 2.2 подано результати описової статистики тесту. Граничні значення для шкали становлять 25 – 39 балів.

Таблиця 2.2

Описові статистики «Суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної та небезпечної»

Шкала опитувальника	Показники			
	Mean	Min	Max	Std. Dev.
Суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної та небезпечної	32,49	10	50	7,70

Мельбурнський опитувальник прийняття рішення (МОПР, MDMQ) [224, 506]. Опитувальник є результатом апробації більш загального опитувальника Фліндерса (Flinders 'Decision Making Questionnaire, DMQ). Обґрунтування його будується на використанні теорії конфлікту І. Дженіс і Л. Манна, в якій йдеться про те, що схильність людини до того чи іншого копінгу в стресовій ситуації при прийнятті рішення визначають умови: 1) поінформованість про серйозні ризики, пов'язані з бажаними альтернативами; 2) надія знайти кращу альтернативу; 3) віра в те, що людина має в своєму розпорядженні достатню кількість часу для пошуку і зважування альтернатив.

У цій моделі особистість, яка приймає рішення, розуміється як суб'єкт, що знаходиться в ситуації психологічного стресу і намагається впоратися з мотиваційними та емоційними «силами», що є конфліктуючими в регуляції вибору.

Методика має шкали: 1) пильність, яка виступає основною стильовою характеристикою людини та пов'язана з когнітивної складністю, потребою в пізнанні і толерантністю до невизначеності і передбачає уточнення цілей і завдань рішення, розгляд альтернатив, пов'язаних з пошуком інформації, асиміляцією її «без забобонів» і оцінки перед вибором, забезпечує прийняття раціональних рішень; 2) уникнення: перекладання відповідальності і раціоналізація сумнівних альтернатив, уникнення самотійного прийняття рішення; 3) прокрастинація – відкладання на потім прийняття рішення; 4) надпильність, яка не включає інтелектуальне орієнтування у пошуках виходу з дилеми, тобто імпульсивне прийняття рішення, що обіцяє порятунок від ситуації; в екстремальних формах – «паніка» у виборі між альтернативами.

Диференційний тест рефлексії Д.О. Леонтьєва, Є.М. Осіна [258]. Методика включає 30 тверджень, згрупованих у три шкали: системна рефлексія, інтроспекція, квазірефлексія. Відповідно до моделі рефлексивності Д.О. Леонтьєва продуктивним варіантом рефлексії виступає системна, яка дозволяє особистості звертатись до власного внутрішнього світу, аналізувати досвід життя, краще розуміти себе. Непродуктивні варіанти рефлексивності –

інтроспекція та квазірефлексія – у першому випадку передбачають «самокопання», перенесення фокусу рефлексії на інший побічний предмет аналізу, у другому – відхід від реальності, занурення у світ фантазій та мрій, надмірна емоційність у переживаннях щодо досвіду, що рефлексується.

Когнітивний блок. Когнітивний блок спрямований на дослідження пізнавальної сфери ризику особистості і включає методики діагностики креативності та когнітивного стилю (Додаток А на рис. А 2).

Метод семантичного диференціалу для дослідження категорій, що пов'язані з ризиком. Для побудови семантичного простору досліджуваним пропонувалось оцінити декілька понять за набором біполярних градуйованих семибальних шкал за трьома факторами, запропонованих Ч. Осгудом (оцінки сили та активності). У нашому дослідженні було запропоновано оцінити такі поняття: «ризик», «невизначеність», «небезпека», «стрес», «страх», «гра», «робота» / «навчання», «спорт», «здоров'я», «сім'я», «удача», «гроші», «відпочинок», «секс». При інтерпретації семантичного простору ризику оцінювалось взаємне розташування понять відносно поняття «ризик», близькість та віддаленість понять, угруповання понять, показники оцінки та сили кожного поняття.

Методика діагностики толерантності особистості до невизначеності Д. Маклейна у модифікації Є.М. Осіна. Використовувалася «Шкала загальної толерантності до невизначеності» Д. Маклейна у модифікації Є.М. Осіна (ШЗТН) [312]. Досліджувані висловлювали міру власної згоди (за семибальною шкалою) з кожним із 19 тверджень, що дало можливість виявити показники: 1) позитивного ставлення до новизни; 2) позитивного ставлення до когнітивної складності; 3) позитивного ставлення до невизначеності; 4) уникнення невизначеності і 5) переваги невизначеності.

Фігурна форма тесту креативності Е. Торренса [285]. Креативність, за Е. Торренсом, виступає як чутливість до завдань, дефіциту і прогалин знань, прагнення до об'єднання різнопланової інформації. Креативність виявляє пов'язані з дисгармонією елементи проблеми, шукає їх вирішення, висуває

припущення й гіпотези про можливість рішень, перевіряє і спростовує ці гіпотези, видозмінює їх, перевіряє ще раз, остаточно обґрунтовує результат.

Е. Торренс розробив 12 тестів, згрупованих у вербальну, образотворчу і звукову батарею. Невербальна частина цього тесту, відома як «Завершення картинок» (повні цифри) була адаптована в 1993-1994 рр., дозволяє оцінити оригінальність, швидкість та розвинутість відповідей.

Тест «Порівняння схожих зображень» Дж. Кагана [423]. Використовується для вивчення такої стильової характеристики, як «рефлексивність-імпульсивність». Досліджуваному подаються 12 таблиць, на кожній з яких зверху знаходиться зображення фігури-еталона, а знизу розташовуються в 2 ряди 8 майже ідентичних зображень цієї фігури, з них тільки одне повністю відповідає еталону. Досліджуваний повинен знайти його. Показником «імпульсивності-рефлексивності» служать час першої відповіді і загальне число помилок. Чим коротше перше і більше другого, тим більш виражена у випробуваного імпульсивність.

Мотиваційно-регулятивний блок діагностики ризику особистості. Методики даного блоку спрямовані на дослідження мотиваційно-регулятивних чинників ризику особистості, зокрема стратегій життєстійкості, мотивації досягнення, вольового самоконтролю та губристичної мотивації (Додаток А на рис. А 3).

Опитувальник життєстійкості С. Мадді в адаптації Д.О. Леонтьєва, О.І.Рассказової [259]. Опитувальник є адаптацію Д.О. Леонтьєва методики Hardiness Survey, розробленої американським психологом Сальваторе Мадді. Життєстійкість – це система переконань про себе, світ, стосунки з ним, які дозволяють людині витримувати і ефективно долати стресові ситуації. В одній і тій же ситуації людина з високою життєстійкістю рідше відчуває стрес і краще справляється з ним. Життєстійкість включає в себе три порівняно самостійних компоненти: залученість, контроль, прийняття ризику.

Поняття життєстійкості є аналогічним поняттю «мужності бути», введеному П. Тілліхом [532] в рамках екзистенціалізму – напрямку в

психології, який виходить з унікальності конкретного життя людини, не зведеного до загальних схемами. Екзистенціальна відвага передбачає готовність «діяти всупереч» – всупереч онтологічній тривозі, втрати сенсу, всупереч відчуття «занедбаності» (М. Хайдеггер). Саме життєстійкість дозволяє людині витримувати фатальну тривогу, що супроводжує вибір майбутнього (невідомості), а не минулого (незмінності) у ситуації екзистенціальної дилеми.

Опитувальник «Орієнтація на дію або стан» Ю. Куля в адаптації І.О. Васильєва, С.А. Шапкіна, О.В. Мітіної, Д.О. Леонтьєва [59], що вимірює особливості вольової саморегуляції індивіда на різних етапах здійснення дії та орієнтацію на дію (перехід від наміру до дії, рішучість) і орієнтацію на стан (затримка на мотиваційній фазі і рефлексії) як особистісних рис, які відносяться до трьох ситуацій: 1) орієнтація на активну дію на протигагу орієнтації на рефлексію в ситуації невдачі; 2) здатність гнучко переключатися від однієї діяльності до іншої в ситуації планування; 3) здатність глибоко занурюватися в реалізацію обраної діяльності, не відволікаючись на інші, в ситуації реалізації.

Методика діагностики мотивації успіху та уникнення невдачі А.А. Мехрабяна [189]. Мотивація досягнення успіху відноситься до позитивної мотивації, за якої людина, починаючи справу, має на меті досягнення чогось конструктивного. В основі активності людини з мотивацією досягнення успіху лежить надія на успіх і потреба в досягненні успіху, що передбачає впевненість в собі, у своїх силах, відповідальність, ініціативність й активність, наполегливість у досягненні мети, цілеспрямованість. Мотивація на уникнення невдачі відноситься до негативної мотивації, за якої активність людини пов'язана з потребою уникнути зриву, осудження, покарання, невдачі. Починаючи справу, людина з такою мотивацією вже заздалегідь боїться можливої невдачі, думає про шляхи уникнення цієї гіпотетичної невдачі, а не про способи досягнення успіху. Люди, вмотивовані на уникнення невдачі, відрізняються підвищеною тривожністю, низькою впевненістю у власних силах, безвідповідальністю. Опитувальник представлений 32 питаннями, є одно

шкальним Високі показники свідчать про мотивацію успіху (165-210 балів), низькі – про тенденцію до запобігання невдачі (76-164 бали).

Методика діагностики губристичної мотивації К.І. Фоменко [425]. Методика містить 18 тверджень, що дозволяють оцінити міру вираженості прагнення до досконалості та прагнення до переваги, а також їх сумарний показник, що свідчить про рівень розвитку губристичної мотивації.

Конативний блок діагностики ризику особистості. Методики даного блоку спрямовані на дослідження конативних чинників ризику особистості, зокрема стратегій копінг-поведінки, стратегій імпульсивної поведінки та поведінки у стресових і конфліктних ситуаціях, поведінкових проявів агресивності (рис. А 4).

Методика діагностики стратегій імпульсивної поведінки в конфліктних ситуаціях [413]. Методика спрямована на дослідження двох основних типів вирішення внутрішнього конфлікту – адаптивного і паліативного. Адаптивна поведінка спрямована на активну зміну конфліктних стосунків, реальне усунення конфліктної ситуації: пошук інформації, поетапне вирішення, переосмислення, звернення за допомогою. Паліативна поведінка – внутрішнє психологічне пристосування до конфлікту з метою обмеження його нервових, емоційних витрат за допомогою таких поведінкових форм, як пряме вираження почуттів, розрядка, поведінка, що заміщає діяльність (сублімація), фантазія, гумор, стримування, відсторонення. Використання такої поведінки найбільш доцільно при нерозв'язних конфліктах. При вирішенні конфлікту можливе поєднання обох названих вище типів копінг-поведінки. Методика містить 26 шкал, які характеризують адаптивні та паліативні копінги, а саме: розрядка, раціональні дії, пошук допомоги, наполегливість, відсторонення, фаталізм, вираз почуттів, позитивне мислення, відволікання, фантазія, заперечення, самозвинувачення, поетапні дії, порівняння, заспокоєння, контроль емоцій, обережність, накопичення сил, уникнення, самозмінювання, подолання поза реальністю, стримування, гумор, нерішучість, оцінка провини, віра.

Моделі поведінки в стресових ситуаціях (шкала SACS, створена С. Хобфоллом [493] адаптована Н.Є. Водопьяновою, О.С. Старченковою [116]). Методика спрямована на визначення рівня розвитку домінуючих стратегій подолання складних (стресогенних) ситуацій. У межах моделі копінгової поведінки С. Хобфолла, копінг є сукупністю когнітивно-поведінкових дій залежно від ситуаційного контексту, які мають просоціальний чи асоціальний характер, можуть мати різну міру активності, можуть бути прямими і непрямыми. Введення просоціального та асоціального полюсів в оцінці копінгу ґрунтується на тому, що: а) багато життєвих стресів є міжособистісними за природою виникнення та перебігом; б) навіть індивідуальні зусилля у подоланні стресу мають потенційні соціальні наслідки; в) дія копінгу часто вимагає взаємодії з іншими людьми, г) активні та пасивні копінг-стратегії можуть мати різний соціально-психологічний контекст. Основні форми поведінки у подоланні стресу: асертивні, обережні, імпульсивні, маніпулятивні, асоціальні та агресивні дії, прагнення соціальних контактів, пошук соціальної підтримки, уникання. Методика містить 54 твердження. За кожною шкалою респондент може отримати від 6 до 30 балів.

Методика «Копінг-стратегії» (Р. Лазарус) [116] призначена для визначення копінг-стратегій, способів подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності й вважається першою стандартною методикою в області вимірювання копінга, що була розроблена Р. Лазарусом і С. Фолкманом (1988), адаптована Т.Л. Крюковою, Є. Куфтяк, М. Замишляєвою (2004).

В процесі проведення даної методики досліджуваному пропонуються 50 тверджень, що стосуються поведінки у важкій життєвій ситуації. Опитувальник містить вісім шкал: конфронтація (наступальні дії щодо зміни ситуації, передбачає певну міру ворожості та готовність до ризику), дистанціювання (когнітивні зусилля на відділення від ситуації та зменшення її значущості), самоконтроль (зусилля з регулювання своїх почуттів і дій), пошук соціальної підтримки (зусилля в пошуку інформаційної, дієвої та емоційної підтримки), прийняття відповідальності (визнання своєї ролі у виникненні проблеми і

відповідальності за її рішення), втеча – уникнення (уявне прагнення та поведінкові зусилля, спрямовані до втечі або уникнення проблеми на відміну від дистанціювання від неї), планування розв’язування проблеми (довільні, проблемно-сфокусовані зусилля щодо зміни ситуації, що включають аналітичний підхід до вирішення проблем), позитивна переоцінка (орієнтація зусиль на позитивне фокусування на зростанні власної особистості, включає також релігійний вимір).

Методика діагностики стратегій поведінки у конфлікті К. Томаса [398], що визначає певні стилі розв’язання конфліктної ситуації та може бути використана для вивчення адаптаційних і комунікативних особливостей особистості, стилю міжособистісної взаємодії. Шкали: змагання (конкуренція) як прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду іншому; пристосування, що означає на противагу суперництву, принесення в жертву власних інтересів заради іншого; компроміс; уникнення, для якого є характерним як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей; співробітництво, коли учасники ситуації знаходять альтернативи, які повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Діагностика агресивності й ворожості (методика А. Басса-А. Даркі) [419], опитувальник розроблений в 1957 р. і призначений для діагностики агресивних і ворожих реакцій й диференціює прояви агресії і ворожості. А. Басс і А. Даркі виділили наступні види реакцій: 1) фізична агресія (напад) – використання фізичної сили проти іншої людини; 2) вербальна агресія – вираз негативних відчуттів через сварки, крик, погрози, прокляття, лайки тощо; 3) непряма агресія – агресія, яка обхідним шляхом спрямована на іншу людину (злісні плітки, жарти), і агресія без конкретної спрямованості: невпорядковані вибухи люті, що проявляються у криці, битті кулаками по столу, тупанні ногами тощо; 4) негативізм – опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитетів або керівництва; пасивний опір або активна боротьба проти усталених традицій, проти вимог, правил чи законів; 5) схильність до роздратування – готовність до прояву негативних почуттів при

щонайменшому збудженні (запальність, грубість, бурчання, образливість, різкість); 6) підозрілість – схильність до недовіри і обережності по відношенню до людей, засновані на переконанні в тому, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду; 7) образа – прояви заздрості й ненависті до оточуючих, обумовлені почуттям гіркоти, гніву, невдоволення кимось саме або всім світом за дійсні або уявні страждання; 8) почуття провини або аутоагресія – переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, поводить себе недобре, шкідливо, злобно або безсовісно (наявність у нього докорів сумління).

Афективний блок. Емоційними чинниками ризику особистості виступають особистісна та ситуативна тривожність, а також психоемоційні стани у ситуаціях невизначеності та небезпеки (Додаток А на рис. А 5).

Методика «Оцінка рівня реактивної та особистісної тривожності» (Ч.Д. Спілберга, Ю.Л. Ханіна) [331] виявляє рівень ситуативної (реактивної) й особистісної тривожності та містить два блоки по 20 тверджень, максимальна кількість балів за кожною шкалою становить 20-80 балів.

Список емоцій М.А. Кузнєцова [245]. Методика об'єднує в собі переваги Вундтівського вимірювального (кількісного) підходу до емоцій з підходом категоріальним (якісним), реалізованим, наприклад, у концепції диференціальних емоцій Томкінса-Ізарда. Стимульний матеріал: перелік з 80, надрукованих на стандартному листі паперу, слів, що позначають різні емоційні переживання. Відповідно до мети нашого дослідження респонденту пропонується за п'ятибальною шкалою оцінити міру вираженості емоцій, які він переживає в ситуаціях невизначеності та небезпеки. Опитувальник можливо використовувати для ретроспективної оцінки емоційних станів, які були пережиті у минулому (наприклад, при вивченні емоційного досвіду суб'єкта).

Методика добре себе зарекомендувала також і для дослідження емоційного прогнозування (тобто оцінок емоційних переживань у майбутніх ситуаціях, зокрема, маловірогідних, гіпотетичних та навіть фантастичних). Між компонентами цілісного емоційного переживання (між їх слідами в емоційній пам'яті) існують певні взаємозв'язки, що відображають специфіку ситуації, в

якій виникла емоція. Для вирішення дослідницьких завдань «набори» емоцій виявляються за допомогою процедур ієрархічного агломеративного кластерного аналізу.

2.3. Вікова динаміка ризику особистості в онтогенезі

2.3.1. Динаміка показників ризику особистості на різних етапах онтогенезу.

З метою вивчення особливостей ризику особистості в онтогенезі ми дослідили рівень розвитку показників суб'єктивної оцінки ситуації як невизначеної та небезпечної, схильності до екстремально-ризикової поведінки, симптомокомплексу раціональності-готовності до ризику, а також схильності до ризику як комплексу змістовних та якісних характеристик особистості у різних вікових періодах: на етапі підліткового та юнацького віку (13-19 років), а також на етапах ранньої (20-40 років) та середньої (40-60 років) дорослості відповідно до вікової періодизацій Г. Крайга [235], Б. Лівехуд [265], І. Малкіної-Пих [279].

З таблиці А 1 (Додаток А) видно, що існують вікові закономірності оцінки ризику особистістю.

На етапі підліткового та юнацького віку ризик оцінюється особистістю як найменш загрозливий, в порівнянні з наступними онтогенетичними періодами. Запропоновані у тесті 10 ситуацій, які визначаються високою мірою невизначеності та небезпеки, підлітки та юнаки суб'єктивно оцінюють як помірно загрозливі, небезпечні та невизначені у порівнянні з досліджуваними старших вікових груп. Такі результати загалом співвідносяться з традиційними дослідженнями ризику особистості у підлітковому віці [176, 246, 424], в яких він позиціонується як сенситивний період щодо вираженості схильності до ризику та прояву ризикованої поведінки.

Розгляд складної життєвої ситуації як невизначеної, такої що несе загрозу чи негативні наслідки, більшою мірою властивий представникам періоду ранньої та середньої дорослості. За результатами тестування виявлено, що

підлітки та юнаки загалом більш толерантно ставляться до нових, складних чи проблемних життєвих ситуацій, а ті ситуації, які можуть розцінюватись представниками старших вікових категорій як небезпечні, для підлітків та юнаків загалом є більш допустимими, прийнятними.

Показники суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених на етапі ранньої дорослості є вищими, ніж на етапі підліткового та юнацького віку на статистично значущому рівні ($t=9,04$; $p<0,0001$). Отже, 20-40-річні особи характеризуються більш виваженим, обережним ставленням до дійсності, складні життєві ситуації викликають в них більшу тривогу, оцінюються як більш загрозливі, в порівнянні з підлітками та юнаками. Досліджувані періоду середньої дорослості також характеризуються вищими показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених, у порівнянні з досліджуваними підліткового та юнацького віку ($t=7,94$; $p<0,0001$).

Статистично значущих відмінностей у показниках суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених чи небезпечних між старшими віковими групами встановлено не було ($t=1,66$; $p=0,09$). Отже, з віком індивід втрачає здатність більш відважно та легкодумно ставитись до ситуацій ризику, важче долучається до них, стає більш виваженим, раціональним, обережним. Таким чином, у старших вікових групах ситуації ризику та їх наслідки сприймаються більш загрозливими та небезпечними.

Розглянемо вікову динаміку оцінки ситуацій як невизначеної/ небезпечної у досліджуваних (рис. 2.2.).

Існують вікові закономірності в особливостях сприймання та оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних: на етапі підліткової кризи життєві ситуації сприймаються як менш загрозливі, а з віком ризикові ситуації оцінюються більш небезпечними та невизначеними. На етапі ранньої та пізньої дорослості, зокрема у віковому періоді від 34 до 39 років та 50-55 років, досліджувані загалом схильні оцінювати життєві ситуації як більш небезпечні та невизначені. Підвищення толерантності в оцінці небезпечних та невизначених ситуацій спостерігається, окрім підліткового віку, у віковому

проміжку 27-31 року та 43-46 років. У таких вікових проміжках, як 28-31 рік та 42-46 років середні значення оцінок життєвих ситуацій як ризикових чи невизначених загалом знижується.

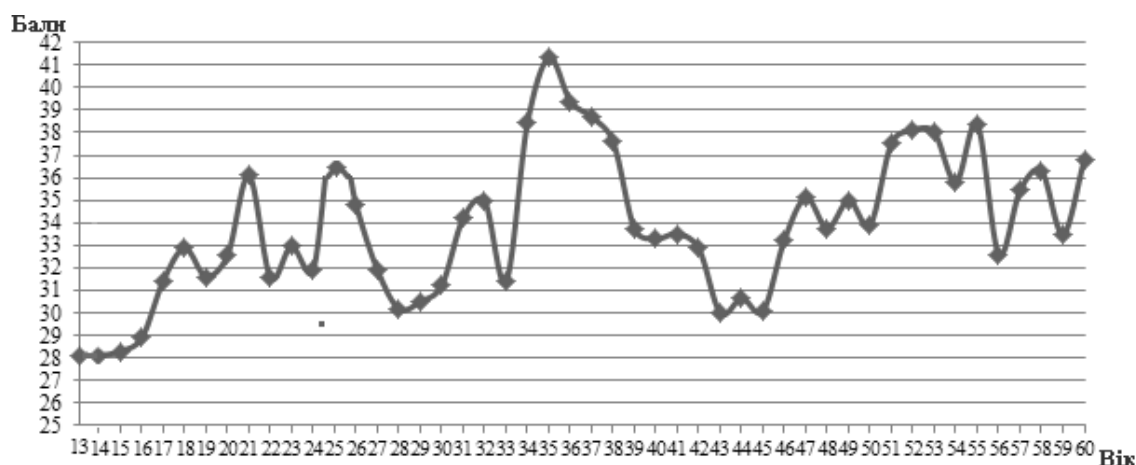

Рис. 2.2. Вікова динаміка показників суб'єктивної оцінки ситуації як невизначеної чи небезпечної

Таким чином, суб'єктивна оцінка ситуацій як невизначених та небезпечних є найнижчою у досліджуваних підліткового віку (13-16 років), періоду ранньої дорослості у віці близько 30 років, а також середньої дорослості близько 45 років. Більше прийняття ситуацій ризику на кризових періодах онтогенезу цілком закономірно продовжує і доповнює психологічну характеристику вікових криз особистості.

У таблиці А 2 (Додаток А) подано результати дослідження симптомокомплексу «раціональності-готовності до ризику» на різних вікових етапах, які також цілком очевидно та логічно характеризують динаміку імпульсивності та готовності до ризику впродовж онтогенезу особистості. Визначено достовірні відмінності між показниками раціональності ($t=142,58$; $p<0,0001$) у групах досліджуваних. Попарне порівняння показників за групами з'ясувало, що на етапі ранньої дорослості показники раціональності ($t=11,69$; $p<0,0001$) та готовності до ризику ($t=2,98$; $p<0,001$) вищі, порівняно з відповідними показниками на етапі підліткового та юнацького віку. Отже, з

віком імпульсивність знижується, особистість набуває раціональності у поведінці, більшу усвідомленість та осмисленість вчинків.

У підлітків та юнаків спостерігаються нижчий рівень раціональності ($t=9,85$; $p<0,0001$), у порівнянні з досліджуваними періоду середньої дорослості. Відмінностей в показниках раціональності та готовності до ризику у досліджуваних на етапах ранньої та середньої дорослості встановлено не було. Отже, підлітковий та юнацький вік загалом характеризується меншою раціональністю та певною мірою нижчою готовністю до ризику як конструктивної форми подолання небезпечних та невизначених ситуацій. Готовність до ризику як характеристика особистості, що наділяє її поведінку потенціалом активності в ситуації невизначеності [220], більшою мірою властива у періоді дорослості, оскільки з віком особистість набуває більшої варіативності та диференційованості стратегій та здатностей до ефективного вирішення складних та невизначених ситуацій в силу більшого життєвого досвіду.

Розглянемо вікову динаміку раціональності та готовності до ризику у досліджуваних (рис. 2.3).

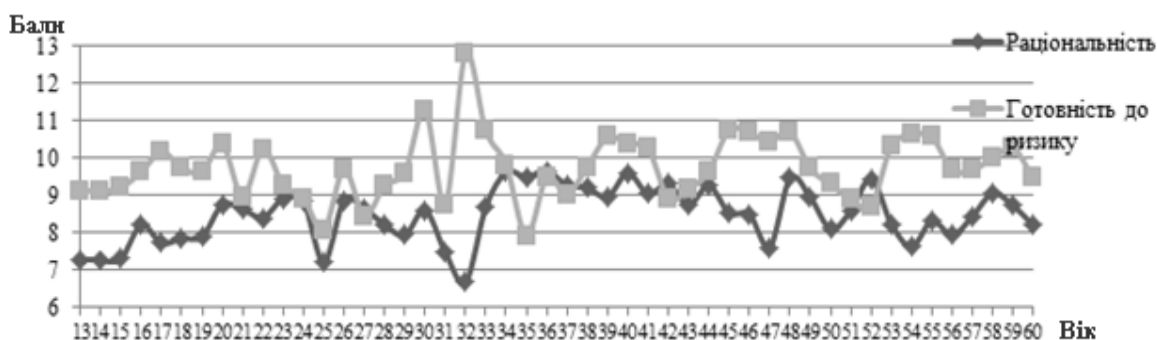

Рис. 2.3. Вікова динаміка показників раціональності та готовності до ризику

З малюнку бачимо, що показники готовності до ризику є вищими показників раціональності майже на всіх вікових періодах розвитку особистості, за виключенням досліджуваних віком близько 50 років. Загалом вікова динаміка показників раціональності є стрибкоподібною, нелінійною.

Показники готовності до ризику сягають максимуму у віці 30 років, а далі знижуються, до того ж, 30-річним досліджуваним, так само як і підліткам, властиві найнижчі показники раціональності.

Вікова динаміка готовності до ризику є нерівномірною та стрибкоподібною. Максимуми розвитку готовності до ризику спостерігаються у віці 30-33 років, а позитивні плато – у проміжках 17-20, 38-40, 45-48 та 53-55 років. Показники раціональності є найнижчими в період підліткової кризи 15 років, у 25-річних та 30-річних досліджуваних, на етапі ранньої дорослості зростають і знижуються після 50 років. Отже, віковий період 30 років характеризується підвищенням рівня готовності до ризику при збільшенні імпульсивності у поведінці. Висока міра імпульсивності більшою мірою властива підлітковому віку, що підтверджує результати досліджень, отриманих Т.Б. Хомуленко та Л.М. Абсалямової [424]. Найвищі показники готовності до ризику у віці близько 30 років можуть бути пояснені тим, що у теперішній українській реальності люди цього віку, порівняно з іншими, молодшого чи старшого за них віку, вимушені брати відповідальність за себе на іншого. Сьогодні вік близько 30 років є найбільш традиційним для створення шлюбу, народження дітей, зміни місця роботи та проживання, навіть (е)міграції. Такі вимоги та потреби життєдіяльності вимагають високої готовності до ризику, мужності, певної міри розвитку відповідальності, однак не виключають імпульсивні прояви активності, що також було отримано у наших результатах дослідження.

Розглянемо результати емпіричного дослідження показників змістовних характеристик схильності до ризику у досліджуваних (табл. А 3). За досліджуваними групами встановлено значущі відмінності за всіма показниками на рівні $p < 0,0001$.

За показниками схильності до ризику у сфері здоров'я підлітки та юнаки достовірно випереджають людей періоду середньої дорослості ($t=3,83$; $p < 0,0001$), однак поступаються в середніх значеннях цього показниками групі осіб ранньої дорослості ($t=-7,83$; $p < 0,0001$). Період ранньої дорослості

характеризується тенденцією створювати ситуації, за яких є можливим ушкодження особистого здоров'я, як у короткотривалому, так і в довготривалому часовому періоді (паління, вживання алкоголю, ризикові види спорту та дозвілєвої активності тощо). Менший ризик у сфері здоров'я у підлітків та юнаків обумовлений тим, що контроль за умовами їх життєдіяльності та способу життя загалом більшою мірою залежить від їх батьків.

Період ранньої дорослості відзначається більшою автономністю та майже повною відсутністю контролю з боку батьків. Тому у цей час можуть формуватись сталі паттерни адиктивної поведінки (шкідливі звички, паління, вживання алкоголю та наркотиків), схильність до яких у підлітковому та юнацькому віці повністю або частково регулювались та корегувалась дорослими.

У віці після 40 років особистість більшою мірою спрямована на збереження власного здоров'я, покращення фізичного стану, що негативно позначилось на показниках схильності до ризику у сфері здоров'я. Отже, представники періоду середньої дорослості більш виважено ставляться до стану свого здоров'я, оскільки на цьому етапі мають вже більше захворювань та порушень фізичного функціонування у порівнянні з представниками ранньої дорослості. У віці середньої дорослості особистість більш обережно включається до різних видів фізичної активності, меншою мірою «експериментує» з ліками, частіше звертається за професійною допомогою до лікарів, менше вживає шкідливої їжі, алкоголю. У віці 40-60 років люди більш імовірно відмовляються від шкідливих звичок, ніж на ранніх етапах онтогенезу.

Вікова динаміка схильності до ризику у сфері побуту має нелінійну параболеподібну (U-подібну) закономірність: схильність до ризику у сфері побуту спадає від юнацького віку до ранньої дорослості, а згодом зростає на етапі середньої дорослості. Підлітки та юнаки є більш ризиковими у сфері побуту, ніж особи віком 20-40 років ($t=15,62$; $p<0,0001$), а останні також є менш схильними до ризику у побуті, ніж досліджувані періоду середньої дорослості

($t=-8,32$; $p<0,0001$). Представники ранньої дорослості меншою мірою схильні створювати ситуації, за які будуть завдавати матеріальну шкоду як для себе, власного побуту, так і для інших людей. Виявлено, що у віці 20-40 років люди рідше використовують ушкоджені пристрої та частіше перевіряють їх справність. Справа в тому, що у цьому віці люди загалом частіше використовують техніку та апаратуру, є відповідальними за її придбання та ремонт. Серед людей цього віку є багато власників автотранспорту, а усвідомлення того, що від справності особистого транспорту залежить як власні життя та здоров'я, так й інших, обумовлює більшу відповідальність та обережність у його використанні.

Існує негативна вікова динаміка схильності до ризику в міжособистісній та просторовій сферах. Показники схильності до ризику у міжособистісній сфері є найбільшими у підлітків та юнаків, причому в профілі їх змістовних характеристик схильності до ризику міжособистісна сфера є провідною для прояву ризикової поведінки. Вони випереджають досліджуваних групи ранньої дорослості ($t=6,57$; $p<0,0001$) та середньої дорослості ($t=10,31$; $p<0,0001$) за схильністю до ризику у міжособистісній сфері. Отже, підліткам та юнакам більшою мірою, ніж представникам старших вікових груп властиві ризикові прояви у спілкуванні з іншим людьми, ризик у соціальній взаємодії. Така ризикованість може проявлятися у небезпечних розвагах та ризикованому сумісному дозвіллі з однолітками. Загалом соціальна ситуація розвитку на етапі підліткового та юнацького віку передбачає розширення соціальних контактів і зв'язків, серед яких можуть бути випадкові, сумнівні чи навіть небезпечні. Інфантильність підлітків та студентів, які обумовлені соціальною залежністю від батьків, відсутність життєвого досвіду та більша відкритість світу очевидно визначає їх схильність до ризику у міжособистісній сфері. Підлітковий та юнацький вік, крім того, є сенситивним для виникнення залежності від різних субкультур.

Дорослі досліджувані, що обмежені у своїх соціальних зв'язках сталими професійними, сімейними та дружніми стосунками, менш схильні до ризику у

спілкуванні та взаєминах. Життєвий досвід особистості ранньої, а тим більше середньої дорослості, є умовою більш раціонального підходу до вибору контактів, меншої залежності від соціальних мереж (в яких імовірність та невизначеність у стосунках обумовлена самим форматом веб-мереж), випадкових знайомств на вулиці та закладах дозвілля тощо.

Просторовий ризик також є найбільш значущим та важливим для підлітків та юнаків у порівнянні з представниками ранньої ($t=6,88$; $p<0,0001$) та середньої дорослості ($t=14,51$; $p<0,0001$). Підлітки та юнаки загалом є більш активними мандрівниками та спортсменами у порівнянні з дорослими. Молоді люди частіше відважуються на ризикові подорожі та спортивні заняття. Трудова зайнятість, більший матеріальний статок, а також відповідальність за членів своїх сімей є чинниками того, що на етапах ранньої та середньої дорослості люди обирають більш комфортні та менш ризикові способи пересування, подорожування та спорту. Підлітки та юнаки більш схильні створювати умови (ситуації), за яких підвищується ймовірність потрапляння в небезпечні ситуації, що пов'язані з пересуванням та активністю: перевищення швидкості на автомобілі, їзда на мотоциклах та мопедах, екстремальні види спорту, подорожування у гори, походи на байдарках тощо. Бажаючи підкріпити або підвищити власну самооцінку, вони створюють ситуації, в яких з'являється азарт, з'являється ілюзія можливості розширення контролю над природою та власними фізичними можливостями.

З метою уточнення критичних періодів у прояві схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності було проведено аналіз вікової динаміки загальних показників змістовних характеристик схильності до ризику (рис. 2.4.).

За результатами діагностики змістовних характеристик схильності до ризику найбільш очевидно виявляється вікова динаміка особливостей ризику особистості: сумарний показник схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності є вищим у віковому проміжку 13-25 років, а найнижчим – у 48-60 років.

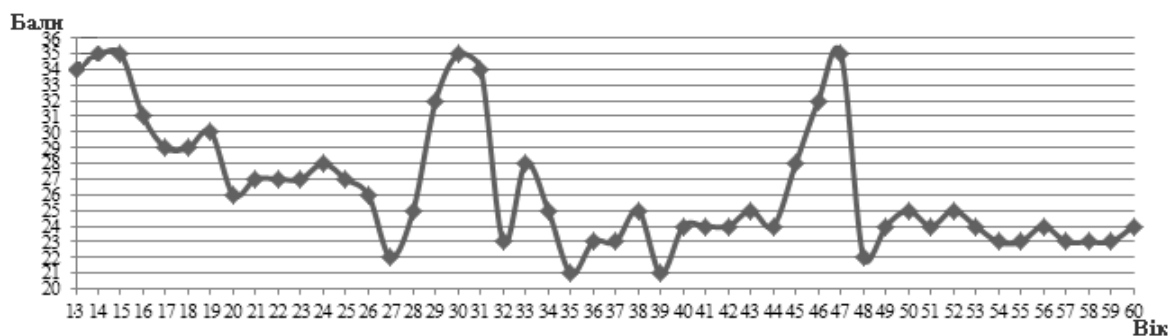

Рис. 2.4. Вікова динаміка показників змістовних характеристик схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності (композитна оцінка)

На етапі підліткової кризи 15 років, у віці близько 30 та 45 років показники схильності до ризику сягають максимуму. Такі дані дають можливість стверджувати, що існують певні сенситивні періоди в онтогенезі людини, в яких у особистості актуалізується потреба в ризику. Такими етапами є кризи 15, 30 та 45 років життя.

У табл. А 4 (Додаток А) подано результати дослідження показників схильності до екстремально-ризикової поведінки в онтогенезі. Відмінності у всіх показниках схильності до ризику у вікових групах значущі на рівні $p < 0,0001$.

Встановлено негативну вікову динаміку показників схильності до екстремально-ризикової поведінки у досліджуваних. На більш ранніх етапах онтогенезу (підлітковий та юнацький вік) у досліджуваних виявляється більша схильність до екстремальної поведінки. Особливого значення для них набуває прагнення до нових вражень, вони проявляють низьку толерантність до одноманітності у житті. Підлітки та юнаки загалом більшою мірою схильні шукати труднощі та проблеми, ніж представники старших періодів онтогенезу. Цілком очевидним виявляється і перевищення показників пошуку гострих вражень у підлітків та юнаків у порівнянні з дорослою категорією досліджуваних.

Показники пошуку гострих відчуттів підлітків та юнаків перевищують відповідні результати осіб середнього дорослого віку ($t=13,55$; $p < 0,0001$). Досліджувані віком 20-40 років також мають високі показники прагнення до

отримання гострих відчуттів ($t=13,68$; $p<0,0001$). Цілком очевидним є те, що підлітки та юнаки більшою мірою схильні до екстремальних розваг (занурення з аквалангом, туристичні подорожі у гори, стрибки з парашутом тощо), ніж дорослі люди. Підлітки та юнаки в силу меншого життєвого досвіду недостатньо усвідомлюють небезпечність екстремальної поведінки (спорту та розваг), ніж більш досвідчені старші люди. Крім того, вікові особливості підлітків та юнаків сприяють більшій готовності йти на ризик заради розваг, нових вражень, самоствердження тощо.

Підлітки та юнаки мають вищий рівень прояву інтолерантності до одноманітного способу життя у порівнянні з досліджуваними ранньої ($t=13,42$; $p<0,0001$) та середньої дорослості ($t=27,44$; $p<0,0001$). Останні, в свою чергу, поступаються за показниками непереносимості одноманіття досліджуваним періоду ранньої дорослості ($t=-15,29$; $p<0,0001$). Отже, з віком зростає толерантність до монотонної діяльності, виконання рутинних обов'язків, повторного здійснення різних актів поведінки та вчинків. Підлітки та юнаки частіше уникають нудних співрозмовників, запобігають рутинній діяльності, нехтують нудними справами, навіть якщо вони є необхідними. Висока інтолерантність до одноманітної діяльності може бути пояснена як суто фізіологічними особливостями розвитку особистості на цій стадії онтогенезу, так і інфантилізацією суспільства. Адже високі показники за інтолерантністю одноманітності також вказують на прагнення до соціально-політичних та економічних перетворень та змін, без усвідомлення негативних наслідків та втрат, які вони можуть чинити. Крім того, висока інтолерантність до одноманітності у підлітків та юнаків також може бути пов'язана з такою ознакою інфантилізації сучасного суспільства, як постійне прагнення змінювати роботу та професію, низьким адаптаційним потенціалом молоді до професійної діяльності. Підростаюче покоління мріє про ідеальні умови праці, не усвідомлюючи складність оволодіння професійною компетентністю, усі труднощі професійного та кар'єрного зростання. З віком особистість стає більш

відповідальною, виявляє вищу довільність у виконанні складних та рутинних обов'язків.

У підлітків та юнаків встановлено вищі показники пошуку нових вражень у порівнянні з представниками ранньої ($t=12,19$; $p<0,0001$) та середньої дорослості ($t=19,39$; $p<0,0001$). Досліджувані періоду ранньої дорослості мають вищі показники прагнення до отримання нових вражень, ніж досліджувані періоду середньої дорослості ($t=6,25$; $p<0,0001$). Високі показники пошуку нових вражень, репрезентуються у прагненні змінювати себе, свій зовнішній вигляд, здійснювати необмірковані безшабашні, зокрема, й асоціальні вчинки, у схильності до девіантної поведінки, також більшою мірою властиві підростаючому поколінню, порівняно зі старшими. Прагнення до самоствердження через девіантні вчинки, схильність до дромоманії, демонстративних форм поведінки, високий ризик формування адикцій загалом описують соціальну ситуацію розвитку та психологічну картину формування особистості підлітка та юнака.

В свою чергу, досліджувані періоду ранньої дорослості перевищують досліджуваних періоду середньої дорослості за показниками прагнення до труднощів ($t=7,98$; $p<0,0001$). Прагнення до труднощів, що характеризується високою імпульсивністю, агресивними проявами у поведінці, нехтуванням деталей у виконанні складної роботи, недостатньою довільністю у діяльності загалом, властиве підліткам та юнакам більшою мірою, ніж особам вікових періодів ранньої ($t=6,01$; $p<0,0001$) та старшої дорослості ($t=15,87$; $p<0,0001$). Отже, з віком особистість стає більш виваженою, раціональною, здатна адекватно оцінювати ситуацію ризику, труднощі та переваги у її розв'язанні.

З рис. 2.5 видно, що показники схильності до екстремально-ризикової поведінки з віком загалом зменшуються.

Більш детальний аналіз вікової динаміки дозволяє визначити пікові періоди проявів схильності до екстремально-ризикової поведінки.

Такими періодами є підлітковий вік у проміжку 13-15 років, далі досліджувані показники відповідають помірному рівню розвитку.

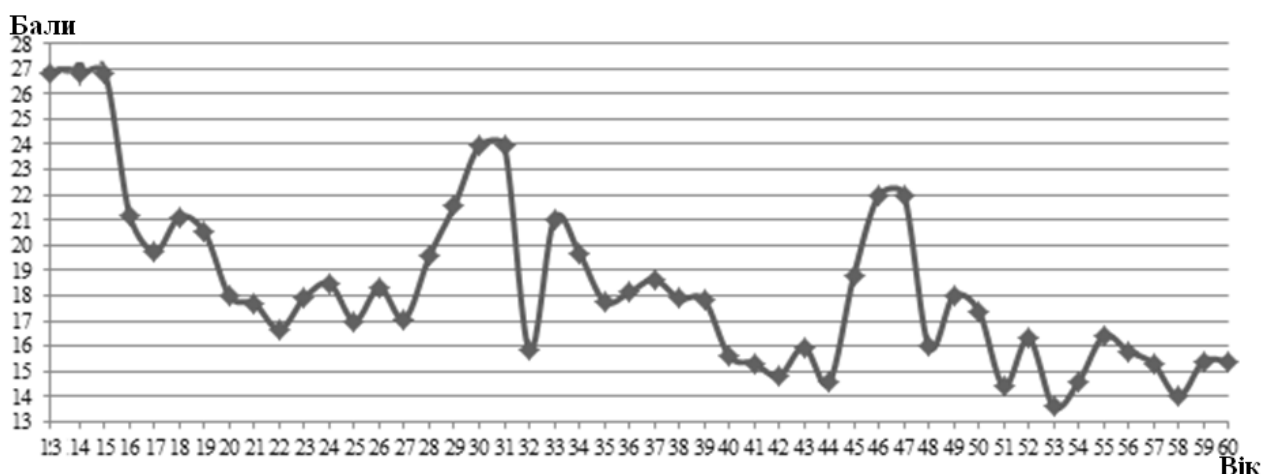

Рис. 2.5. Вікова динаміка показників схильності до екстремально-ризикової поведінки

Близько 28 років вони різко збільшуються і сягають максимуму до 31 року, згодом – поступово знижуються і знов зростають у віці 45-47 років. Період середньої дорослості у проміжку 50-60 років характеризується найнижчим рівнем прояву показників схильності до екстремально-ризикової поведінки.

Отже, вікова динаміка показників схильності до екстремально-ризикової поведінки є подібною до даних змістовних характеристик схильності до ризику, визначальними характеристиками яких є наявність піків у віці близько 15, 30 та 45 років.

У таблиці А 5 (Додаток А) подано відмінності у показниках якісних характеристик схильності до ризику досліджуваних трьох вікових періодів. Виявлено виражену негативну вікову динаміку показників емоційного компоненту схильності до ризику. Підлітки та юнаки перевищують досліджуваних періоду ранньої дорослості за зазначеними показниками ($t=29,59$; $p<0,0001$), а останні, в свою чергу, перевищують досліджуваних періоду середньої дорослості ($t=3,48$; $p<0,001$). Досліджуванні підліткового та юнацького віку частіше виявляють позитивне емоційне збудження та менший страх у ситуаціях ризику, визначають їх привабливістю для себе, також їм частіше подобається ризикувати, демонструвати себе як сміливу людину.

Вікова динаміка показників когнітивного компоненту схильності до ризику має нелінійний характер. Підлітки та юнаки перевищують досліджуваних 20-40-річного віку ($t=19,88$; $p<0,0001$), а ті в свою чергу поступаються у когнітивних показниках схильності до ризику досліджуваним 40-60-річного віку ($t=7,62$; $p<0,0001$). Відмінності між молодшою (13-19 років) та старшою (40-60 років) віковими групами зазначено на перевагу підліткам та юнакам ($t=12,91$; $p<0,0001$). Підлітки та юнаки, так само як і досліджувані зрілого віку (40-60 років) частіше довіряють незнайомим людям, менш розсудливі, більше покладаються на випадкову вдачу, віддають перевагу азарту, діють навмання.

Досліджувані молодшої вікової групи перевищують досліджуваних періоду ранньої ($t=27,49$; $p<0,0001$) та середньої ($t=27,01$; $p<0,0001$) дорослості за показниками конативного компоненту схильності до ризику. Отже, у ситуаціях спілкування схильність до ризику проявляється більш виражено у підлітків та юнаків, ніж у досліджуваних старших вікових груп. Підлітки та юнаки частіше здатні відкрито чинити опір тим, хто їх образив, спроможні йти на конфлікт, чинити необмірковано, імпульсивно. Щодо контрольного-регулятивного компоненту схильності до ризику ситуація є подібною: підлітки та юнаки перевищуються досліджуваних 20-40-річного віку ($t=10,75$; $p<0,0001$) та 40-60 річного віку ($t=9,21$; $p<0,0001$). Підлітки та юнаки у ситуаціях ризику є імпульсивними, незалежними у виборі стратегій при вирішенні визначеної ситуації, вважають, що усвідомлюють свої вчинки, хоча насправді це може бути і не так. Відмінностей у конативних та контрольного-регулятивних компонентів схильності до ризику між двома старшими віковими групами встановлено не було.

На рисунку 2.6 показано вікову динаміку сумарного показнику якісних характеристик схильності до ризику.

Показники схильності до ризику знижуються з віком. Якісні показники схильності до ризику найвищий рівень прояву зазнають у підлітковому віці (13-16 років). У юнацькому віці вони дещо знижуються, досягаючи найнижчих

значень на початку періоду ранньої дорослості (20-22 років) і згодом зростають лише у віковому проміжку 27-30 років. Далі відбувається стрибкоподібне зниження схильності до ризику, а у віці 46-47 років – стрімке зростання, після 53 років показники формально-динамічних характеристик схильності до ризику спадають. Описана динаміка якісних характеристик схильності до ризику загалом подібна до вікової динаміки показників змістовних характеристик схильності до ризику, а також до динаміки показників схильності до екстремально-ризикової поведінки.

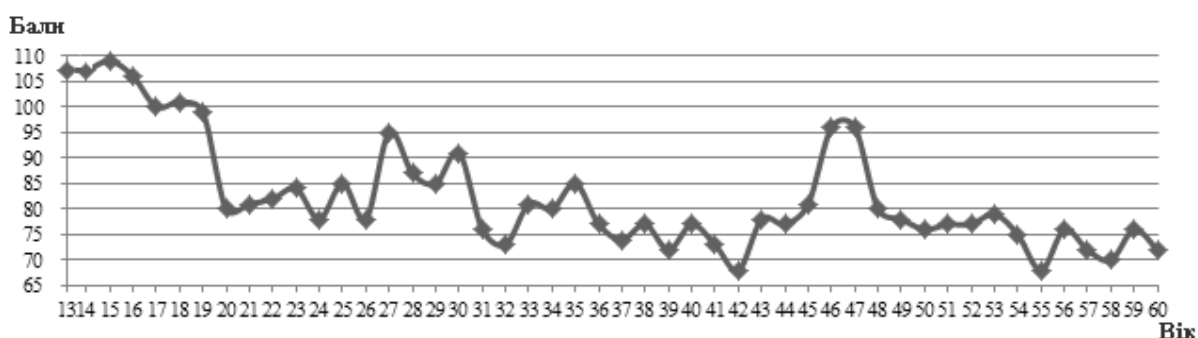

Рис. 2.6. Вікова динаміка показників якісних характеристик схильності до ризику (композитна оцінка)

Аналіз отриманих емпіричних результатів діагностики показників, які описують ризик особистості, дозволяє зазначити існування певних сенситивних вікових періодів його актуалізації, а саме: 13-16 років, 28-31 рік та 44-46 років. Наступний підрозділ емпіричного дослідження присвячений деталізації аналізу особливостей вираженості ризику особистості на кризових періодах онтогенезу.

2.3.2. Психологічні особливості ризику особистості в кризові періоди онтогенезу.

За результатами порівняльного аналізу показників ризику особистості в онтогенезі було визначено, що в період підліткової кризи 15 років, а також у періодах криз дорослості (30 та 45) років відбувається достовірне підвищення всіх параметрів цього утворення. Такі дані обумовили необхідність деталізації аналізу показників ризику особистості на кризових періодах онтогенезу. З цією метою нами були поставлено та виконано такі дослідницькі завдання:

1) визначити особливості усвідомлення ситуацій небезпеки та невизначеності деталізувати рівень оцінки ситуацій ризику у кризові періоди онтогенезу та порівняти їх зі стабільними періодами розвитку особистості та на етапах підліткової кризи та криз дорослості;

2) виявити характеристики готовності до ризику та симптомокомплексу імпульсивності-раціональності та деталізувати їх рівень розвитку на кризових етапах онтогенезу у порівнянні зі стабільними періодами розвитку особистості;

3) визначити змістовні особливості схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності та деталізувати їх рівень прояву на кризових етапах онтогенезу у порівнянні зі стабільними періодами розвитку особистості;

4) визначити особливості схильності до екстремально-ризикової поведінки та деталізувати рівень інтолерантності до одноманітного способу життя, прагнення до труднощів, отримання гострих відчуттів та нових вражень у кризові онтогенетичні періоди у порівнянні зі стабільними періодами розвитку особистості;

5) охарактеризувати якісні особливості схильності до ризику та деталізувати рівень актуалізації емоційного, когнітивного, конативного та контрольно-регулятивного компонентів схильності до ризику на кризових етапах онтогенезу у порівнянні зі стабільними періодами розвитку особистості.

У таблицях А 6 – А 10 (Додаток А) наведено середні значення та критерії відмінностей показників ризику особистості на кризових та стабільних періодах онтогенезу. Зокрема, з таблиці А 6 видно, що суб'єктивна оцінка життєвих ситуацій як небезпечних та невизначених на етапі підліткової кризи є нижчою, ніж на стабільному етапі розвитку особистості віком від 13 до 19 років ($t=5,89$; $p<0,0001$). Отже, криза підліткового віку, що традиційно припадає на віковий проміжок 13-15 років негативно позначається на оцінюванні ситуації ризику. Підлітки, перебуваючи у кризі, більш толерантно ставляться до ситуації ризику, порівняно з досліджуваними юнацького віку (16-19 років). Загалом, усвідомлення загрози небезпечних та невизначених ситуацій в період

підліткової кризи є найнижчою у порівнянні з усіма поданими у даному дослідженні кризовими та стабільними періодами онтогенезу.

Порівняння груп досліджуваних, першу з яких склали 30-річні респонденти, а другу – усі досліджувані віком від 20 до 29 та від 32 до 40 років, показало наявність відмінностей у суб'єктивній оцінці ситуацій як невизначених та небезпечних. 30-річні досліджувані, як і підлітки в періодах кризи, проявляють більшу толерантність до ситуацій ризику у порівнянні з досліджуваними стабільного вікового періоду ранньої дорослості ($t=6,06$; $p<0,0001$). Отже, перша криза дорослості, яка припадає на вік близько 30 років є чинником підвищення толерантності до ситуацій невизначеності та небезпеки, обумовлює більше емоційне прийняття та когнітивне усвідомлення цих ситуацій. Аналіз зіставлення показників суб'єктивної оцінки ситуацій ризику на сталому етапі середньої дорослості та кризовому періоді 45-річного віку показало, що досліджувані під час кризи середнього віку мають нижчі показники усвідомлення ситуацій ризику, ніж досліджувані віком від 40 до 44 років та понад 46 років ($t=2,31$; $p<0,05$). Загалом досліджувані у віці середньої дорослості проявляють найнижчий рівень прийняття ситуацій ризику. Проте, в наступному кризовому періоді толерантність до таких ситуацій підвищується і сягає рівня, зазначеного у досліджуваних попередньої вікової групи.

Графічне зображення отриманих результатів подано на рис. 2.7, з якого видно, що найвища толерантність до ситуацій небезпеки та невизначеності проявляється в період підліткової кризи.

Загалом кризові періоди онтогенезу є чинниками більшого прийняття ризику, меншого рівня усвідомлення загрозового характеру ризикових ситуацій життєдіяльності.

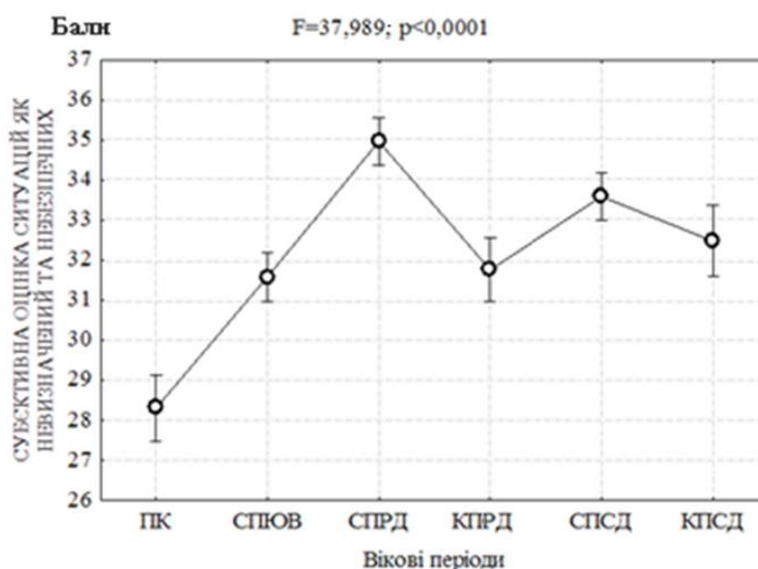

Рис. 2.7. Показники суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених і небезпечних на кризових та стабільних періодах онтогенезу

Примітки. Тут і у межах даного розділу: ПК – підліткова криза; СПЮВ – стабільний період юнацького віку; СПРД – стабільний період ранньої дорослості; КПРД – криза періоду ранньої дорослості (30 років), СПСД – стабільний період середньої дорослості, КПСД – кризовий період середньої дорослості (45 років).

Найвища толерантність до ситуацій ризику встановлена в період підліткової кризи, і в період ранньої та середньої дорослості кризи 30 та 45 років також обумовлюють зниження показників суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних.

З рисунку 2.8 видно, що переважна більшість досліджуваних в період підліткової кризи та кризи середнього віку мають середні значення суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених (відповідно 75,8% та 68%).

В період кризи 30 років не виявлено ієрархічної диференціації в оцінці ситуацій як ризикових. За характером розподілу за рівнями оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних вибірки досліджуваних на трьох кризових періодах достовірно відрізняються між собою ($\chi^2_{\text{Емп}} = 61,36$; $p < 0,0001$).

Рис. 2.8. Розподіл досліджуваних за рівнем суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної та невизначеної в кризові періоди онтогенезу

Отже, для періоду підліткової кризи характерним є середній рівень оцінки ситуацій як ризикових (75,8% вибірки), для кризи ранньої дорослості – відсутність ієрархічної диференціації в оцінках ситуації ризику, а для кризи середньої дорослості – перевага середнього та високого рівня (95% вибірки) усвідомлення ризикових ситуацій. Отже, підлітки загалом оцінюють складні життєві та екстремальні ситуації як помірно ризикові, серед досліджуваних 30-річного віку встановлено розбіжності та неоднотайності у розгляді життєвих ситуацій як ризикових, що потребує подальшого детального вивчення, більшість представників середнього віку проявляють обережність та лякливність: вони швидше оцінять запропоновану ситуацію життєдіяльності як високо ризикову.

Наступним завданням дослідження був аналіз особливостей імпульсивності-раціональності та готовності до ризику в кризові періоди онтогенезу. Для цього спочатку порівнювались середні значення показників зазначених феноменів у досліджуваних, які знаходяться на кризових та стабільних періодах онтогенезу (табл. А 7 та рис. 2.9), а згодом з метою деталізації прояву готовності до ризику та імпульсивності-раціональності в кожному кризовому періоді аналізувались характеристики розподілу досліджуваних за рівнем вираженості цих показників.

З таблиці А 7 видно, що існують відмінності у проявах імпульсивності-раціональності та готовності до ризику у досліджуваних на сталих та кризових періодах онтогенезу. У досліджуваних в період підліткової кризи показники

раціональності достовірно нижчі у порівнянні з досліджуваними юнацького віку ($t=-4,60$; $p<0,0001$). Проте, в ці періоди не виявлено відмінностей у показниках готовності до ризику.

Показниками імпульсивності ($t=6,45$; $p<0,0001$) та готовності до ризику ($t=10,85$; $p<0,05$) у досліджуваних у кризі 30-річного віку достовірно вищі відповідних показників у досліджуваних сталого періоду ранньої дорослості. Аналогічна закономірність спостерігається впродовж кризового та стабільного періодів середньої дорослості за показниками імпульсивності ($t=3,45$; $p<0,001$) та готовності до ризику ($t=3,72$; $p<0,001$).

З рис. 2.9 видно, що найвищі показники готовності до ризику встановлені у досліджуваних в період кризи ранньої дорослості, а найнижчі показники раціональності – в період підліткової кризи.

Загалом кризові періоди онтогенезу обумовлюють зростання показників готовності до ризику та імпульсивності.

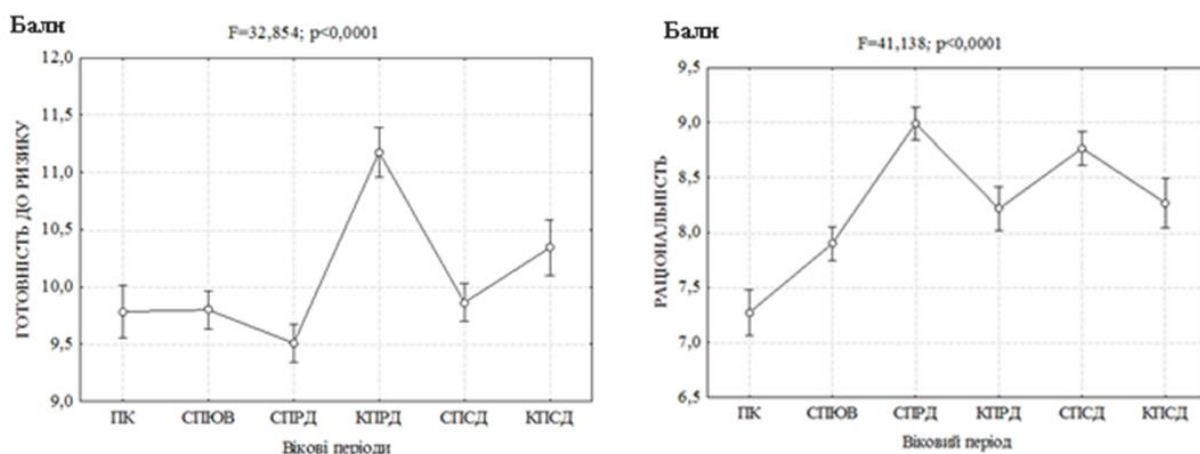

Рис. 2.9. Показники раціональності та готовності до ризику в кризові та стабільні періоди онтогенезу

Результати дослідження відмінностей у рівні розвитку показників раціональності та готовності до ризику, подані на рис. 2.10. За рівнем готовності до ризику існують відмінності у розподілі досліджуваних у кризові періоди ($\chi^2_{\text{Емп}} = 47,93$; $p>0,0001$).

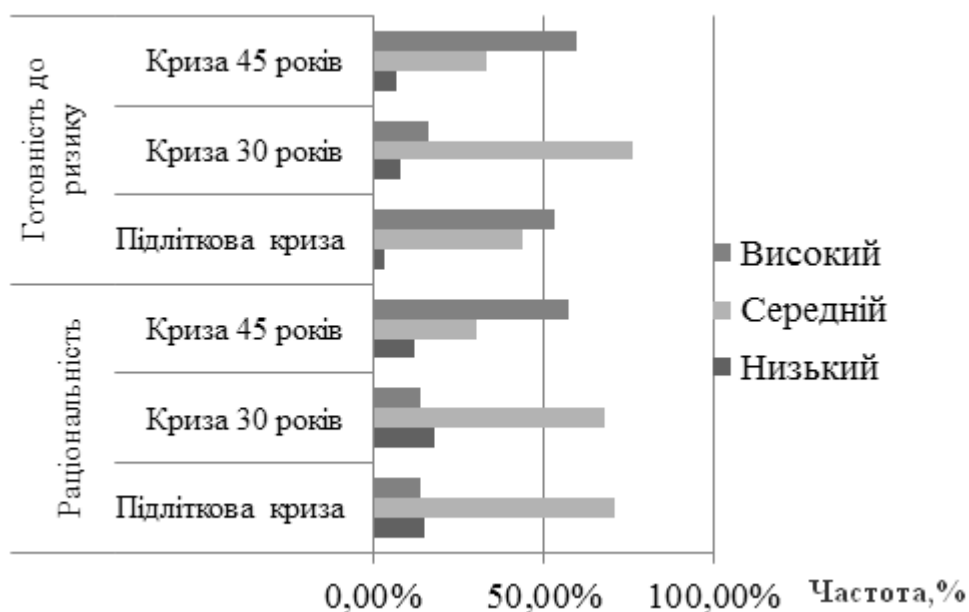

Рис. 2.10. Розподіл досліджуваних за рівнем готовності до ризику та раціональності у кризові періоди онтогенезу

Серед досліджуваних у кризі 45-річного віку та підліткового віку статистично значуще більше тих, хто характеризується високим рівнем готовності до ризику. Серед досліджуваних в період кризи ранньої дорослості більшість осіб, мають середній рівень розвитку готовності до ризику. Отже, в кризові періоди онтогенезу особистість характеризується високою мірою готовності діяти у ситуаціях ризику, вирішувати складні проблеми, протистояти зовнішнім негативним чинникам діяльності.

Серед досліджуваних в період кризи 45-річного віку переважають особи з високим рівнем раціональності, а серед підлітків та 30-річних – середнім ($\chi^2_{\text{Емп}} = 63,47$; $p > 0,0001$). В період підліткової кризи та кризи ранньої дорослості кількість досліджуваних з низьким рівнем раціональності є більшою, порівняно з кількістю респондентів, що мають високий рівень її розвитку. Отже, на більш ранніх кризових періодах онтогенезу проявляється більша імпульсивність у поведінці особистості.

Відповідно до третього емпіричного завдання було проаналізовано особливості схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності. З таблиці А 8 видно, що існують відмінності у проявах змістовних характеристик

схильності до ризику у досліджуваних в стабільні та кризові періоди онтогенезу. Так, криза підліткового віку обумовлює підвищення схильності до ризику у сфері здоров'я ($t=10,67$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($t=9,72$; $p<0,0001$), побуту ($t=6,37$; $p<0,0001$) та простору ($t=4,88$; $p<0,0001$) у порівнянні з досліджуваними стабільного періоду юнацького віку. Загалом підлітки в кризові періоди онтогенезу характеризуються найвищими показниками схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності – у ставлення до свого здоров'я, у способах пересування та виборі розваг та екстремальних видів спорту, у сфері спілкування з однолітками та дорослими, а також у недотриманні правил безпечного користування побутовими пристроями. Юнаки на стабільному періоді розвитку характеризуються більшою обережністю та виваженістю у поведінці.

Досліджувані у кризі 30-річного віку також мають вищі показники схильності до ризику у сфері здоров'я ($t=19,19$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($t=12,62$; $p<0,0001$), побуту ($t=22,76$; $p<0,0001$) та простору ($t=11,39$; $p<0,0001$) у порівнянні з досліджуваними сталого періоду юнацького віку. Отже, криза дорослості, що припадає на 30-річний вік, обумовлює підвищення схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності, зокрема у сфері стосунків з людьми, по відношенню до власного здоров'я, у просторовій та побутовій сферах, що відзначається зниженням усвідомлення правил безпеки життєдіяльності. У досліджуваних в період кризи середини життя показники схильності до ризику у сфері здоров'я ($t=14,55$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($t=19,91$; $p<0,0001$), побуту ($t=13,45$; $p<0,0001$) та простору ($t=2,64$; $p<0,01$) є вищими у порівнянні з представниками стабільного вікового періоду середньої дорослості. Таким чином, криза середнього віку є чинником зростання схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності.

Порівнюючи величини коефіцієнтів, встановлені для «кризових» та «сталих» вибірок підліткового і юнацького періоду, періодів ранньої та середньої дорослості, можна дійти висновку, що вплив вікової кризи на старших етапах онтогенезу, порівняно з молодшими, є більш значущим

фактором становлення схильності до ризику особистості. Виключенням є показники схильності до ризику у сфері побуту як на кризовому, так і на стабільному періодах середньої дорослості, які є найнижчими у порівнянні з молодшими групами досліджуваних.

Досліджувані в кризові періоди підліткового віку та періоду ранньої дорослості характеризуються найвищими показниками композитної оцінки схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності (рис. 2.11).

Показники композитної оцінки схильності до ризику у кризі середнього віку сягають значень стабільного періоду розвитку юнацького віку. Отже, схильність до ризику у кризі середнього віку виражена майже на тому самому рівні, що і у юнаків, віком від 16 до 19 років. Перебіг кризи середнього віку обумовлює зниження відповідальності у поведінці, спрямованої на вирішення проблем зі здоров'ям та взаємодії з іншими людьми, побутових питань, безпеки подорожування та занять спортом.

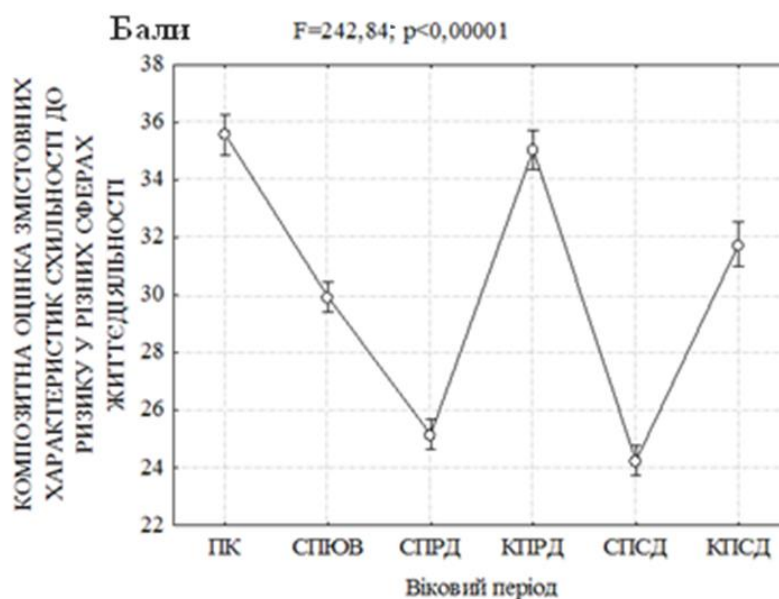

Рис. 2.11. Показники композитної оцінки змістовних характеристик схильності до ризику в кризових та стабільних періодах онтогенезу

Найнижчий рівень загальної схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності встановлено у досліджуваних на стабільних етапах дорослості. Розглянемо результати дослідження відмінностей у рівнях розвитку показників схильності до ризику в різних сферах життєдіяльності, подані на рис. 2.12.

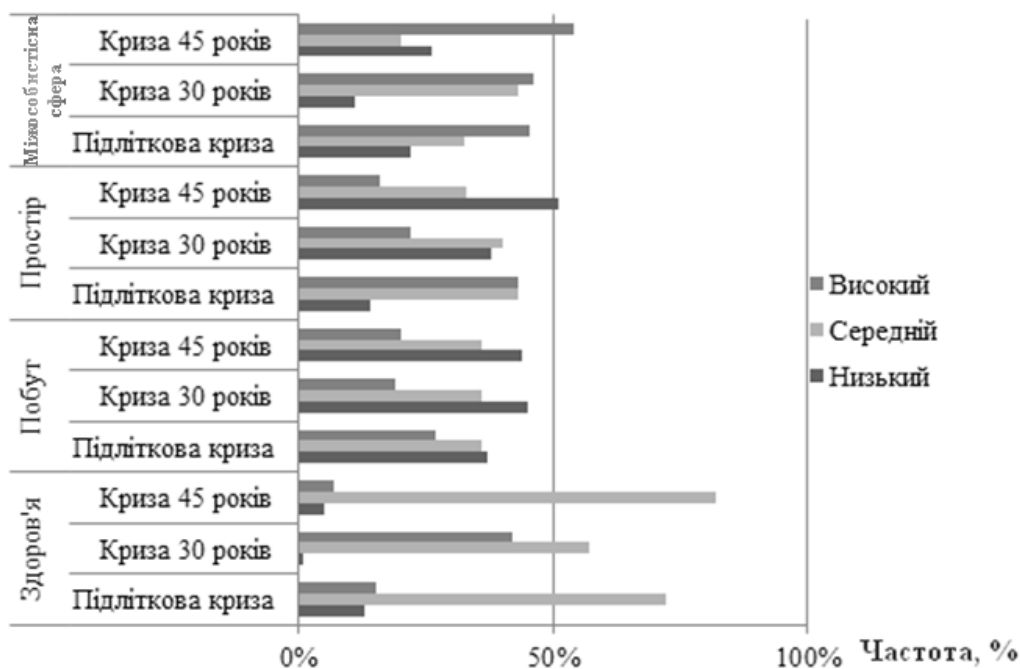

Рис. 2.12. Розподіл досліджуваних за рівнем схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності в кризові періоди онтогенезу

Загалом, домінуючою характеристикою підлітків в період кризи є високий рівень ризику в міжособистісній сфері, у кризі 30 років – високий рівень ризику у міжособистісній сфері (46% вибірки) та у сфері здоров'я (42% вибірки), а в 45 років переважає середній та високий рівень схильності до ризику у міжособистісній (74% вибірки) та побутовій (56% вибірки) сферах життя.

Слід зазначити, що за характером розподілу досліджуваних за рівнем схильності до ризику у сфері здоров'я три вибірки достовірно відрізняються між собою ($\chi^2_{\text{емп}} = 47,35$; $p < 0,0001$). Переважна більшість, досліджувані, які переживають кризу середнього та кризу підліткового віку, проявляють середній рівень ризику у сфері здоров'я (82% та 72% вибірок досліджуваних відповідно), у той час як 30-річних тільки дві третини досліджуваних (57% вибірки) помірно ризикують в цій сфері, а 42% з них мають високий рівень схильності до ризику у сфері здоров'я.

У просторовій сфері у характеристиках розподілу досліджуваних за рівнем схильності до ризику в різні кризові періоди онтогенезу також було

встановлено відмінності ($\chi^2_{\text{Емп}} = 36,77$; $p < 0,0001$). Показники схильності до ризику у просторовій сфері мають негативну вікову динаміку: частина підлітків, які мають високий рівень схильності до просторового ризику є більшою (43% вибірки), порівняно з 30-річними (40% вибірки) та 45-річними (33% вибірки) особами.

Досліджувані на різних кризових періодах онтогенезу не відрізняються між собою за розподілом за рівнем показників схильності до ризику в побутовій сфері ($\chi^2_{\text{Емп}} = 2,33$; $p > 0,05$). Загалом різним віковим групам на кризових періодах онтогенезу властивий низький та середній рівень розвитку схильності до ризику у побутовій сфері: 36% вибірки підлітків, 40% вибірки 30-річних досліджуваних та 38% вибірки 45-річних досліджуваних.

Респонденти відрізняються за характером розподілу показників схильності до ризику в міжособистісній сфері ($\chi^2_{\text{Емп}} = 15,44$; $p < 0,01$). Усі вікові групи досліджуваних представлені переважно середнім та високим рівнем схильності до ризику: більшість підлітків (78% вибірки) та абсолютна більшість досліджуваних у період кризи 30 років (89% вибірки) характеризуються середнім та високим рівнем схильності до ризику у спілкуванні та взаємодії з іншими, а переважна більшість досліджуваних в період кризи середнього віку (54%) характеризується високим рівнем схильності до ризику у міжособистісній сфері. Таким чином, кризові періоди онтогенезу особистості є періодом проявів схильності до ризику у сфері спілкування та взаємодії з іншими.

Отже, для осіб, які переживають кризу підліткового віку, характерними є високі показники схильності до ризику у просторовій сфері, схильності до ризику у сфері здоров'я та міжособистісній. Такі дані загалом свідчать про те, що підлітковий вік відзначається схильністю створювати умови (ситуації), при яких підвищується ймовірність потрапляння в аварійні ситуації (екстремальні види спорту, поїздки на мотоциклі, мопеді, автомобілі, занурення з аквалангом, стрибки з парашутом тощо). Бажаючи самоствердитись чи підвищити власну самооцінку, підлітки створюють ситуації, в яких з'являється азарт,

здійснюються нові організаційні рішення і розширюють контроль над природою. Підліток хоче більше «мати», щоб таким чином довести собі, що він чогось вартий.

У міжособистісній сфері підліткам подобається все незвичайне, вони сумують, коли в їх житті немає ризику, небезпеки, змін. Підлітки прагнуть приймати самостійні рішення, які іноді мають агресивний характер. Криза підліткового віку – це криза емансипації особистості, сутність якої полягає у порушенні заборон та соціальних вимог.

Підвищений ризик у сфері здоров'я під час кризи підліткового віку базується на ризикованих рішеннях. У невизначеній або небезпечній ситуації підлітки загалом віддають перевагу спочатку дослідженню ситуації, що виникла, перш ніж приймати рішення, зв'язані з ризиком здоров'я.

Як відмічалось вище, криза 30 років також характеризується високими показниками схильності до ризику у сфері здоров'я. Досліджувані, які переживають першу кризу дорослості – смислову кризу, схильні створювати ситуації, за яких може бути завдано шкоду особистому здоров'ю, як в короткочасному, так і в довгостроковому тимчасовому періоді (куріння, зловживання алкоголем, вживання продуктів невідомої якості, тощо.). У таких ситуаціях індивід постійно ризикує отримати хронічні захворювання, втратити ресурси здоров'я чи, навіть, втратити життя. У суспільному плані підвищується ризик негативного демографічного відтворення. При цьому індивіди віддаються в руки долі, пов'язуючи з нею появу ризику, і не бачать реальної можливості його контролювати.

Досліджувані, які переживають першу екзистенціальну кризу, яка пояснюється переоцінкою життєвих смислів і завдань діяльності, виявляють кризу у міжособистісній сфері більш виражено, ніж в інші кризові періоди життя людини. 30-річні досліджувані схильні створювати ситуації у стосунках, при яких підвищується ймовірність виникнення конфліктних і небезпечних для життя ситуацій. Прояв високого рівня в даній сфері носить феномен «декласування ризику», де ризик як би переступає соціальні межі,

перетворюючись на фатальну загрозу життєдіяльності індивіда. При цьому у 30-річних людей відбувається розширення власної влади, здійснення нових альтруїстичних дій, спроби емансипації, тобто потреба в самоствердженні та самореалізації. Міжособистісний ризик у цьому віці може проявлятися у ризикованих діях у кар'єрному зростанні, прагненні створити, так звану, авантюрну кар'єру, стрибок у професійному розвитку. З іншого боку, міжособистісний ризик може проявлятися у зміні сімейних та шлюбних стосунків – розлученні, створенні нового шлюбу, народженні дитини, зокрема другої дитини у випадку, коли перша дитина подорослішала, тощо.

Досить високі показники ризику відзначаються у 30-річних досліджуваних у просторовій сфері. Такі індивіди віддають перевагу енергійним видам спорту, а також ситуаціям, яких більшість людей уникає. Життя над прірвою дає особистості у період кризи 30-ти років особливе задоволення і служить для розрядки напруги. Однак така поведінка іноді пригнічує оточуючих, які вважають таких осіб епатажними.

У побутовій сфері 30-річні досліджувані виявляють найбільшу стриманість у проявах ризику. Вони знають про несприятливі наслідки від ризикованих дій у побуті й виявляють помірну обережність. Такі дані можуть бути пояснені тим, що у більшості 30-річних є діти, за якими треба пильнувати і навчаючи їх правилам безпеки, дорослі самі прагнуть їх дотримуватись.

Досліджувані періоду кризи середнього віку мають високі показники у схильності до міжособистісного ризику.

Екзистенційно-рольова криза середнього віку характеризується тим, що особистість у цей час перебуває на зламі соціальних стереотипів, прагне опанувати новими соціальними ролями та зберегти старі. Тому індивіди даної вікової групи проявляють ризик у міжособистісних стосунках: вік близько 45 років відзначається другою хвилею розлучень, змінами у стосунках з близькими людьми.

Загалом в інших сферах життєдіяльності індивіди старшого кризового періоду характеризуються більшою стриманістю та обережністю, що може бути

пояснено їх більшим життєвим досвідом, мудрістю, корекцією життєвих цінностей, смислів.

Більшість представників періоду кризи 45 років (82%) мають середній рівень схильності до ризику у сфері здоров'я. Такі дані свідчать, про те, що об'єктивні проблеми зі здоров'ям, що виникають у цей час можуть одних схилити до звернення до альтернативних способів оздоровлення (нетрадиційна медицина, спортивно-оздоровчі практики тощо), інших – до ретельного, обережного і виваженого медичного обстеження і лікування, побоювання та уникнення радикальних способів оздоровлення.

Наступне емпіричне завдання було спрямоване на дослідження онтогенетичної динаміки схильності до екстремально-ризикової поведінки. З таблиці А 9 видно, що на стабільних періодах онтогенезу схильність до екстремально-ризикової поведінки є нижчою, ніж на кризових.

Встановлено, що підлітки на етапі кризи розвитку відзначаються зростанням показників пошуку гострих відчуттів ($t=18,12$; $p<0,0001$), інтолерантності до одноманітності ($t=13,37$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($t=23,44$; $p<0,0001$) та неадаптивного прагнення до труднощів ($t=3,65$; $p<0,0001$) у порівнянні з досліджуваними юнацького віку на стабільному етапі онтогенезу.

Отже, підлітки на кризовому етапі онтогенезу загалом виявляють більше прагнення до вирішення складних завдань життя, порівняно з юнаками. Вони тяжіють до проявів екстремальної поведінки, не переносять монотонність та прагнуть отримати нові яскраві враження від життя частіше, ніж представники юнацького віку.

Досліджувані в період кризи 30-річного віку характеризуються підвищенням показників пошуку гострих відчуттів ($t=6,90$; $p<0,0001$), інтолерантності до одноманітності ($t=2,97$; $p<0,01$), пошуку нових вражень ($t=20,11$; $p<0,0001$) та неадаптивним прагненням до труднощів ($t=21,83$; $p<0,0001$), порівняно з досліджуваними стабільному етапу ранньої дорослості. Досліджувані на цьому етапі також характеризуються підвищеною схильністю

до екстремально-ризикової поведінки, яка, перш за все, проявляється у пошуку нових вражень. Показники пошуку гострих відчуттів ($t=16,30$; $p<0,0001$), інтолерантності до одноманітності ($t=7,99$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($t=15,04$; $p<0,0001$) та неадаптивного прагнення до труднощів ($t=15,67$; $p<0,0001$) є вищими у досліджуваних в період кризи середнього віку, порівняно з досліджуваними стабільного періоду середньої дорослості. Криза середнього віку є фактором зростання показників схильності до екстремально-ризикової поведінки у досліджуваних, що проявляється, насамперед, у пошуку гострих відчуттів та нових вражень у житті, прагненні створювати та вирішувати складні ситуації діяльності. Виходячи із значень коефіцієнтів, що вказують на міру відмінностей у показниках у порівнюваних вибірках, визначено, що криза дорослості є більш вагомим фактором зростання неадаптивного прагнення до труднощів як характеристики схильності до екстремально-ризикової поведінки.

З рис. 2.13 видно, що показники за композитною оцінкою схильності до екстремально-ризикової поведінки сягають максимуму в період підліткової кризи, на стабільних етапах юності та ранньої дорослості вони зменшуються і знову зростають в період кризи 30-річного віку.

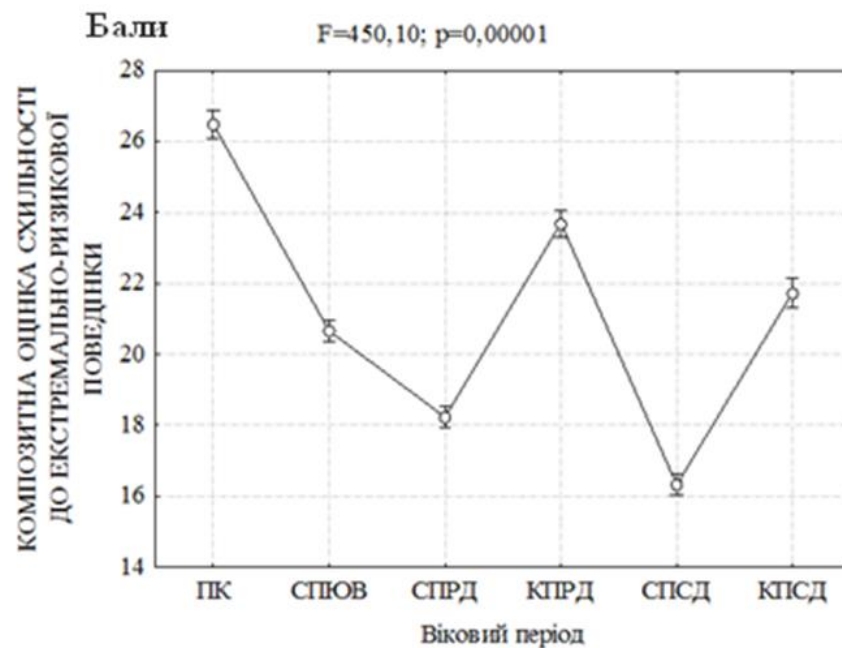

Рис. 2.13. Показники композитної оцінки схильності до екстремально-ризикової поведінки в кризові та стабільні періоди онтогенезу

Найнижчий рівень схильності до екстремально-ризикової поведінки встановлено у досліджуваних на стабільному етапі середньої дорослості, а в період кризи середнього віку зростають до рівня юнаків 16–20 років. Загалом криза підліткового віку є сенситивним періодом розвитку схильності до екстремально-ризикової поведінки, хоча і в періодах криз дорослості актуалізується таке прагнення.

Розглянемо результати дослідження відмінностей у рівнях прояву показників схильності до екстремально-ризикової поведінки на кризових періодах онтогенезу, подані на рис. 2.14.

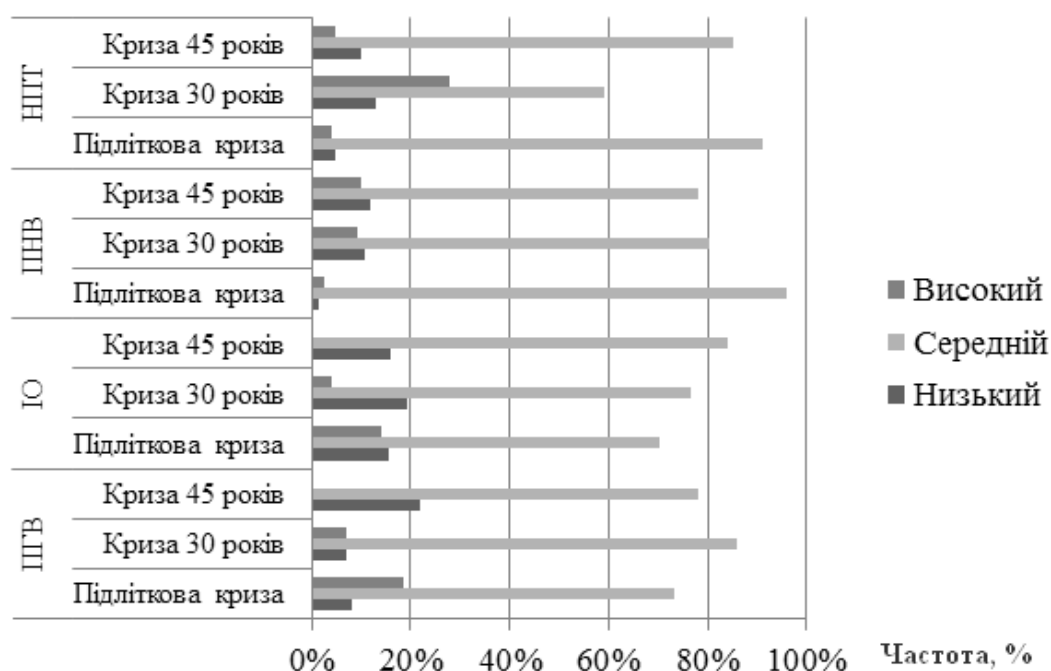

Рис. 2.14. Розподіл досліджуваних за рівнем схильності до екстремально-ризикової поведінки в кризові періоди онтогенезу

Показники пошуку гострих відчуттів за рівнем розвитку відрізняються у вибірках досліджуваних на кризових періодах онтогенезу ($\chi^2_{\text{ем}}=32,53$; $p>0,0001$). Серед досліджуваних у періоді підліткової кризи спостерігається більшість тих, хто проявляє високий та помірний рівень розвитку прагнення до гострих відчуттів у ризиково-екстремальній поведінці. Серед досліджуваних у кризі 30 років переважна більшість характеризується середнім рівнем прагнення до отримання гострих відчуттів, а серед досліджуваних на етапі кризи середнього віку – жодного, хто мав би високий рівень цього показника.

Показники інтолерантності до одноманітного способу життя також подані в різних співвідношеннях за рівнем розвитку у трьох вибірках в кризові періоди онтогенезу ($\chi^2_{\text{Емп}}=19,13$; $p>0,001$). Цей показник здебільшого представлений середнім та низьким рівнем у всіх категорій досліджуваних, однак серед осіб в період кризи середнього віку не було жодного, хто б мав високий рівень інтолерантності до одноманіття. Серед підлітків, навпаки, майже 15% досліджуваних характеризуються високим рівнем інтолерантності до одноманітного способу життєдіяльності, яка характеризує підліткову кризу й супроводжується прагненням позбутись нудьги, у розвагах знайти можливість для самоствердження.

За характером розподілу досліджуваних за рівнем неадаптивного прагнення до труднощів три вибірки за кризовим періодом відрізняються між собою ($\chi^2_{\text{Емп}}=40,79$; $p<0,0001$). Серед підлітків та 45-річних людей найчастіше зустрічаються особи з середнім рівнем неадаптивного прагнення до труднощів. Водночас, неадаптивне прагнення до труднощів більшою мірою притаманне особистості у кризі 30-річчя. Саме цей вік характеризується найнижчим рівнем адаптованості особистості до постійних трансформацій життя, що супроводжується засвоєнням нових обов'язків, розлученням зі свободою юності, життєвими клопатами, високими вимогами суспільства до дорослої зрілої особистості. Прагнення до ризику може бути варіантом копінг-стратегії 30-річної особистості, яка переживає життєву кризу.

За показниками схильності до ризику у сфері пошуку нових вражень у розподілі досліджуваних у різні кризові періоди онтогенезу визначено достовірні відмінності ($\chi^2_{\text{Емп}}=12,91$; $p<0,05$). Майже усі досліджувані на кризових етапах онтогенезу характеризуються перевагою середнього рівня вираженості прагнення до нових вражень. Прагнення підлітків до отримання нових вражень є цілком закономірним і обумовлено фізіологічними особливостями їх розвитку. Пошук нових вражень на кризових періодах дорослості обумовлений переосмисленням життєвого досвіду, прагненням до отримання нових вражень від життя. Підводячи певні підсумки юності та

дорослого життя, вони підводять ризику щодо пережитих подій, отриманих від життя вражень та задоволень і дійшовши думки про те, що їх було замало, прагнуть «поновити», «перезавантажити» життя новими подіями та враженнями (новими знайомствами, подорожами, хобі тощо).

Останнім завданням емпіричного дослідження ризику особистості на кризових та стабільних періодах онтогенезу була деталізація особливостей прояву якісних характеристик схильності до ризику (табл. А 10). Виявлено, що існують статистично значущі відмінності у проявах емоційного, когнітивного, конативного та контрольно-регулятивного компонентів схильності до ризику на стабільних та кризових періодах онтогенезу.

Встановлено, що досліджувані на етапі підліткової кризи характеризуються вищими показниками емоційного ($t=6,77$; $p<0,0001$), когнітивного ($t=2,09$; $p<0,05$), конативного ($t=9,51$, $p<0,0001$) та контрольно-регулятивного ($t=3,34$; $p<0,001$) компонентів схильності до ризику, порівняно з досліджуваними стабільного періоду (юнацький вік). Отже, криза підліткового віку є сенситивним періодом актуалізації схильності до ризику, що може бути обумовлено соціальною ситуацією розвитку та психофізіологічними факторами пубертатного періоду онтогенезу.

Досліджувані в період кризи ранньої дорослості також перевищують досліджуваних на стабільному етапі ранньої дорослості за показниками емоційного ($t=3,74$; $p<0,001$), конативного ($t=2,08$; $p<0,05$) та контрольно-регулятивного ($t=9,09$; $p<0,0001$) компонентів схильності до ризику. Таким чином, криза ранньої дорослості «запускає» психологічні механізми схильності до ризику, що проявляється в емоційному прийнятті ризикових ситуацій, поведінкових проявах ризику і, особливо, у високому рівні здатності до саморегуляції діяльності у ситуаціях ризику.

Досліджувані в період кризи середньої дорослості перевищують досліджуваних на сталому етапі середньої дорослості за показниками емоційного ($t=10,09$; $p<0,0001$), когнітивного ($t=9,34$; $p<0,0001$), конативного ($t=6,83$; $p<0,0001$) та контрольно-регулятивного ($t=2,48$; $p<0,01$) компонентів

схильності до ризику. Виходячи з вище зазначених коефіцієнтів статистики та рівнів значущості можна дійти висновку, що криза середнього віку є більш впливовою щодо актуалізації схильності до ризику, ніж попередні кризи онтогенезу.

На рис. 2.15 графічно подано відмінності у показниках схильності до ризику у досліджуваних у кризових та стабільних періодах онтогенезу.

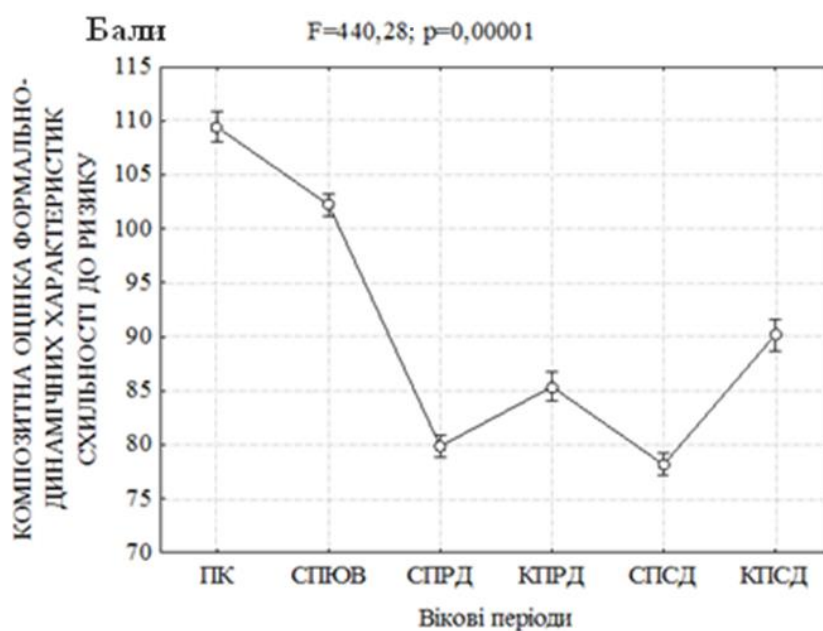

Рис. 2.15. Показники композитної оцінки якісних характеристик схильності до ризику в кризові та стабільні періоди онтогенезу

Підлітки та юнаки загалом перевищують досліджуваних на етапах дорослості за показниками якісних характеристик схильності до ризику. З віком якісні характеристики схильності до ризику згасають, однак в кризові періоди онтогенезу вони актуалізуються. Зростання показників схильності до ризику в період кризи середньої дорослості є більш вираженим, ніж в період кризи ранньої дорослості.

З рис. 2.16 видно, що в період підліткової кризи досліджувані характеризуються переважно високим рівнем прояву емоційного (57% вибірки) та конативного (50% вибірки) компонентів схильності до ризику.

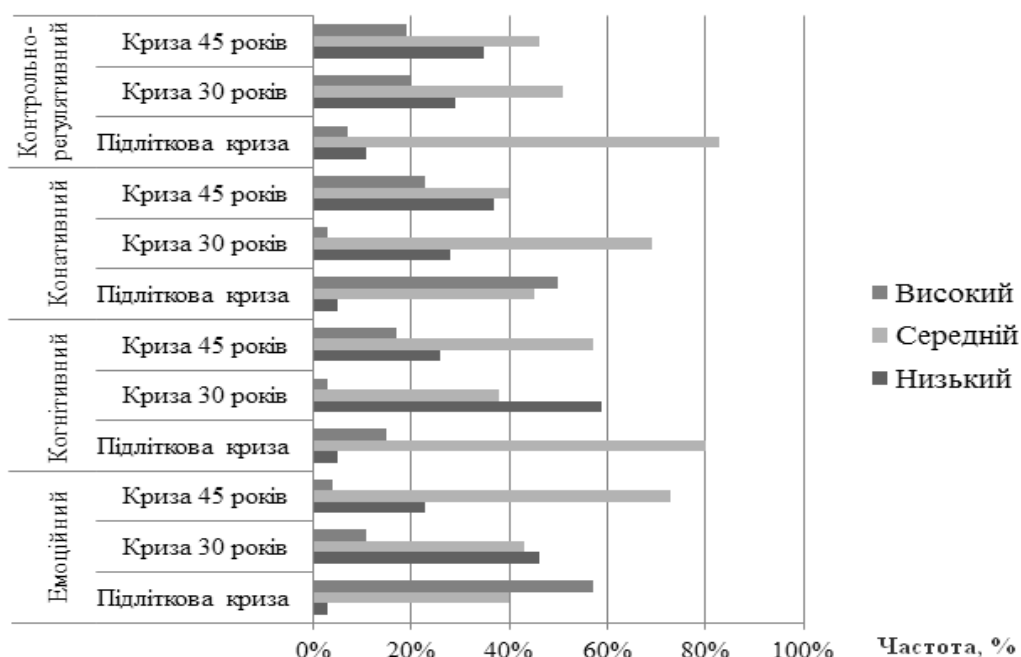

Рис. 2.16. Розподіл досліджуваних за рівнем якісних характеристик схильності до ризику в кризові періоди онтогенезу

Досліджувані в період кризи дорослості мають переважно середній рівень прояву всіх компонентів схильності до ризику. Досліджувані у кризі підліткового віку характеризуються високим та середнім рівнем показників емоційного компоненту схильності до ризику (97% вибірки), у той час як досліджувані у кризах ранньої та середньої дорослості мають переважно середній рівень прояву емоційного компоненту схильності до ризику (відповідно 43% та 73% у вибірках). Підлітків більшою мірою, порівняно з особами, які переживають кризи дорослості, вабить небезпека, їм подобається ризикувати, вони частіше за дорослих роблять вчинки під дією почуттів. Загалом розподіл досліджуваних на трьох кризах онтогенезу за рівнями прояву емоційного компоненту схильності до ризику має достовірні відмінності ($\chi^2_{\text{Емп}} = 120,43$; $p < 0,00001$).

Показники когнітивного компоненту схильності до ризику також відрізняються у досліджуваних різних кризових періодів онтогенезу ($\chi^2_{\text{Емп}} = 71,54$; $p < 0,0001$). Особи у підлітковій кризі, а також у кризі 45 років є властивим, переважно, середній його рівень вираженості (відповідно 80% та

57% у вибірках). Ці досліджувані є в міру довірливими, іноді можуть покластись на вдачу та сприятливі обставини, подекуди можуть необмірковано ризикнути. Досліджувані під час кризи 30 років характеризуються переважно низьким рівнем когнітивного компоненту схильності до ризику (59% вибірки). Конативний компонент схильності до ризику у підлітків також виражений на вищому рівні у порівнянні з дорослими: 95% підлітків мають високий та середній рівень поведінкових проявів схильності до ризику, у той час як 30-річні досліджувані мають середній та високий рівень цього показника у 71% випадків, а у кризі середньої дорослості – у 63%. Відмінності у розподілі досліджуваних за конативним показником також статистично значущі ($\chi^2_{\text{Емп}} = 76,64$; $p < 0,0001$). Підлітки більшою мірою схильні проявляти ознаки ризикової поведінки, ніж досліджувані в кризові періоди дорослості. Розподіл контрольно-регулятивного компоненту схильності до ризику також має відмінності на різних кризових періодах онтогенезу ($\chi^2_{\text{Емп}} = 32,64$; $p < 0,0001$): ризикова поведінка як спосіб копіngu та самоконтролю частіше застосовується підлітками (90% вибірки підлітків мають середній та високий рівень контрольно-регулятивного компоненту схильності до ризику), у той час як у досліджуваних на етапі кризи 30 років та 45 років переважає низький та середній рівень (відповідно 70% та 81%). Отже, високий рівень якісних характеристик схильності до ризику ілюструє, в першу чергу, кризу підліткового віку.

Висновки до другого розділу

1. Циклічна структурно-процесуальна модель ризику особистості відображує реальний цикл існування особистості в ситуації ризику, який дає можливість продемонструвати міру активності особистості як суб'єкта поведінки в ситуаціях ризику. Процес проходження особистості через етапи розгортання ситуації ризику структурований із урахуванням надбань психології прийняття рішень, психології вчинку, психології рефлексії та психології особистості. Виділені в моделі психологічні основи ризику особистості, а саме його ядро (схильність та готовність до ризику, суб'єктивна оцінка ситуації як небезпечної/невизначеної) й психологічні чинники визначають не тільки дослідницький, але і розвивальний потенціал запропонованої циклічної структурно-процесуальної моделі ризику особистості.

2. Комплекс методів дослідження ризику особистості та його психологічних чинників має містити методики, спрямовані на визначення суб'єктивної оцінки ситуації невизначеності та небезпеки, симптомокомплексу імпульсивності-раціональності, а також особливостей схильності та готовності до ризику, особливості прийняття рішень та рефлексії поведінки. Когнітивний блок психодіагностики враховує дослідження когніцій, пов'язаних з ризиком, а також креативності і когнітивних стилів, що обумовлюють становлення ризику особистості. Мотиваційно-регулятивний психодіагностичний блок спрямований на виявлення особливостей життестійкості, мотивації та вольової регуляції як чинників ризику особистості. Конативний психодіагностичний блок спрямований на вивчення, в першу чергу, копінг-стратегій, а також агресивних проявів поведінки і поведінкових стратегій вирішення конфліктів. Афективний – виступають особистісна та ситуативна тривожність, а також психоемоційні стани у ситуаціях невизначеності та небезпеки.

3. Загалом ризик особистості характеризується певною віковою динамікою. У підлітковому віці показники суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених є найнижчими, проте з віком обережність та

суб'єктивне сприйняття ситуацій як небезпечних та невизначених зростає. Показники змістовних та якісних характеристик схильності до ризику також характеризуються вищим рівнем у підлітковому віці у порівнянні з дорослістю, а у пізній дорослості – найнижчим рівнем. Втім зазначена динаміка є справедливою лише для сталих етапів онтогенезу, в той час кризові періоди дорослості (близько 30 та 45 років) за більшістю показників ризику особистості відповідають високому рівню, так само як і у підлітків.

4. Ризик особистості в кризові періоди онтогенезу (15, 30 та 45 років) є більш вираженим, порівняно з стабільними етапами розвитку особистості. На етапі кризи підліткового віку ситуації невизначеності та небезпеки усвідомлюються меншою мірою, порівняно з юнацьким та дорослим віком. Досліджувані в період підліткової кризи мають наступні характеристики: імпульсивність та помірну готовність до ризику, підвищену схильність до екстремально-ризикової поведінки, що виявляється у прагненні до нових вражень та інтолерантності до одноманітного способу життя, високі показники схильності до ризику у просторовій та міжособистісній сферах, досить високі показники схильності до ризику у сфері здоров'я. За якісними характеристиками підлітки відрізняються високою мірою розвитку емоційного та поведінкового компонентів схильності до ризику. Досліджувані в період кризи ранньої дорослості (30 років) характеризуються помірним рівнем суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних, мають високу готовність до ризику, а також високу міру прояву схильності до екстремально-ризикової поведінки, що виражається у надмірному прагненні до вирішення складних ситуацій життя. Криза 30 років характеризується найвищими показниками змістовних характеристик схильності до ризику у таких сферах, як здоров'я, що може розкриватись у шкідливих звичках та способі життєдіяльності досліджуваних цього вікового періоду, а також у міжособистісній сфері, що обумовлює трансформації у стосунках з іншими. Серед якісних характеристик схильності до ризику найбільшою мірою проявляються контрольно-регулятивні особливості.

Особи в період кризи середнього віку досить виважено та обережно ставляться до ситуацій невизначеності та небезпеки. Схильність до екстремально-ризикової поведінки в них виражена менше, порівняно з ранніми етапами онтогенезу і проявляється переважно у пошуку нових вражень. Криза середньої дорослості характеризується найвищими показниками ризику у сфері здоров'я та спілкування, що позначається на тому, що особистість прагне вирішити проблеми власного фізичного самопочуття, крім того, перебуваючи на зламі соціальних стереотипів, прагне опанувати новими ролями та зберегти старі. Досліджуванам в період кризи 45 років більшою мірою властиві когнітивні особливості схильності до ризику.

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях: [60, 82, 89, 91, 102, 104, 109, 110, 112].

У другому розділі здійснені посилання на літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [1, 8, 9, 16, 22, 29, 32, 40, 41, 42, 59, 110, 116, 127, 136, 143, 147, 149, 155, 166, 168, 176, 187, 189, 191, 196, 200, 205, 206, 211, 213, 214, 216, 220, 222, 223, 224, 226, 225, 227, 235, 245, 246, 253, 258, 259, 262, 265, 272, 273, 275, 279, 295, 285, 291, 310, 312, 322, 323, 324, 326, 331, 339, 342, 347, 349, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 365, 367, 369, 370, 385, 386, 387, 398, 401, 405, 406, 409, 416, 419, 420, 423, 424, 425, 429, 431, 435, 439, 440, 445, 447, 455, 463, 466, 470, 473, 477, 483, 489, 493, 505, 506, 508, 520, 532, 533, 534, 542].

РОЗДІЛ 3.

ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ПІДЛІТКОВОЇ КРИЗИ

3.1. Структурно-процесуальні особливості ризику особистості в період кризи підліткового віку

3.1.1. Факторна структура ризику особистості в періоді кризи підліткового віку.

Для визначення емпіричної психологічної структури ризику особистості звернемося до кореляційного аналізу як статистичної процедури, що передуює факторному аналізу. Результати кореляційного аналізу основних показників ризику особистості подано на рисунках 3.1 та 3.2.

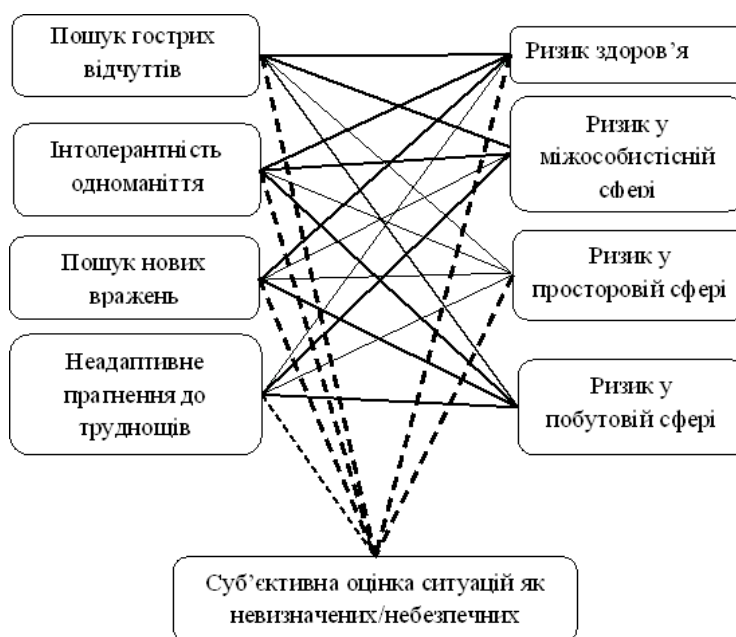

Рис. 3.1. Кореляційні взаємозв'язки між показниками схильності до екстремально-ризикової поведінки й схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності та суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних (підліткова криза)

Примітки. Тут і в межах даного розділу:

———— додатний зв'язок; - - - - - від'ємний зв'язок.

Встановлено додатні зв'язки між показниками пошуку гострих відчуттів та схильністю до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,23$; $p<0,001$), у міжособистісній сфері ($r_{x,y}=0,41$; $p<0,001$), у просторовій сфері ($r_{x,y}=0,15$; $p<0,05$) та побутовій сфері ($r_{x,y}=0,49$; $p<0,001$), а також від'ємні взаємозв'язки з суб'єктивною оцінкою ситуацій як невизначених і небезпечних ($r_{x,y}=-0,25$, $p<0,001$). Пошук гострих відчуттів у підлітковому віці взаємообумовлений прагненням ризикувати у стосунках з іншими, в активному дозвіллі та у побутових справах. Ті підлітки, які прагнуть гострих відчуттів, як правило, низько оцінюють ситуації небезпеки, перебільшують оцінку ймовірності успіху вирішення та розв'язання ситуацій ризику. Існують взаємозв'язки між показниками інтолерантності до одноманіття та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,42$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,20$; $p<0,001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,29$; $p<0,001$) та просторовій сфері ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,05$), суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених і небезпечних ($r_{x,y}=-0,25$; $p<0,001$).

Усі сфери активної діяльності підлітка, що пов'язані з ризиком, мають спільну психологічну природу, яка полягає в інтолерантності до одноманітних буденних справ. Підліток прагне до урізноманітнення життя, що проявляється у його схильності до ризику у сферах здоров'я, побуту, міжособистісного спілкування та простору. В свою чергу, схильність до ризику в різних сферах життєдіяльності також може запускати різного роду нетерпимість до одноманітності. Підлітки, нетерпимі до монотонії у справах повсякденного життя, як правило, недооцінюють наслідки можливості ситуацій ризику.

Встановлено взаємозв'язки між показниками пошуку нових вражень та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,22$; $p<0,001$), побуту ($r_{x,y}=0,26$; $p<0,001$), простору ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,001$) та міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,18$; $p<0,05$), а також з показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених і небезпечних ($r_{x,y}=-0,26$; $p<0,001$). Підлітковий вік характеризується прагненням до нових вражень, що пов'язано з виникненням почуття дорослості, і може обумовлювати схильність до ризику в різних сферах життєдіяльності. Прагнення до нових вражень, ситуацій ризику у житті підлітка

може обумовлювати суб'єктивне сприйняття цих ситуацій як незагрозливих. Отримано взаємозв'язки між показниками неадаптивного прагнення до труднощів та схильністю до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,001$), побуту ($r_{x,y}=0,40$; $p<0,001$), простору ($r_{x,y}=0,16$; $p<0,05$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,28$; $p<0,001$), з показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених і небезпечних ($r_{x,y}=-0,18$; $p<0,001$). Неадаптивне прагнення до труднощів як ознака схильності до екстремальної поведінки також можна вважати характеристикою підліткового віку. Підлітки прагнуть ставити перед собою нереалістичні завдання, що може бути пов'язано з боротьбою за незалежність, протестування проти поводження з ними як з маленькими і недостатньо стабільним рівнем домагань як характеристиками самосвідомості, яка якісно змінюється у підлітковому віці. Така тенденція може бути пов'язана і зі схильністю підлітка до ризику у сфері здоров'я, що обумовлює прийняття ним виклику з боку інших («а чи «слабо» випити (викурити) стільки, скільки хтось із дорослих?»). У сфері побуту, просторовій сфері та міжособистісному спілкуванні ситуація ризику може бути подібною: підліток йде на ризик, ставлячи собі нереалістичні стандарти активності. Спрямованість підлітка на складні випробування може обумовлювати суб'єктивну оцінку ним ситуацій як безпечних і визначених неризикованих.

Встановлено взаємозв'язки між показниками конативного компоненту схильності до ризику та пошуку нових вражень ($r_{x,y}=0,16$; $p<0,05$), інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,01$), раціональності ($r_{x,y}=-0,18$; $p<0,01$) (рис. 3.2). Конативний компонент схильності до ризику, що репрезентує схильність до ризику, передбачає високу міру прагнень до нових вражень, інтолерантність до одноманітності та ірраціональність вчинків, що загалом відповідає картині підліткової кризи.

Існують взаємозв'язки між показниками емоційного компоненту схильності до ризику та інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=0,23$; $p<0,001$), схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,39$; $p<0,001$) та у просторовій сфері ($r_{x,y}=0,29$; $p<0,001$). Емоційний компонент схильності до ризику як

інтерес та пошук нових вражень у ситуаціях ризику передбачає заперечення буденного та одноманітного, прагнення до експериментів у сфері здоров'я (з алкоголем та наркотиками, дієтами та спортом), а також до надмірної просторової активності.

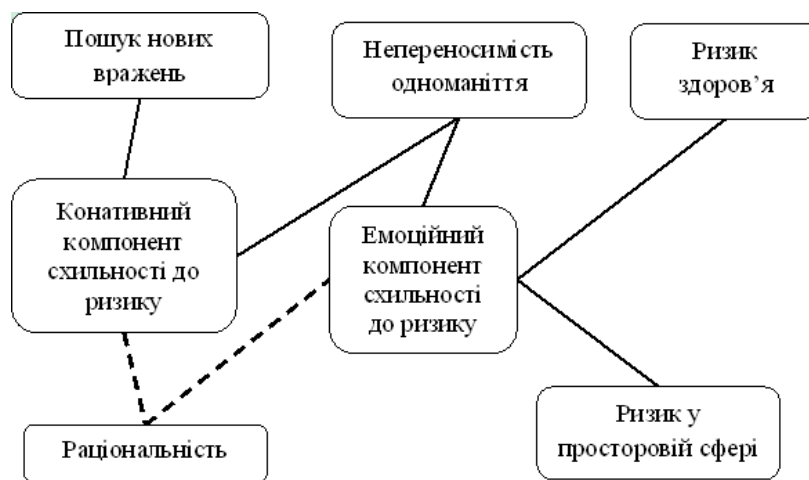

Рис. 3.2. Кореляційний взаємозв'язок схильності до екстремально-ризикової поведінки, якісних показників схильності до ризику, раціональності та схильності до ризику у різних сферах діяльності (підліткова криза)

Розглянемо факторну структуру ризику особистості у період підліткової кризи, подану (табл. Б 1). Виділені фактори мають власні значення більше одиниці та пояснюють понад 61% дисперсії. До кожного фактору увійшли показники з різним факторним навантаженням і показниками кореляції не менш 0,5 і не більш $-0,5$. Перший фактор отримав назву «*Ризик в активній діяльності*» (15,45% сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,317), до нього увійшли такі компоненти: ризик у сфері здоров'я (0,758), емоційний компонент схильності до ризику (0,715), ризик у просторовій сфері (0,701), раціональність ($-0,526$). Даний фактор демонструє зв'язок таких видів схильності до ризику, як ризик у сферах здоров'я та просторовій сфері, що свідчить про схильність до ризикової поведінки в активних видах діяльності у підлітковому віці. Активні і навіть екстремальні види спорту та дозвілля у підлітків супроводжуються бурхливими емоційними реакціями, почуттями захоплення, радості, азарту і мають ірраціональний характер. Другий фактор

отримав назву «*Ірраціональне прагнення до труднощів*» (13,61% сумарної дисперсії, факторна вага 2,041). До нього увійшли такі компоненти: готовність до ризику (-0,808), неадаптивне прагнення до труднощів (0,759). Зміст даного фактору розкривається у поєднанні низької готовності до ризику (тобто відсутності раціональної сміливості) та неадаптивного прагнення до труднощів. До третього фактору під назвою «*Комунікативний ризик*» (14,9% сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,99) увійшли наступні компоненти: ризик у міжособистісному спілкуванні (0,754), пошук гострих відчуттів (0,746), інтолерантність до одноманіття (0,614), ризик у сфері побуту (0,552). Даний фактор описує прагнення особистості до гострих відчуттів у спілкуванні, активного соціального життя, небезпечних побутових експериментів. Підліток, щоб справити враження на друзів, готовий на порушення техніки безпеки у приміщенні, пошкоджені побутових об'єктів тощо. Четвертий фактор має назву «*Когнітивний азарт*» (9,1% сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,27) та містить когнітивний компонент схильності до ризику (0,821), пошук нових вражень (0,560), суб'єктивну оцінку ситуацій як невизначених/небезпечних (-0,605). Цей фактор описує зв'язок між переконаністю у необхідності ризикувати з прагненням до новизни та свіжих вражень у житті підлітка. П'ятий фактор «*Ризик як саморегуляція в діяльності*» (7,48% сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,123) містить контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику (0,761) та конативний компонент схильності до ризику (0,543). Фактор розкриває зв'язок між поведінковими проявами ризику та вибором ризику як контролюючого фактору саморегуляції поведінки підлітка.

Таким чином, структура ризику особистості у період кризи підліткового віку має наступні характеристики: схильність до ризику переважно в активних видах діяльності, зокрема спорті та дозвіллі; низький рівень готовності до ризику в екстремальних ситуаціях, які вимагають сміливості та відваги, у поєднанні з неадекватним прагненням до труднощів; тягою до гострих відчуттів у спілкуванні та міжособистісних контактах; підліткова переконаність

у необхідності ризикувати на тлі прагнення до новизни та свіжих вражень; використання ризику як моделі асертивної поведінки.

3.1.2. Типологія ризику особистості в період підліткової кризи.

Для визначення типології ризику особистості у період підліткової кризи нами було проведено процедуру кластерного аналізу методом К-середніх для показників самооцінки схильності до екстремально-ризикової поведінки. Результати аналізу наведено на рис. 3.3.

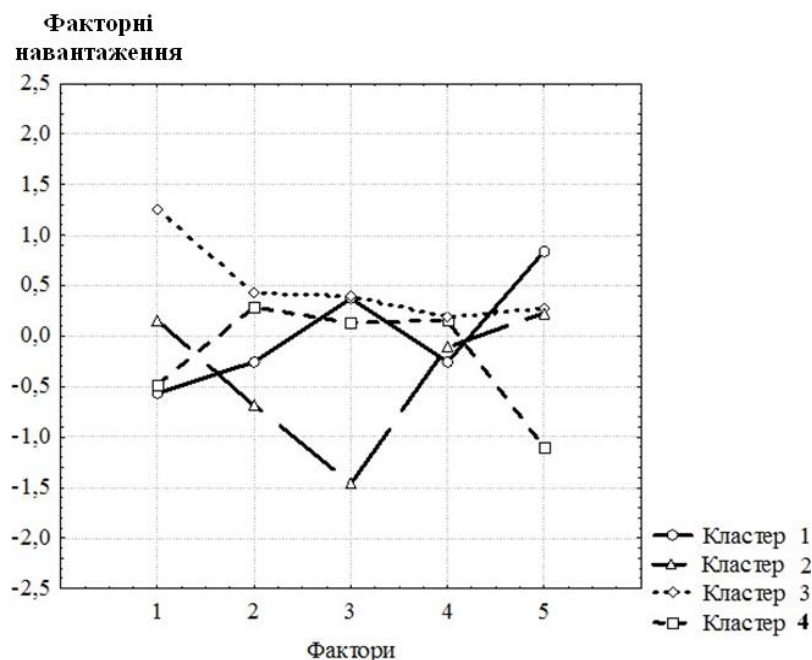

Рис. 3.3. Типологія ризику особистості у період підліткової кризи

Примітки. Тут і в межах даного розділу: 1 – фактор «Ризик в активній діяльності»; 2 – «Ірраціональне прагнення до труднощів»; 3 – «Комунікативний ризик»; 4 – «Когнітивний азарт»; 5 – «Ризик як саморегуляція в діяльності»; кластер 1 – «Високоризикований у спілкуванні»; кластер 2 – «Високоризикований у діяльності»; кластер 3 – «Високоризикований»; кластер 4 – «Помірноризикований».

Кластер 1 – низькі показники значень за факторами «Ризик в активній діяльності», «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Когнітивний азарт» і високі показники за факторами «Комунікативний ризик» і «Ризик як саморегуляція в діяльності» – тип «Високоризикований у спілкуванні».

Кластер 2 – середні значення за показниками факторів «Ризик в активній діяльності» та «Ризик як саморегуляція в діяльності», низькі показники за факторами «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Комунікативний ризик», «Когнітивний азарт» – тип *«Високоризикований у діяльності»*.

Кластер 3 – високі показники за всіма факторами – тип *«Високоризикований»*. Кластер 4 – низькі показники значень за фактором «Ризик в активній діяльності», середні показники за факторами «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Когнітивний азарт», «Комунікативний ризик» і «Ризик як саморегуляція в діяльності» – тип *«Помірноризикований»*.

Аналізуючи характеристики утворених кластерів слід відзначити, що найбільш поширений з них є тип *«Високоризикований»* (44% вибірки), обумовлений високими показниками значень за усіма факторами. Поведінці підлітка, який характеризується високою схильністю до ризику, властиве надмірне прагнення до труднощів, які вони собі самі знаходять та вигадують. Такі підлітки навмисно шукають ситуації ризику, переважно у міжособистісному спілкуванні з однолітками, драматизують наслідки таких ситуацій, приймають їх «близько до серця». Підлітки цього типу прагнуть гострих відчуттів та не переносять одноманітність у способі їх життя, тому їм потрібні нові друзі, нові розваги та іграшки, щоб почувати себе відносно комфортно хоча б деякий час. Нові обставини та ситуації дають їм нові враження, однак такий ризик часто буває невиправданим.

24% досліджуваних відносяться до типу *«Високоризикований у діяльності»*, його назва обумовлена тим, що у них виявляються середні та високі значення за факторами «Ризик в активній діяльності» та «Ризик як саморегуляція діяльності». Підлітки визначеного типу використовують ризик як засіб саморегуляції. Через ризик вони самостверджуються, досягають результатів у значущій для них діяльності. Схильність до ризику проявляється переважно в необережному ставленні до свого здоров'я, зокрема під час занять спортом та подорожей, емоційних й імпульсивних реакціях на навколишні подразники у ситуаціях ризику.

Тип «Високоризикований у спілкуванні» є притаманним 19% досліджуваних вибірки, його назва обумовлена тим, що у групі виявляються високі значення за факторами «Комунікативний ризик» і «Ризик як саморегуляція діяльності».

Таке поєднання може свідчити про використання ризику у спілкуванні з однолітками як засобу самоствердження. 13% вибірки досліджуваних відносяться до типу «Помірноризикований», його назва обумовлена тим, що виявляються середні значення за усіма факторами.

Таким чином, ризик особистості в період підліткової кризи подано 4 типами, серед яких лише один, що обіймає найменшу кількість підлітків, відповідає помірному рівню ризику особистості. Інші три – є варіаціями високого ризику особистості.

Ще раз зазначимо, що особистості в період підліткової кризи загалом не є властивим низький ризик.

Найбільш виважені та раціональні підлітки характеризуються помірними показниками ризику особистості. Високий ризик особистості в період кризи підліткового віку розкривається у трьох типах, один з яких – «Високоризикований» – є абсолютним проявом всіх факторів високого ризику особистості, а два інші – «Високоризикований у спілкуванні» та «Високоризикований у діяльності» відзначаються низькою мірою суб'єктивної оцінки ситуацій небезпеки та невизначеності, обумовленої високою схильністю та готовністю до ризику, однак ризик особистості в них має два різні вектори прояву: у першому випадку ризик орієнтований на міжособистісне спілкування з дорослими та однолітками, у другому – на активну діяльність.

Аналізуючи психологічні особливості ризику особистості в період кризи підліткового віку, зокрема отримані нами дані про відсутність низького ризику особистості серед підлітків та існування трьох з чотирьох типів, що характеризуються тими чи іншими проявами високого ризику особистості, можна з впевненістю стверджувати, що криза підліткового віку є сенситивним періодом для становлення високого ризику особистості.

3.1.3. Прийняття рішення у ситуаціях ризику та рефлексія його наслідків в період кризи підліткового віку.

На даному етапі нами було вивчено, яка специфіка ризику особистості у період підліткової кризи реалізується у ситуаціях невизначеності та небезпеки, починаючи з прийняття рішення щодо здійснення ризикового вчинку чи відмови від такого. З цією метою знаходилися та аналізувались взаємозв'язки між компонентами, психологічними основами ризику особистості та психологічними особливостями прийняття рішень.

У таблиці 3.1 подано матрицю достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками факторів ризику особистості та особливостями прийняття рішень.

Таблиця 3.1

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками прийняття рішення та факторів ризику особистості в період підліткової кризи

Шкали прийняття рішення	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Пильність	-	-	-	-0,23***	-
Уникнення	-	0,12*	-	0,34****	0,14*
Прокрастинація	-	-	-	0,31****	-
Надпильність	0,22***	-	-	0,38****	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

«Ризик в активній діяльності», представлений ризиком у сфері здоров'я, емоційним компонентом схильності до ризику, ризиком у просторовій сфері та імпульсивністю, характеризується надпильністю у прийнятті рішення, що характеризується надмірною швидкістю та імпульсивністю у прийнятті рішення, прагненням швидко прийняти таке рішення, що позбавить подальших труднощів у розмірковуванні та емоційному переживанні через нього.

«Ірраціональне прагнення до труднощів» позитивно пов'язане з уникненням. Отже, низька готовність до ризику поряд із неадаптивним прагненням до труднощів у процесі прийняття рішення актуалізують прагнення уникнути відповідальності, перекласти її на інших, відмовитись, при можливості, від прийняття рішення.

«Когнітивний азарт» як фактор ризику особистості в період підліткової кризи, в якому домінує когнітивний компонент схильності до ризику і який проявляється в пошуці нових вражень, низькій суб'єктивній оцінці ситуацій як невизначених/небезпечних, позитивно корелює з надпильністю у прийнятті рішень. Крім того, уявлення про ризик як необхідний та доцільний пов'язаний з уникненням відповідальності за прийняття рішення, прагненням відмовитись від прийняття рішення або відкласти його на невизначений термін. Отже, когнітивне усвідомлення ризику та відповідних ситуацій властиве особам, які приймають рішення дуже швидко, імпульсивно, нехтуючи розглядом усіх можливих альтернатив, що може супроводжуватись подальшою раціоналізацією та виправданням необдуманого вибору, сильними емоційними переживаннями з приводу прийнятого рішення, прийняттям такого рішення, яке на перший погляд гарантує ілюзорне позбавлення від проблеми, однак насправді може мати негативні наслідки.

Фактор «Ризик як саморегуляція в діяльності» проявляється у саморегуляції поведінки, передбачає схильність до уникнення прийняття рішення. Отже, зі зростанням ризику особистості в період підліткової кризи, процес прийняття нею рішення ускладнюється тим, що особистість вагається у виборі альтернатив, більшою мірою емоційно залучається до процесу прийняття рішення, меншою мірою здатна раціонально підійти до вибору, відкладає прийняття рішення або уникає відповідальності за вибір.

У таблиці 3.2 показано відмінності прояву особливостей прийняття рішення у осіб підліткового віку з різними типами ризику особистості. Значущість відмінностей між чотирма групами встановлена на рівні $p < 0,0001$.

За результатами попарного порівняння досліджувані типу «Високоризиковані у спілкуванні» характеризуються вищими показниками уникнення ($t_{1-2}=5,68$, $p<0,0001$; $t_{1-3}=4,28$, $p<0,0001$; $t_{1-4}=14,61$, $p<0,0001$), а відтак вони більшою мірою прагнуть уникнути самостійного прийняття рішення, перекладають відповідальності на інших за вирішення проблеми.

Таблиця 3.2

Показники прийняття рішення у осіб з різними типами ризику особистості в період підліткової кризи

Шкали прийняття рішення	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	1	2	3	4	
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Пильність	9,68 $\pm$ 2,25	9,00 $\pm$ 2,64	8,07 $\pm$ 1,53	12,05 $\pm$ 2,34	62,74
Уникнення	12,85 $\pm$ 1,90	10,68 $\pm$ 1,85	11,69 $\pm$ 1,68	8,47 $\pm$ 1,59	85,15
Прокрастинація	11,40 $\pm$ 1,68	10,83 $\pm$ 2,17	11,09 $\pm$ 1,76	6,95 $\pm$ 2,01	97,46
Надпильність	11,98 $\pm$ 1,74	11,85 $\pm$ 1,84	12,13 $\pm$ 1,85	7,58 $\pm$ 1,44	127,14

Примітки. Тут і в межах даного розділу: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера.

Високоризиковані у діяльності мають нижчі показники уникнення порівняно з високоризикованими у спілкуванні та високоризикованими (відповідно $t_{2-1}=-5,68$; $p<0,0001$; $t_{2-3}=-3,29$; $p<0,0001$), однак за цим показником вони перевищують помірноризикованих ($t_{2-4}=6,77$; $p<0,0001$).

Особи типу «Високоризикований» мають найвищі показники надпильності порівняно з помірноризикованими ($t_{3-4}=18,54$; $p<0,0001$). Отже, їм властива імпульсивність у прийнятті рішення, невпевненість у правильності прийнятого рішення, емоційне збудження з цього приводу. Більш ефективно поведуть себе у процесі розгляду альтернативних варіантів вирішення проблеми, більш емоційно залучаються до проблем, які потребують системного розгляду всіх існуючих варіантів їх розв'язання помірноризиковані підлітки,

ніж інші три типи ризику особистості ($t_{4-1}=5,96$; $p<0,0001$; $t_{4-2}=6,44$; $p<0,0001$ і $t_{4-3}=15,04$; $p<0,0001$). Вони також мають найнижчі показники прокрастинації у прийнятті рішення порівняно з іншими типами ($t_{4-1}=-13,67$; $p<0,0001$; $t_{4-2}=-9,68$; $p<0,0001$ і $t_{4-3}=15,70$; $p<0,0001$).

Отже, тип «Високоризикований у спілкуванні» характеризується переважно стратегією уникнення прийняття рішення, що позначається нестачею відповідальності за власні рішення й вчинки, що визначається у проявах високого ризику у спілкуванні (схильності до пліток, маніпуляцій, шантажу, міжособистісних конфліктів, випадкових знайомств та товаришувань з людьми, що не викликають довіри) і є проявом деструктивного самоствердження у групі однолітків. Такі підлітки нездатні прямо вирішувати конфлікти у групі та самостверджуватись у продуктивній діяльності (спорті, навчанні, творчих досягненнях тощо), що забезпечується вольовими якостями хоробрості, наполегливості, рішучості. Саме тому вони частіше за інших уникають прийняття важливих рішень.

Тип «Високоризикований у діяльності» характеризується високими показниками надпильності, тобто високою імпульсивністю у прийнятті рішень, що пояснюється перевагою емоційних та імпульсивних реакцій щодо навколишніх подразників у ситуаціях ризику. Тенденції надпильності властиві також високоризикованим підліткам, в яких виваженість та раціональність у прийнятті рішення є навіть нижчою, порівняно з високоризикованими у діяльності. Такі дані пояснюються тим, що висока схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності, які властиві високоризикованим підліткам передбачає високу імпульсивність у прийнятті рішення, нездатність виважено вибирати, відкладання прийняття рішення або уникнення вибору.

Підліткам типу «Помірноризикований» властива пильність у прийнятті рішення, що характеризує їх здатність обирати найбільш оптимальне вирішення у ситуації невизначеності, розглядати всі альтернативи, оцінювати наслідки рішень, не відкладати процес прийняття рішення та не переносити відповідальність за власне рішення на інших. Така висока виваженість,

раціональність та відповідальність цих підлітків пояснюється тим, що вони є більш обережними, менш схильними до ризику, а відтак і більш раціональними та менш імпульсивними, що обумовлює їх розсудливість та послідовність дій у процесі прийняття рішення.

Характеристики рефлексивних процесів особистості, які дозволяють оцінити наслідки ризикових вчинків, врахувати досвід рефлексивної поведінки в оцінці наступної ситуації ризику, пов'язані у підлітків з ризиком особистості (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків
між показниками рефлексії та факторів ризику особистості
у період підліткової кризи**

Шкали рефлексії	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Системна рефлексія	-	-0,12*	-	-0,26***	-
Інтроспекція	-		-	0,36****	-
Квазірефлексія	-	0,23***	0,14*	0,43****	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів» додатно взаємопов'язаний з квазірефлексією та від'ємно – з системною рефлексією. Отже, низька готовність до ризику поряд із неадаптивним прагнення до труднощів у процесі рефлексії прийнятого рішення та вчинку актуалізуються в перемикання уваги з початкової проблеми на інші справи та думки, які потребують меншої самодетермінації поведінки та навичок продуктивної рефлексії. А це блокує здатність до відслідковування причинно-наслідкових закономірностей виникнення ситуації ризику та її результату.

В основі фактору «Комунікативний ризик» лежить прагнення до гострих відчуттів у спілкуванні, активного соціального життя, що виявилось пов'язаним з квазірефлексією, тобто перенесенням фокусу уваги з проблеми та її наслідків на інші питання і справи.

«Когнітивний азарт» як фактор ризику особистості в період підліткової кризи характеризується когнітивним компонентом схильності до ризику, пошуком нових вражень, низькою суб'єктивною оцінкою ситуацій як невизначених/небезпечних, додатно корелює з квазірефлексією й інтроспекцією та від'ємно – зі здатністю до системної рефлексії. Високе усвідомлення ризику властиве досліджуваним, які адекватно відрефлексовують як наслідки ситуації ризику, так і власний психічний стан.

З таблиці 3.4 видно, що значущість достовірних відмінностей між чотирма групами за шкалами рефлексії встановлена на рівні $p < 0,0001$.

Таблиця 3.4

**Показники рефлексії у осіб з різними типами ризику особистості
в період кризи підліткового віку**

Шкали рефлексії	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Системна рефлексія	30,92±3,48	28,56±3,93	29,32±4,18	37,16±4,74	66,30
Інтроспекція	25,68±3,43	30,05±2,89	28,61±4,21	19,42±3,18	120,55
Квазірефлексія	29,08±2,81	24,85±2,80	30,82±3,24	17,63±3,05	322,17

Так, високоризиковані у діяльності мають найвищі показники інтроспекції, причому рівень даного типу рефлексії в них є вищим за середній, порівняно з трьома іншими ($t_{2-1}=6,67$, $p < 0,0001$; $t_{2-3}=2,04$, $p < 0,05$ і $t_{2-4}=17,79$, $p < 0,0001$). Отже, він характеризується схильністю до самокопання під час

оцінки ситуації та власних дій у ній, орієнтацією на власні емоції та почуття, а не на об'єктивну оцінку наслідків власної поведінки.

Помірноризикованим більшою мірою властиві системна рефлексія як здатність до самодистанціювання, можливості подивитись на себе збоку, адекватно оцінити наслідки своїх вчинків у ситуації ризику, порівняно з трьома іншими ($t_{4-1}=8,53$, $p<0,0001$; $t_{4-2}=9,91$, $p<0,0001$ і $t_{4-3}=12,52$, $p<0,0001$). Отже, для визначеного типу є можливим максимально адекватна оцінка наслідків своїх вчинків у ситуаціях ризику.

У досліджуваних з типом «Високоризикований» домінує квазірефлексія, порівняно з трьома іншими ($t_{3-1}=22,47$, $p<0,0001$; $t_{3-2}=12,54$, $p<0,0001$ і $t_{3-4}=29,09$, $p<0,0001$), тобто у процесі оцінки ситуацій та власної поведінки у ній їм властива зміна фокусу переживань і думок з предмету рефлексії (власної поведінки та вчинків) на минулі та майбутні події, які сталися або могли чи можуть статись.

Підлітки типу «Високоризикований у спілкуванні» переважно застосовують системну рефлексію. Більшою мірою їм властивий баланс системної рефлексії та квазірефлексії, що свідчить про те, що в одних випадках вони здатні усвідомлено та раціонально аналізувати власні вчинки, в інших – відволікатися на розмірковування з приводу інших проблем, уникати осмислення ситуації ризику, а відтак проаналізувати її та отримати корисний (позитивний) досвід. Оскільки вектор їх імпульсивності спрямований на ситуації переважно комунікативного характеру, можна зробити припущення, що особливості псевдорефлексії ця категорія підлітків застосовує саме в ситуаціях спілкування та міжособистісних конфліктів, в яких вони часто-густо поводять себе непослідовно, алогічно та імпульсивно.

Як зазначалося вище, подібні характеристики рефлексії властиві й високоризикованим підліткам за винятком підвищеного в них рівня інтроспекції, яка обумовлює нездатність дистанціюватись від ситуації ризику та послідовно аналізувати її можливі наслідки, свою роль у ній та власні емоцій.

Отже, високоризиковані підлітки в період кризи характеризується низькою рефлексією, що обумовлено їх високою емоційністю та імпульсивністю.

Підлітки типу «Високоризиковані у діяльності» характеризуються деякою перевагою інтроспекції. Орієнтація на власні стани та переживання, що розкриває сутність інтроспекції, властива високоризикованим підліткам, вектор схильності яких спрямований на самоствердження у діяльності.

Тип «Помірноризикований» відрізняється від інших абсолютною перевагою системної рефлексії над процесами квазірефлексії та інтроспекції. Їх висока обачність та обережність у різних видах життєдіяльності, менше прийняття ризику, порівняно з високоризикованими підлітками, критичне ставлення до ситуацій ризику забезпечуються високою мірою здатності до самодистанціювання, вмінням подивитись на себе збоку, критично оцінити власну роль у ситуації ризику.

Таким чином, рефлексія власної поведінки у ситуаціях ризику в особистості в період кризи підліткового віку залежить від психологічних особливостей ризику особистості: з мірою зростання показників ризику особистості зменшується здатність до системної рефлексії щодо причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі у ній, збільшується прагнення змінити фокус рефлексії на малозначущі і побічні події життя, уникнути адекватного аналізу проблеми та її наслідків.

3.2. Когнітивні чинники ризику особистості в період підліткової кризи

З метою вивчення когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних, конативних чинників ризику особистості, нами було здійснено порівняння цих характеристик у підлітків з різними типами ризику особистості. Результати такого аналізу подано у наведених нижче параграфах.

Нагадаємо, що до когнітивних чинників ризику особистості ми відносимо: особливості функціонування уявлення підлітків про ризик;

толерантність до невизначеності як когнітивна здатність до продуктивного функціонування у ситуаціях невизначеності; креативність як здатність творчо і продуктивно виходити з ситуацій невизначеності; когнітивні стилі як стійкі індивідуальні особливості пізнавальних процесів людини.

Першим завданням емпіричного дослідження когнітивних чинників ризику особистості в період підліткової кризи було вивчення їх уявлень стосовно ризику та пов'язаних з них семантичних категорій. Для визначення уявлення про ризик в період підліткової кризи нами було впроваджено психосемантичне дослідження, результати якого подані на рисунку 3.4. На осі ох відкладено фактор оцінки, оу – сили.

Ризик у психосемантичному просторі підлітків характеризується такими узагальненими тенденціями: високою силою, яку можна порівняти поряд з «відпочинком» та «сексом»; досить високою оцінкою поряд з «вдачею» та «грою»; семантичною близькістю з «грою» та «відпочинком».

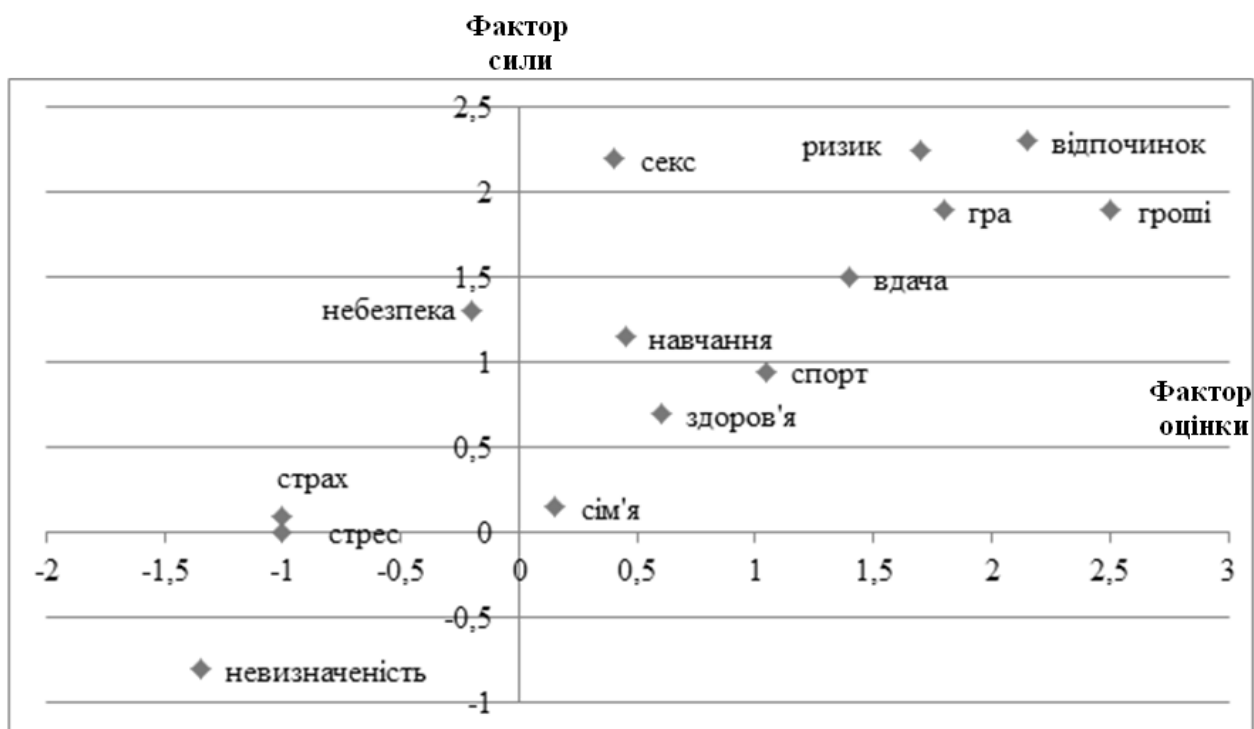

Рис. 3.4. Поняття «ризик» у семантичному просторі підлітків

Окрім зазначених характеристик «ризик» слід також враховувати положення інших слів-стимулів у семантичному просторі підлітків, зокрема у

їх відношенні до слова «ризик». Для підлітків близькими за значенням є слова «стрес» та «страх», що може бути пояснене зв'язком навчального стресу зі шкільними страхами у міжособистісному спілкуванні та кризовим характером стосунків підлітків з іншими, що призводять до стресових станів. Поняття «здоров'я», «спорт» і «навчання» набувають у підлітків позитивних смислів, об'єднуючись у достатньо щільну семантичну групу. Отже, ці три сфери життя у підлітків – спорт, навчання та здоров'я – є близькими та пов'язаними між собою.

Найбільше емоційне збудження у підлітків викликають слова «ризик», «секс», «відпочинок» та «гроші». Це так звані спонукальні сили особистості підлітка. Найвищу оцінку мають слова «гроші», «відпочинок», «гра» – це ті об'єкти, які є найбільш приємними та привабливими для підлітків.

Слово-стимул «небезпека» має негативне значення для підлітків та велику збуджувальну силу, наприклад, як «навчання». Слово «невизначеність» знаходиться у негативних полюсах факторів оцінки та сили: підлітки заперечують невизначеність, негативно ставлячись до невизначених ситуацій життя, однак не приділяючи їм важливого значення. Загалом, ризик для підлітків не пов'язаний з ситуаціями невизначеності чи небезпечності.

Розглянемо результати вивчення семантичного простору ризику у підлітків типу «Високоризикований у спілкуванні» (рис. 3.5).

Високоризиковані у спілкуванні характеризуються від'ємним ставленням до понять безпеки, страху, стресу і, певною мірою до навчання. Ставлення сім'ї та здоров'я для підлітків, інтолерантних до нудьги і тих що прагнуть до ризику заради веселощів і різноманітності, загалом додатні. Слово «секс» хоч і має позитивне значення для підлітків, його оцінка порівнянна зі здоров'ям та сім'єю знаходиться в діапазоні семантичного простору характерного для нейтральних слів. Водночас, слово «секс» має високі показники за фактором сили, як і слова «ризик», «відпочинок» і «гра». Таке положення сексу в семантичному просторі в цілому є характерним для всіх підлітків: не всі вони

вже можуть «оцінити» секс, але його згадка в будь-якому випадку викликає у них інтерес.

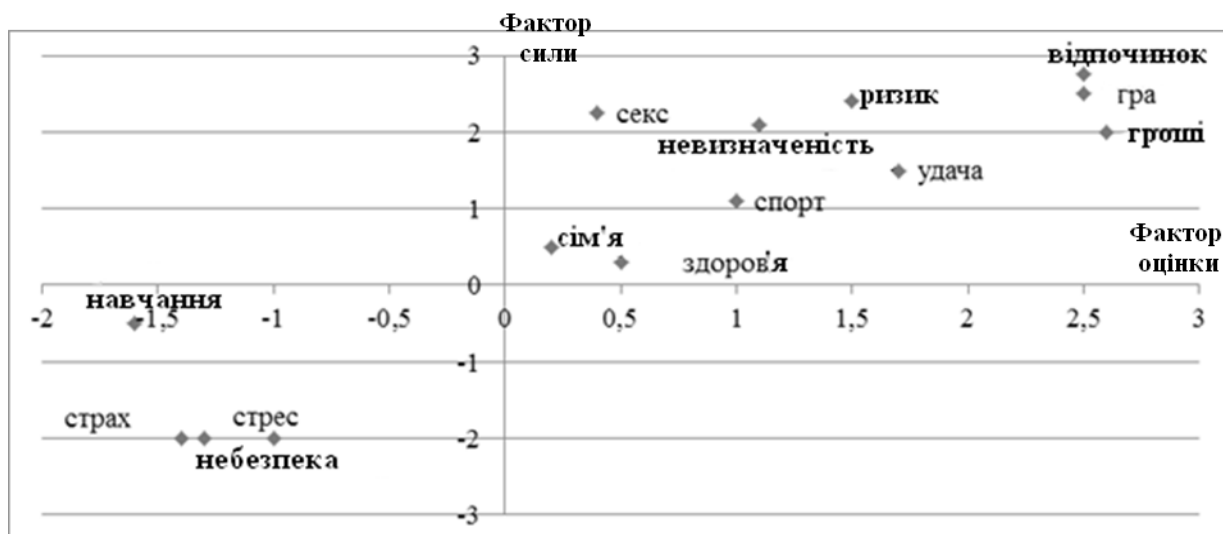

Рис. 3.5. Поняття «ризик» у семантичному просторі підлітків, що належать до типу «Високоризикований у спілкуванні»

У підлітків типу «Високоризикований у спілкуванні» слово «невизначеність» має виняткове, нетипове положення: невизначеність досить близька до ризику і перебуває в позитивній частині простору. Таким чином, невизначеність цінується вище тими підлітками, які уникають нудьги, і асоціюють з нею ризик. Найвищі показники за факторами сили та оцінки для підлітків, що вдаються до ризику заради гострих відчуттів, мають слова «відпочинок», «гра» і «гроші», що, загалом, є характерним для всіх груп підлітків.

На рисунку 3.6 показані результати дослідження семантичного простору ризику у підлітків типу «Високоризикований у діяльності».

На відміну від попереднього типу підлітків, для яких ризик є засобом позбавлення від нудьги, у високоризикованих у діяльності підлітків слова «страх», «стрес», «небезпека» знаходяться в позитивному векторі чинника сили, хоча й оцінюються ними низько. Виходячи з такого розташування небезпеки, страху і стресу, можна зробити висновок про їх семантичну близькість і привабливість для підлітків, які використовують ризик як спосіб

отримання нових яскравих вражень. Вразливість таких підлітків визначає важливість небезпеки і страху в їх семантичному просторі ризику. Ризик, у свою чергу, високо цінується такими підлітками, поряд з сексом, грошима і відпочинком, хоча між собою ці поняття різняться за змістом [80].

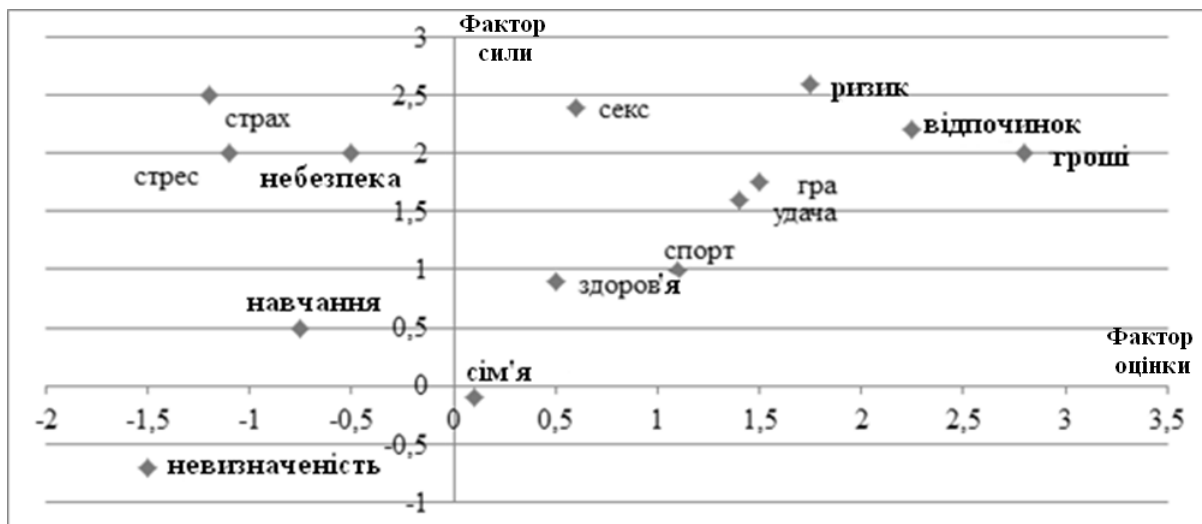

Рис. 3.6. Поняття «ризик» у семантичному просторі підлітків, що мають тип «Високоризикований у діяльності»

Підліткам, які належать до типу «Високоризикований у діяльності» властиво розташування слів у семантичному просторі: позитивна оцінка слова «здоров'я», «спорт», «гра», «удача», негативна оцінка – «невизначеність».

Розглянемо результати вивчення семантичного простору ризику у високоризикованих підлітків (рис. 3.7).

У підлітків типу «Високоризикований» відзначається негативна оцінка сім'ї, слово «невизначеність» має відокремлене негативне положення в семантичному просторі. Характерною особливістю семантичного простору найризикованіших підлітків є зв'язок значень сексу і страху при їх високій силі, що свідчить про їх сильні негативні переживання, пов'язані з сексом. У семантичному просторі підлітків з високим ризиком особистості спостерігається зв'язок удачі і навчання, що свідчить про їх екстернальність у навчальній діяльності. Також спостерігається тісний зв'язок ризику з

відпочинком, грою і грошима, що свідчить про їх азартність, надання переваги іграм з можливістю грошового виграшу як можливого дозвілля.

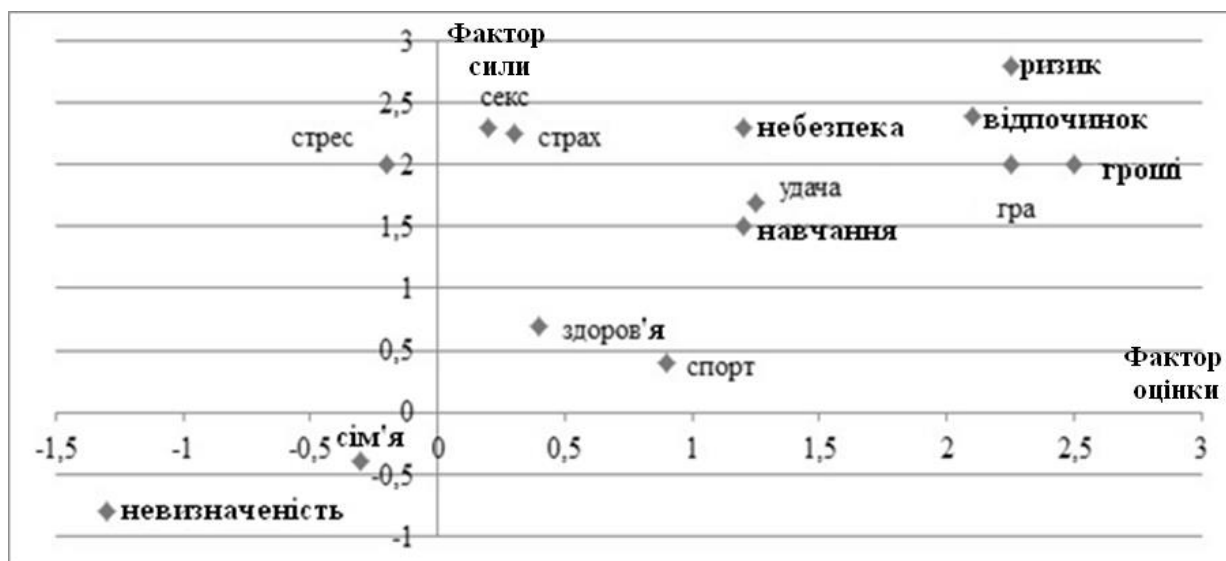

Рис. 3.7. Поняття «ризик» у семантичному просторі високоризикованих підлітків

Розглянемо результати вивчення семантичного простору ризику у помірноризикованих підлітків (рис. 3.8.).

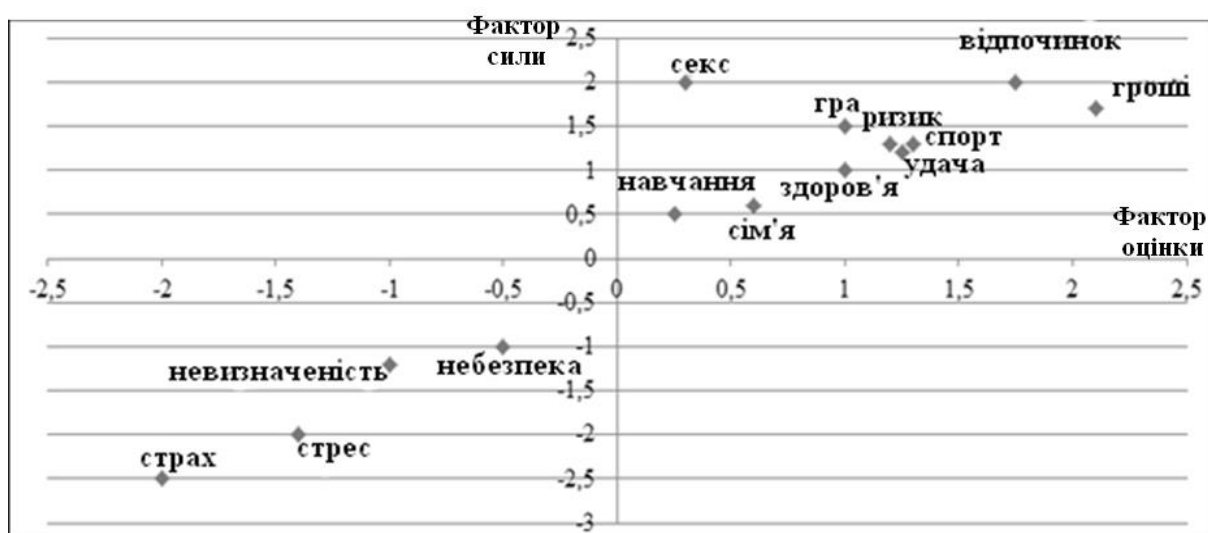

Рис. 3.8. Поняття «ризик» у семантичному просторі підлітків, що належать до типу «Помірноризикований»

Підліткам з помірною схильністю до ризику негативно оцінюють невизначеність, небезпеку, страх і стрес, що в цілому свідчить про відсутність

чи невисоку вираженість емоційних переживань, пов'язаних з ризиком. Ризик у цих підлітків має низькі значення, порівняно з іншими типами за факторами сили та оцінки і є пов'язаним зі спортом, грою, удачею.

Таким чином, найбільш негативно ставляться до ризику помірноризиковані підлітки. У високоризикованих підлітків поняття ризику асоціюється з відпочинком, грою і грошима, у підлітків, що належать до типу «Високоризикований у спілкуванні» – з невизначеністю та удачею, у підлітків «Високоризикованих у діяльності» – з відпочинком та грошима. Високоризиковані найбільш толерантно ставляться до ризику та схильні до ризику в різних сферах життя.

Розглядаючи толерантність до невизначеності як когнітивний предиктор ризику особистості, розглянемо її кореляційні зв'язки з факторними навантаженнями структурних компонентів ризику особистості в період кризи підліткового віку (рис. 3.9).

Рис. 3.9. Кореляційні взаємозв'язки між факторами ризику особистості та показниками толерантності до невизначеності (підліткова криза)

Існує зв'язок між показниками позитивного ставлення до складних завдань та фактором «Ризик в активній діяльності» ($r_{x,y}=0,29$; $p<0,0001$). Отже,

висока схильність до ризику у сфері здоров'я та простору, підкріплена емоційними переживаннями у ситуаціях ризику та імпульсивністю, що характеризують цей фактор, додатно взаємопов'язані з толерантним ставленням до труднощів та складних завдань життя.

Також існує прямий взаємозв'язок між фактором «Ірраціональне прагнення до труднощів» та додатним ставленням до новизни ($r_{x,y}=0,21$; $p<0,001$). Це свідчить про те, що підлітки у стремлінні до новизни також прагнуть і до надмірних труднощів.

Встановлено зв'язок між фактором «Комунікативний ризик» та ставленням до новизни ($r_{x,y}=0,14$; $p<0,05$) і ставленням до складних завдань ($r_{x,y}=0,33$; $p<0,0001$). Схильність до ризику у міжособистісному спілкуванні та побуті, прагнення до гострих відчуттів, інтолерантність до одноманіття, які складають даний фактор, є притаманними підліткам, які прагнуть до новизни та складних завдань.

«Когнітивний азарт» має взаємозв'язки з усіма показниками толерантності до невизначеності, а саме: ставлення до новизни ($r_{x,y}=0,27$; $p<0,0001$), ставлення до складних завдань ($r_{x,y}=0,30$; $p<0,0001$), ставлення до невизначених ситуацій ($r_{x,y}=0,44$; $p<0,0001$), переваги невизначеності ($r_{x,y}=0,35$; $p<0,0001$), толерантності до невизначеності ($r_{x,y}=0,24$; $p<0,0001$). Когнітивний компонент схильності до ризику у поєднанні з толерантним ставленням до невизначених та небезпечних ситуацій, розкривається більш повно у толерантності до невизначеності як характеристики, що забезпечує прийняття складностей, новизни та невизначеності.

«Ризик як саморегуляція в діяльності» має додатний зв'язок з показниками толерантності до невизначеності ($r_{x,y}=0,27$; $p<0,0001$). Отже, вираженість ризику як саморегуляції поведінки підлітка додатно пов'язаний з прийняттям невизначеності.

Наступним завданням дослідження когнітивних предикторів ризику особистості було вивчення толерантності до невизначеності у підлітків з різними типами ризику особистості (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**Показники толерантності до невизначеності підлітків
з різними типами ризику особистості**

Шкали толерантності до невизначеності	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Ставлення до новизни	13,08 $\pm$ 3,22	11,90 $\pm$ 2,31	14,72 $\pm$ 5,04	8,69 $\pm$ 5,04	51,05*
Ставлення до складних завдань	52,30 $\pm$ 6,96	39,43 $\pm$ 4,38	44,92 $\pm$ 9,37	32,14 $\pm$ 9,29	70,67*
Ставлення до невизначених ситуацій	51,90 $\pm$ 7,88	44,80 $\pm$ 8,26	47,07 $\pm$ 10,24	25,59 $\pm$ 3,97	142,03**
Переважа невизначеності	65,46 $\pm$ 7,75	55,87 $\pm$ 3,81	62,90 $\pm$ 8,82	49,14 $\pm$ 9,39	59,98*
Толерантність до невизначеності	56,06 $\pm$ 4,02	50,65 $\pm$ 3,24	52,21 $\pm$ 4,60	47,84 $\pm$ 5,16	38,88*

Досліджувані підлітки, що належать до типів «Високоризикований у спілкуванні» і «Високоризикований» характеризуються найвищими показниками ставлення до новизни як показника толерантності до невизначеності. Отже вони є толерантними до нової інформації, нових подій життя, позитивно сприймають усе нове та позитивно ставляться до змін і трансформацій. У підлітковому віці ризикована поведінка виступає позбавленням комунікативних бар'єрів та самотності і є більш притаманною особам, які позитивно сприймають нову інформацію.

Високоризиковані у спілкуванні підлітки мають найвищі показники толерантності до невизначеності як здатності приймати конфлікт і напругу, які виникають у ситуаціях ризику, протидіяти нав'язуванню та суперечливості інформації, приймати невідоме, не почувати себе некомфортно у невизначеності. Вони мають найвищі показники ставлення до складних завдань та невизначених ситуацій. Тобто підлітки, для яких ризик є засобом позбавлення комунікативних труднощів, схильні обирати для себе більш складні життєві та навчальні завдання, вони позитивно ставляться до ситуацій з обмеженою

інформацією щодо причин їх виникнення та наслідків. Досліджувані визначеного типу, порівняно з високоризикованими у діяльності підлітками мають вищі всі показники толерантності до невизначеності: ставлення до новизни ($t=2,01$; $p<0,05$), ставлення до складних завдань ($t=10,47$; $p<0,0001$), ставлення до невизначених ситуацій ($t=4,35$; $p<0,0001$), надання переваги невизначеності ($t=7,32$; $p<0,0001$), толерантність до невизначеності ($t=7,15$, $p<0,0001$). Отже, підлітки, в яких домінує ризик у міжособистісному спілкуванні супроводжуються пошуком гострих відчуттів, інтолерантністю до одноманіття, толерантністю до невизначеності, віддають перевагу невизначеній, складній інформації, новизні у діяльності, розвагах, спілкуванні. Прагнення до новизни вони реалізують у встановленні нових контактів, пошуці нових знайомих і друзів.

Підлітки, що належать до типів «Високоризикований у спілкуванні» і «Високоризикований» мають найвищі показники у наданні переваги невизначеності. Вони віддають перевагу тим ситуаціям, про які вони не володіють достатньою інформацією, які є неясними, двозначними. Високоризиковані порівняно з високоризикованими у діяльності переважають по показникам: ставлення до новизни ($t=6,15$; $p<0,0001$), ставлення до складних завдань ($t=3,62$; $p<0,0001$), надання переваги невизначеності ($t=4,95$; $p<0,0001$) та толерантності до невизначеності ($t=2,02$; $p<0,05$).

Помірноризиковані особи мають середні показники толерантності до невизначеності. Вони невпевнені у собі, більш рефлексивні та обережні у прийнятті рішень, їх вчинки найвиваженіше, ніж у ризикових підлітків. Вони віддають перевагу тим ситуаціям та тим способам вирішення життєвих завдань, в яких їм все зрозуміло і ясно. Зокрема, за показниками ставлення до новизни ($t=-3,85$; $p<0,001$), ставлення до складних завдань ($t=-4,74$; $p<0,0001$), ставлення до невизначених ситуацій ($t=-16,99$; $p<0,0001$), надання переваги невизначеності ($t=-4,93$; $p<0,0001$), толерантності до невизначеності ($t=-3,16$; $p<0,0001$) вони поступаються підліткам з найбільш серйозним ставленням до новизни та невизначеності («Високоризикований у діяльності»).

З погляду на вище сказане, можна зробити умозаключення, що кожному з виділених типів є притаманними специфічні психологічні особливості.

Так, провідними характеристиками типу «Високоризикований у спілкуванні» є найбільш толерантне ставлення до складних завдань, надання переваги до невизначеності та позитивне ставлення до невизначених ситуацій. Можна стверджувати, що висока толерантність до невизначеності є провідною когнітивною характеристикою підлітків саме цього типу, вектор ризику яких спрямований на комунікативну діяльність з однолітками. Власне невизначеність, яка характеризується множинністю суджень, фрагментарною та неповною інформацією, її дефіцитом, мінливістю, невідповідністю та незрозумілістю по суті є малопривабливою характеристикою дійсності [512]. Тому толерантність до неї властива лише тим підліткам, які у процесі обміну інформації з іншими здатні позитивно ставитись до невизначеності, дефіциту інформації.

При помірній толерантності до невизначеності підлітки типу «Високоризикований у діяльності» загалом характеризуються високою перевагою до невизначеності. Отже, прояви толерантності до невизначеності саме у поведінці та діяльності відповідають високому ризику особистості, вектор якого спрямований саме на активну діяльність.

Високоризиковані підлітки відрізняються найкращим ставленням до новизни та наданням високої переваги невизначеності, що може бути пояснене їх високою інтолерантністю до одноманітності та високою мірою схильності до пошуку нових вражень.

Особливості типу «Помірноризикований» на відміну від інших підлітків характеризуються інтолерантністю до невизначеності та високою суб'єктивною оцінкою ситуацій як невизначених та небезпечних, що й виступають когнітивними предикторами визначеного типу.

Таким чином, психологічними особливостями ризику особистості у підлітковому віці є толерантність до невизначеності, яка проявляється переважно у комунікативній діяльності, тобто соціальній сфері життя.

Високоризикований профіль, який визначається якісними та змістовними характеристиками схильності до ризику, зокрема той ризик, що проявляється у комунікативній діяльності підлітка, більшою мірою взаємообумовлений якостями толерантності до невизначеності.

Креативність як когнітивна здатність нестандартно, швидко, гнучко та варіативно вирішувати складні ситуації також виступає характеристикою ризику особистості, що доведено отриманими кореляційними зв'язками між факторами ризику особистості та креативності (рис. 3.10).

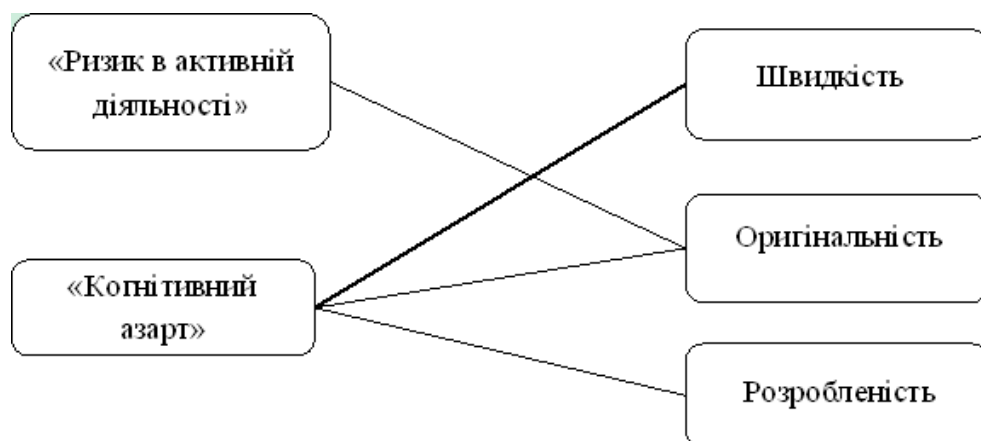

Рис. 3.10. Кореляційні взаємозв'язки між факторами ризику особистості та показниками креативності в період підліткової кризи

Існують додатні зв'язки між фактором «Ризик в активній діяльності» та оригінальністю креативності ($r_{x,y}=0,11$; $p<0,05$). Висока міра ризику в проявах активності підлітків та тлі високої імпульсивності властива креативним підліткам, здатним висувати оригінальні ідеї. Показники фактору «Когнітивний азарт» пов'язані з усіма показниками креативності: швидкістю ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,001$), оригінальністю ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,05$) та розробленістю відповідей ($r_{x,y}=0,15$; $p<0,05$).

У таблиці 3.6 показано відмінності у показниках креативності у підлітків в залежності від їх типології.

Встановлено, що підлітки, які належать до типу «Високоризикований у спілкуванні» мають найнижчі показники швидкості вирішення творчих завдань, їм потрібно більше часу на вирішення творчої проблеми, при цьому

оригінальність рішень є високою, а розробленість – найвищою серед усіх груп підлітків. За цим показником вони перевищують лише помірноризикованих підлітків ($t=4,03$; $p<0,0001$), втім поступаються високоризикованим у діяльності ($t=-5,99$; $p<0,0001$) та високоризикованим ($t=-5,37$; $p<0,001$).

Таблиця 3.6

Показники креативності у підлітків з різними типами ризику особистості

Шкали креативності	Типи ризику особистості ($M\pm\sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Швидкість	$3,88\pm 1,73$	$5,87\pm 1,48$	$5,53\pm 2,08$	$2,64\pm 1,80$	47,66**
Оригінальність	$7,61\pm 2,59$	$7,73\pm 2,25$	$9,19\pm 3,79$	$6,34\pm 2,84$	13,62*
Розробленість	$6,90\pm 1,42$	$6,48\pm 1,81$	$6,33\pm 1,71$	$5,44\pm 2,25$	7,77*

Високоризиковані у діяльності більш швидко вирішують творчі завдання, при цьому оригінальність і деталізованість рішення цих завдань є достатньо високою. За показниками оригінальності вони перевищують помірноризикованих ($t=2,69$; $p<0,05$).

Особи, які належать до типу «Високоризикований» мають найвищий показник оригінальності, що перевищує високоризикованих у спілкуванні ($t=5,37$; $p<0,001$), високоризикованих у діяльності ($t=2,34$; $p<0,05$), помірноризикованих ($t=5,72$; $p<0,0001$) підлітків.

Тип «Помірноризикований» характеризується найменшими показниками швидкості, оригінальності та розробленості у вирішенні творчих завдань, а високоризиковані характеризуються високою оригінальністю у вирішенні творчих завдань, швидкістю продукування нових оригінальних ідей, їх високою розробленістю, що може бути пояснене їх високим прагненням до новизни, нових вражень, гострих відчуттів. Таким чином, в період підліткової кризи високий ризик особистості передбачає високий рівень креативності. Ці данні

цілком підтверджують результати дослідження зв'язку креативності та схильності до ризику, проведені Т. Любартом і Р. Стернбергом [503], які отримали додатну кореляцію між показниками схильності до ризику та креативністю.

Також акцентували увагу на визначення особливостей когнітивного стилю «імпульсивності-рефлексивності», що виступають в якості непрямой міри співвідношення орієнтовної, контролюючої і виконавчої фаз в структурі інтелектуальної діяльності, як когнітивного предиктору ризику особистості у підлітковому віці. Оскільки за даними Н.В. Богачовою та О.Є. Войтуновським [41] було доведено наявність взаємозв'язку між схильністю до ризику у молодих он-лайн геймерів, ігрова діяльність яких відрізняється високою невизначеністю подій та їх імпульсивним когнітивним стилем. Імпульсивність–рефлексивність визначає швидкість вибору та прийняття рішення. Імпульсивний когнітивний стиль є притаманним тим особам, які приймають рішення швидко, проте, з великою кількістю помилок, а рефлексивний – тим, які дотримуються протилежної стратегії. Традиційно вважається, що стиль також є стійким особистісним утворенням, що проявляє себе в різних видах діяльності і який визначає, в першу чергу, її швидкість і якість. При цьому основна відмінність між полюсами імпульсивності та рефлексивності полягає в обсязі тієї інформації, яку особистість збирає до прийняття рішення: імпульсивні індивіди приймають рішення на недостатній інформаційній основі, що може розглядатись як характеристика ризику особистості, тоді як рефлексивні особи схильні приймати рішення з урахуванням максимально повної інформації про ситуацію, що може вбачатись як низький ризик особистості. На нашу думку, когнітивний стиль та ризик особистості пов'язані між собою, а їх поєднання може обумовлювати успішність перебігу деяких когнітивних процесів, поведінкові реакції особистості, прийняття рішення у ситуаціях ризику.

З таблиці Б 2 (Додаток Б) видно, що підлітки, які мають різні типи ризику особистості представлені за когнітивними стилями нерівномірно. Підлітки типу

«Високоризикований у спілкуванні» майже рівномірно розподілились за когнітивними стилями імпульсивності та рефлексивності. Високоризиковані у діяльності та високоризиковані представлені здебільшого імпульсивним когнітивним стилем, а помірноризиковані підлітки – рефлексивним когнітивним стилем. Таким чином, вираженість ризику особистості взаємообумовлена з когнітивними стилями – чим вище показники ризику особистості, тим більшою мірою особистість в період підліткової кризи схильна до імпульсивності у прийнятті рішення.

У високоризикованих переважає імпульсивний когнітивний стиль, тобто вони схильні швидко висувати гіпотези при виборі в ситуації ризику. При цьому вони допускають багато помилкових рішень в ідентифікації перцептивних об'єктів. Такі дані цілком співвідносяться з їх надпильністю та імпульсивністю у прийнятті рішень, високою швидкістю як характеристикою креативності, толерантністю до невизначеності та можуть бути пояснені високою імпульсивністю та схильністю до ризику у різних сферах життєдіяльності.

Тип «Помірноризикований» більш рефлексивні у вирішенні завдань з високою когнітивною складністю. Для них є характерним більш уповільнений темп прийняття рішення в ситуації ризику, відповідно вони допускають мало помилок при ідентифікації перцептивних об'єктів в силу їх ретельного попереднього аналізу. Перевага рефлексивного когнітивного стилю у помірноризикованих досліджуваних очевидна, оскільки вони є більш виваженими у прийнятті рішень, більш раціональними у поведінкових проявах, мають нижчу схильність до ризику, порівняно з високоризикованими однолітками.

Швидкий та точний когнітивний стиль (висока швидкість вибору та безпомилковість) є більш властивий високоризикованим у діяльності, оскільки прагнення до самоствердження у конкретній діяльності, що є вектором ризику особистості визначеного типу, вимагає від них безпомилкових, швидких, сміливих та рішучих дій.

Підлітки, що належать до типу «Високоризикований у спілкуванні» характеризуються різними когнітивними стилями, що також є закономірним: ризик особистості в них спрямований на комунікацію та не залежить від когнітивно-стильових особливостей.

Наступним завданням у вивченні когнітивних чинників ризику особистості в період підліткової кризи було визначення залежності розвитку креативності від типології ризику особистості та провідного когнітивного стилю у підлітків (рис. Б 1-Б 3).

Високоризиковані у діяльності характеризуються поєднанням високої швидкості у вирішенні творчих завдань з високою імпульсивністю та високої точністю у вирішенні когнітивно-складних завдань. Тип «Помірноризикований» має найнижчі показники швидкості у вирішенні творчих задач незалежно від когнітивного стилю за винятком швидкого-точного стилю (рис. Б 1).

Отже, низька швидкість у вирішенні творчих завдань є більш впливовою детермінантою помірного ризику особистості в період підліткової кризи, ніж когнітивний стиль. Найбільшу оригінальність виявляють високоризиковані підлітки незалежно від домінуючого когнітивного стилю. Найнижчі показники оригінальності виявлено у помірноризикованих підлітків. Тип «Високоризикований у спілкуванні» у поєднанні з швидким-точним когнітивним стилем обумовлює високу оригінальність (рис. Б 2).

Рівень розробленості відповідей креативного показника підлітків в залежності від типології ризику особистості та когнітивного стилю (рис. Б 3). Найвищі показники розробленості відповідей мають підлітки з швидким-точним когнітивним стилем та типом «Високоризикований у діяльності». Розробленість у вирішенні творчих завдань за високою точністю та швидкістю вирішення завдань високої когнітивної складності обумовлюють спрямування ризику особистості у діяльності. Прагнення до самоствердження у діяльності вимагає у підлітка схильності до ризику, готовності швидко та точно

вирішувати інтелектуальні та практичні завдання, ретельно вирішувати завдання творчого характеру.

Таким чином, креативність як здатність творчо вирішувати завдання, що вимагають нестандартного підходу у розв'язанні ситуації ризику, пов'язана з когнітивними стилями та типами ризику особистості. Поєднання швидкого і точного когнітивного стилю з високими показниками ризику особистості у підлітків сприяє розвитку показників креативності: оригінальності та швидкості відповідей.

З метою вивчення ролі когнітивних особливостей підлітків на їх показники прояву ризику особистості ми здійснили дискримінативний аналіз (табл. Б 3).

Аналіз λ Уїлкса для окремих предикторів, а також значень часткової λ дає наступний їх перелік за мірою значущості для моделі: 1) ставлення до невизначених ситуацій; 2) швидкість у розв'язанні творчих задач; 3) ставлення до новизни; 4) ставлення до складних завдань; 5) перевага невизначеності; 6) толерантність до невизначеності; 7) оригінальність у розв'язанні творчих задач. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні $p < 0,0001$.

Таким чином, найбільш статистично надійний розподіл підлітків за типами ризику особистості може бути здійснений за допомогою вивчення таких когнітивних чинників:

- *креативності*, що відображає здатність до продукування принципово нових ідей, якісно (продуктивно) вирішувати творчі завдання;

- *толерантності до невизначеності* як когнітивної схильності діяти у невизначених ситуаціях, сприймати невизначені ситуації як неминучі, здатність розмірковувати над проблемою при умові, що невідомими є усі фактори та можливі наслідки прийняття рішення, здатність спиратись на відсутність зв'язку та логіки в інформації що надходить, здатність сприймати невідоме, нові, незнайомі та ситуації ризику як стимули.

Для кожної з чотирьох груп підлітків були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування

типології ризику особистості у підлітків. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Високоризикований у спілкуванні» = 0,427 швидкість у розв'язанні творчих задач +0,535 оригінальність у розв'язанні творчих задач –0,017 ставлення до новизни +0,340 ставлення до складних завдань +0,489 ставлення до невизначених ситуацій +0,525 надання переваги невизначеності +2,121 толерантність до невизначеності –102,642;

«Високоризикований у діяльності» = 1,038 швидкість у розв'язанні творчих задач +0,612 оригінальність у розв'язанні творчих задач +0,001 ставлення до новизни +0,209 ставлення до складних завдань +0,410 ставлення до невизначених ситуацій +0,388 надання переваги невизначеності +1,999 толерантність до невизначеності –82,308;

«Високоризикований» = 0,922 швидкість у розв'язанні творчих задач +0,745 оригінальність у розв'язанні творчих задач +0,214 ставлення до новизни +0,280 ставлення до складних завдань +0,444 ставлення до невизначених ситуацій +0,481 надання переваги невизначеності +1,992 толерантність до невизначеності –90,473;

«Помірноризикований» = 0,196 швидкість у розв'язанні творчих задач +0,524 оригінальність у розв'язанні творчих задач –0,357 ставлення до новизни +0,114 ставлення до складних завдань +0,151 ставлення до невизначених ситуацій +0,351 надання переваги невизначеності +2,108 толерантність до невизначеності –64,621.

Отже, внесок когнітивних чинників у диференціацію типів ризику особистості у підлітків є досить вагомим. Аналізуючи коефіцієнти когнітивного чинника, можна дійти висновку, що високоризиковані більшою мірою обумовлений когнітивними змінними, ніж інші типи ризику особистості. Найбільш суттєво проявляються швидкість та показник толерантності до невизначеності.

3.3. Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в період підліткової кризи

Вивчення мотиваційно-регулятивних чинників ризику особистості в період підліткової кризи передбачало виявлення взаємозв'язків між показниками життестійкості, вольової саморегуляції та мотивації досягнення з факторами ризику особистості у підлітків. У таблиці 3.7 показано зв'язки факторів ризику особистості підлітків з показниками життестійкості.

Фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів» від'ємно пов'язаний з такими шкалами життестійкості, як залученість до життя та його контроль і додатно – з прийняттям ризику. Низька готовність приймати виклики життя у поєднанні з прагненням до складних необґрунтованих проблем є притаманною підліткам, які переконані у тому, що події життя не контролюються ними, які меншою мірою залучені в події життя, однак прагнуть до ризику.

Таблиця 3.7

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками життестійкості та факторів ризику особистості в період підліткової кризи

Шкали життестійкості	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Залученість	-	-0,28****	-	-0,24***	-0,25****
Контроль	-	-0,16**	-	-0,29****	-0,12*
Прийняття ризику	-	0,15*	-	0,26****	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,0001$.

«Когнітивний азарт» додатно взаємопов'язаний з прийняттям ризику і від'ємно – з залученістю та контролем. Взаємообумовленість переконаності у необхідності ризикувати з прагненням до новизни та свіжих вражень у підлітків, залученістю до невизначених та небезпечних ситуацій, пов'язані з

прийняттям ризику на тлі низької включеності у події життя та переконаністю у тому, що їх неможливо контролювати.

«Ризик як саморегуляція в діяльності» від'ємно пов'язаний з залученістю до життя та його контролем. Схильність до ризику з метою саморегуляції в діяльності властива підліткам, які вважають себе недостатньо включеними у події життя та нездатними їх контролювати.

Дослідження мотиваційно-регулятивних чинників ризику особистості в період підліткової кризи передбачало виявлення відмінностей у прояву життєстійкості, вольової саморегуляції та мотивації досягнення у підлітків, що належать до різних профілів ризику особистості. У таблиці 3.8 подано результати порівняння шкал життєстійкості у підлітковій кризі з різними типами ризику особистості (відмінності між групами досліджуваних значущі на рівні $p < 0,0001$).

Таблиця 3.8

Особливості життєстійкості підлітків з різними типами ризику особистості

Шкали життєстійкості	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Залученість	30,15±8,23	49,26±5,34	35,10±6,93	44,96±6,78	33,62
Контроль	23,95±5,56	30,12±3,25	24,46±5,39	33,39±7,10	51,13
Прийняття ризику	22,45±6,64	17,21±3,87	24,54±6,86	12,56±6,66	61,55

Найвищі показники залученості до подій життя мають підлітки типу «Високоризикований у діяльності», в яких вони є вищими, порівняно з високоризикованими у спілкуванні» ($t=13,08$; $p < 0,0001$), високоризикованими ($t=12,06$; $p < 0,0001$), помірноризикованими ($t=3,51$; $p < 0,0001$) особами. Підлітки, які обирають ризикову поведінку для отримання нових вражень, переконані у тому, що залученість у події дає максимальний шанс знайти щось цікаве та гідне їх уваги. Такі підлітки отримують задоволення від власної діяльності:

навчальної, ігрової, спортивної, міжособистісного спілкування. У високоризикованих підлітків у спілкуванні виникає відчуття відчуженості, відчуття себе «поза» життям. Представники типу «Високоризикований» також передбачають нижчі показники залученості. Високоризиковані підлітки у діяльності характеризуються високими показниками залученості, що передбачає досить високий інтерес до власної діяльності. Помірноризиковані підлітки менш залучені до подій життя, ніж їх попередні однолітки. Показники контролю найвищі у підлітків, які належать до типу «Помірноризикований», що надає їм переконаності у функціонуванні власного контролю життя, ніж у високоризикованих у спілкуванні ($t=8,45$; $p<0,0001$), високоризикованих у діяльності ($t=2,79$; $p<0,01$) та високоризикованих ($t=10,34$; $p<0,0001$). Високоризиковані у спілкуванні позбавлені відчуття того, що вони самі без сторонньої допомоги, в змозі обрати власну діяльність, свій шлях.

Високоризиковані в період підліткової кризи передбачають більшу переконаність в тому, що з ними трапляється, сприяє їх розвитку за рахунок знань, які вони отримують завдяки досвіду, неважливо, позитивного або негативного. За показниками прийняття ризику вони перевершують підлітків типів «Помірноризикований» ($t=12,35$; $p<0,0001$), «Високоризикований у спілкуванні» ($t=1,99$; $p<0,05$), «Високоризикований у діяльності» ($t=6,52$; $p<0,0001$). Саме тому високоризиковані підлітки схильні до експериментів з алкоголем, психоактивними речовинами, екстремальних видів спорту. Для них це все є новим цікавим досвідом.

Отже, підлітки типу «Високоризикований у спілкуванні» характеризуються найнижчою життестійкістю, що обумовлює їх залежність від ситуативних переживань, визначає більшу тривогу в ситуації ризику та необхідності вибору. Такі дані цілком співвідносяться зі діагностованими у них труднощами у прийнятті рішення у ситуації ризику. Провідними характеристиками життестійкості високоризикованих у діяльності підлітків є висока залученість у події життя. Підлітки впевнені у тому, що залучаючись у процеси діяльності вони отримують максимальний шанс знайти щось цікаве

для себе. Такі дані є цілком логічними, оскільки висока залученість до життя зумовлює задоволення від неї, що є важливим для підлітка з високою схильністю до ризику у діяльності.

Підлітки типу «Високоризикований» мають найвираженіші риси схильності до ризику та імпульсивності, загалом більшою мірою характеризуються такою властивістю життестійкості, як прийняття ризику. Отже, вони більше за інших впевнені в тому, що все те, що з ними відбувається, сприяє їх розвитку за рахунок знань отриманих завдяки позитивному чи негативному (отриманого від ситуацій ризику у тому числі) досвіду. Для цих підлітків життя є способом отримання досвіду. Тому вони готові діяти у відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик, що повністю співвідноситься з їх високими показниками ризику особистості. Помірноризиковані підлітки вигідно відрізняються від інших типів вищими показниками залученості до життя та контролю. Почуття включеності у події життя, переконаність про здатність контролювати ці події цілком відповідає високій вираженості та раціональності ними прийняття рішень.

У таблиці 3.9 дано взаємозв'язки між факторами ризику особистості та контролю за дією підлітків.

Таблиця 3.9

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками контролю за дією та факторів ризику особистості

Шкали контролю за дією	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Планування	-	-0,44****	-	-	-0,21***
Реалізація	-	-0,45****	-	-0,12*	-0,23****
Невдача	-	-0,42****	-	-0,12*	-0,22****

Примітка: * – $p < 0,05$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Фактори «Ірраціональне прагнення до труднощів» і «Ризик як саморегуляція в діяльності» від'ємно взаємопов'язані з такими шкалами вольової саморегуляції підлітків, як планування, реалізація та невдача. Отже, високий рівень вольової саморегуляції характеризує підлітків з низькими показниками ризику особистості. «Когнітивний азарт» має від'ємні зв'язки з реалізацією та невдачею, передбачає низький вольовий самоконтроль у ситуаціях ризику.

Розглянемо результати порівняння шкал контролю за дією у досліджуваних у період підліткової кризи (табл. 3.10). Відмінності у групах досліджуваних достовірно значущі на рівні $p < 0,0001$.

Підлітки, які належать до типів «Високоризикований у спілкуванні», «Помірноризикований» та особливо до «Високоризикований» орієнтуються на психічний стан, у той час як високоризиковані у діяльності мають виражену орієнтацією на дію.

Таблиця 3.10

**Особливості контролю за дією підлітків
з різними типами ризику особистості**

Шкали контролю за дією	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Планування	6,06 $\pm$ 4,52	10,51 $\pm$ 1,31	4,27 $\pm$ 2,53	6,44 $\pm$ 2,99	46,43
Реалізація	6,13 $\pm$ 4,68	10,46 $\pm$ 1,22	4,39 $\pm$ 2,41	6,19 $\pm$ 3,07	42,61
Невдача	6,10 $\pm$ 4,66	10,31 $\pm$ 1,31	4,38 $\pm$ 2,37	6,36 $\pm$ 3,06	41,65

Отже, високоризиковані у спілкуванні та помірноризиковані підлітки характеризуються переважно орієнтацією на психічний стан у ситуації, яка вимагає вольового зусилля. До таких ситуацій відносяться і ситуації ризику, в яких ці дві категорії досліджуваних почувають себе невпевнено. Однак, показники орієнтації на дію у підлітків типу «Високоризикований» є навіть

меншими, порівняно з іншими, що пов'язане з їх високим імпульсивним когнітивним стилем та нездатністю до рефлексії наслідків власних вчинків.

За показниками планування підлітки типу «Високоризикований у діяльності» переважають високоризикованих у спілкуванні ($t=6,11$; $p<0,0001$), високоризикованих ($t=15,18$; $p<0,0001$) та помірноризикованих ($t=8,27$; $p<0,0001$). За показниками реалізації дії підлітки типу «Високоризикований у діяльності» переважають високоризикованих у спілкуванні ($t=5,76$; $p<0,0001$), високоризикованих ($t=15,46$; $p<0,0001$) та помірноризикованих ($t=8,48$; $p<0,0001$). За показниками вольової саморегуляції у ситуації ризику високоризиковані у діяльності переважають високоризикованих у спілкуванні ($t=5,63$; $p<0,0001$), високоризикованих ($t=15,28$; $p<0,0001$) та помірноризикованих ($t=7,85$; $p<0,0001$) осіб. Отже, підлітки, які використовують ризик як засіб саморегуляції в діяльності, самостверджуються через ризик і досягають результатів у значущій діяльності, характеризуються свободою від думок та емоцій, які могли б перешкодити реалізації наміру. Орієнтовані на дію високоризиковані у діяльності підлітки здійснюють регуляцію навмисної дії мимовільно: дія, заснована на повноцінному намірі, в них є керованою і не вимагає постійного контролю з боку свідомості.

За умови домінування типу «Високоризикований у діяльності» підлітки характеризуються більшим вольовим самоконтролем, є більш рішучими, стійко витримують труднощі, досягають результатів діяльності, що загалом співвідноситься з тим, що ризик особистості в них розкривається у ситуаціях цілеспрямованої продуктивної діяльності.

Встановлені зв'язки між факторами «Ірраціональне прагнення до труднощів» ($r_{x,y}=-0,45$; $p<0,0001$), «Комунікативний ризик» ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,01$) та мотивацією досягнення у підлітків. Отже, ірраціональне прагнення до труднощів, висока імпульсивність, схильність до екстремально-ризикової поведінки, зокрема у сфері спілкування, властиві підліткам, які спрямовані на високі досягнення у діяльності, не мають страху невдачі.

Крім того, встановлені зв'язки між факторами «Ірраціональне прагнення до труднощів» ($r_{x,y}=-0,16$; $p<0,01$), «Комунікативний ризик» ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,01$) та губристичним прагненням до досконалості, а також факторами «Ірраціональне прагнення до труднощів» ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,01$), «Комунікативний ризик» ($r_{x,y}=0,26$; $p<0,0001$), «Когнітивний азарт» ($r_{x,y}=0,35$; $p<0,0001$) та губристичним прагненням до переваги. Отже, губристичне прагнення до переваги над іншими в період кризи підліткового віку передбачає високий рівень прояву ризику особистості.

У таблиці 3.11 показано відмінності ($p<0,0001$) прояву мотивації досягнення у підлітків в залежності від типології ризику особистості.

Таблиця 3.11

Показники мотивації успіху / страху невдачі підлітків, які належать до різних типів ризику особистості

Шкали	Типи ризику особистості ($M\pm\sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Мотивація успіху / страх невдачі	166,56 $\pm$ 19,08	189,00 $\pm$ 14,91	175,37 $\pm$ 19,08	160,44 $\pm$ 21,71	42,15

Встановлено, що підлітки типу «Високоризикований у діяльності» мають найвищі показники мотивації досягнення, у той час як у помірноризикованих показники є найнижчими (в них переважає страх невдачі). За показниками мотивації досягнення високоризиковані у діяльності переважають підлітків типів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=4,62$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=9,51$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=7,04$; $p<0,0001$).

Прагнення до успіху прямо пропорційне вираженості ризику особистості оскільки усі підлітки з типами ризику особистості, які мають виражені показники схильності до ризику та готовності до нього, проявляють прагнення до успіху. Специфікою мотивації досягнення підлітків є її зв'язок з ризиком

особистості саме у діяльності, оскільки саме у діяльності ризик особистості більш, ніж у спілкуванні та є пов'язаним з досягненнями. Загалом зростання мотивації досягнення з мірою збільшення показників ризику особистості у типології підлітків цілком співвідноситься з традиційними дослідженнями про позитивний взаємозв'язок мотивації досягнення та схильності до ризику [22, 191, 213, 227, 275, 302, 507, 508]. Нами було лише уточнено, що в період підліткової кризи ризик особистості саме у діяльності взаємообумовлений показниками ризику особистості [70, 106].

На рисунку Б 4 (Додаток Б) показано результати двофакторного дисперсійного аналізу показників прагнення до досконалості в період підліткової кризи в залежності від таких чинників: домінування мотивації досягнення чи страху невдачі та типології ризику особистості. Встановлено, що найвищі показники прагнення до досконалості характеризують високоризикованих у діяльності підлітків та мають мотивацію досягнення. Найнижчі показники прагнення до досконалості встановлено у помірноризикованих підлітків та страхом невдачі. Інші комбінації типів мотивації досягнення з типом ризику особистості передбачають середні показники прагнення до досконалості. Отже, високоризиковані у діяльності особистості характеризуються прагненням до досконалості.

На рисунку Б 5 показано залежність прагнення до переваги в період підліткової кризи від типології ризику особистості та домінування мотивації досягнення чи страху невдачі. Встановлено, що високоризиковані підлітки незалежно від типу мотивації мають найвищі показники прагнення до переваги, ніж помірноризиковані.

Отже, стосовно прагнення до досконалості в період кризи підліткового віку можна стверджувати: чим більш є вираженими ризик особистості у діяльності та мотивація досягнення, тим більш виражене у підлітків прагнення до досконалості. Стосовно прагнення до переваги – високі показники у високоризикованих підлітків.

З метою вивчення ролі мотиваційно-регулятивних чинників підлітків на прояв їх ризику особистості ми здійснили дискримінативний аналіз мотиваційно-регулятивних змін та визначили міру їх впливу на різні типи ризику особистості (табл. Б 4).

Аналіз λ Уїлкса для окремих предикторів, а також значень часткової λ дає наступний перелік чинників за мірою їх значущості та важливості для моделі: 1) прийняття ризику; 2) залученість; 3) прагнення до переваги; 4) прагнення до досконалості; 5) контроль; 6) мотивація успіху. Статистична значущість цих особливостей знаходиться на рівні $p < 0,0001$.

Таким чином, найбільш статистично надійний розподіл підлітків за типом ризику особистості може бути здійснений за допомогою вивчення таких мотиваційно-регулятивних чинників:

- *життєстійкості*, що відображає систему переконань щодо необхідності та доцільності власної включеності у події життя, боротьби за результат діяльності та готовності діяти в різних умовах життєдіяльності;
- *губристичною мотивацією* як прагненням до самоствердження особистості шляхом досягнення переваги над іншими та (чи) досконалості у діяльності;
- *мотивацією успіху* як прагненням до високих результатів діяльності та відсутністю страху невдачі.

Для кожної з чотирьох груп підлітків були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування типології ризику особистості у підлітків. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Високоризикований у спілкуванні» = 0,429 залученість + 0,794 контроль + 0,360 прийняття ризику + 1,569 прагнення до переваги + 1,519 прагнення до досконалості + 0,235 мотивація успіху – 90,41;

«Високоризикований у діяльності» = 1,081 залученість + 1,039 контроль – 0,151 прийняття ризику + 1,696 прагнення до переваги + 1,823 прагнення до досконалості + 0,255 мотивація успіху – 131,61;

«Високоризикований» = 0,516 залученість +0,776 контроль +0,351 прийняття ризику +1,883 прагнення до переваги +1,591 прагнення до досконалості +0,184 мотивація успіху –95,27;

«Помірноризикований» = 1,06 залученість +1,143 контроль –0,329 прийняття ризику +1,150 прагнення до переваги +1,339 прагнення до досконалості +0,218 мотивація успіху –92,34.

Таким чином, вплив мотиваційно-регулятивних чинників на становлення типології ризику особистості у підлітків є значущим, причому він збільшується з мірою вираженості ризику особистості в період підліткової кризи. Аналізуючи коефіцієнти дискримінантних рівнянь кожного мотиваційно-регулятивного чинника, можна дійти висновку, що високоризиковані у діяльності більшою мірою обумовлені мотиваційно-регулятивним чинником, ніж інші типи ризику особистості у даний віковий період. У становленні ризику у діяльності та інших типів ризику особистості у підлітків найбільш суттєвим фактором виявляється губристична мотивація як характеристика прагнення до переваги та досконалості, а також контроль у життестійкості. Загалом внесок мотиваційно-регулятивних чинників у високоризикованих у діяльності є більш вагомим, ніж у інших типів ризику особистості. Прагнення до переваги у підлітків типу «Високоризикований» є найбільш значущим, у порівнянні з іншими. Вплив мотивації досягнення на становлення ризику особистості є також значущим, однак меншою мірою, ніж очікувалось нами на етапі планування експерименту. Вплив вольової саморегуляції на становлення типології ризику особистості у підлітків не є статистично значущим. Таким чином, ризик особистості в період підліткової кризи обумовлюється мотиваційно-регулятивними чинниками життестійкості, губристичної мотивації та мотивації досягнення.

3.4. Конативні чинники ризику особистості в період підліткової кризи

Серед конативних чинників ризику особистості на вікових етапах, зокрема підлітковому, доцільно розглядати особливості копінг-стратегій та інших поведінкових способів вирішення конфліктних, стресових та складних ситуацій життя, до яких слід також віднести і стратегії імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях. Шляхом кореляційного аналізу було визначено наявність значущих зв'язків між компонентами факторної структури ризику особистості та зазначеними стратегіями (табл. Б 5).

Знайдено додатні взаємозв'язки стратегій стримання та заспокоєння, а також один від'ємний зв'язок стратегії поетапних дій з фактором «Ризик в активній діяльності». Активність у діяльності підлітків супроводжується бурхливими емоційними реакціями, почуттями захоплення, радості, азарту і носять ірраціональний характер, пов'язані з нездатністю заспокоїтись та стримати прояв таких емоцій у ситуації ризику та невмінні її вирішити.

Існують зв'язки між показниками фактору «Ірраціональне прагнення до труднощів» та стратегіями наполегливості, заперечення, самозвинувачення, відходу (додатні) та стратегіями позитивного мислення, поетапних дій, обережності та гумору (від'ємні). Низька готовність до ризику на тлі високого прагнення до труднощів проявляється у підлітків як в наполегливому прагненні вирішувати одні проблеми, так і в уникненні інших, як у відході від проблеми, так і у відсутності обережності у ситуаціях ризику. При цьому ірраціональність ризику особистості підлітка супроводжується постійним самозвинуваченням та невмінням вирішувати проблеми плановірно, поетапно, крок за кроком.

Фактор «Комунікативний ризик» додатно пов'язаний з показниками стратегій розрядки, відсторонення та самозвинувачення, та від'ємно – з стратегіями раціональних та поетапних дій. Прагнення до ризику у спілкуванні та побуті, до отримання гострих відчуттів, інтолерантність до одноманіття, що складають даний фактор, характеризують підлітків, які схильні розряджати емоції у конфлікті, проявляють відсторонення від деяких конфліктів, схильні до

звинувачення, імпульсивні, нераціональні та не вміють планомірно вирішувати ситуації ризику.

Фактор «Когнітивний азарт» характеризується низкою додатних (зі стратегіями розрядки, відсторонення, фаталізму, вираження почуттів, фантазій, самозвинувачення) і від'ємних (раціональні дії, пошук допомоги, наполегливість, позитивне мислення, поетапні дії, заспокоєння, обережність та гумор) зв'язків. Отже, даний фактор ризику особистості передбачає розрядку у стресі, фаталізм і відстороненість, невмінням раціонально вирішувати проблеми, застосовуючи допомогу інших, позитивне мислення, планомірність у вчинках, обережність та гумор.

Фактор «Ризик як саморегуляція в діяльності» від'ємно пов'язаний зі стратегією оцінки провини. Отже, схильність до ризику як способу саморегуляції у підлітків характеризується почуттям провини та рефлексією у ситуаціях ризику.

У таблиці Б 6 (Додатках Б) подано результати порівняння показників стратегій імпульсивної поведінки підлітків з різними типами ризику особистості.

Встановлено, що найвищі показники стратегії розрядки виявляються у високоризикованих підлітків. Також виявлено високі показники стратегії розрядки у високоризикованих у спілкуванні. Найнижчий рівень даної стратегії встановлено у помірноризикованих підлітків. Розрядка як спосіб емоційного виходу властива високоризикованим у спілкуванні, а також активний спорт та небезпечні ігри можуть бути такою розрядкою для них [100].

Стратегія раціональних дій характеризує підлітків з помірним ризиком, в той час як найменші показники цієї стратегії виявлено у досліджуваних з високим ризиком. Отже, у підлітковому віці раціональність властива помірноризикованим особам.

Підлітки, які належать до типу «Помірноризикований» мають найвищі показники стратегії пошуку допомоги. Висока схильність до ризику передбачає відмову підлітків від допомоги інших. Пошук соціальної допомоги як здатність

екстерналізувати власні проблеми, поділитись ними з дорослими, в першу чергу, усвідомити їх наявність перед самим собою, властива лише тим підліткам, які оминають ризик, вони переважають за показниками пошуку допомоги підлітків, що належать до типів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=13,26$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=19,09$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=18,25$; $p<0,0001$).

Стратегія наполегливості найменшою мірою властива високоризикованим у діяльності підліткам, а найбільшою мірою – помірноризикованим. За показниками стратегій наполегливості помірноризиковані підлітки мають вищі показники, ніж високоризиковані у спілкуванні ($t=7,45$; $p<0,0001$), високоризиковані у діяльності ($t=16,66$; $p<0,0001$) та високоризиковані ($t=11,11$; $p<0,0001$).

В основі типу «Високоризикований у діяльності» знаходиться прагнення отримати нові враження, низькі показники наполегливості, скоріш за все, властиві досить примхливим, не виваженим у поведінці та вчинках, «важким» підліткам, яким бракує наполегливості у вирішенні проблем. Помірноризиковані підлітки характеризуються більшим самоконтролем, здатністю до саморегуляції власних емоційних станів, ширшим діапазоном копінгів, тому цілком очевидним є те, що їм більшою мірою властива наполегливість, порівняно з іншими типами.

Стратегія відсторонення у найбільшій мірі властива підліткам з типом «Високоризикований у діяльності». У помірноризикованих виявлено найменший рівень вираженості цієї стратегії у порівнянні з високоризикованими у діяльності ($t=-12,27$; $p<0,0001$) та високоризикованими ($t=-7,61$; $p<0,0001$). У прагненні до нових вражень, підлітки можуть поринути у власні фантазії та ілюзорний світ, де ризик є чеснотою, однак у вирішенні реальних проблем життя такі підлітки виявляють відстороненість. Що ж стосується помірноризикованих підлітків, то вони є більш раціональними та активними у вирішенні проблем, їх не стороняться, а намагаються подолати.

Фаталізм як стратегія імунітивної поведінки властива високоризикованим підліткам, в той час як помірноризиковані виявляють найнижчі показники цієї стратегії. Фаталізм як копінг-стратегія є нижчою у помірноризикованих, ніж у підлітків, що належать до типів «Високоризикований» ($t=-15,00$; $p<0,0001$), «Високоризикований у спілкуванні» ($t=-16,12$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=-12,65$; $p<0,0001$). Фаталізм може свідчити про намагання підлітка позбутись відповідальності за власні вчинки, тому їх невиправданий ризик як прагнення позбутись нудьги може бути поясненим їх екстернальним локусом контролю.

Вираження почуттів як імунітивна стратегія властиве підліткам з різною схильністю до екстремально-ризикової поведінки, однак найменші показники цієї стратегії мають помірноризиковані підлітки, ніж представники типів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=-2,57$; $p<0,05$), «Високоризикований у діяльності» ($t=-5,86$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=-8,52$; $p<0,0001$). Помірноризиковані підлітки більш здатні до щирого, навіть відвертого вираження почуттів, що свідчить про їх емоційну відкритість до світу, у той час як інші підлітки приховують власні емоції, що може приводити до трагічних наслідків.

Помірноризиковані проявляють найвищі показники стратегії позитивного мислення, ніж підлітки типів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=3,44$; $p<0,001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=7,17$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=8,95$; $p<0,0001$). Найнижчий рівень цієї стратегії відзначається у високоризикованих підлітків. Отже, можна передбачити існування негативного взаємозв'язку між мірою схильності до ризику та здатністю до позитивного мислення у підлітковому віці.

До відволікання як до імунітивної стратегії поведінки звертаються здебільшого високоризиковані у діяльності підлітки, у порівнянні з представниками типів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=4,04$; $p<0,001$), «Помірноризикований» ($t=5,12$; $p<0,0001$). У прагненні до отримання нових

вражень високоризиковані у діяльності підлітки намагаються уникнути неприємних думок, відволіктись від власного, менш яскравого, життя.

Фантазії як спосіб психологічного захисту виражені у високоризикованих у спілкуванні підлітків. Помірноризикований тип характеризується найнижчими показниками даної стратегії у порівнянні з високоризикованими у спілкуванні ($t=-10,52$; $p<0,0001$), високоризикованими у діяльності ($t=-6,06$; $p<0,0001$), високоризикованими ($t=-8,66$; $p<0,0001$). Фантазії як стратегія поринути в ілюзорний світ мрій та сподівань на краще є одним із способів позбутись нудьги у підлітковому віці. Помірноризиковані підлітки є більш реалістичними та раціональними, порівняно зі своїми високоризикованими однолітками.

Представники типу «Високоризикований» характеризуються високими показниками стратегії заперечення, а «Помірноризикований» – найнижчими показниками цієї стратегії. Високоризиковані мають вищі показники стратегії заперечення, ніж однолітки типів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=4,96$; $p<0,001$) та «Помірноризикований» ($t=8,44$; $p<0,0001$). Отже, спостерігаємо позитивний взаємозв'язок між мірою схильності до ризику та запереченням проблеми як способом виходу з ситуації ризику.

Самозвинувачення властиве високоризикованим підліткам і майже не властиве помірноризикованим. Останні самозвинувачують себе у ситуаціях ризику рідше, порівняно з підлітками типів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=-4,27$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=-6,11$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=-14,16$; $p<0,0001$). Ми знов спостерігаємо додатний зв'язок між стратегіями виходу з ситуації ризику та схильністю до ризику у підлітків: висока схильність до ризику характеризується вищими показниками стратегії самозвинувачення.

Стратегія поетапних дій притаманна помірноризикованим, показники якої у нього вищі, порівняно з типами «Високоризикований у спілкуванні» ($t=9,34$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=8,96$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=16,42$; $p<0,0001$). Нижчий рівень схильності до ризику

у підлітковому віці передбачає поетапне вирішення поставлених перед особистістю завдань та проблем.

Представники типу «Високоризикований у діяльності» характеризуються високорозвинутою стратегією порівняння, показники якої є вищими у порівнянні з помірноризикованими ($t=6,05$; $p<0,0001$), високоризикованими ($t=3,12$; $p<0,01$). Такі підлітки схильні до заздрощів, до постійного порівняння себе з іншими. Ці риси можуть бути також притаманними нарцисичним підліткам, для яких постійне отримання нових вражень може бути потужним мотиваційним фактором життєдіяльності.

Стратегія заспокоєння є найбільш характерною для помірноризикованих підлітків, ніж у типів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=3,97$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=4,91$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=8,67$; $p<0,0001$). Нижчий рівень ризику особистості у підлітковому віці властивий тим особам, які здатні зберігати спокій у ситуаціях ризику та обирати заспокоєння як стратегію подолання.

Здатність до контролю емоцій у стресових та конфліктних ситуаціях є найменш притаманною високоризикованим у діяльності підліткам, ніж типам «Високоризикований у спілкуванні» ($t=-2,20$; $p<0,05$), «Помірноризикований» ($t=-2,48$; $p<0,05$), «Високоризикований» ($t=-5,89$; $p<0,0001$). Постійне прагнення до розваг, отримання нових вражень, прояв бурхливих емоцій властиві підліткам, які мають труднощі емоційної саморегуляції.

Обережність найбільш притаманна помірноризикованим підліткам і це цілком логічно, оскільки менша схильність до ризику передбачає більшу обережність у життєдіяльності. Підлітки визначеного типу мають вищі показники стратегії обережності, ніж високоризиковані у спілкуванні ($t=8,95$; $p<0,0001$), високоризиковані у діяльності ($t=4,43$; $p<0,0001$), високоризиковані ($t=14,62$; $p<0,0001$).

Показники стратегії уникнення однаковою мірою властиві високоризикованим у діяльності та високоризикованим підліткам: вони перевищують за показниками цієї стратегії представників типів

«Високоризикований у спілкуванні» відповідно $t=5,00$ і $t=4,22$; $p<0,0001$ та «Помірноризикований» відповідно $t=5,96$ і $t=5,42$; $p<0,0001$. Висока схильність до ризику у підлітковому віці передбачає відхід від реальності та від дієвого вирішення ситуації ризику.

Прагнення до самозміни проявляють помірноризиковані підлітки і показники «самозміни» у них достовірно вищі, порівняно з відповідними показниками представників типів «Високоризикований у діяльності» ($t=5,54$; $p<0,0001$). Жодних прагнень до самотворчості та самозмінення у високоризикованих у діяльності встановлено не було.

Показники стратегії подолання майже рівнозначні у підлітків типів «Високоризикований у діяльності» та «Високоризикований». Вони перевищують за показниками цієї стратегії високоризикованих у спілкуванні відповідно $t=2,10$ і $t=2,44$; $p<0,05$ та помірноризикованих відповідно $t=2,71$ і $t=3,42$; $p<0,01$. Отже, підліткам з вираженою схильністю до ризику, властиве прагнення до подолання ситуацій ризику, вони здатні до боротьби у їх вирішенні.

Гумор як стратегію імунітивної поведінки використовують високоризиковані у спілкуванні підлітки. Вони мають вищі показники використання стратегії гумору у подоланні конфліктної ситуації, порівняно з представниками типів «Високоризикований» ($t=2,72$; $p<0,01$) та «Помірноризикований» ($t=3,58$; $p<0,001$). Завдяки гумору підлітки позбавляються від нудьги навіть при ситуаціях ризику.

Тип «Високоризикований у діяльності» є характерним для нерішучих підлітків. За стратегією нерішучості вони переважають високоризикованих у спілкуванні ($t=4,47$; $p<0,0001$), високоризикованих ($t=3,44$; $p<0,001$) та помірноризикованих ($t=4,96$; $p<0,0001$) однолітків. Нерішучість взагалі є характеристикою підліткового віку, оскільки недостатній життєвий досвід, з одного боку, та прагнення до дорослості – з іншого, породжують страх змін і, водночас, прагнення до цих змін.

Високоризиковані у діяльності найбільшою мірою характеризуються стратегією оцінки провини і переважають однолітків з типів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=6,72$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=5,06$; $p<0,0001$). Підлітки, які прагнуть до нових вражень більш, ніж інші, схильні до рефлексії власної провини.

Типи «Високоризикований у спілкуванні» та «Помірноризикований» можуть звертатися до віри та релігії у ситуаціях ризику. Високоризиковані у діяльності ($t=2,11$, $p<0,05$) та високоризиковані ($t=2,41$, $p<0,05$) мають менші показники використання віри, порівняно з помірноризикованими підлітками.

Найбільш характерними для підліткового віку стратегіями подолання конфліктних ситуацій та ситуацій ризику виявились фантазії та фаталізм. Високоризиковані у спілкуванні є притаманними стратегії розрядки, заспокоєння та фаталізму, у той час як стратегії віри, оцінки провини, відходу, контролю емоцій та поетапних дій їм не властиві. Такі дані цілком співвідносяться з тим, що ризик особистості у підлітків даного типу спрямований на зону комунікацій, в якій найбільшою мірою проявляється розрядка емоцій, імпульсивне вираження почуттів та ставлень.

Представники типу «Високоризикований у діяльності» використовують стратегії розрядки, відстороненості, фаталізму та фантазій і нехтують стратегіями раціональних дій, пошуку допомоги, наполегливості, самозміни, віри. Схильність до ризику у сфері активної діяльності (навчання, спорту, розвагах) проявляється у прагненнях виразити власні почуття та емоції, причому природа такої емоційної розрядки пояснюється високою імпульсивністю підлітків визначеного типу.

Високоризиковані підлітки також характеризується перевагою стратегії розрядки. Крім того їм властиві стратегії вираження почуттів та самозвинувачення. Отже, висока міра ризику особистості, що проявляється у перевазі екстремальних видів спорту та розваг, прагненні до нових вражень та гострих відчуттів у межах даного типу пов'язані з прагненнями емоційного вираження та розрядки, що іноді не знаходять зовнішнього вектору і

повертаються у вигляді самозвинувачення та аутоагресії. Найменшою мірою визначений тип підлітків виявляє стратегії віри, обережності, поетапних та раціональних дій. Цілком очевидним виявляється, що висока імпульсивність стоїть на заваді поетапного та раціонального розв'язання ситуації ризику.

Помірноризиковані підлітки характеризується стратегіями пошуку допомоги та раціональних дій, наполегливості та заспокоєння, а також обережності та гумору. Отже, висока раціональність зазначеного типу ризику особистості в період кризи підліткового віку цілком співвідноситься з вибором раціональних способів вирішення проблеми, прагненням звернутись за допомогою до інших, наполегливістю як вольовою якістю, що сприяє розв'язанню ситуації ризику. Використання обережних дій як стратегія імунітивної поведінки є визначальною відмінністю визначеного типу від інших, показники ризику особистості яких є вищими. В періоді підліткової кризи, нижча схильність та готовність до ризику, більша раціональність співвідносяться з обережними діями у подоланні ситуацій ризику.

Таким чином, існує певна відповідність між стратегіями імунітивної поведінки та типами ризику особистості у кризі підліткового віку. Вона характеризується тим, що зростання ролі ризику особистості у межах типів підлітків супроводжується збільшенням ваги неадаптивних імунітивних стратегій розв'язання ситуацій ризику.

У таблиці Б 7 (Додатки Б) подано результати факторного аналізу показників стратегій імунітивної поведінки у підлітків. При виконанні процедур факторного аналізу показників стратегій імунітивної поведінки було прийнято рішення зупинитися на шестифакторному рішенні як такому, що найбільш змістовно інтерпретується. Виділені фактори мають власні значення більше одиниці та пояснюють понад 70% дисперсії. Перший фактор отримав назву «*Уникнення проблемної ситуації*» (24,0% сумарної дисперсії, факторна вага становить 6,24). До нього увійшли такі стратегії: уникнення (0,88), порівняння (0,85), нерішучість (0,83), контроль емоцій (0,78), відволікання (0,73), набуття сили (0,67), подолання (0,65), відсторонення (0,58), стриманість

(0,54), заперечення (0,52). Даний фактор провідної стратегії вирішення проблем підлітків характеризуються прагненням їх уникнути, запобігти вирішенню та прокрастинувати її розв'язання.

Другий фактор – *«Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації»* – пояснює 15,2% дисперсії та має вагу 3,95. Даний фактор включає такі стратегії: пошук допомоги (-0,81), раціональні дії (-0,79), фаталізм (0,76), фантазії (0,66), розрядка (0,65). Зазначений фактор об'єднує ірраціональні стратегії, які передбачають реактивний характер вирішення проблем та конфліктних ситуацій. Відмова від допомоги інших, від раціонального вирішення складних ситуацій та конфліктів поєднується з такими характеристиками, як екстернальність, фаталізм, ірраціональне фантазуванням, перевага емоційної розрядки у конфлікті.

Третій фактор під назвою *«Стратегії планування вирішення проблемної ситуації»* (14,5% дисперсії, вага – 3,78) представлений наступними стратегіями: заспокоєння (0,81), самозвинувачення (-0,72), вираження почуттів (-0,64), заперечення (-0,63), поетапні дії (0,62), обережність (0,61). Зазначений фактор об'єднує конструктивні стратегії поведінки, спрямовані на обережне, не ризикове поетапне вирішення проблеми та забезпечує стабілізацію психоемоційних станів підлітків.

Четвертий фактор *«Адаптивні стратегії поведінки»* (6,8% дисперсії, факторна вага – 1,78) містить лише дві стратегії: самозміна (0,88) та позитивне мислення (0,55). Зміст фактору розкриває адаптаційний потенціал підліткового віку, що виражається у виборі позитивного мислення та прагнення до самозміни як способів вирішення проблемної ситуації.

П'ятий фактор *«Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації»* (5,1% дисперсії, факторна вага – 1,37) виключає з поведінки підлітків стратегії віри (-0,74) та гумору (-0,54). Цей фактор розкриває раціональні погляди підлітків на проблеми як серйозне завдання, що має вирішуватись без веселощів та гумору, а також неприйняття релігійності.

Показники оцінки провини (0,78) та стриманості (0,50) об'єднались у факторі «*Контролюючі стратегії поведінки*» (5,1% дисперсії, факторна вага – 1,34). Фактор показує зв'язок здатностей до оцінки власних вчинків з позиції відчуття провини та стриманості як здатності до самоконтролю у вирішенні проблемних ситуацій підлітками.

Розглянемо результати дослідження взаємозв'язків між показниками особливостей ризику особистості та стратегіями імпульсивної поведінки (рис. 3.11-3.13).

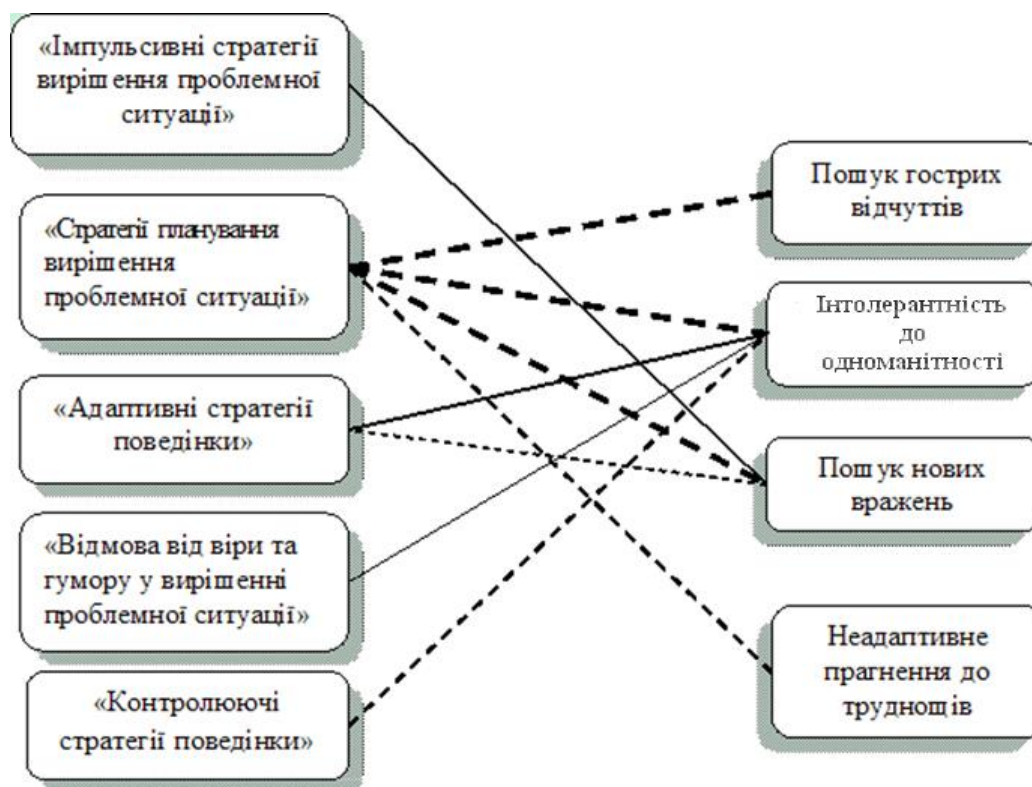

Рис. 3.11. Кореляційні взаємозв'язки між показниками схильності до екстремально-ризикованої поведінки та факторів стратегій імпульсивної поведінки (підліткова криза)

Примітки. Тут і в межах даного розділу: подано статистично значущі кореляції на рівні $p < 0,05$; $p < 0,001$ та $p < 0,0001$.

Встановлено додатний зв'язок між фактором «Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації» та показниками пошуку нових вражень ($r_{x,y} = 0,24$; $p < 0,0001$). Схильність до розрядки, перевага фаталізму та прагнення відійти до фантазій як шляхів подолання вирішення проблемної ситуації

властиві підліткам, які прагнуть до ризику як засобу отримання нових вражень. Від'ємні взаємозв'язки між фактором «Стратегії планування вирішення проблемної ситуації» та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=-0,38$; $p<0,0001$), інтолерантність до одноманіття ($r_{x,y}=-0,24$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=-0,26$; $p<0,0001$) та неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y}=-0,21$; $p<0,001$). Планомірне вирішення проблеми, навички планування вирішення проблемної ситуації сформувались у тих підлітків, які відмовляються від екстремально-ризикової поведінки.

Фактор «Адаптивні стратегії поведінки» додатно взаємопов'язаний з показниками інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=0,24$; $p<0,0001$) та від'ємні – з показниками пошуку нових вражень ($r_{x,y}=-0,13$; $p<0,05$). Адаптивні стратегії вирішення проблеми, такі як самозміна та позитивне мислення, властиві підліткам, які нехтують ризиковими діями, толерантні до нудної монотонної діяльності.

Фактор «Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації» виявився пов'язаним з показниками інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=0,13$; $p<0,05$) та неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y}=0,23$; $p<0,0001$). Нездатність підлітків до духовного життя як засобу саморегуляції власних психічних станів у проблемній ситуації, відмова від почуття гумору у складних ситуаціях властива підліткам, які прагнуть ускладнити власне життя та складно переживають буденні нудні життєві справи.

Фактор «Контролюючі стратегії поведінки» пов'язаний з показниками інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=-0,20$; $p<0,0001$). Такі стратегії поведінки, як оцінка провини та стриманість, що виступають регуляторами діяльності підлітків, властиві тим з них, хто терпляче справляється з одноманітними нецікавими подіями життя.

Встановлено додатний взаємозв'язок між фактором «Уникнення проблемної ситуації» та схильністю до ризику у сфері побуту ($r_{x,y}=0,15$; $p<0,01$), а також від'ємні зв'язки з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=-0,13$; $p<0,05$) та простору ($r_{x,y}=-0,14$; $p<0,05$). Отже, стратегії уникнення

ситуації ризику загалом маловиражені у підлітків зі схильністю до ризику, окрім тих, хто схильний до ризику у побутовій сфері.

Існують взаємозв'язок між показниками ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,23$; $p<0,0001$), просторовій сфері ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,01$), раціональності ($r_{x,y}=-0,13$; $p<0,05$) та готовності до ризику ($r_{x,y}=-0,13$; $p<0,05$) та фактором «Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації». Імпульсивні стратегії вирішення проблемних ситуацій властиві підліткам з високою мірою схильності до ризику.

Встановлено від'ємні взаємозв'язки між фактором «Стратегії планування вирішення проблемної ситуації» та показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=-0,18$; $p<0,01$), ризику у сфері побуту ($r_{x,y}=-0,15$; $p<0,01$), простору ($r_{x,y}=-0,16$; $p<0,01$), міжособистісній сфері ($r_{x,y}=-0,21$; $p<0,0001$), а також додатні зв'язки з показниками раціональності ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,01$) та готовності до ризику ($r_{x,y}=0,20$; $p<0,0001$).

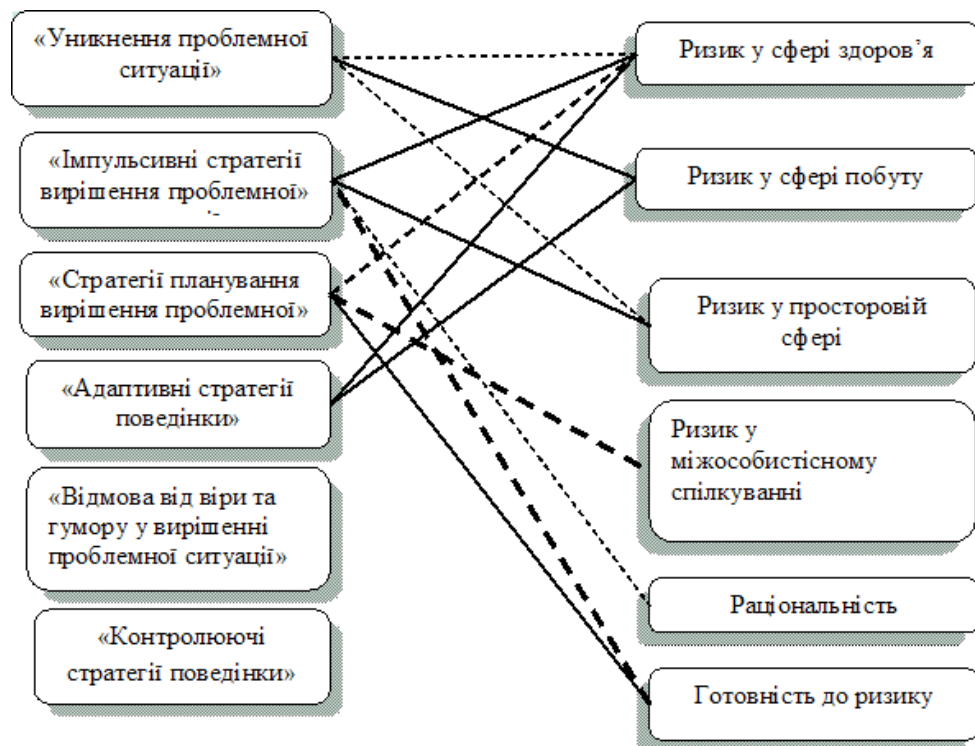

Рис. 3.12. Кореляційні взаємозв'язки між показниками схильності та готовності до ризику та факторів стратегій імпульсивної поведінки (підліткова криза)

Стратегії вирішення проблем, які передбачають поетапний раціональний підхід до алгоритму їх розв'язання є притаманні підліткам, які готові до ризику, однак не схильні до ризику в різних сферах життя. Фактор «Адаптивні стратегії поведінки» має додатні зв'язки з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,15$; $p<0,01$) та простору ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,01$). Позитивне мислення та самозміна як стратегії вирішення проблем властиві підліткам, які віддають перевагу ризику у сфері здоров'я та простору. Фактор «Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації» пов'язаний з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,35$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,32$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=-0,12$; $p<0,05$), раціональності ($r_{x,y}=-0,20$; $p<0,0001$) та готовності до ризику ($r_{x,y}=-0,12$; $p<0,05$). Почуття гумору може розглядатись як важливий чинник подолання неконструктивних форм ризику у підлітковому віці.

Фактор «Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації» від'ємно пов'язаний з показниками когнітивного компоненту схильності до ризику ($r_{x,y}=-0,13$; $p<0,05$), тобто переконаність у доцільності ризику обернено пропорційна імпульсивним стратегіям копінг-поведінки (рис. 3.13).

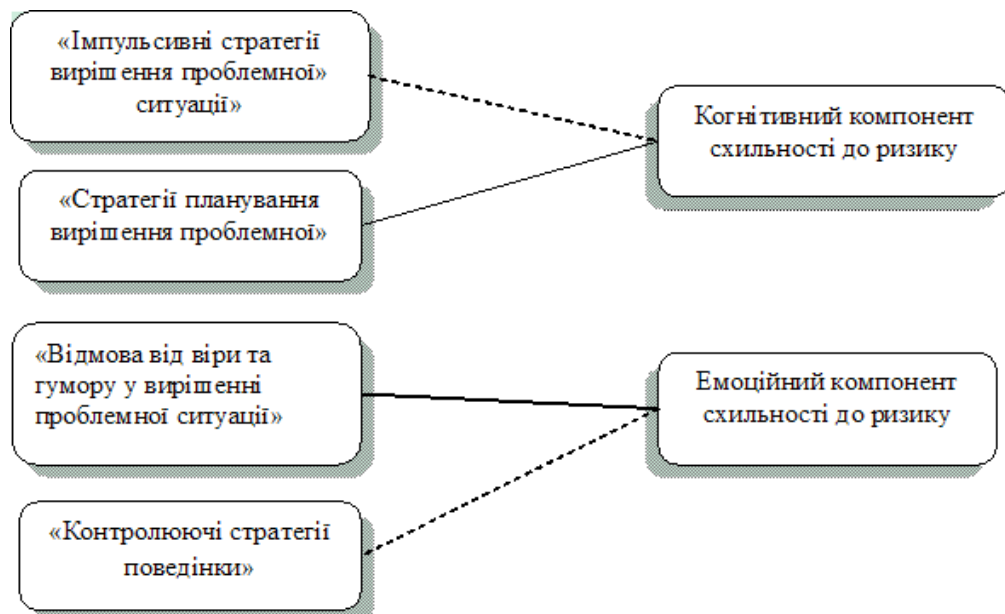

Рис. 3.13. Кореляційні взаємозв'язки між компонентами схильності до ризику та факторів стратегій імпульсивної поведінки (підліткова криза)

Примітки: подано статистично значущі кореляції на рівні $p<0,05$; $p<0,01$.

Існує додатний взаємозв'язок між фактором «Стратегії планування вирішення проблеми» та показниками когнітивного компоненту схильності до ризику ($r_{x,y}=0,12$; $p<0,05$). Таким чином, прагнення вирішити проблему та конкретна поведінка, яка репрезентує таке прагнення, характеризує переконаність у доцільності ризику.

Встановлено додатний взаємозв'язок між фактором «Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації» та показниками емоційного компоненту схильності до ризику ($r_{x,y}=0,18$; $p<0,01$). Отже, відсутність здатності до гумору та духовних почуттів властиві тим підліткам, які використовують ризик для емоційної розрядки.

Фактор «Контролюючі стратегії поведінки» від'ємно пов'язаний з показниками емоційного компоненту схильності до ризику ($r_{x,y}=-0,12$; $p<0,05$). Таким чином, прагнення контролювати все у ситуації ризику властиве підліткам, які емоційно на неї реагують.

У таблиці Б 8 (Додаток Б) взаємозв'язки факторів ризику особистості з показниками моделей поведінки у стресових ситуаціях. Фактор «Ризик в активній діяльності» характеризується низкою позитивних зв'язків з такими моделями, як асертивні дії, запобігання, асоціальні дії, агресивні дії, та негативних зв'язків з показниками моделей соціального контакту, пошуку соціальної підтримки, обережних дій та маніпулятивних дій.

Отже, фактор, що демонструє зв'язок схильності до ризику у сферах здоров'я та просторової активності, емоційність та імпульсивність, передбачає високу асертивність, впевненість у собі, схильність до протиправної поведінки та агресії, невміння відкрито вирішувати конфлікти, невміння співпрацювати з іншими у вирішенні стресових ситуацій.

Фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів» достовірно від'ємно пов'язаний з показниками моделей обережних дій, соціального контакту, імпульсивних дій, запобігання, маніпулятивних дій, та додатно зв'язаний з показниками асоціальних дій. Низька готовність до ризику та неадаптивне прагнення до труднощів, що складають зміст даного фактору розкриваються в

необережності, не в змозі звертатись до інших людей за допомогою, імпульсивністю у вчинках та асоціальними діями у ситуаціях ризику.

Фактор «Комунікативний ризик» має додатні взаємозв'язки з асоціальними діями та запобіганням, а від'ємно – з соціальним контактом, пошуком соціальної підтримки, обережними та маніпулятивними діями. Схильність до ризику у міжособистісному спілкуванні та побуті, прагнення до гострих відчуттів, інтолерантність до одноманіття, які складають даний фактор, передбачають асоціальну, девіантну поведінку, необережність, невміння співпрацювати з іншими людьми у ситуаціях ризику

«Когнітивний азарт» додатно пов'язаний з показниками моделей імпульсивних та асоціальних дій і від'ємно – з маніпулятивними діями. Когнітивний компонент схильності до ризику і суб'єктивна оцінка ситуацій як невизначених і небезпечних, які входять у цей фактор характеризуються імпульсивністю у вчинках та схильністю до асоціальних дій.

Фактор «Ризик як саморегуляція в діяльності» не має статистично значущих взаємозв'язків з показниками моделей поведінки у стресових ситуаціях.

У таблиці Б 9 (Додаток Б) подано результати порівняння показників моделей поведінки у стресових ситуаціях з типами ризику особистості. Встановлено, що асертивні дії однаковою мірою властиві підліткам з усіх типів ризику особистості. Досліджувані усіх визначених типів мають невисокі показники даної моделі поведінки у стресі, що свідчить про те, що підлітки, незалежно від міри схильності до ризику, здебільшого неасертивні, у ситуації стресу їм не вистачає впевненості у собі та власних силах.

Вибір моделі поведінки у стресі, що передбачає соціальні контакти у більшій мірі, ніж асертивні дії, властиві досліджуваним у підлітковій кризі. Не дивлячись на різний рівень ризику особистості у досліджуваних підліткового віку, всі вони прагнуть долати стрес у соціальній взаємодії з іншими, переважно, з однолітками. За показниками пошуку соціального контакту у

стресовій ситуації високоризиковані підлітки значно поступаються помірноризикованим підліткам ($t=-3,16$; $p<0,01$).

Як і з попередньою моделлю поведінки, пошук соціальної підтримки загалом є властивим для всіх типів ризику особистості підліткового віку. Афіліативні прагнення підлітків особливим чином проявляються у них у стресових ситуаціях життя. Так, у ситуаціях конфлікту з батьками підлітки прагнуть отримати підтримку збоку однолітків. Помірноризиковані підлітки характеризуються вищими показниками пошуку соціальної підтримки, ніж високоризиковані у діяльності ($t=3,33$; $p<0,001$).

Представники типу «Високоризикований у діяльності» більшою мірою характеризуються обережними діями, тоді як високоризиковані мають найнижчі показники цієї стратегії ($t=2,78$; $p<0,01$). Отже, в основі високої схильності та готовності до ризику лежить прагнення до небезпеки.

У помірноризикованих підлітків передбачається найменша імпульсивність, ніж у високоризикованих у спілкуванні ($t=-3,30$; $p<0,01$), високоризикованих у діяльності ($t=-2,20$; $p<0,05$) та високоризикованих ($t=-4,03$; $p<0,0001$). Такі підлітки більш виважені та раціональні у своїх вчинках.

Модель запобігання поведінки у стресових ситуаціях переважно використовують високоризиковані у діяльності, високоризиковані мають найнижчі показники дій запобігання у стресі. За показниками запобігання у стресових ситуаціях підлітки, що належать до типу «Високоризикований у діяльності» переважають високоризикованих у спілкуванні ($t=2,86$; $p<0,01$), високоризикованих ($t=6,00$; $p<0,0001$) та помірноризикованих ($t=2,97$; $p<0,01$). Підлітки, які прагнуть до отримання нових вражень, насправді, уникають реальності та прагнуть запобігти вирішенню проблеми, яка викликала ситуація ризику.

Маніпулятивні та асоціальні дії у стресі є притаманними високоризикованим підліткам, у яких ці показники вищі, порівняно з помірноризикованими ($t=4,20$ і $t=4,35$ при $p<0,0001$). Однолітки, що належать до типів «Високоризикований у спілкуванні» та «Високоризикований у

діяльності» порівняно з високоризикованими підлітками достовірно частіше застосовують непрямі дії (маніпулятивні) у вирішенні ситуацій ризику ($t=2,29$; $p<0,05$ і $t=3,13$; $p<0,01$). Високоризиковані підлітки мають вищі показники асоціальних дій, порівняно з типами «Високоризикований у спілкуванні» ($t=2,42$; $p<0,05$) та «Високоризикований у діяльності» ($t=2,65$; $p<0,01$). Високий ризик особистості, який найчастіше призводить до асоціальних вчинків, властивий підліткам, які вирішують ситуації ризику маніпулятивними діями (шантажем, загрозами) або асоціальними діями (дрібним хуліганством).

Агресивні дії при стресі властиві високоризикованим у спілкуванні за показниками, яких вони перевищують високоризикованих у діяльності ($t=3,35$; $p<0,001$) та помірноризикованих ($t=5,47$; $p<0,0001$). Позбавлення від одноманітності життя та нудьги підлітки вбачають в агресивних діях у вирішенні ситуацій ризику.

Отже, перші три типи підлітків, які характеризуються високим ризиком особистості, відзначаються перевагою імпульсивних та агресивних дій у подоланні стресових ситуацій, тоді як помірноризиковані значно рідше звертаються до агресії та мають меншу імпульсивність.

З таблиці 3.12 видно, як фактори ризику особистості корелюють з показниками копінг-стратегій у підлітків в період кризи. Фактор «Ризик в активній діяльності» додатно пов'язаний зі стратегією самоконтролю та від'ємно – зі стратегією прийняття відповідальності. Отже, схильність до ризику з переживанням бурхливих емоцій, надмірна імпульсивність, характеризують підлітків, які нездатні приймати відповідальність за власні вчинки у стресових ситуаціях та характеризуються низьким самоконтролем.

Фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів» додатно пов'язаний з конфронтаційним копінгом та копінгом дистанціювання і від'ємно – з копінгам пошуку соціальної підтримки, прийняття відповідальності і запобігання. Низька готовність до ризику у поєднанні з неадаптивним прагненням до труднощів властиві підліткам, які схильні до конфронтації та

дистанціювання від ситуацій ризику, нездатні приймати відповідальність та звертатись до соціальної підтримки.

Таблиця 3.12

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та копінгу-стратегій у стресових ситуаціях в період підліткової кризи

Копінг-стратегії	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощі в	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Конфронтаційний копінг	-	0,32****	0,15**	0,31****	-
Дистанціювання	-	0,20***	-	0,14*	0,21***
Самоконтроль	-0,13*	-	-	-0,24****	-
Пошук соціальної підтримки	-	-0,19***	-	-0,34****	-
Прийняття відповідальності	-0,14*	-0,16**	-	-0,28****	- 0,23****
Запобігання	-	-0,15**	-	0,26****	-
Планування вирішення проблеми	-	-	-	-0,41****	-
Позитивна переоцінка	-	-	-	-0,30****	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

«Комунікативний ризик» додатно пов'язаний з конфронтаційним копінгом. Прагнення до ризику у спілкуванні та побуті, що дозволяє отримувати гострі відчуття, урізноманітнювати життя, властиве підліткам, які схильні відкрито протистояти у конфліктах.

«Когнітивний азарт» характеризується низкою додатних зв'язків з конфронтаційним копінгом, копіngами запобігання та дистанціювання, від'ємно – з показниками копіngів самоконтролю, пошуку соціальної підтримки, прийняттям відповідальності та позитивною переоцінкою. Також

передбачається толерантність до невизначених та небезпечних ситуацій, прагнення до боротьби та дистанціювання від проблеми.

«Ризик як саморегуляція в діяльності» передбачає високі показники дистанціювання та низькі – прийняття відповідальності. Отже, вибір підлітками ситуацій ризику з метою саморегуляції в діяльності взаємопов'язаний зі схильністю дистанціюватись від неї та невмінням брати відповідальність за причини її виникнення.

У таблиці 3.13 подано результати порівняння досліджуваних копінг-стратегій підлітків, що належать до різних типів ризику особистості.

Таблиця 3.13

**Особливості копінг-стратегій підлітків
з різними типами ризику особистості**

Копінг-стратегії	Типи ризику особистості (M±σ)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Конфронтаційний копінг	7,61±3,23	8,87±2,90	14,28±3,00	4,06±2,08	231,33 **
Дистанціювання	9,68±4,65	9,60±2,73	10,60±4,62	6,31±3,13	18,31*
Самоконтроль	6,76±3,46	6,39±3,45	7,39±3,85	13,97±3,70	67,99 **
Пошук соціальної підтримки	6,91±3,28	7,07±3,31	5,73±3,26	13,77±3,38	102,49 **
Прийняття відповідальності	2,33±1,03	6,43±3,02	5,76±3,26	9,73±1,78	91,20 **
Запобігання	16,10±3,23	16,65±3,32	12,94±3,51	6,55±3,54	116,75 **
Планування вирішення проблеми	7,23±3,37	3,21±1,83	5,29±3,21	14,23±3,00	174,26 **
Позитивна переоцінка	9,60±4,66	6,60±3,49	7,79±3,95	14,97±3,78	62,59 **

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – p<0,0001; ** – p<0,000001.

Показники конфронтаційного копіngu, дистанціювання та запобігання найвищі у високоризикованих підлітків, а найнижчі – у помірноризикованих. Отже, високий ризик особистості у підлітковому віці передбачає менш конструктивні копіngи: такі підлітки більшою мірою схильні до конфліктного вирішення проблеми, або до дистанціювання щодо запобігання її вирішення.

Представники, що належать до типу «Високоризикований у діяльності» мають вищі показники конфронтаційного копіngu, ніж високоризиковані у спілкуванні ($t=2,00$; $p<0,05$). Як вже було зазначено вище, підлітки, які використовують ризик для досягнення гострих відчуттів у комунікативних ситуаціях частіше звертаються до закритих, непрямих способів вирішення конфліктних ситуацій, що передбачає використання маніпуляцій, загроз, пліток у спілкуванні, а відтак відкрита конфронтація меншою мірою властива їм у подоланні стресових та конфліктних ситуацій. Більшою мірою до конфронтаційного копіngu звертаються підлітки, що належать до типу «Високоризикований» (порівняно з «Високоризикований у діяльності» – $t=14,04$; $p<0,0001$, «Високоризикований у спілкуванні» – $t=10,20$; $p<0,0001$ та «Помірноризикований» – $t=26,38$; $p<0,0001$). Отже, високоризиковані однолітки схильні до відкритої конфронтації з іншими у вирішенні конфліктних та проблемних ситуацій.

Показники самоконтролю, пошуку соціальної підтримки як копіngu є найвищими у помірноризикованих підлітків, ніж високоризикованих у спілкуванні ($t=11,57$; $p<0,0001$), високоризикованих у діяльності ($t=10,80$; $p<0,0001$) та високоризикованих ($t=12,11$; $p<0,0001$). За показниками пошуку соціальної підтримки вони також випереджають високоризикованих у спілкуванні ($t=11,88$; $p<0,0001$), високоризикованих у діяльності ($t=10,29$; $p<0,0001$) та високоризикованих ($t=17,05$; $p<0,0001$) однолітків. Помірноризикованим притаманна здатність до емоційної саморегуляції та самоконтролю у ситуації ризику.

Підлітки, що належать до типу «Високоризикований у спілкуванні» рідше обирають прийняття відповідальності у ситуації ризику, тоді як

помірноризиковані характеризується вищими показниками прийняття відповідальності (порівняно з типами «Високоризикований у спілкуванні» – $t=28,55$; $p<0,0001$, «Високоризикований у діяльності» – $t=7,42$; $p<0,0001$, «Високоризикований» – $t=9,83$; $p<0,0001$. Підлітки, які нетерпимі до одноманітності є більш екстернальними, вони не здатні прийняти відповідальність за свої вчинки у ситуації ризику.

Високоризиковані у діяльності переважно відмовляються від копінгів планування вирішення проблеми та позитивної переоцінки, тоді як помірноризиковані підлітки часто звертаються до цих моделей поведінки. Представники останнього типу мають вищі показники планування вирішення проблеми як способу подолання стресу, ніж високоризиковані у спілкуванні ($t=12,78$; $p<0,0001$), високоризиковані у діяльності ($t=21,38$; $p<0,0001$), високоризиковані ($t=19,93$; $p<0,0001$). За показниками позитивної переоцінки вони перевищують підлітків з типами «Високоризикований у спілкуванні» ($t=7,42$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=11,72$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=12,92$; $p<0,0001$). Такі конструктивні копінги, як планування вирішення проблеми та позитивна переоцінка, характеризують підлітків як таких, що є більш дорослими та зрілими. Однак постійне прагнення до нових вражень, до сенсорної стимуляції стоять на заваді становленню рис зрілої особистості.

Отже, підлітки, що мають типи «Високоризикований у спілкуванні» та «Високоризикований у діяльності» переважно використовують уникнення як копінг-стратегію, високоризиковані – конфронтаційний копінг, а помірноризиковані – планування вирішення проблеми, позитивну переоцінку, пошук допомоги та самоконтроль.

Таким чином, з мірою зростання ризику особистості в період підліткової кризи відбувається укорінення в поведінці паттернів, що передбачають застосування деструктивних емоційно-орієнтованих копінгів, зокрема конфронтаційного, дистанціювання, запобігання. Помірноризиковані використовують адаптивні проблемно-орієнтовані копінги, зокрема прийняття

відповідальності, пошуку соціальної підтримки, позитивної переоцінки і, особливо, планування вирішення проблеми.

Аналізуючи кореляційні взаємозв'язки визначено, що фактор «Ризик в активній діяльності» від'ємно пов'язаний зі стратегією конкуренції. Схильність до ризику в активній діяльності, пов'язаній зі здоров'ям та подорожуванням, пригодами на тлі високої імпульсивності та емоційності, властива підліткам, які у конфлікті тяжіють до суперництва та боротьби з опонентом (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та стильовими особливостями поведінки в період підліткової кризи

Стильові особливості поведінки	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Конкуренція	-0,13*	-0,17**	-	0,16*	-0,19**
Пристосування	-	-0,14*	-0,14*	-	-0,20**
Компроміс	-	-	-	-	-
Уникнення	-	0,15*	-0,23***	0,19**	-
Співпраця	-	-	-0,15*	-0,25***	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Фактор «Ризик в активній діяльності» від'ємно пов'язаний зі стратегією конкуренції. Схильність до ризику в активній діяльності, пов'язаній зі здоров'ям та подорожуванням, пригодами на тлі високої імпульсивності та емоційності, властива підліткам, які у конфлікті тяжіють до суперництва та боротьби з опонентом. Фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів» додатно взаємопов'язаний з уникненням в конфлікті та від'ємно – з конкуренцією та пристосуванням. Низька готовність до ризику та неадаптивне прагнення до труднощів, що пояснюють ірраціональну сміливість підлітків у кризі, передбачають уникнення вирішення конфліктів та боротьби. «Комунікативний

ризик» від'ємно пов'язаний з пристосуванням, співпрацею і уникненням. Отже, схильність до ризику у взаємодії з іншими передбачає нездатність співпрацювати з іншими, пристосовуватись до інших та уникати конфліктів.

«Когнітивний азарт» характеризується додатними зв'язками з конкуренцією та уникненням, від'ємно – зі співпрацею. Взаємозв'язок між переконаністю у необхідності ризикувати й прагненням до новизни та свіжих вражень у житті підлітка передбачає конкуренцію у конфліктній ситуації та уникнення від її вирішення, нездатність співпрацювати з іншими. Фактор «Ризик як саморегуляція в діяльності» характеризується низькими показниками конкуренції та пристосування. Підлітки з високими показниками конативного та контрольно-регулятивного компонентів схильності до ризику характеризуються уникненням боротьби та невмінням пристосовуватись до інших у ситуаціях ризику.

Наведені нижче (табл. 3.15) результати емпіричного дослідження дозволили конкретизувати стильові особливості поведінки у конфлікті підлітків з різними типами ризику особистості.

Таблиця 3.15

**Стильові особливості поведінки у конфлікті підлітків
з різними типами ризику особистості**

Стильові особливості поведінки	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Конкуренція	8,88±2,92	9,97±1,21	8,86±2,15	6,63±2,48	23,80*
Пристосування	2,71±1,01	7,80±1,32	4,94±1,11	6,21±2,40	103,81**
Компроміс	4,13±0,70	5,87±2,44	3,80±1,23	6,06±2,48	36,40*
Уникнення	8,93±1,54	3,31±1,73	7,07±2,73	4,14±1,43	87,16**
Співпраця	4,01±0,72	4,20±2,13	5,10±1,23	7,84±2,71	57,38*

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,0001$; ** – $p < 0,000001$.

Підлітки, що належать до типу «Високоризикований у діяльності» мають найвищі показники стилів конкуренції та пристосування і найнижчі – стилю уникнення. Отже, прагнення до нових вражень та яскравих подій життя через ситуацію ризику у підлітковому віці зумовлює конкурентну поведінку у неї, відкриту ескалацію конфлікту замість його уникнення. Зокрема, за показниками суперництва як стратегії подолання конфлікту вони випереджають однолітків з типами «Високоризикований у спілкуванні» ($t=2,25$; $p<0,05$), «Високоризикований» ($t=3,16$; $p<0,01$), «Помірноризикований» ($t=8,09$; $p<0,05$).

Високоризиковані мають найнижчі показники стратегії пристосування, поступаючись високоризикованим у діяльності ($t=-13,80$; $p<0,0001$) та помірноризикованим ($t=-5,24$; $p<0,0001$). Найнижчі показники пристосування встановлено у високоризикованих у спілкуванні. Вони поступаються за цими показниками високоризикованим ($t=-13,35$; $p<0,0001$).

Підлітки, що належать до типу «Помірноризикований» мають найнижчі показники конкуренції як стилю вирішення конфлікту, поступаючись високоризикованим у спілкуванні ($t=-4,84$; $p<0,0001$), високоризикованим у діяльності ($t=-8,09$; $p<0,0001$) та високоризикованим» ($t=-6,87$; $p<0,0001$). Помірноризиковані застосовують будь-яку стратегію вирішення конфлікту, окрім конкуренції, а також мають найвищі показники стилю співпраці. Отже, здатність до сумісного вирішення конфлікту, до співпраці з опонентом є ключовою характеристикою поведінки у конфлікті для помірноризикованих підлітків. Так, показники стратегії співпраці у вирішенні конфлікту в них вищі, ніж у високоризикованих у спілкуванні ($t=10,60$; $p<0,0001$), високоризикованих у діяльності ($t=7,35$; $p<0,0001$) та високоризикованих ($t=7,47$; $p<0,0001$).

Представники типу «Високоризикований» мають найнижчі показники стилю пристосування у конфліктних ситуаціях та стилю компроміс. За стратегією компромісу вони поступаються помірноризикованим ($t=-8,92$; $p<0,0001$), високоризикованим у діяльності ($t=-7,34$; $p<0,0001$). Отже, чим вищим є рівень схильності до ризику у підлітковому віці, тим більше це

позначається на неадаптованості особистості у конфліктів та неспроможності поступатись власними інтересами для вирішення ситуації ризику.

Однолітки, що належать до типу «Високоризикований у спілкуванні» мають найвищі показники стилю уникнення та найнижчі – стилю співпраці. За показниками стратегії уникнення вони переважають високоризикованих у діяльності ($t=17,01$; $p<0,0001$), високоризикованих ($t=4,91$; $p<0,0001$) та помірноризикованих ($t=18,62$; $p<0,0001$), а за показниками співпраці поступаються підліткам, що належать до типів «Високоризикований» ($t=-5,94$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=-10,60$; $p<0,0001$). Схильність до ризику як прагнення урізноманітнити своє життя властива підліткам, які не можуть уникати конфліктних ситуацій, якщо такі «назріли», вони практично не здатні до співпраці у вирішенні конфлікту.

Отже, високоризиковані у спілкуванні характеризуються нездатністю пристосовуватись у конфлікті, прагненням боротись з опонентом або уникати відкритих конфліктів, що загалом співвідноситься зі спрямованістю ризику особистості на сферу спілкування.

Високоризиковані у діяльності характеризуються перевагою конкуренції як стилю поведінки у конфлікті. Адже саме у відкритій боротьбі ризикові у діяльності підлітки можуть досягти переваги над іншими, отримати успішні результати внаслідок суперництва та конкуренції. Перевага стилю конкуренції у визначеному типі загалом відповідає їх мотиваційним характеристикам – перевазі мотивації досягнення над страхом невдачі і губристичним прагненням до переваги.

Підлітки типу «Високоризикований» також відрізняються високими показниками конкуренції. На тлі їх високої схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності та прагненням отримати нові враження, інтолерантності до одноманітного способу життя перевага стилю конкуренції у конфлікті виглядає цілком закономірною, адже конкуренція надає їм можливості отримати гострі відчуття, проявити себе, урізноманітнити буденність яскравими подіями.

Помірноризиковані віддають перевагу стилю співпраці, що може бути пояснене їх низькою схильністю до ризику, більшою врівноваженістю та раціональним підходом до вирішення ситуацій ризику.

У таблиці 3.16 показано взаємозв'язки між факторами ризику особистості та агресивністю підлітків.

Таблиця 3.16

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
факторами ризику особистості та агресивністю
в період підліткової кризи**

Шкали агресивності	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Фізична агресія	-	0,31****	-	-	-
Вербальна агресія	-	0,28****	0,13*	-	-
Непряма агресія	-	0,37****	-	-	0,29****
Негативізм	0,11*	-	-	-	0,11*
Схильність до роздратування	-	0,36****	-	-	0,13*
Підозрілість	0,14*	0,33****	-	-	0,18**
Образа	-	0,14*	-	-	-
Аутоагресія	-	0,41****	-	0,23****	0,25****

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,0001$.

Фактор «Ризик в активній діяльності» додатно пов'язаний з негативізмом та підозрілістю. Низька міра раціональності, що обумовлює даний фактор, пов'язана з неприйняттям соціальних вимог у стосунках з людьми, провокує негативізм та підозрілість.

Фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів» додатно пов'язаний з фізичною, вербальною, непрямою агресією, зі схильністю до роздратування, образи та аутоагресії. Низька готовність до ситуацій ризику, що насправді вимагають сміливості, на тлі неадаптивного прагнення до труднощів,

характеризується в період підліткової кризи високою агресивністю. «Комунікативний ризик» додатно пов'язаний з вербальною агресією. Отже, схильність підлітків до ризику у спілкуванні проявляється у вербальній агресії. «Когнітивний азарт» характеризується додатним зв'язком з аутоагресією. Прийняття ризику та неадекватне прийняття невизначених та небезпечних ситуацій властиве підліткам, що спрямовують агресію на самих себе. «Ризик як саморегуляція в діяльності» додатно пов'язаний з непрямою та аутоагресією, негативізмом, підозрілістю та роздратуванням. Прагнення ризикувати як спроба контролювати власне життя властиве підліткам, які виявляють непряму агресію, а також агресію, спрямовану на них самих, підозрілість та схильність до роздратування.

У табл. Б 10 (Додаток Б) результати особливостей агресивності підлітків з різними типами ризику особистості.

Встановлено, що високоризиковані у спілкуванні та високоризиковані мають високі показники фізичної та вербальної агресії, тоді як у високоризикованих у діяльності ці показники є найнижчими. Високоризиковані у діяльності поступаються показниками фізичної агресії підліткам з типами «Високоризикований у спілкуванні» ($t=-18,49$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=-17,52$; $p<0,0001$) і «Помірноризикований» ($t=-9,35$; $p<0,0001$). Вони також мають нижчі показники вербальної агресії, порівняно з високоризикованими у спілкуванні ($t=-16,16$; $p<0,0001$), високоризикованими ($t=-15,81$; $p<0,0001$) і помірноризикованими ($t=-17,74$; $p<0,0001$). Таким чином, високий ризик особистості в період кризи підліткового віку, зокрема схильність до ризику як прагнення отримати нові позитивні емоції, характеризує агресивних підлітків, однак схильність до ризику заради отримання нових вражень (когнітивна сторона ризику) обумовлює невисоку агресивність у підлітків.

Високоризиковані характеризується вищими показниками непрямої агресії, порівняно з високоризикованими у діяльності ($t=7,01$; $p<0,0001$). Схильність до опосередкованої агресії, нездатність або відсутність можливості

відкритого вираження агресії властива підліткам з високою схильністю та готовністю до ризику.

Підлітки, що належать до типу «Високоризикований» характеризується вищими показниками негативізму, ніж високоризиковані у діяльності ($t=4,07$; $p<0,0001$). Схильність до заперечення встановлених правил та норм поведінки, егоцентричність мислення, нездатність дійти згоди з іншими, поступившись у власних ідеях, переконаннях і поглядах, властива підліткам з високою схильністю та готовністю до ризику.

Схильність до роздратування найменшою мірою властива високоризикованим у діяльності, так само як і показники підозрілості, які низькі у помірноризикованих. Зокрема, за показниками схильності до роздратування підлітки з типом «Високоризикований у діяльності» поступаються високоризикованим у спілкуванні ($t=-18,36$; $p<0,0001$), високоризикованим ($t=-21,44$; $p<0,0001$) та помірноризикованим ($t=-18,93$; $p<0,0001$) одноліткам.

Помірноризиковані мають незначні прояви агресивності, а високоризиковані – найвищі показники образи та аутоагресії. Отже, в період підліткової кризи особистість, яка найбільшою мірою схильна та готова до ризику, характеризується також образливістю, негативними емоціями у ставленнях до інших та самої себе.

У таблиці Б 11 (Додатки Б) показано конативні чинники типів ризику особистості в період кризи підліткового віку. Аналіз значень часткової λ для окремих чинників дає наступний перелік детермінант за мірою їх значущості та важливості для моделі: 1) конфронтаційний копінг; 2) копінг планування вирішення проблеми; 3) уникнення проблемної ситуації; 4) прийняття відповідальності; 5) пристосування; 6) адаптивні стратегії поведінки тощо. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в межах від $p<0,05$ до $p<0,0001$.

Таким чином, найбільш статистично надійний розподіл підлітків за типологією ризику особистості може бути здійснений за допомогою вивчення таких конативних чинників:

- *копінги*, що відображають стратегії поведінки в умовах вирішення проблемних ситуацій та подоланні стресу;
- *стратегії імунітивної поведінки* як стратегії поведінки у конфліктних та проблемних ситуаціях;
- *стратегії вирішення конфліктних ситуацій взаємодії та спілкування*;
- *агресивності* як поведінковою реакцією на подразники середовища, що розцінюються як загрозові.

Для кожної з чотирьох груп підлітків були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування типів ризику особистості у підлітків. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Високоризикований у спілкуванні» = 2,077 соціальний контакт +3,718 пошук соціальної підтримки +4,609 агресивні дії +11,378 конкуренція +3,401 пристосування +5,383 компроміс +9,649 уникнення +9,682 співпраця –8,603 уникнення проблемної ситуації –0,499 імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації +9,395 стратегії планування вирішення проблемної ситуації +11,587 адаптивні стратегії поведінки +2,395 конфронтаційний копінг +2,198 дистанціювання +2,596 самоконтроль –2,836 пошук соціальної підтримки +1,607 прийняття відповідальності + 4,367 запобігання –0,758 планування вирішення проблеми +3,952 фізична агресія +2,820 вербальна агресія +9,465 непряма агресія –1,121 негативізм +5,888 схильність до роздратування +6,622 підозрілість +5,090 аутоагресія –593,365;

«Високоризикований у діяльності» = 0,880 соціальний контакт +4,701 пошук соціальної підтримки + 2,340 агресивні дії + 12,665 конкуренція +8,885 пристосування +6,199 компроміс +4,938 уникнення +6,130 співпраця +1,263 уникнення проблемної ситуації +0,464 імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації +3,270 стратегії планування вирішення проблемної ситуації +0,199

адаптивні стратегії поведінки +2,067 конфронтаційний копінг +2,327 дистанціювання +2,255 самоконтроль -2,216 пошук соціальної підтримки +2,111 прийняття відповідальності +4,184 запобігання -1,166 планування вирішення проблеми +1,310 фізична агресія +0,791 вербальна агресія +7,128 непряма агресія -0,615 негативізм +3,037 схильність до роздратування +5,101 підозрілість +2,531 ауто агресія -511,732;

«Високоризикований» = 1,617 соціальний контакт -4,326 пошук соціальної підтримки +2,618 агресивні дії +10,679 конкуренція +5,777 пристосування -4,825 компроміс +8,424 уникнення -9,228 співпраця -2,228 уникнення проблемної ситуації +1,517 імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації -5,472 стратегії планування вирішення проблемної ситуації -6,993 адаптивні стратегії поведінки +3,805 конфронтаційний копінг +2,293 дистанціювання -2,630 самоконтроль -2,638 пошук соціальної підтримки -2,817 прийняття відповідальності +3,940 запобігання -1,618 планування вирішення проблеми +4,232 фізична агресія +3,014 вербальна агресія +8,090 непряма агресія -1,836 негативізм +5,406 схильність до роздратування +5,790 підозрілість +4,113 аутоагресія -564,482;

«Помірноризикований» = 1,328 соціальний контакт +3,802 пошук соціальної підтримки +4,673 агресивні дії +10,562 конкуренція +3,340 пристосування +6,202 компроміс -7,919 уникнення +9,316 співпраця -1,442 уникнення проблемної ситуації -8,575 імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації -11,898 стратегії планування вирішення проблемної ситуації -8,699 адаптивні стратегії поведінки +1,503 конфронтаційний копінг +1,138 дистанціювання +3,662 самоконтроль -1,374 пошук соціальної підтримки +4,247 прийняття відповідальності +2,562 запобігання +1,216 планування вирішення проблеми +2,382 фізична агресія +2,365 вербальна агресія +9,700 непряма агресія -3,600 негативізм +5,136 схильність до роздратування +4,764 підозрілість +2,556 аутоагресія -544,046.

Розглядаючи модальність та вагу коефіцієнтів чинників у лінійних рівняннях можна узагальнити основні закономірності особливості впливу конативних чинників на становлення типології ризику особистості в підлітковому віці. Слід зазначити, що деструктивний та неадаптивний характер

копінгів більшою мірою впливає на становлення типу «Високоризикований» та також приманні конфронтаційний копінг та імпульсивні стратегії вирішення проблем. Крім того, компроміс та співпраця у вирішенні ситуацій ризику, а також копінг прийняття відповідальності є чинниками помірноризикованого типу (табл. Б 12).

3.5. Афективні чинники ризику особистості підлітків

Дослідження афективних чинників становлення ризику особистості в період підліткової кризи передбачало попереднє вивчення особливостей прояву тривожності та актуалізації психоемоційних станів у підлітків з різними типами ризику особистості.

Особливості взаємозв'язків факторів ризику особистості підлітків та тривожності подано у таблиці 3.17. Фактор «Ризик в активній діяльності» від'ємно пов'язаний з ситуативною тривожністю, а фактор «Когнітивний азарт» – додатно. Фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів» передбачає високі показники особистісної тривожності.

Таблиця 3.17

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та тривожності в період підліткової кризи

Шкали тривожності	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Особистісна	-	0,38****	-	-	-
Ситуативна	-0,13*	-	-	0,17**	-

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,0001$.

Отже, схильність до ризику в активних сферах життя на тлі високої емоційності та імпульсивності властива сміливим підліткам та не

характеризуються тривожністю. Імпульсивність та неготовність до ризику властиві тривожним підліткам.

У таблиці 3.18 показано відмінності у показниках тривожності підлітків в залежності від типу ризику особистості.

Таблиця 3.18

**Особливості тривожності підлітків
з різними типами ризику особистості**

Шкали тривожності	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Особистісна	39,48±4,26	25,85±2,49	41,45±5,60	39,38±4,04	119,16 **
Ситуативна	44,16±5,27	39,97±3,88	42,31±6,19	37,89±10,69	10,26 *

Встановлено, що високоризиковані підлітки мають найвищі показники тривожності як властивості їх особистості, тоді як їх однолітки, що належать до високоризикованих у діяльності обумовлені мотивацією для отримання нового досвіду та знань та характеризуються найменшою особистісною тривожністю.

Помірноризиковані в період підліткової кризи також проявляють досить високу особистісну тривожність. Взагалі тривожність у підлітковому віці, так само як і агресивність, є однією з провідних характеристик кризового періоду особистості, є закономірним психічним явищем і може розглядатись як вікова норма, однак когнітивна складова схильності до ризику, що забезпечує здатність до переосмислення його значення, доцільності, аналізу отриманих вражень, пов'язана з низьким рівнем особистісної тривожності.

Реактивна (ситуативна) тривога виникає у високоризикованих підлітків, а також з прийняттям ризику як засобу спілкування. Цей стан характеризується суб'єктивним дискомфортом, напруженістю, занепокоєнням і вегетативним збудженням. Отже, з одного боку підлітки обирають ризик, прагнучи до взаємодії, прийняття іншими та спілкування, з іншого боку ситуація ризику

призводить до виникнення в них тривоги. Слід зауважити, що ситуативна тривожність відрізняється нестійкістю в часі і різною інтенсивністю в залежності від сили впливу ситуації ризику, тобто після завершення ризикових дій вона у підлітків зникає.

Отже, типи «Високоризикований у спілкуванні», «Помірноризикований» та «Високоризикований» характеризуються високою тривожністю, у високоризикованих у діяльності тривожність з'являється лише у критичних ситуаціях життя. Зазначені особливості типології загалом свідчать про те, що висока тривожність є відмінною рисою кризи підліткового віку, а високий ризик особистості є умовою прояву тривожності у ситуаціях ризику.

Наступним завданням нашого емпіричного дослідження було визначення структуру емоційних станів підлітків у ситуаціях невизначеності та небезпеки – з використанням агломеративного ієрархічного кластерного аналізу методом Уорда. На основі евклідової дистанції з побудовою дендрограм, що відображають результати класифікації емоційних станів шляхом їх послідовного об'єднання (агломерації) в групи виявлено особливості структурування відчуттів залежно від змінних, що стосуються нашого дослідження (різні ситуації).

Специфіка ситуацій невизначеності та небезпеки виражається не тільки в конкретному асортименті емоційних станів суб'єкта, які актуалізуються, але і в тісноті (або навпаки, віддаленості) взаємозв'язків між станами. «Дистанція» між станами може служити підставою для формування таксономічних груп емоційних станів. Емоції, що актуалізуються при різних ситуаціях об'єднуються в групи, причому кожен об'єкт такої групи тісніше пов'язаний з іншими об'єктами своєї групи, ніж з об'єктами інших груп. Реалізуючи цю частину нашого дослідження, ми перевіряли припущення про те, що психологічна специфіка двох ситуацій ризику особистості – невизначеності і небезпеки – суб'єктивно відображається в тісноті зв'язків між окремими станами, в утворених ними таксонах (групах), їх кількості і змістовній наповненості. Для визначення таксономічних груп застосовувався ієрархічний агломеративний

(метод деревовидної класифікації). Кількість виділених кластерів визначалося за критерієм «значущого стрибка коефіцієнта злиття». Кластеризації піддалися тільки ті об'єкти (категорії емоційних станів), середньовибіркова оцінка яких становила не менше 1 балу. У структуру дендрограми станів, що проявляються у підлітків увійшли 31 категорія. В якості міри відстані (близькості) використана Евклідова дистанція.

На рис. Б 6 (Додатки Б) показано кластерну структуру емоційних станів підлітків у ситуації невизначеності. Структура емоційних станів представлена двома кластерами, кожний з яких містить по два підкластери. Структура першого кластера свідчить про організацію емоційних станів у функціональну систему, призначену для психічної регуляції ситуації невизначеності. Даний кластер увібрав в себе 35,5% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює два специфічних класи станів – емоції азарту і захоплення, інтересу та здивування (перший підкластер), а також натхнення, щастя, захоплення, задоволення тощо.

Перший підкластер першого кластеру «азарт – здивування» охопив 12,9% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично репрезентує два специфічних класи станів – емоції азарту і захоплення, а також інтересу та здивування. Другий підкластер першого кластеру «натхнення – щастя» увібрав в себе 22,6%% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює лише один специфічний клас станів – емоції натхнення, щастя, задоволення, радості тощо. Таким чином, у структурі першого кластера представлена підсистема емоційних станів, що мають виражену позитивну модальність і відображають радість, щастя, захоплення і азарт, які супроводжують підлітків у ситуації невизначеності.

Другий кластер в даній дендрограмі вийшов більш об'ємним (охоплює 64,5% категорій) і отримав назву «безнадія – побоювання». У структуру другого кластера увійшли емоційні стани негативної модальності, які актуалізуються у ситуації невизначеності. Перший підкластер другого кластеру «безнадія – сумнів» охопив 25,8% всіх понять, які зазнали кластеризації і

тематично вивив два специфічних класи станів – емоції фрустраційного астенічного характеру – втрата надії, пригніченості, смутку, а також більш інтенсивного астенічного чи амбівалентного характеру – страх, жах, переляк, збентеження. Усі зазначені емоції спрямовані на дезорганізацію діяльності, порушують цілеспрямовану активність суб'єкта у досягненні мети діяльності. Другий підкластер другого кластеру «провина – заздрість» увібрав в себе 29% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює лише один специфічний клас негативних станів – емоції провини, досади, гніву, заздрості, злості і незгоди. Останній – третій підкластер другого кластеру – увібрав лише 3 стани (занепокоєння, тривоги, побоювання), що відповідають помірній тривозі у стані невизначеності у підлітків.

Отже, більшість психоемоційних станів у підлітків в ситуації невизначеності є негативними, причому переважно стенічного характеру, що обумовлюють тривожність. З іншого боку ці стани супроводжуються групою позитивних активаційних станів – натхнення, азарту, інтересу.

У таблиці Б 13 (Додатки Б) показано відмінності у прояві емоційних станів у ситуації невизначеності у підлітків з різним типом ризику особистості. Високоризиковані у спілкуванні у ситуації невизначеності характеризуються високим проявом станів інтересу та здивування, майже всі інші стани в них виражені слабо чи помірно. За показниками станів натхнення ($t=11,90$; $p<0,0001$), захвату ($t=11,98$; $p<0,0001$), радості ($t=10,21$; $p<0,0001$), невдоволення ($t=10,53$; $p<0,0001$), розкутості ($t=4,45$; $p<0,0001$), щастя ($t=7,97$; $p<0,0001$), задоволення ($t=7,59$; $p<0,0001$) вони випереджають помірноризикованих. Загалом ситуація невизначеності актуалізує у підлітків визначеного типу нейтральні емоційні стани, які забезпечують її прийняття. Оскільки ситуації спілкування часто супроводжуються невизначеністю, тобто дефіцитом інформації, її невизначеністю, суперечливістю, то високоризиковані у спілкуванні загалом мають високу емоційну готовність до їх спокійного та виваженого сприйняття.

Тип «Високоризикований у діяльності» характеризується актуалізацією станів азарту, занепокоєння, захвату, інтересу, радості, невдоволення, здивування, захопленості, а відтак можна зробити висновок, що високий ризик особистості в період підліткової кризи, що спрямований на реалізацію ризикової поведінки у діяльності, у ситуації невизначеності передбачає актуалізацію емоційних станів позитивної модальності.

Високоризиковані підлітки мають найвищі показники станів азарту, інтересу, незгоди, невпевненості, захопленості у порівнянні з іншими групами підлітків. Вони випереджають однолітків з типом «Високоризикований у діяльності» за показниками станів азарту ($t=3,94$; $p<0,001$), провини ($t=3,02$; $p<0,01$), обурення ($t=6,26$; $p<0,0001$), ворожості ($t=5,61$; $p<0,0001$), гніву ($t=10,49$; $p<0,0001$), досади ($t=2,15$; $p<0,05$), заздрості ($t=10,49$; $p<0,0001$), злості ($t=11,29$; $p<0,0001$), невпевненості ($t=2,14$; $p<0,05$), захопленості ($t=4,05$; $p<0,0001$). Таким чином, у високоризикованих підлітків відмічається амбівалентний і суперечливий характер емоційних переживань під час перебування в ситуації невизначеності. З одного боку, ситуація невизначеності провокує в них стани азарту, захоплення, з іншого – провини, заздрості, досади, невпевненості, гніву, що можуть бути підставою самозвинувачення, агресії, спрямованих не тільки на інших та світ, а і на себе. Ситуація невизначеності викликає в них стан здивування, модальність якого є швидше негативною.

Підлітки, що належать до типу «Помірноризикований» мають вищі показники станів безнадії ($t=13,10$; $p<0,0001$), занепокоєння ($t=12,11$; $p<0,0001$), ворожості ($t=9,87$; $p<0,0001$), гніву ($t=5,37$; $p<0,0001$), смутку ($t=12,26$; $p<0,0001$), заздрості ($t=2,23$; $p<0,0001$), злості ($t=4,51$; $p<0,0001$), переляку ($t=14,28$; $p<0,0001$), незгоди ($t=4,36$; $p<0,0001$), побоювання ($t=13,04$; $p<0,0001$), збентеження ($t=13,40$; $p<0,0001$), сумніву ($t=12,53$; $p<0,0001$), страху ($t=12,89$; $p<0,0001$), тривоги ($t=13,41$; $p<0,0001$), пригніченості ($t=11,99$; $p<0,0001$), жаху ($t=13,87$; $p<0,0001$). Отже, ситуація невизначеності зумовлює прояв станів з негативною модальністю у помірноризикованих підлітків. Вони більшою мірою є збентеженими та наляканими у ситуації невизначеності, що може проявлятися

у них в тривозі (прояв емоцій страху, занепокоєння, жаху, сумніву, побоювання, переляку тощо) чи агресії (прояви емоцій злості, гніву, ворожості).

Отже, загалом ситуація невизначеності сприймається найбільш толерантно високоризикованими у діяльності підлітками, де вони виявляють більш позитивні емоції активаційного характеру, а найменш сприятливою така ситуація є для помірноризикованих, які більшою мірою виявляють у ній емоції та почуття страху, тривоги, злості, гніву, ворожості тощо.

З метою редукції кількості емоційних станів та зведення їх до більш узагальнених факторів нами було проведено експлораторний факторний аналіз показників психоемоційних станів (табл. Б 14). Це дало змогу виявити сукупності станів, пов'язаних між собою у функціональній групі, у підлітків, що належать до різних типів ризику особистості.

Виділені фактори пояснюють 79,1% дисперсії. Перший фактор (факторна вага становить 6,7, 21,7% дисперсії) містить емоційні стани радості, захвату, щастя, задоволення, невдоволення, натхнення, розкутості, які мають негативну модальність (подані у порядку зменшення факторної ваги). Фактор названо «Смук і невдоволення у ситуації невизначеності». Другий фактор (4,52; 14,6% дисперсії) містить стани переляку, жаху, збентеження, сумніву, страху (названо «Переляк і збентеження у ситуації невизначеності»). Третій фактор (11,9% дисперсії, 3,7 – факторна вага) містить стани злості, гніву, незгоди і заздрості, що мають негативну модальність. Фактор названо «Емоційне прийняття ситуації невизначеності». Четвертий фактор – «Азарт та впевненість у ситуації невизначеності» (9,8% дисперсії, 3,02 – факторна вага) містить стани занепокоєння, побоювання, тривога, які також мають негативні модальності та стани захопленості і азарту (позитивна модальність). П'ятий фактор – «Апатія та пригніченість у ситуації невизначеності» (9,6% дисперсії, 2,9 – факторна вага) містить стани смутку, пригніченості та безнадії з негативною модальністю. Шостий фактор (8,9% дисперсії, 2,8 – факторна вага) увібрав в себе психоемоційні стани досади, невпевненості та провини і названо «Розчарування і провини у ситуації невизначеності». Сьомий фактор (6,6%

дисперсії, 2,03 – факторна вага) представлений станами ворожості та обурення – «Емоційне неприйняття ситуації невизначеності». І, нарешті, восьмий фактор – «Інтерес та подив у ситуації невизначеності» представлений станами здивування та інтересу, і пояснює 5,6% сумарної дисперсії.

Наступним завданням було визначення таксономічних⁰ груп психоемоційних станів підлітків у ситуації небезпеки. Кластеризації зазнали 27 категорій психоемоційних станів. Результати кластеризації подано на рис. Б 7 (Додаток Б). Структура першого кластера свідчить про організацію емоційних станів у функціональну систему, призначену для психічної регуляції ситуації небезпеки. Даний кластер увібрав в себе 44,4% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює два специфічних класи станів – емоції азарту і захоплення, захвату та інтересу (перший підкластер), обурення, гніву, ворожості і незгоди (другий підкластер), натхнення і задоволення (третій підкластер), а також провини і злості (четвертий підкластер). Таким чином, у структуру першого кластера складає підсистема емоційних станів, що мають виражений стеничний характер і відображають поєднання станів позитивної модальності (натхнення, захоплення, азарт тощо) та станів негативної модальності (гнів, злість, провина), які супроводжують підлітків у ситуації небезпеки.

Другий кластер в даній дендрограмі вийшов більш об'ємним (охоплює 63,6% категорій) і отримав назву «безнадія – сумнів». Структуру другого кластера склали емоційні стани негативної валентності, які актуалізуються у ситуації небезпеки. Перший підкластер другого кластеру «безнадія – невдоволення» увібрав в себе 22,2% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює стани, пов'язані з пригніченістю у ситуації небезпеки – емоції безнадії, жаху, смутку, досади, пригніченості. Усі зазначені емоції спрямовані на дезорганізацію діяльності, порушують цілеспрямовану активність суб'єкта у боротьбі зі стресом, що викликаний об'єктивним станом небезпеки чи суб'єктивною оцінкою ситуації як небезпечної. Другий підкластер другого кластеру «занепокоєння – сумнів» тематично охоплює клас негативних

станів, пов'язаних зі страхами ситуації небезпеки – це емоції страху, тривоги, переляку, здивування, невпевненості, сумніву, збентеженості. Слід зазначити, що до структури станів ситуації небезпеки у підлітків віднесено меншу кількість категорій кластеризації, ніж стани ситуації невизначеності, а їх природа більшою мірою пов'язана з задоволенням базової потреби у безпеці, тоді як для ситуації невизначеності більшою мірою є характерною актуалізація станів, пов'язаних із задоволенням соціальних потреб.

Отже, більшість психоемоційних станів підлітків в ситуації небезпеки є негативними. Вони мають астенічний (безнадія, жах, пригніченість), так і стенічний (гнів, злість) характер, певною мірою супроводжуються незначною групою позитивних активаційних станів (азарт, захват, захопленість), що може мати психофізіологічне підґрунтя – виділення адреналіну у стані небезпеки.

У таблиці Б 15 (Додатки Б) показано порівняльний аналіз психоемоційних станів у підлітків з різними типами ризику особистості.

Високоризиковані підлітки характеризуються найвищим рівнем прояву станів позитивної модальності (азарт, захват, натхнення, інтерес, задоволення), які, з одного боку, можуть мати позитивний вплив на вирішення ситуації небезпеки, з іншого боку, переживання цих емоцій у ситуації небезпеки в минулому досвіді можуть зумовлювати схильність підлітків до небезпечних ситуацій життєдіяльності. Такі дані є цілком очевидними, оскільки даний тип відрізняється найвищим рівнем схильності до отримання гострих відчуттів та нових вражень, прагненням до неадекватних вимогам діяльності труднощів та надмірною імпульсивністю, що загалом відповідає актуалізації азарту, натхнення, злості та інших емоцій стенічного характеру.

Попри те, що представники типів «Високоризикований у спілкуванні» та «Високоризикований у діяльності» мають низку спільних ознак у реагуванні на ситуацію небезпеки, нами було визначено ряд відмінностей у мірі прояву їх емоційних станів. Високоризиковані у діяльності мають вищі показники станів занепокоєння ($t=2,89$; $p<0,001$), провини ($t=4,12$; $p<0,0001$), обурення ($t=2,59$; $p<0,0001$), гніву ($t=3,27$; $p<0,0001$), злості ($t=4,47$; $p<0,0001$), інтересу ($t=5,57$;

$p < 0,0001$), здивування ($t=2,20$; $p < 0,05$), незгоди ($t=2,70$; $p < 0,01$), побоювання ($t=3,20$; $p < 0,001$), страху ($t=2,89$; $p < 0,01$), захопленості ($t=2,88$; $p < 0,0001$), ніж високоризиковані у спілкуванні. Отже, підлітки типу «Високоризикований у діяльності» більш бурхливо переживають ситуацію небезпеки, виявляють вищий рівень вираженості психоемоційних станів різних модальностей – від стеничних та астеничних, негативних до позитивних.

Високоризиковані у спілкуванні більш сміливо сприймають ситуацію небезпеки та більш впевнені в її успішному вирішенні. Високоризиковані мають вищі показники станів переважно позитивної модальності, зокрема азарту ($t=10,25$; $p < 0,0001$), інтересу ($t=11,73$; $p < 0,0001$), захопленості ($t=11,14$; $p < 0,0001$), задоволення ($t=6,47$; $p < 0,0001$), натхнення ($t=5,59$; $p < 0,0001$) і захвату ($t=11,96$; $p < 0,0001$), а також безнадії ($t=2,54$; $p < 0,01$), провини ($t=2,36$; $p < 0,05$), обурення ($t=11,89$; $p < 0,0001$), ворожості ($t=11,94$; $p < 0,0001$), гніву ($t=12,36$; $p < 0,0001$), злості ($t=2,42$; $p < 0,05$), незгоди ($t=8,14$; $p < 0,0001$) у порівнянні з підлітками типу «Високоризикований у спілкуванні». Не дивлячись на те, що високоризиковані підлітки отримують більше задоволення від небезпечних ситуацій, вони відчують провину та злість по відношенню до неї, тоді як високоризиковані у спілкуванні сприймають ситуацію небезпеки більш оптимістично та спокійно.

Помірноризиковані мають нижчі показники позитивних психоемоційних станів, зокрема за показниками азарту ($t=-4,95$; $p < 0,0001$), натхнення ($t=-12,16$; $p < 0,0001$), захвату ($t=-5,31$; $p < 0,0001$), інтересу ($t=-4,03$; $p < 0,0001$), захопленості ($t=-4,46$; $p < 0,0001$), ніж високоризиковані у спілкуванні. Отже, підлітки з помірним ризиком особистості більшою мірою прагнуть уникнути ситуації небезпеки, які для них є менш привабливими, цікавими та азартними, ніж для іншими типів ризику особистості.

Розглянемо результати факторизації показників психоемоційних станів підлітків у ситуації небезпеки (табл. Б 16).

Перший фактор «Пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки» (факторна вага – 6,5; 20,3% дисперсії) містить наступну ієрархічну систему

емоційних станів, розміщених у низхідному порядку: пригніченості, смутку, безнадії, досади, жаху, невдоволення, вказані у порядку зменшення факторної ваги.

Другий фактор «Страх і тривога у ситуації небезпеки» (4,43; 16,4% дисперсії) містить стани тривоги, страху, занепокоєння, побоювання, переляку.

Третій фактор «Азарт у ситуації небезпеки» (14,8% дисперсії, 3,9 – факторна вага) містить стани азарту, захвату, захопленості, інтересу.

Четвертий фактор «Гнів у ситуації небезпеки» (12,9% дисперсії, 3,47 – факторна вага) містить стани обурення, гніву, незгоди, ворожості.

П'ятий фактор «Збентеженість у ситуації небезпеки» (10,2% дисперсії, 2,7 – факторна вага) містить стани натхнення і задоволення, що мають негативну модальність та збентеження і невпевненості – позитивна модальність.

Шостий фактор «Аутоагресія у ситуації небезпеки» (7,5% дисперсії, 2,02 – факторна вага) увібрав у себе психоемоційні стани злості, провини і здивування.

У таблиці 3.19 подано кореляційні взаємозв'язки між факторами психоемоційних станів підлітків у ситуації небезпеки та факторами ризику особистості.

Фактор ризику особистості «Ризик в активній діяльності» від'ємно корелює з фактором «Азарт у ситуації небезпеки». Отже, чим більшим є ризик в активній діяльності та схильність підлітків до ризику у провідних сферах діяльності, тим меншою є їх схильність до переживання азарту, захопленості та інтересу.

Фактор ризику особистості «Ірраціональне прагнення до труднощів» додатно взаємопов'язаний з факторами «Страх і тривога у ситуації небезпеки» і «Азарт у ситуації небезпеки» та від'ємно – факторами «Гнів у ситуації небезпеки» і «Збентеженість у ситуації небезпеки». Отже, прагнення до труднощів та різного роду екстремальних ситуацій актуалізує у підлітків амбівалентні психоемоційні стани страху, тривоги, інтересу, азарту та нівелює їх гнів і збентеженість.

Таблиця 3.19

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
факторами психоемоційних станів та факторів ризику особистості
в період підліткової кризи**

Фактори психоемоційних станів у ситуації небезпеки	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Пригніченість і безнадія	-	-	-	-0,26 ****	-
Страх і тривога	-	0,19***	-	-0,13*	-
Азарт	0,14*	0,16**	-	0,23 ****	-
Гнів	-	-0,19***	-	-	-
Збентеженість	-	-0,25****	0,19****	-	-
Аутоагресія	-	-	-	-0,26 ****	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Фактор ризику особистості «Комунікативний ризик» від'ємно пов'язаний з фактором «Збентеженість у ситуації небезпеки». Отже, схильність до ризику у ситуації спілкування актуалізує натхнення, задоволення у стані небезпеки і блокує стани збентеженості і невпевненості.

Фактор «Когнітивний азарт» здебільшого від'ємно корелює з факторами психоемоційних станів у ситуації небезпеки, зокрема з факторами «Пригніченість і безнадія», «Страх і тривога», «Аутоагресія». Усвідомлення необхідності та привабливості ситуацій ризику актуалізує стани азарту.

З метою вивчення ролі афективних чинників підлітків на вираженість їх ризику особистості ми здійснили дискримінативний аналіз показників емоційної сфери та визначили міру їх впливу на типологію ризику особистості (табл. Б 17). Аналіз λ Уїлкса для окремих чинників, а також значень часткової λ дає наступний перелік предикторів за мірою їх значущості та важливості для моделі: 1) особистісна тривожність; 2) пригніченість і безнадія у ситуації

небезпеки; 3) емоційне неприйняття ситуації невизначеності; 4) азарт у ситуації небезпеки. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні від $p < 0,001$ до $p < 0,0001$.

Таким чином, найбільш статистично надійний розподіл підлітків за профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою вивчення таких афективних чинників:

- *тривожності*, що відображає схильність переживати особистісну та ситуативну тривогу;
- *функціональні системи емоційних станів* у ситуації невизначеності та небезпеки.

Для кожної з чотирьох груп підлітків були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування типології ризику особистості у підлітків. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Як обраховувались коефіцієнти та вільні члени Вони мають такий вигляд:

«Високоризикований у спілкуванні» = 1,91 «смуток і невдоволення у ситуації невизначеності» – 0,006 «переляк і збентеження у ситуації невизначеності» + 0,027 «розчарування і провина у ситуації невизначеності» – 2,71 «емоційне прийняття ситуації невизначеності» – 0,186 «апатія та пригніченість у ситуації невизначеності» – 5,47 «емоційне неприйняття ситуації невизначеності» – 1,72 «інтерес та подив у ситуації невизначеності» – 2,73 «азарт та впевненість у ситуації невизначеності» + 1,76 особистісна тривожність + 1,12 ситуативна тривожність – 1,76 «пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки» + 1,63 «азарт у ситуації небезпеки» – 2,24 «страх і тривога у ситуації небезпеки» + 0,06 «аутоагресія у ситуації небезпеки» + 1,53 «гнів у ситуації небезпеки» – 0,153 «збентеженість у ситуації небезпеки» – 66,48;

«Високоризикований у діяльності» = 1,73 «переляк і збентеження у ситуації невизначеності» – 0,494 «смуток і невдоволення у ситуації невизначеності» – 0,581 «розчарування і провина у ситуації невизначеності» – 2,32 «емоційне прийняття ситуації невизначеності» – 0,086 «апатія та

пригніченість у ситуації невизначеності» –3,31 «емоційне неприйняття ситуації невизначеності» –0,406 «інтерес та подив у ситуації невизначеності» –1,99 «азарт та впевненість у ситуації невизначеності» +1,10 особистісна тривожність +0,92 ситуативна тривожність –2,29 «пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки» +1,44 «азарт у ситуації небезпеки» –1,75 «страх і тривога у ситуації небезпеки» +1,59 «аутоагресія у ситуації небезпеки» +0,922 «гнів у ситуації небезпеки» –0,421 «збентеженість у ситуації небезпеки» –38,16;

«Високоризикований» = 0,458 «смуток і невдоволення у ситуації невизначеності» –1,43 «переляк і збентеження у ситуації невизначеності» +1,14 «розчарування і провина у ситуації невизначеності» –2,81 «емоційне прийняття ситуації невизначеності» –0,071 «апатія та пригніченість у ситуації невизначеності» –2,54 «емоційне неприйняття ситуації невизначеності» –0,251 «інтерес та подив у ситуації невизначеності» –0,04 «азарт та впевненість у ситуації невизначеності» +1,81 особистісна тривожність +0,97 ситуативна тривожність –3,01 «пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки» +4,59 «азарт у ситуації небезпеки» –3,10 «страх і тривога у ситуації небезпеки» +0,04 «аутоагресія у ситуації небезпеки» –1,31 «гнів у ситуації небезпеки» –1,66 «збентеженість у ситуації небезпеки» –61,70;

«Помірноризикований» = 3,72 «смуток і невдоволення у ситуації невизначеності» –1,63 «переляк і збентеження у ситуації невизначеності» –0,578 «розчарування і провина у ситуації невизначеності» +1,99 «емоційне прийняття ситуації невизначеності» –4,28 «апатія та пригніченість у ситуації невизначеності» –1,71 «емоційне неприйняття ситуації невизначеності» –1,41 «інтерес та подив у ситуації невизначеності» –5,57 «азарт та впевненість у ситуації невизначеності» +1,84 особистісна тривожність +0,78; ситуативна тривожність +4,80 «пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки» –2,90 «азарт у ситуації небезпеки» +2,17 «страх і тривога у ситуації небезпеки» –1,29 «аутоагресія у ситуації небезпеки» +4,14 «гнів у ситуації небезпеки» +6,31 «збентеженість у ситуації небезпеки» –66,18.

Таким чином, вплив афективних чинників на становлення типології ризику особистості у підлітків є значущим, причому він збільшується з мірою зростання вираженості ризику особистості в період підліткової кризи. Аналізуючи коефіцієнти кожного афективного чинника, можна дійти висновку, що високий та помірний ризик особистості в період підліткової кризи більшою мірою обумовлений афективними чинниками, ніж інші типи ризику особистості. Загалом для становлення типів ризику особистості у підлітків найбільш суттєвими чинниками виявляються емоційне неприйняття ситуації невизначеності, азарт та впевненість у ситуації невизначеності, гнів і збентеженість у ситуації небезпеки, а також особистісна тривожність.

У становленні типу «Високоризикований у спілкуванні» найбільшим є внесок емоційного прийняття ситуації невизначеності. Для високоризикованих у діяльності підлітків вагомо впливають чинники переляку і збентеження у ситуації невизначеності та страху і тривоги у ситуації небезпеки. Для високоризикованих найбільш значущим є внесок чиннику азарту у ситуації невизначеності. Вплив смутку і невдоволення, а також апатії і пригніченості у ситуації невизначеності, пригніченості і безнадії у ситуації небезпеки на становлення помірного ризику особистості є також значущим. Таким чином, ризик особистості в період підліткової кризи обумовлюється такими афективними чинниками, як функціональні системи психоемоційних станів у ситуації невизначеності та небезпеки, а також особистісна і ситуативна тривожність (табл. Б 18).

Висновки до третього розділу

1. *Структура ризику особистості у кризі підліткового віку* характеризується такими основними закономірностями: схильністю до ризику переважно в активних видах діяльності, зокрема спорті та дозвіллі, низьким рівнем готовності до ризику в екстремальних ситуаціях, які вимагають сміливості та відваги, у поєднанні з неадекватним прагненням до труднощів, прагненні до гострих відчуттів у спілкуванні та міжособистісних контактах;

підлітковою переконаністю у необхідності ризикувати на тлі прагнення до новизни та свіжих вражень; перевагою ризику як моделі асертивної поведінки. Ризик особистості в період підліткової кризи описується п'ятьма факторами «Ризик в активній діяльності», «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Комунікативний ризик», «Когнітивний азарт» та «Ризик як саморегуляція в діяльності».

2. *Типологія ризику особистості в період підліткової кризи* відповідають чотирьом кластерам, які утворені показниками факторних навантажень структурних компонентів ризику особистості. Перший тип «Високоризикований у спілкуванні» характеризується низькими показниками значень за факторами «Ризик в активній діяльності», «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Когнітивний азарт» і високими показниками за факторами «Комунікативний ризик» і «Ризик як саморегуляція в діяльності». Другий – «Високоризикований у діяльності» утворений середніми значеннями показників факторів «Ризик в активній діяльності» та «Ризик як саморегуляція в діяльності», низькими показниками за факторами «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Комунікативний ризик», «Когнітивний азарт». Третій тип, утворений високими показниками всіх факторів – «Високоризикований», а четвертий – низькими показниками фактору «Ризик в активній діяльності», середніми показниками факторів «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Когнітивний азарт», «Комунікативний ризик» і «Ризик як саморегуляція в діяльності» – «Помірноризикований».

3. З мірою зростання ризику особистості в період підліткової кризи процес *прийняття рішення* ускладнюється тим, що підлітки вагаються у виборі альтернатив, більшою мірою емоційно залучаються до процесу прийняття рішення, меншою мірою здатні раціонально підійти до вибору, відкладають прийняття рішення або уникають відповідальності за вибір.

4. *Рефлексія* власної поведінки у ситуаціях ризику в період кризи підліткового віку залежить від певної специфіки вираженості структури ризику особистості: з мірою зростання показників ризику особистості зменшується

здатність до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі у ній, збільшується прагнення змінити фокус рефлексії на малозначущі і сторонні події життя, уникнути адекватного аналізу проблеми та її наслідків.

5. *Психосемантичний простір ризику* підлітків характеризується такими узагальненими тенденціями: високою силою, яку можна порівняти поряд з «відпочинком» та «сексом», досить високою оцінкою ризику поряд з «вдачею» та «грою», семантичною близькістю з «грою» та «відпочинком». Найбільш негативне ставлення та сприйняття ризику виявляється у помірноризикованих підлітків; у високоризикованих поняття «ризик» ототожнюється з відпочинком, грою і грошима; у високоризикованих у спілкуванні ризик пов'язаний з невизначеністю та удачею; у підлітків з типом «Високоризикований у діяльності» – з відпочинком та грошима.

6. Серед *когнітивних чинників* ризику особистості, толерантність до невизначеності в період кризи підліткового віку проявляється у зв'язку з ризиком переважно у комунікативній діяльності (соціальна сфера життя). Високий ризик особистості, який визначається якісними та змістовними характеристиками схильності та готовності до ризику, зокрема той ризик, що проявляється у комунікативній діяльності підлітка, більшою мірою взаємообумовлений якостями толерантності до невизначеності. В період підліткової кризи тип «Високоризикований» передбачає вищу креативність, а також імпульсивний когнітивний стиль. Поєднання швидкого і точного когнітивного стилю з високим ризиком особистості у підлітків сприяє розвитку показників оригінальності та швидкості у структурі креативності. Типи ризику особистості в період підліткової кризи обумовлені креативністю, що відображає здатність до продукування принципово нових ідей, продуктивно вирішувати творчі завдання, толерантністю до невизначеності як когнітивної схильності діяти у невизначених ситуаціях, сприймати невизначені ситуації як бажані, здатність розмірковувати над проблемою, навіть якщо невідомими є усі фактори та можливі наслідки прийняття рішення, здатність спиратись на

відсутність зв'язку та логіки в інформації що надходить, сприймати невідомі, нові, незнайомі та ситуації ризику як стимули.

7. Вплив *мотиваційно-регулятивних чинників* на становлення ризику особистості в період підліткової кризи є значущим і пов'язаний з життєстійкістю, губристичною мотивацією та мотивацією досягнення. Високоризиковані у діяльності більшою мірою обумовлені мотиваційно-регулятивними чинниками, порівняно з іншими типами ризику особистості, а підлітки, що належать до нього характеризуються вольовим самоконтролем та мотивацією досягнення.

8. *Конативними чинниками* ризику особистості в період кризи підліткового віку виступають копінг-стратегії, що відображають стратегії поведінки у вирішення проблемних ситуацій та подоланні стресу. Менш адаптивні поведінкові стратегії (конфронтаційний копінг, імпульсивні стратегії, агресивна поведінка і стратегії імунітивної поведінки) більшою мірою впливають на становлення високого ризику особистості, а більш конструктивні копінги (прийняття відповідальності, компроміс та співпраця) зумовлюють становлення помірною ризику особистості.

9. Вплив *афективних чинників* у становленні типології ризику особистості у підлітків є значущим і він збільшується з мірою зростання ризику особистості в період підліткової кризи. Найбільш суттєвими афективними чинниками ризику особистості є емоційне неприйняття ситуації невизначеності, азарт та впевненість у ситуації невизначеності, гнів і збентеженість у ситуації небезпеки, а також особистісна тривожність. У становленні типу «Високоризикований у спілкуванні» найбільшим є емоційне прийняття ситуації невизначеності. Для високоризикованих у діяльності підлітків є вплив переляку і збентеження у ситуації невизначеності та страху і тривоги у ситуації небезпеки. У високоризикованих – азарту у ситуації невизначеності. Вплив смутку і невдоволення, а також апатії й пригніченості у ситуації невизначеності, пригніченості і безнадії у ситуації небезпеки на становлення типу «Помірноризикований».

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях:
[70, 80, 100, 106].

У третьому розділі здійснені посилання на літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [22, 53, 191, 213, 227, 275, 302, 503, 507, 508, 512].

РОЗДІЛ 4.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗИ РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

4.1. Структурно-процесуальні особливості ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

З метою вивчення зв'язків структурних компонентів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості було проведено кореляційний та факторний аналіз показників суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних, змістовних та якісних показників схильності до ризику та до екстремально-ризикової поведінки, симптомокомплексу раціональності/імпульсивності, готовності до ризику. Розглянемо результати кореляційного аналізу як попередньої факторному аналізу статистичної процедури (рис. 4.1-4.3).

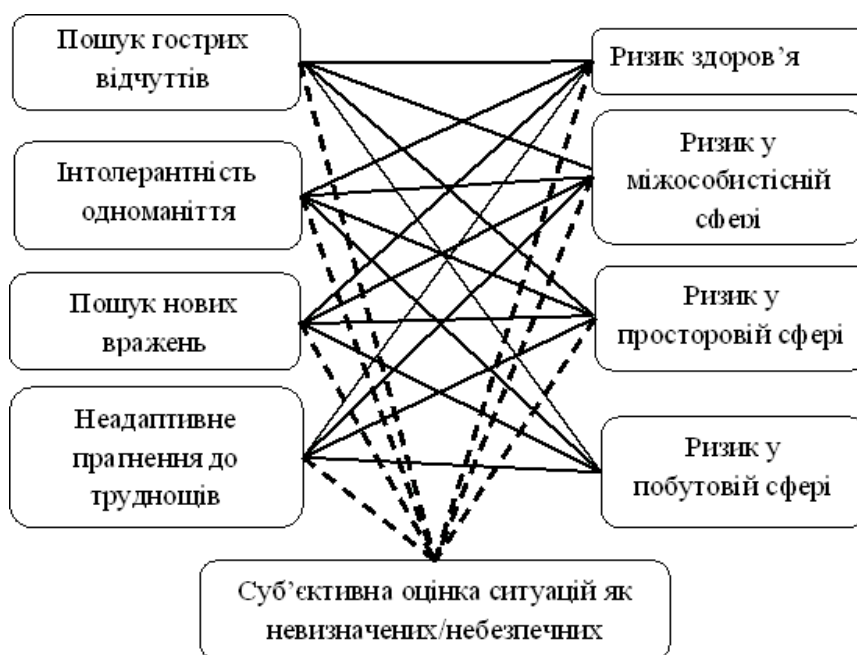

Рис. 4.1. Кореляційний взаємозв'язок між показниками схильності до екстремально-ризикової поведінки й схильності до ризику в різних сферах діяльності та суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних (криза ранньої дорослості)

Примітки. Тут і в межах даного розділу:

———— позитивний зв'язок; - - - - негативний зв'язок.

Встановлено низку від'ємних взаємозв'язків між показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних та параметрами схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=-0,53$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=-0,51$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=-0,44$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=-0,56$; $p<0,0001$). Отже, чим більш загрозливими та небезпечними сприймаються життєві ситуації особистістю, тим менш вона схильна до ризику в різних сферах життєдіяльності. Крім того, існують від'ємні зв'язки між параметрами суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних та схильності до екстремально-ризикової поведінки, а саме: з показниками пошук гострих відчуттів ($r_{x,y}=-0,42$; $p<0,0001$), інтолерантність до одноманіття ($r_{x,y}=-0,70$; $p<0,0001$), пошук нових вражень ($r_{x,y}=-0,57$; $p<0,0001$), неадаптивне прагнення до труднощів ($r_{x,y}=-0,69$; $p<0,0001$). Отже, за аналізом отриманих коефіцієнтів кореляції можна дійти висновку, що інтолерантність до невизначеності в осіб у період кризи 30 років високою мірою взаємообумовлена зі схильністю до екстремальної поведінки. Прагнення до гострих відчуттів та нових вражень, чутливість до нудьги, моногонії у період кризи ранньої дорослості супроводжується схильністю позитивно сприймати ситуації, в яких доступність інформації щодо результату діяльності не досягає субмінімального порогу.

Встановлено додатні зв'язки між показниками пошуку гострих відчуттів та схильністю до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,48$; $p<0,0001$), у міжособистісній сфері ($r_{x,y}=0,53$; $p<0,0001$), у просторовій сфері ($r_{x,y}=0,55$; $p<0,0001$) та побутовій сфері ($r_{x,y}=0,50$; $p<0,0001$). Пошук гострих відчуттів є домінуючою мотивацією схильності особистості до ризику у кризі 30 років, що забезпечує ризикові прояви у подорожах, дозвіллі та пересуванні.

Існують зв'язки між показниками інтолерантність до одноманіття та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,61$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,65$; $p<0,001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,70$; $p<0,0001$) та просторовій сфері ($r_{x,y}=0,49$; $p<0,0001$). Усі сфери активної діяльності особистості у кризі 30-річного віку передбачають високу міру ризику, пов'язані з небезпекою і мають спільну психологічну природу, яка полягає у нетерпимості одноманітності та

буденності. Особистість в даний період прагне відійти від буденності та нудьги як у міжособистісному спілкуванні, змінюючи коло знайомих та друзів, а іноді навіть і трудовий колектив, так і у побутовому плані (наприклад, ремонт квартири, купівля чи зміна автомобіля тощо).

Встановлено зв'язки між показниками пошуку нових вражень та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,54$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,56$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,63$; $p<0,0001$) та міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,74$; $p<0,0001$). Криза 30 років є періодом у житті людини, який характеризується прагненням до нових вражень, і може бути взаємообумовлене зі схильністю до ризику у різних сферах життєдіяльності, зокрема у стосунках з іншими та спілкуванні.

Знайдено також взаємозв'язки між показниками неадаптивного прагнення до труднощів та схильністю до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,65$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,66$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,54$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,62$; $p<0,001$). Неадаптивне прагнення до труднощів як характеристика схильності до екстремальної поведінки також властива особистості у кризі 30 років. Особистість, яка переживає смисложиттєву кризу іноді сама ставить завдання, з якими не може впоратись, а потужні життєві завдання часто-густо вважається нездійсненними.

На рис. 4.2 показано зв'язки суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних з якісними показниками схильності до ризику, а також з показниками за симптомокомплексом раціональності-готовності до ризику. Встановлено від'ємний зв'язок між показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних та емоційним компонентом схильності до ризику ($r_{x,y}=-0,14$; $p<0,01$), раціональністю ($r_{x,y}=-0,15$; $p<0,01$), конативним ($r_{x,y}=-0,47$; $p<0,0001$) та контрольно-регулятивним ($r_{x,y}=-0,43$; $p<0,0001$) компонентами схильності до ризику.

Існує додатний зв'язок між показниками емоційного компоненту схильності до ризику та пошуком гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,28$; $p<0,0001$), що передбачає прагнення до «отримання адреналіну» та від'ємний зв'язок – з

раціональністю ($r_{x,y}=-0,23$; $p<0,0001$) і чим імпульсивнішою є особистість, тим емоційніше включена у ситуації ризику.

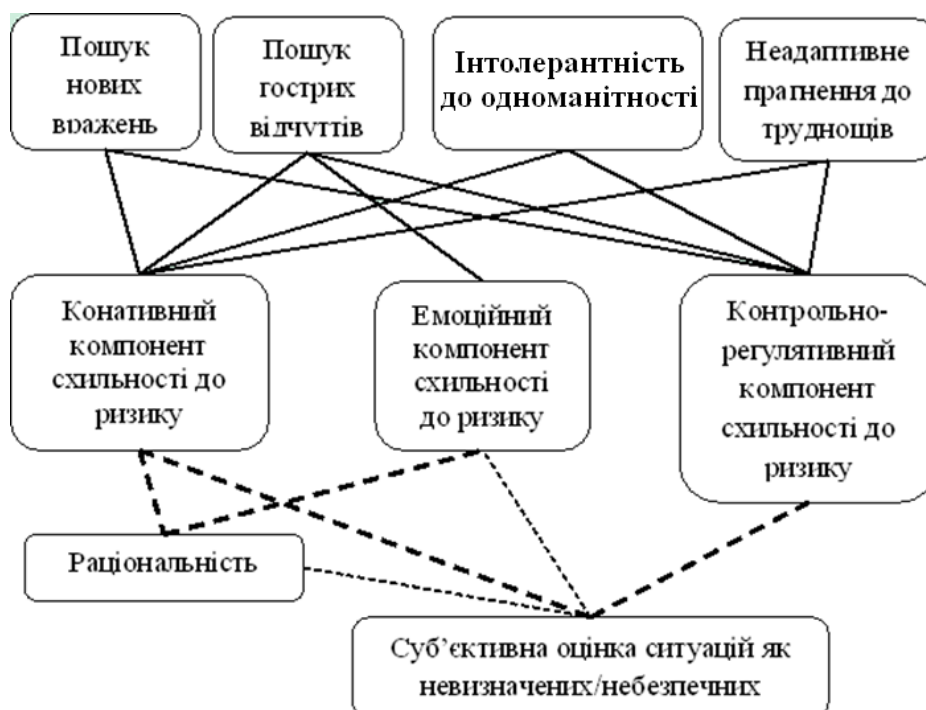

Рис. 4.2. Кореляційний взаємозв'язок схильності до екстремально-ризикової поведінки, якісних показників схильності до ризику, раціональності-імпульсивності (криза ранньої дорослості)

Встановлено зв'язок між показниками конативного компоненту схильності до ризику та пошуком гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,51$; $p<0,0001$), нових вражень ($r_{x,y}=0,53$; $p<0,0001$), інтолерантністю до одноманіття ($r_{x,y}=0,44$; $p<0,0001$), неадаптивним прагненням до труднощів ($r_{x,y}=0,53$; $p<0,0001$). Схильність до ризику, що реалізується у поведінкових проявах, властива особистості, яка схильна до екстремально-ризикової поведінки. Існують від'ємні зв'язки між конативним компонентом схильності до ризику та суб'єктивною оцінкою ситуації як невизначеної чи небезпечної ($r_{x,y}=-0,47$; $p<0,0001$), раціональністю ($r_{x,y}=-0,34$; $p<0,0001$). Отже, чим вищою є роль ризику у регуляції поведінки та спілкування, тим меншою мірою особистість сприймає ситуації життя як загрозливі та виявляє меншу раціональність.

Ідентичні конативному кореляційні зв'язки демонструє контрольно-регулятивний показником схильності до ризику. Отже, використання ризику у

саморегуляції та самоконтролі поведінці можна розглядати як умову схильності до екстремально-ризикової поведінки.

На рис. 4.3 показано, що емоційний компонент схильності до ризику корелює з ризиком у сфері побуту ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,01$), у просторовій сфері ($r_{x,y}=0,16$; $p<0,01$), тобто інтерес до ситуацій ризику, почуття захопленості, азарту та веселощів у ситуаціях ризику проявляється у схильності до ризику у побуті та пересування в період кризи ранньої дорослості.

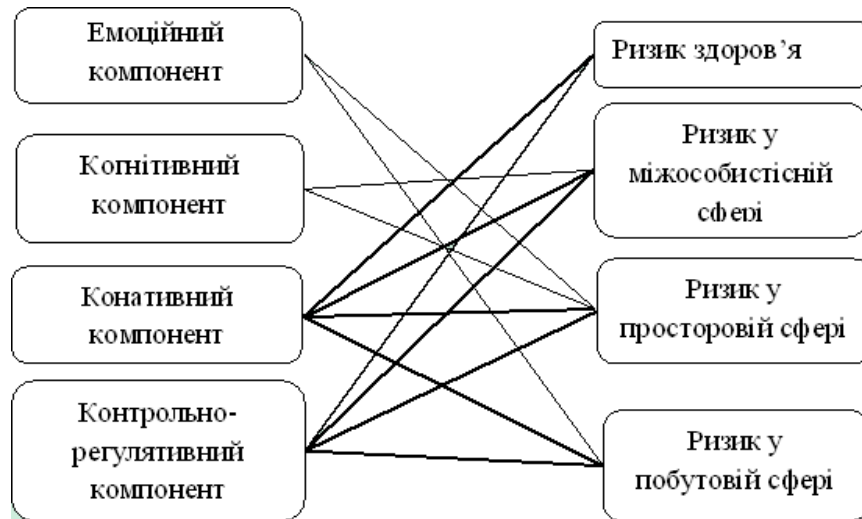

Рис. 4.3. Кореляційний взаємозв'язок якісних та змістовних компонентів схильності до ризику у кризі ранньої дорослості

Встановлено зв'язок на рівні 1% між когнітивним показником схильності до ризику та схильністю до ризику у просторі ($r_{x,y}=0,14$), міжособистісному спілкуванні ($r_{x,y}=0,15$), що репрезентує переконаність у доцільності ризику у житті і передбачає схильність до ризику у взаємодії з іншими та пересуванні у кризі 30-річчя.

Конативний компонент схильності до ризику має зв'язки на рівні $p<0,0001$ з ризиком у сферах здоров'я ($r_{x,y}=0,56$), побуту ($r_{x,y}=0,58$), простору ($r_{x,y}=0,52$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,55$). Отже, поведінкові прояви схильності до ризику обумовлюються запереченням буденного та одноманітного, прагненням до нових вражень та гострих відчуттів і ризик виявляється у всіх сферах життєдіяльності.

Контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику також взаємопов'язаний ($p < 0,0001$) з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y} = 0,66$);, побуту ($r_{x,y} = 0,57$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y} = 0,54$) та у просторовій сфері ($r_{x,y} = 0,49$). Отже, розгляд ризику як регулятивного чинника життя передбачає високу міру прагнень до нових вражень, інтолерантність до одноманітності та схильність до всіх видів ризику.

При здійсненні факторного аналізу показників ризику особистості (метод «кам'янистого розсипу») у кризі 30-річного віку (табл. В 1, Додаток В) зупинилися на 3-факторній структурі як такій, що найбільш змістовно інтерпретується. Виділені фактори мають власні значення більші одиниці та пояснюють понад 76% дисперсії. До кожного фактору увійшли показники з різним факторним навантаженням і показниками кореляції не меншими за «0,5» і не більшими за «-0,5». Перший фактор отримав назву *«Інтегральний компонент ризику особистості»* (44,4% сумарної дисперсії, факторна вага становить 6,654). До нього увійшли такі компоненти: ризик у міжособистісному спілкуванні (0,850), неадаптивне прагнення до труднощів (0,828), інтолерантність до одноманіття (0,816), ризик у сфері: побуту (0,813), здоров'я (0,812), простору (0,747); пошук нових вражень (0,771), пошук гострих відчуттів (0,673), суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної (-0,746), контрольно-регулятивний (0,719) та конативний компоненти схильності до ризику (0,692), Даний фактор є інтегральним фактором схильності до ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Другий фактор отримав назву *«Когнітивний компонент ризику особистості»* (10,6% сумарної дисперсії, факторна вага 1,586), до нього увійшли такі компоненти: когнітивний компонент схильності до ризику (0,856), готовність до ризику (0,604). Фактор характеризує когнітивний аспект ризику особистості у кризі 30-річчя. До третього фактору під назвою *«Імпульсивність»* (10,2% сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,525) увійшли емоційний компонент схильності до ризику (0,866) та раціональність (-0,597). Даний фактор описує ірраціональну, тобто імпульсивну природу схильності до ризику, яка виражається в схильності

до переживання позитивних емоцій в умовах ризику, емоційному потягу до ситуацій небезпеки та невизначеності. Таким чином, ризик особистості у кризі 30 років характеризується такими основними властивостями: схильністю до ризику в різних видах діяльності, взаємообумовленою зі схильністю до ризику як способу саморегуляції, прагненням до нових вражень та гострих почуттів; високою толерантністю до небезпечних та невизначених ситуацій у різних сферах життєдіяльності; домінуючою функцією ризику особистості є регулятивна; ірраціональним характером схильності до ризику; взаємозв'язком готовності до ризику з системою його когніцій.

Для визначення типології ризику особистості нами було проведено процедуру кластерного аналізу методом К-середніх для показників факторних навантажень. Результати аналізу рис. 4.4.

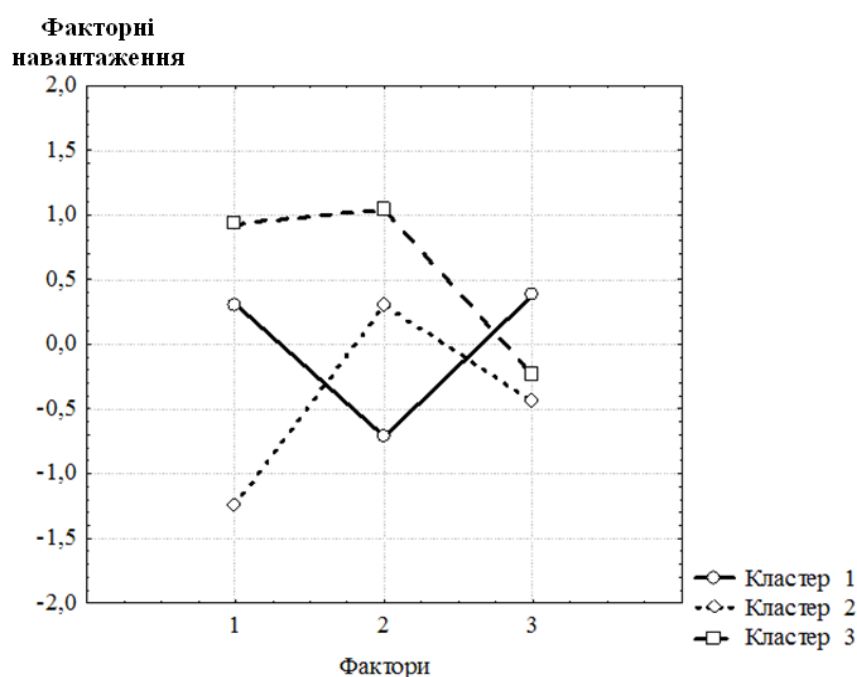

Рис. 4.4. Типологія в період кризи ранньої дорослості

Примітки: 1 – фактор «Інтегральний компонент ризику особистості»; 2 – фактор «Когнітивний компонент ризику особистості»; 3 – фактор «Імпульсивність»; кластер 1 – «Імпульсивноризикований»; кластер 2 – «Низькоризикований»; кластер 3 – «Високоризикований».

«Імпульсивноризикований» – високі значення факторів «Інтегральна схильність до ризику» та «Ірраціональність» і низькі значення за фактором «Когнітивно-поведінковий компонент схильності до ризику». «Низькоризикований» – низькі значення, а «Високоризикований» – високі значення за усіма факторами схильності до ризику.

Аналізуючи характеристики утворених кластерів слід відзначити, що найбільш поширеним з них є імпульсивноризиковані (48% вибірки). Схильність до ризику, що відноситься до даного типу, розкривається у вчинках, які повністю детермінуються прагненням до неадекватно високих стандартів до себе, свого життя, близьких людей, шляхів й засобів розв’язання життєвих труднощів, а також потребою зробити своє життя яскравішим завдяки новим враженням. Також досліджувані визначеного типу характеризуються низькою готовністю до ризику, імпульсивністю у вчинках, прийнятті рішень, емоційністю, високим ризиком у просторовій сфері.

23,1% досліджуваних вибірки відносяться до низькоризикованих та характеризуються обережною поведінкою, обачливістю, раціональністю, відсутністю схильності до ризику.

28,9% є високоризикованими та схильні до ризику заради нових вражень і гострих почуттів. Вони не терплять одноманітності й буденності у своєму житті, надмірно прагнуть до зайвих та непотрібних труднощів, які загалом можуть ускладнювати життя, водночас надаючи йому сенс.

Прийняття рішення щодо здійснення ризикового вчинку чи відмови від такого є важливим компонентом функціонування ризику особистості. Саме тому у нашому дослідженні вивчається взаємозв’язок між показниками компонентів ризику особистості, його типів в період кризи ранньої дорослості та особливостей прийняття рішення [111].

У таблиці 4.1 подано значущі коефіцієнти кореляції між показниками факторів ризику особистості та прийняття рішень у період кризи ранньої дорослості. «Інтегральний компонент ризику особистості», представлений схильністю до ризику у міжособистісному спілкуванні, у сферах здоров’я,

простору та побуту, неадаптивним прагненням до труднощів, інтолерантністю до одноманіття, пошуком нових вражень та гострих відчуттів, низькою суб'єктивною оцінкою ситуацій як невизначених чи небезпечних, контрольно-регулятивним та конативним компонентами схильності до ризику.

Таблиця 4.1

**Значущі кореляційні зв'язки між
показниками прийняття рішення та факторами ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали прийняття рішення	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Пильність	-0,66****	-	-0,18**
Уникнення	0,43****	-	0,31****
Прокрастинація	0,41****	-0,15**	-
Надпильність	0,50****	-	0,27****

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Він характеризується відсутністю пильності у прийнятті рішення, імпульсивністю у виборі стратегій поведінки, зокрема, в ситуаціях ризику, уникненням відповідальності за прийняті рішення, високим емоційним збудження та невпевненістю у ситуації вибору альтернативних рішень. Висока розвиненість інтегрального компонента ризику особистості в період кризи ранньої дорослості передбачає надмірну швидкість та імпульсивність у розгляді та виборі альтернативних шляхів розв'язання проблеми з подальшою раціоналізацією необдуманого вибору, відмовою від відповідальності за прийняте рішення, також може супроводжуватись повною відмовою від вибору, відкладанням прийняття важливого рішення, перекладання відповідальності за такий вибір на інших.

«Когнітивний компонент ризику особистості» від'ємно пов'язаний з прокрастинацією у прийнятті рішення. Отже, висока толерантність до невизначеності та небезпеки, готовність до ризику властива рішучим у діях 30-річним особам, які не схильні відкладати прийняття рішення на потім. Фактор «Імпульсивність» як компонент ризику особистості, що характеризується імпульсивністю та надмірною емоційністю у ситуаціях ризику, від'ємно пов'язаний з пильністю у прийнятті рішення та додатно – з пильністю та уникненням у прийнятті рішень. Отже, висока емоційність у ситуаціях ризику, імпульсивність як чинник здійснення ризикової поведінки властиві досліджуванім, які приймають рішення дуже швидко, імпульсивно, нехтуючи розглядом усіх можливих альтернатив, що може супроводжуватись подальшою раціоналізацією необдуманого вибору, бурхливими емоційними переживаннями з приводу прийнятого рішення, прийняттям такого рішення, яке забезпечує ілюзорне позбавлення від проблеми, однак насправді може мати негативні наслідки. Крім того, висока імпульсивність у ризику особистості актуалізує стратегію уникнення при прийнятті рішення: відмову від рішучого та самостійного його прийняття.

У табл. 4.2 показано відмінності у мірі розвитку особливостей прийняття рішення у осіб 30-річного віку з різними типами ризику особистості.

Високоризиковані досліджувані характеризуються найнижчими показниками пильності ($t_{3-2}=-20,58$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=-1,97$; $p<0,05$), а відтак вони менш ефективно поводять себе у процесі розгляду альтернативних варіантів вирішення проблеми, більш емоційно залучаються до проблем, які потребують системного розгляду усіх існуючих варіантів розв'язання. Пильність, пов'язана з когнітивної складністю, потребою в пізнанні і толерантністю до невизначеності передбачає уточнення цілей і завдань рішення, розгляд альтернатив, пов'язаних з пошуком інформації, асиміляцією її «без забобонів» і оцінки перед вибором, що забезпечує прийняття раціональних рішень, яка властива більшою мірою низькоризикованим ($t_{2-1}=20,58$; $p<0,00001$ і $t_{2-3}=21,52$; $p<0,0001$).

Таблиця 4.2

**Показники прийняття рішення осіб
з різними типами ризику особистості
у період кризи ранньої дорослості**

Шкали прийняття рішення	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Пильність	9,74 $\pm$ 2,15	15,56 $\pm$ 2,08	9,20 $\pm$ 1,66	277,19	0,0001
Уникнення	10,72 $\pm$ 2,09	6,77 $\pm$ 1,10	10,44 $\pm$ 1,61	148,50	0,0001
Прокрастинація	10,05 $\pm$ 1,86	7,11 $\pm$ 1,22	9,86 $\pm$ 1,64	94,36	0,0001
Надпильність	10,83 $\pm$ 1,94	7,05 $\pm$ 1,36	10,57 $\pm$ 1,76	139,09	0,0001

Примітки. Тут і надалі в межах даного розділу: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Втім, надпильність найменшою мірою властива особам визначеного типу. Надпильність як схильність до прояву імпульсивності у прийнятті рішення, невпевненість у правильності прийнятого рішення, емоційне збудження з цього приводу ($t_{2-1}=-16,07$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=14,41$; $p<0,0001$).

Уникнення самостійного прийняття рішення, перекладання відповідальності на інших за вирішення проблеми меншою мірою властиві низькоризикованим ($t_{2-1}=-16,19$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=-17,10$; $p<0,0001$), так само як і прокрастинація, тобто відкладання прийняття рішення ($t_{2-1}=-13,17$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=-17,10$; $p<0,001$). Досліджувані, що мають тип «Високоризикований» в період кризи 30-річного віку характеризуються постійними труднощами та високим емоційним збудженням й імпульсивністю в процесі прийняття рішення, уникненням його прийняття, що може бути пояснено високою схильністю до ризику за усіма його параметрами.

Високоризиковані в період кризи 30-річного віку характеризуються постійними труднощами та високим емоційним збудженням й імпульсивністю

в процесі прийняття рішення, уникненням його прийняття, що може бути пояснено високою схильністю до ризику за усіма його параметрами.

Досліджувані, що мають тип «Низькоризикований» відрізняються від інших типів в період кризи 30-річного віку тим, що не мають труднощів у прийнятті рішення, в процесі вибору альтернатив вони спокійно та особливо не вагаючись обирають найбільш правильний та раціональний варіант. Це може бути пояснене властивою їм раціональністю та менш вираженим прагненням до невиправданих зайвих труднощів.

Особливості рефлексивних процесів особистості, які дозволяють передбачити наслідки ризикових вчинків, врахувати досвід рефлексивної поведінки в оцінці наступної ситуації ризику, пов'язані у 30-річних досліджуваних з ризиком особистості (табл. 4.3).

«Інтегральний компонент ризику особистості» передбачає зв'язаність з квазірефлексією та інтроспекції та зворотній – з системною рефлексією. Квазірефлексія як спотворена оцінка пережитого досвіду, вчинків та поведінки, зокрема, ризикового характеру властива 30-річним особам з вираженістю інтегрального компонента ризику особистості, також передбачає фокусування на власному стані та переживаннях.

Таблиця 4.3

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
показниками рефлексії та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали рефлексії	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Системна рефлексія	-0,43***	0,13*	-0,12*
Інтроспекція	0,22**	-	0,34***
Квазірефлексія	0,38***	-	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$.

Схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності, що підкріплена активними конативними проявами у ситуаціях ризику властива досліджуваним в період кризи середнього віку, які схильні до самокопання, занурення у внутрішній світ без об'єктивної оцінки причин та наслідків життєвої події, зокрема, ситуації ризику та власної поведінки у ній. Отже, отримані взаємозв'язки показників інтегрального компоненту ризику особистості та процесів квазірефлексії й інтроспекції свідчать про те, що загальна схильність до ризику в період кризи ранньої дорослості властива особам, які схильні абстрагуватись від предмету рефлексії (наприклад, ситуації ризику та власної поведінки у ній) та переводити фокус уваги на минулі події, майбутні плани, є емоційно включеними у переживання та обмірковування власних вчинків у складних ситуаціях життя.

«Когнітивний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний з системною рефлексією, що відповідає за усвідомлення необхідності та доцільності ризикових вчинків, а також за високу готовність до ризику, що властиві особам, які здатні виважено та адекватно оцінювати власні вчинки й отримувати корисну інформацію про їх наслідки у житті.

Отже, ризик особистості в період кризи ранньої дорослості актуалізує менш адаптивні форми рефлексії. Особистість з високими показниками ризику особистості, зокрема за інтегральним компонентом та імпульсивністю, характеризується невисокою самодетермінацією поведінки та навичками продуктивної рефлексії. Остання надає їм можливості відслідковувати причинно-наслідкові закономірності виникнення ситуації ризику та власної поведінки у цій ситуації, супроводжується усвідомленням власних емоційних станів у таких ситуаціях.

З табл. 4.4 видно, що високоризиковані досліджувані мають найвищі показники квазірефлексії. До того ж рівень даного виду рефлексії у них є вищим за середній, на відміну від показників системної рефлексії та інтроспекції. Рівень інтроспекції у осіб, що належать до «Високоризикованих» є вищим, ніж у інших типів ($t_{1-2}=5,24$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=7,24$; $p<0,0001$).

Таблиця 4.4

**Показники рефлексії осіб
з різними типами ризику особистості
у період кризи ранньої дорослості**

Шкали рефлексії	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Системна рефлексія	29,66 $\pm$ 3,61	38,80 $\pm$ 4,07	32,48 $\pm$ 4,06	142,40	0,000001
Інтроспекція	30,86 $\pm$ 2,89	24,25 $\pm$ 4,39	26,36 $\pm$ 4,38	72,92	0,0001
Квазірефлексія	29,07 $\pm$ 4,18	27,85 $\pm$ 3,91	31,79 $\pm$ 3,91	22,78	0,0001

Отже, високий рівень схильності до ризику та екстремальних проявів поведінки на тлі низької суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених у досліджуваних в період кризи ранньої дорослості характеризується високою емоційністю в оцінці пережитого досвіду, схильністю до самокопання під час оцінки ситуації та власних дій у ній, орієнтацію на свої емоції та почуття, а не об'єктивну оцінку наслідків власної поведінки. Квазірефлексія як перенесення об'єкту аналізу на інші події, уникнення системного аналізу наслідків власної поведінки є цілком закономірним способом прийняття рішення індивіда з високим ризиком в даний кризовий період, оскільки висока імпульсивність та схильність до екстремальної поведінки є тими внутрішніми умовами, що не дозволяють самодистанціюватись та розглянути проблему об'єктивно і безпристрасно.

Низькоризикованим особам більшою мірою властива системна рефлексія як здатність до самодистанціювання, можливості подивитись на себе збоку, адекватно оцінити наслідки своїх вчинків у ситуації ризику ($t_{2-1}=18,26$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=8,94$; $p<0,0001$), порівняно з іншими типами. Отже, визначений тип в період кризи ранньої дорослості розкривається у високій раціональності та низькому потязі до небезпечних та невизначених ситуацій, об'єктивно та

адекватно оцінює наслідки своїх вчинків у різних ситуаціях життя, зокрема, і ризикових.

Досліджувані з типом «Імпульсивноризикований» характеризуються інтроспекцією ($t_{1-2}=2,24$; $p<0,05$ і $t_{1-3}=7,58$; $p<0,0001$), тобто у процесі оцінки ситуацій та власної поведінки у ній їм властива висока імпульсивність, орієнтація на власні переживання, пов'язана із імпульсивністю, високою мірою збудження у ситуаціях невизначеності та небезпеки.

Отже, особливості рефлексії власної поведінки у ситуаціях ризику в особистості в період кризи ранньої дорослості залежать від типології ризику особистості. З мірою зростання показників ризику особистості зменшується здатність до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі у ній, в імпульсивноризикованих осіб переважає інтроспекція, а у низькоризикованих – системна рефлексія.

4.2. Когнітивні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

З метою вивчення когнітивних чинників становлення ризику особистості в період кризи ранньої дорослості було визначено місце слова «ризик» у психосемантичному просторі вітальних категорій досліджуваних, а також показано зв'язки толерантності до невизначеності, когнітивних стилів і креативності з компонентами ризику особистості, виявлено відмінності у проявах креативності та толерантності до невизначеності у осіб з різними типами ризику особистості в період кризи 30-річного віку.

На першому етапі емпіричного вивчення ролі когнітивних чинників становлення ризику особистості в період кризи 30-річного віку визначалось місце ризику у структурі значущих вітальних категорій досліджуваних шляхом психосемантичного дослідження (рис. В 1).

Загалом для осіб в період кризи ранньої дорослості слово «ризик» має порівняно з підлітковою кризою меншу вираженість за факторами сили та

оцінки і має наступні характеристики: асоціюється з «грою», з «роботою» та «спортом»; помірна сила та оцінка, що свідчить про позитивне спокійне ставлення до ризику; диференціація «ризик» та «небезпеки» й «невизначеності».

Для 30-річних досліджуваних характерним є негативне ставлення та заперечення слів-стимулів «страх», «стрес», «невизначеність» та «небезпека», а два останні утворюють певну семантичну групу.

Найбільші оцінки отримали слова «секс» та «відпочинок», а найбільшу силу мають «відпочинок», «гроші» та «вдача». Саме ці категорії є бажаними об'єктами у першій кризі зрілості. Навантажена життєвими клопотами особистість жадає відпочинку, певного тайм-ауту, перерви для того, щоб перевести дух. Саме тому можливість реалізації такого відпочинку вона може пов'язувати з грошима, матеріальним добробутом, вдачею.

Позитивні значення з помірною силою мають слова «сім'я», «спорт», «робота», «гра», «ризик». Це основні ключові сфери життя повноцінно функціруючої людини на етапі переходу від молодості до зрілості, основними завданнями життя якої є створення та утримання сімейних стосунків, кар'єрне зростання, догляд за собою завдяки активному способу життя.

Нейтральне значення у досліджуваних 30-річного віку має поняття «здоров'я», яке на цьому етапі життя ще не набуває такої сили впливу на самосвідомість, як у більш зрілому віці, коли фізичне функціонування може ускладнюватись хворобами, процесом старіння.

Для осіб, що мають тип «Імпульсивноризикований» характерними є наступні особливості ризику у психосемантичному просторі вітальних категорій (рис. В 2): «ризик» має високі показники за факторами оцінки та сили; «ризик» має семантичну близькість до слів-стимулів «вдача» та «гроші»; «ризик» протиставляється поняттям «невизначеність» та «небезпека».

Високі рівні схильності до пошуку нових вражень та неадаптивного прагнення до труднощів, які характеризують імпульсивноризикованих передбачає високу оцінку ризику у власному семантичному просторі, його

близькість з вдачею, високу міру збудження від ризику. Такі досліджувані є людьми азартними, які з натхненням реалізують у своєму житті зухвалі рішення. Вони надають перевагу азартним іграм (за грошову винагороду), парі на гроші, екстремальним видам спорту, можуть позичати гроші та давати у борг іншим. Ризик для них є одним із шляхів наповнення життя новим смислом: цікавим, однак нелегким, іноді жорстоким, оскільки важливі події життя та досягнення залежать від доброї вдачі.

Досліджувані типу «Імпульсивноризикований» втрачають смисл роботи у їх житті, оскільки «робота» в їх семантичному просторі має низькі показники як за фактором сили, так і за фактором оцінки. Отже, екзистенціальний смисл ризику у кризі ранньої дорослості характеризується ціннісним вакуумом у професійній сфері.

Для низькоризикованих у період кризи ранньої дорослості є характерними наступні особливості ризику у психосемантичному просторі вітальних категорій (рис. В 3): «ризик» має низькі показники за факторами оцінки та сили; «ризик» має семантичну близькість до слів-стимулів «невизначеність», «небезпека».

Низькоризиковані характеризуються найнижчими показниками схильності до ризику як якісними, так і у різних сферах життєдіяльності, а також найвищими раціональністю та готовністю до ризику, розглядають ризик як небезпечне, пов'язане з невизначеністю явище, що викликає стрес та страх. Усі ці слова-стимули відносяться до негативних полюсів за факторами оцінки та сили. Отже, низька схильність до ризику передбачає його негативну оцінку та низьку спонукальну силу.

Досліджувані, що мають тип «Низькоризикований» високо оцінюють відпочинок, секс, здоров'я, сім'ю, вдачу, спорт, роботу. Ці явища мають велике значення для них. Нейтральними за значущістю виявилось слово «гра», яке не пов'язується ні з ризиком, ні з провідними видами діяльності.

Для високо ризикованих осіб характерними є наступні особливості ризику у психосемантичному просторі вітальних категорій (рис. В 4): «ризик»

має високі показники за факторами оцінки та сили; такі атрибути ризику, як «невизначеність» та «небезпека» мають найвищі показники за факторами оцінки і сили у порівнянні з іншими профілями особистості у 30-річній кризі [104].

З високою схильністю до ризику примітним є те, що слово-стимул «ризик» дуже високо оцінюється ними (так само, як і «секс») та має високе суб'єктивне значення в їх семантичному просторі. Для визначеного типу характерним є утворення декілька психосемантичних груп. По-перше, це група «гроші-відпочинок-робота», слова-стимули якої мають найвищі показники за фактором сили. Ці слова мають найвизначніше значення у житті та діяльності високо ризикових осіб, які переживають кризу 30 років. Другою психосемантичною групою є «невизначеність-гра», що може характеризувати дану групу досліджуваних як азартних гравців. Третє психосемантичне утворення представлене словами «вдача» та «сім'я» і характеризує позитивне ставлення до власної родини. Четверте виражене психосемантичне утворення склалось із слів «небезпека» та «спорт», що характеризує їх інтерес до екстремальних видів спорту. Слова-стимули «стрес» та «страх» мають високі показники за фактором сили, отже вони досить часто зустрічаються у житті осіб з високою схильністю до ризику.

Для вивчення ролі толерантності до невизначеності у функціонуванні ризику особистості в період кризи ранньої дорослості було проведено кореляційний аналіз (рис. 4.5).

Встановлено, що «Інтегральний компонент ризику особистості» додатно корелює ($p < 0,0001$) з показниками ставлення до новизни ($r_{x,y} = 0,60$), ставлення до складних завдань ($r_{x,y} = 0,48$) та переваги невизначеності ($r_{x,y} = 0,74$). Отже, схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності та екстремальної поведінки як способу контролю життя характеризується високою толерантністю до невизначеності, прагненням до невизначених ситуацій.

Рис. 4.5. Кореляції між факторами ризику особистості та показниками толерантності до невизначеності в період кризи ранньої дорослості

Фактор «Когнітивний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний лише з толерантністю до невизначеності ($r_{x,y}=0,15$; $p<0,01$). Усвідомлення важливості ризикових вчинків та висока готовність до ризику як змістові характеристики даного фактору додатно пов'язані з толерантністю до невизначеності в період кризи ранньої дорослості.

Фактор «Імпульсивність» додатно пов'язаний з показниками ставлення до невизначених ситуацій ($r_{x,y}=0,27$; $p<0,0001$). Ірраціональна імпульсивна природа схильності до ризику, яка виражається у переживанні позитивних емоцій в умовах ризику, емоційному потягу до ситуацій небезпеки та невизначеності, пов'язана з позитивним емоційним ставленням до невизначених ситуацій.

У табл. В 2 (Додаток В) показано відмінності у показниках толерантності до невизначеності у досліджуваних з різними типами ризику особистості.

Визначено, що низькоризиковані досліджувані характеризуються найменшою толерантністю до невизначеності за усіма параметрами: негативно та обережно ставляться до нових подій, змін та нововведень, більш критично сприймають складні завдання, віддають перевагу визначеним та зрозумілим ситуаціям життя, що пояснюється їх раціональністю, меншим збудженням у ситуаціях ризику, непривабливістю для них таких ситуацій.

Досліджувані з типом «Високоризикований» найбільш позитивно ставляться до невизначеності. У порівнянні з імпульсивноризикованими та низькоризикованими вони мають достовірно вищі показники ($p < 0,0001$) позитивного ставлення до новизни (відповідно, $t=14,63$ і $t=15,75$) і ставлення до невизначених ситуацій ($t=5,64$ і $t=5,79$), віддають більшу перевагу невизначеності ($t=12,65$ і $t=21,94$), виявляють більшу загальну толерантність до невизначеності ($t=2,89$ і $t=11,74$). Високоризиковані ставляться найбільш позитивно до невизначених ситуацій та віддають перевагу саме їм, тому що вони виявляють високу міру прагнення до гострих відчуттів та нових вражень, шукають пригод та складних ситуацій у житті.

Імпульсивноризиковані особи посідають проміжне положення у показниках толерантності до невизначеності. Вони є більш толерантними до невизначених ситуацій, ніж низькоризиковані досліджувані за показниками ($p < 0,0001$) ставлення до новизни ($t=7,50$), ставлення до складних завдань ($t=7,78$), ставлення до невизначених ситуацій ($t=5,15$), переваги невизначеності ($t=14,64$) та толерантності до невизначеності ($t=6,71$). Високі показники ставлення до складних завдань та переваги невизначеності у межах визначеного типу цілком співвідносяться з його базовими характеристиками: високою імпульсивністю та прагненням до екстремальних ситуацій життя.

У табл. В 3 (Додаток В) подано взаємозв'язки між факторами ризику особистості та її таким когнітивним чинником, як креативність, в період кризи ранньої дорослості. Встановлено, що «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Когнітивний компонент ризику особистості» додатно корелюють з показниками швидкості та оригінальності. Отже, висока креативність є характеристикою двох основних факторів ризику особистості.

«Імпульсивність» від'ємно корелює з розробленістю у вирішенні творчих завдань, отже, чим вищою є емоційність та імпульсивність у структурі ризику особистості, тим більш схематизованими є образи творчої уяви у досліджуваних в період кризи ранньої дорослості.

У табл. 4.5 показано відмінності у рівні прояву креативності в період кризи ранньої дорослості.

Таблиця 4.5

**Показники креативності з різними типами ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали креативності	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Швидкість	5,67±1,81	4,75±1,91	6,17±1,59	11,77	0,01
Оригінальність	11,00±4,14	7,64±1,44	11,60±4,89	25,46	0,001
Розробленість	4,89±1,88	5,53±2,16	6,20±1,53	14,87	0,01

Встановлено, що імпульсивноризикована особистість в період кризи 30-річного віку характеризується досить високими показниками швидкості та оригінальності розв'язання творчих завдань, хоча і поступається за показниками розробленості творчого продукту низькоризикованим ($t=-2,44$; $p<0,05$) та високоризикованим ($t=-5,66$; $p<0,0001$) досліджуваним. Висока здатність до створення нових оригінальних творчих продуктів співвідноситься з високою емоційністю даних досліджуваних.

Особистість з типом «Низькоризикований» характеризується нижчими показниками креативності, особливо це виявляється у показниках оригінальності вирішення творчого завдання, за якими вони поступаються ($p<0,001$) високо ризикованим ($t=-7,252$) та імпульсивноризикованим ($t=-6,58$) досліджуваним. Висока раціоналізація поведінки осіб даного профілю, загалом, відповідає нижчому рівню творчих здібностей.

Високоризикованим властива найбільш виражена креативність в період кризи 30-річного віку. Високий рівень схильності та готовності до ризику характеризує особистість як найбільш креативну, здатну вирішувати творчі завдання, які стосуються створення образів уяви, вигадування абстрактної назви для цих образів тощо. Отже, в період кризи ранньої дорослості висока

оригінальність є провідною характеристикою індивідів з вищими показниками ризику особистості.

Наступним завданням емпіричного дослідження було вивчення ролі когнітивного стилю «імпульсивність – рефлексивність» у досліджуваних, що переживають кризу ранньої дорослості.

У табл. 4.6 показано їх розподіл за типами ризику особистості та провідними когнітивними стилями.

Таблиця 4.6

**Розподіл осіб, що мають різні типи ризику особистості за
когнітивними стилями**

Когнітивний стиль	Типи ризику особистості					
	Імпульсивно ризикований		Низько ризикований		Високо ризикований	
	п	%	п	%	п	%
Імпульсивний	38	31,4%	3	2,4%	21	17,4%
Рефлексивний	9	7,4%	15	12,4%	6	5,0%
Швидкий / точний	6	5,0%	6	5,0%	4	3,3%
Повільний / неточний	5	4,1%	4	3,3%	4	3,3%

Примітка: п – кількість осіб.

Вказано кількість осіб з поєднанням певного типу ризику особистості та когнітивного стилю у відсотках відносно загального обсягу вибірки. Виявлено, що найбільш чисельною за обсягом групою досліджуваних є ті, що характеризуються поєднанням імпульсивного когнітивного стилю та імпульсивного ризику особистості, крім того імпульсивний когнітивний стиль часто поєднується з високим ризиком особистості.

Отже, серед осіб з типами «Імпульсивноризикований» та «Високоризикований» переважає імпульсивний когнітивний стиль. Низькоризиковані характеризуються рефлексивним когнітивним стилем.

На рис. 4.6 показано залежність рівня розвитку швидкості розв'язання творчих завдань від когнітивного стилю та типів ризику особистості.

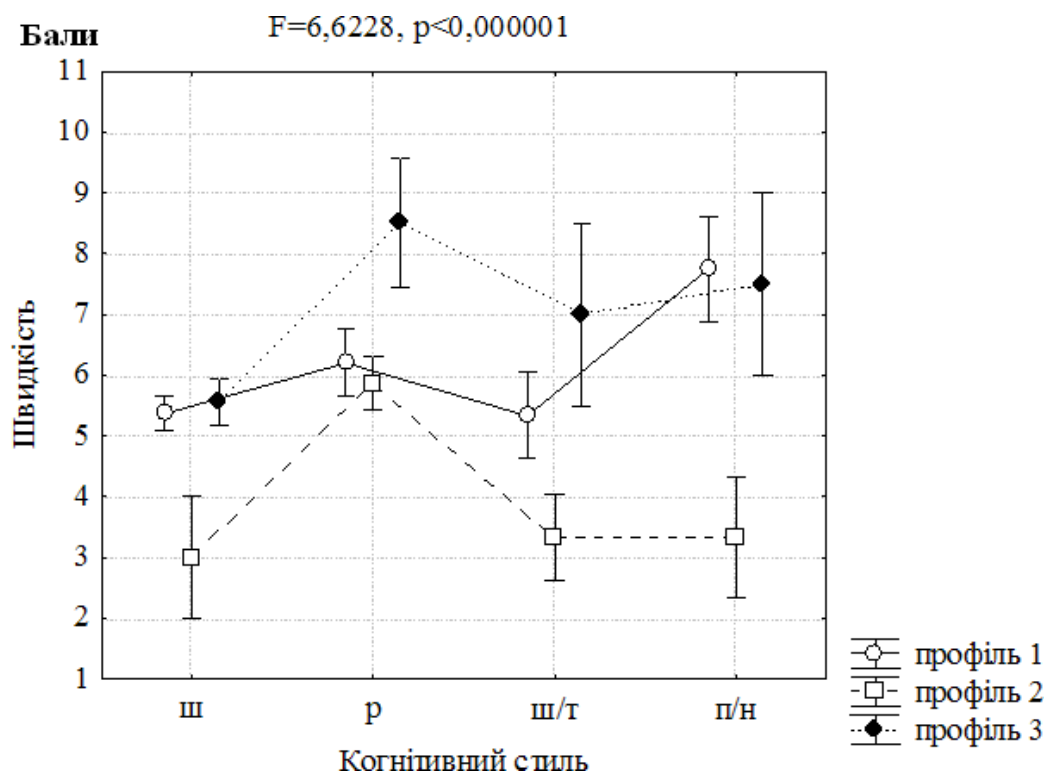

Рис. 4.6. Взаємозв'язок між рівнем швидкості у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем з різними типами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Примітки: тут і надалі в межах даного розділу: і – імпульсивний; р – рефлексивний; ш/т – швидкий/точний; п/н – повільний/неточний; тип 1 – «Імпульсивноризикований»; тип 2 – «Низькоризикований»; тип 3 – «Високоризикований».

Встановлено, що найвищі показники швидкості виконання творчих завдань мають високоризиковані особи за умови переваги в них рефлексивного когнітивного стилю. Отже, висока швидкість розв'язання творчих завдань та рефлексивність когнітивного стилю лежать в основі типу «Високоризикований», що загалом є відмінною особливістю кризи дорослості у порівнянні з кризою підліткового віку, за якої високий ризик особистості поєднується з імпульсивним когнітивний стилем.

Низькоризиковані характеризується найнижчими показниками швидкості виконання творчих завдань незалежно від когнітивного стилю. Отже, повільність у вирішенні творчих завдань загалом визначає нижчий рівень ризику особистості, що співвідноситься з більшою раціональністю цього психологічного профілю досліджуваних, порівняно з іншими.

На рисунку 4.7 показано залежність рівня розвитку оригінальності у структурі креативності осіб 30-річного віку в залежності від когнітивного стилю та психологічного профілю ризику особистості.

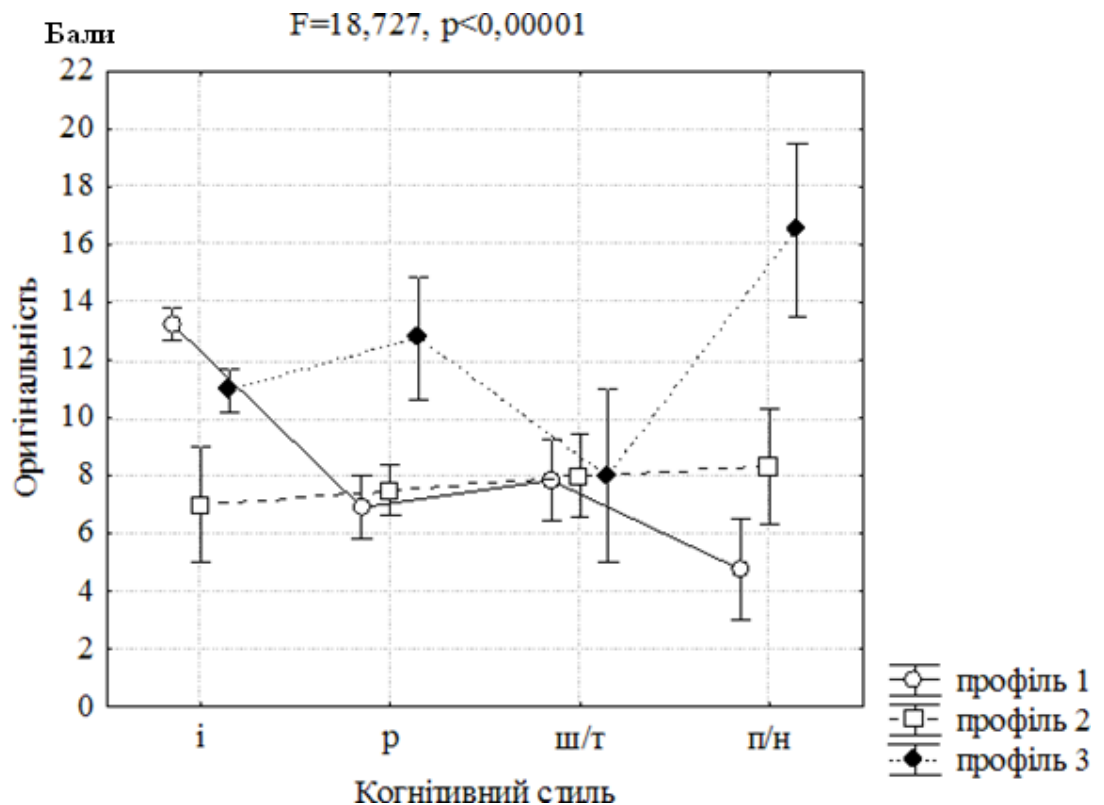

Рис. 4.7. Взаємозв'язок між рівнем оригінальності у розв'язанні творчих завдань осіб та домінуючим когнітивним стилем з різними типами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Встановлено, що найвищий рівень оригінальності у розв'язанні творчих завдань виявляється у високо ризикованих осіб за умови повільного-неточного когнітивного стилю. Помилковість у вирішенні завдань з вибору відповідного перцептивного образу та у виконанні цих завдань у поєднанні з високим ризиком особистості забезпечують їх високу оригінальність.

На рис. 4.8 показано відмінності у рівні прояву розробленості у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем з різними типами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Найвищі показники розробленості мають високоризиковані досліджувані за умови розвитку у них швидкого-точного когнітивного стилю, а найнижчі – з повільним-неточним когнітивним стилем – у низькоризикованих.

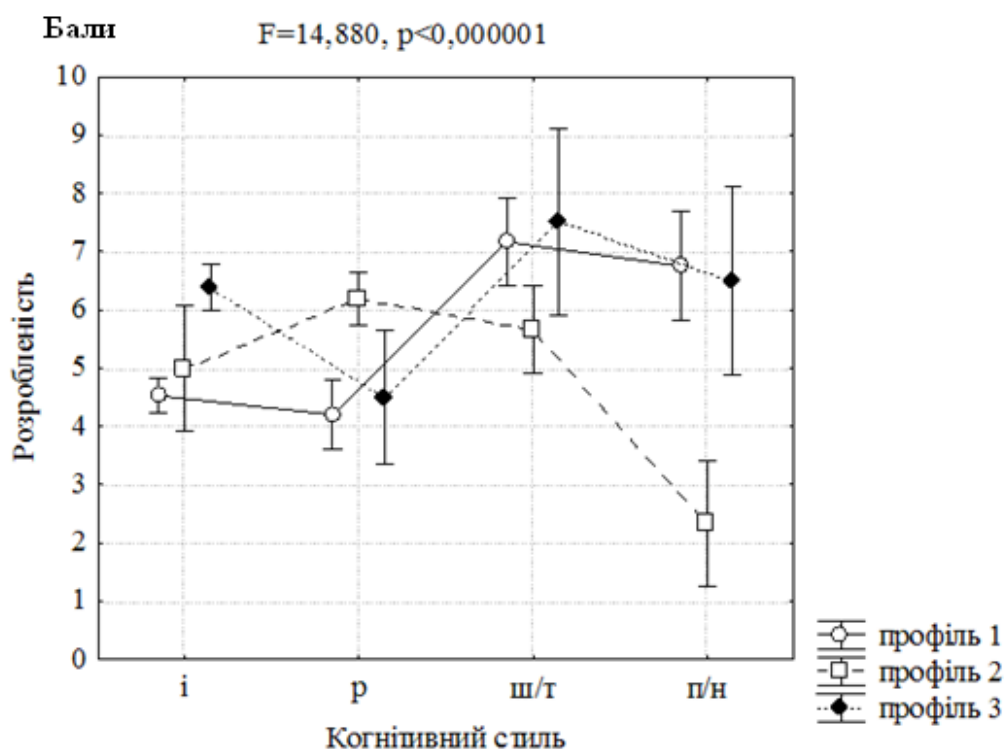

Рис. 4.8. Взаємозв'язок між рівнем розробленості у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем з різними типами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Отже, когнітивний стиль в залежності від специфіки ризику особистості впливає на компоненти креативності. Безперечним є позитивний наслідок характеристик високоризикованого на розвиток високого рівня креативності, при цьому повільний і помилковий когнітивний вплив сприяє оригінальності у вирішенні творчих завдань, а точний і швидкий – розробленості.

З метою вивчення ролі когнітивних чинників в період кризи ранньої дорослості було здійснено дискримінантний аналіз предикторів та визначено міру їх впливу на типологію ризику особистості (табл. В 4). Аналіз λ Уїлкса, а

також значень часткової λ дає наступний перелік чинників за мірою їх значущості та важливості для моделі: 1) перевага невизначеності; 2) ставлення до новизни; 3) толерантність до невизначеності; 4) оригінальність у розв'язанні творчих задач; 5) ставлення до невизначених ситуацій; 6) швидкість у розв'язанні творчих задач; 7) розробленість у розв'язанні творчих задач. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні $p < 0,0001$.

Для кожної з трьох груп досліджуваних були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування типології ризику особистості у осіб в період кризи ранньої дорослості. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Імпульсивноризикований» = 1,94 Швидкість у розв'язанні творчих задач + 1,21 Оригінальність у розв'язанні творчих задач + 4,65 Розробленість у розв'язанні творчих задач + 2,75 Ставлення до новизни + 1,31 Ставлення до невизначених ситуацій + 1,30 Перевага невизначеності + 2,15 Толерантність до невизначеності - 177,72;

«Низькоризикований» = 1,68 Швидкість у розв'язанні творчих задач + 0,79 Оригінальність у розв'язанні творчих задач + 4,63 Розробленість у розв'язанні творчих задач + 1,93 Ставлення до новизни + 0,63 Ставлення до складних завдань + 1,13 Ставлення до невизначених ситуацій + 0,89 Перевага невизначеності + 2,52 Толерантність до невизначеності - 152,67;

«Високоризикований» = 2,49 Швидкість у розв'язанні творчих задач + 1,40 Оригінальність у розв'язанні творчих задач + 5,16 Розробленість у розв'язанні творчих задач + 3,86 Ставлення до новизни + 1,23 Ставлення до невизначених ситуацій + 1,49 Перевага невизначеності + 2,35 Толерантність до невизначеності - 219,72.

Таким чином, вплив когнітивних чинників на становлення типів ризику особистості у 30-річних досліджуваних є значущим, причому він збільшується з мірою зростання прояву ризику особистості. Аналізуючи коефіцієнти кожного когнітивного чинника, можна дійти висновку, що високоризиковані та

імпульсивноризиковані досліджувані більшою мірою обумовлені такими когнітивними чинниками, як розробленість у розв'язанні творчих задач та позитивне ставлення до новизни.

У порівнянні з кризою підліткового віку роль когнітивних чинників у становленні високого ризику особистості зростає. Крім того, в період кризи ранньої дорослості ці чинники змінюються за змістом: якщо для підлітків більш вагомим факторами є швидкість у розв'язанні творчих задач та загальний показник толерантності до невизначеності, то для осіб в період кризи ранньої дорослості більшої значущості набувають розробленість у розв'язанні творчих задач та позитивне ставлення до новизни.

4.3. Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

З метою вивчення мотиваційно-регулятивних чинників ризику особистості в період кризи ранньої дорослості нами було проведено кореляційний аналіз показників життестійкості, вольового самоконтролю за дією та мотивацією досягнення з факторами ризику особистості 30-річних досліджуваних. Далі мотиваційно-регулятивні чинники порівнювались у досліджуваних, що належать до різних типів ризику особистості.

У табл. В 5 (Додаток В) показано взаємозв'язки шкал життестійкості з факторами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Встановлено від'ємні взаємозв'язки між: фактором «Інтегральний компонент ризику особистості» та залученістю і контролем; «Імпульсивність» – з контролем та додатний зв'язок фактору «Когнітивний компонент ризику особистості» – з прийняттям ризику.

Отже, загалом ризик особистості в період кризи ранньої дорослості характеризується низькою життестійкістю. Виражені прояви ризику особистості, з високими показниками за фактором «Інтегральний компонент ризику особистості», передбачають низьку включеність у події життя,

нездатність їх контролювати, в той час фактор «Когнітивний компонент ризику особистості» пов'язаний з прийняттям ризику та визначається як усвідомлення користі ризикованих вчинків.

Встановлено, що досліджувані в період кризи ранньої дорослості відрізняються за шкалами життєстійкості в залежності від типів ризику особистості (табл. 4.7).

Досліджувані, що належать до типу «Імпульсивноризикований» мають найнижчі показники залученості ($t_{1-2}=-8,22$ і $t_{1-3}=-4,35$, $p<0,0001$). Дорослі, що обирають ризикову поведінку для досягнення вирішення проблем смислу життя, менш переконані у тому, що залученість в події дає максимальний шанс знайти щось достойне і цікаве для них. Низький рівень схильності до ризику передбачає найвищі показники залученості в події життя.

Таблиця 4.7

**Особливості життєстійкості в залежності
від типу ризику особистості в період кризи ранньої дорослості**

Шкали життєстійкості	Типи ризику особистості ($M\pm\sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Залученість	31,87±6,33	38,10±4,21	35,71±5,34	37,80	0,0001
Контроль	29,39±4,85	34,75±6,53	29,82±5,75	66,55	0,0001
Прийняття ризику	15,82±4,41	18,17±4,03	19,28±3,61	26,76	0,0003

Показники контролю у структурі життєстійкості є найвищими у низькоризикованих досліджуваних ($t_{2-1}=11,61$ і $t_{2-3}=5,62$; $p<0,0001$). Отже, чим більшою є переконаність у тому, що життя можна контролювати, тим меншою є схильність до ризику в період кризи 30-річного віку.

Прийняття ризику більшою мірою властиве високоризикованим особистостям у 30-річному віці ($t_{3-1}=6,91$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=2,57$; $p<0,05$). Особистість, яка розглядає життя як спосіб набуття досвіду, готова діяти за відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик, вважаючи, що

прагнення до простого комфорту і безпеки збіднює її життя та швидше буде виявляти високу схильність та готовність до ризику.

У табл. В 6 (Додаток В) показано зв'язки шкал контролю за дією з факторами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Встановлено від'ємні зв'язки між фактором «Інтегральний компонент ризику особистості» та особливостями контролю за дією. «Когнітивний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний зі шкалою невдачі, а «Імпульсивність» має обернені взаємозв'язки з усіма шкалами контролю за дією. Отже, високі показники схильності та готовності до ризику проявляються в орієнтації не на дію, а на стан, тобто низькій вольовій саморегуляції, для якої є характерними низький рівень довільності уваги, докладання зусиль з метою підвищення власної активності, а також надмірна емоційність, яка супроводжує процес діяльності і не спрямована на досягнення результату. Високий ризик особистість, а особливо надмірна імпульсивність та емоційність у ситуаціях ризику, властива особам, які характеризуються емоційною напруженістю.

Високі показники за факторами «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Імпульсивність» передбачають виникнення труднощів в ініціюванні дій, повторення думок з приводу незавершених намірів або невдачі. З іншого боку, фактор «Когнітивний компонент ризику особистості», що передбачає готовність до ризику та переконаність у його позитивному впливі на вольову регуляцію, пов'язаний з контролем за дією у ситуації невдачі.

Розглянемо результати порівняння шкал контролю за дією у різних типів досліджуваних у період кризи ранньої дорослості (табл. В 7). Видно, що імпульсивноризиковані особистості у кризі 30-річчя характеризується орієнтацією на стан, у той час як високоризиковані та низькоризиковані досліджувані у більшій мірі орієнтуються на дію: відмінності у показниках контролю за дією під час планування ($t_{1-2}=-15,37$), реалізації дії ($t_{1-2}=-26,64$) та невдачі ($t_{1-2}=21,93$) виявляються на статистично значущому рівні ($p<0,0001$).

Схильність до ризику в імпульсивноризикованих розкривається у вчинках, які повністю детермінуються прагненням до неадекватно високих стандартів до

себе, розв'язання труднощів щодо власного життя та близьких людей, а також прагнення зробити життя яскравішим завдяки новим враженням. Досліджувані визначеного типу характеризуються низькою готовністю до ризику, імпульсивністю у вчинках та прийнятті рішень, емоційністю, ризиком у просторовій сфері, зазнають труднощів у ініціюванні дії, мають думки з приводу незавершених намірів або невдачі.

Низькоризикованим особам властиві помірні показники готовності і схильності до ризику, вони характеризуються більшою орієнтацією на дію, тобто ефективно усувають усі когнітивні та емоційні перешкоди у реалізації наміру, мають вищий рівень здатності до вольової саморегуляції. Висока раціональність досліджуваних визначеного типу цілком співвідноситься з їх високою вольовою саморегуляцією [99, 106].

Отже, з мірою зростання ризику особистості в період кризи ранньої дорослості виникає зниження вольової саморегуляції в діяльності, що позначається у труднощах в ініціюванні дій та вчинків, завершенні намірів та розпочатих практичних життєвих завдань, дезорієнтованості у ситуації невдачі та нездатності продовжувати діяльність після них. Мотиваційно-регулятивним чинником ризику особистості в період кризи ранньої дорослості є мотивація досягнення чи страх невдачі. Показники мотивації досягнення додатно корелюють з фактором «Інтегральний компонент ризику особистості» ($r_{x,y}=0,51$; $p<0,0001$). Отже, чим вищою є мотивація досягнення в період кризи ранньої дорослості, тим більшою є схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності та екстремальної поведінки.

У таблиці 4.8 показано відмінності у мотивації досягнення в осіб у період кризи ранньої дорослості. Встановлено, що високо ризиковані досліджувані виявляють більшу спрямованість на досягнення, а низькоризиковані – страх невдачі ($t_{3-2}=13,90$; $p<0,0001$). Отже, наші результати підтверджують традиційні дослідження, присвячені зв'язку мотивації досягнення та ризику особистості і відповідають даним, отриманим на вибірці осіб підліткової кризи. Показники

мотивації досягнення в період кризи ранньої дорослості є навіть вищими за умови високого ризику особистості, ніж в період підліткової кризи.

Таблиця 4.8

**Особливості мотивації успіху / страху невдачі
з різними типами ризику особистості у період кризи ранньої
дорослості**

Шкали	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Мотивація успіху / страх невдачі	165,89 $\pm$ 19,08	133,57 $\pm$ 28,54	181,57 $\pm$ 15,08	120,89	0,0001

Висока схильність та готовність до ризику за умови меншої суб'єктивної оцінки ситуацій ризику передбачають більшу орієнтованість на подолання труднощів, отримання нагород, високих досягнень у діяльності. Особи, що належать до типу «Низькоризикований» відзначаються більшою раціональністю, меншою невизначеністю та схильністю до ризику та вищою суб'єктивною оцінкою ризику, закономірно передбачають страх невдачі, тобто уникають тих ситуацій, де можлива втрата чогось цінного, невдача чи поразка. Імпульсивноризиковані є пограничним у континуумі «мотивація успіху – страх невдачі» ($t_{1-2}=21,93$ і $t_{1-3}=7,04$, $p<0,0001$).

Особистість визначеного типу може прагнути успіху або уникати невдачі у діяльності в залежності від її обставин. Так само як у період кризи підліткового віку, у період кризи ранньої дорослості високий ризик особистості загалом відповідає високій мотивації досягнення.

На рисунку 4.9 показано результати двофакторного дисперсійного аналізу показників прагнення до досконалості в залежності від таких двох чинників: домінування мотивації успіху чи страху невдачі та типу ризику особистості.

Високоризиковані особи мають найвищі показники прагнення до переваги. Загалом визначений тип ризику особистості є провідним у прояві

прагнення до переваги, однак тип мотивації – орієнтація на досягнення чи страх невдачі – закріплюють цей вплив. Тип «Імпульсивно-ризикований» характеризується страхом невдачі та найнижчим прагненням до переваги.

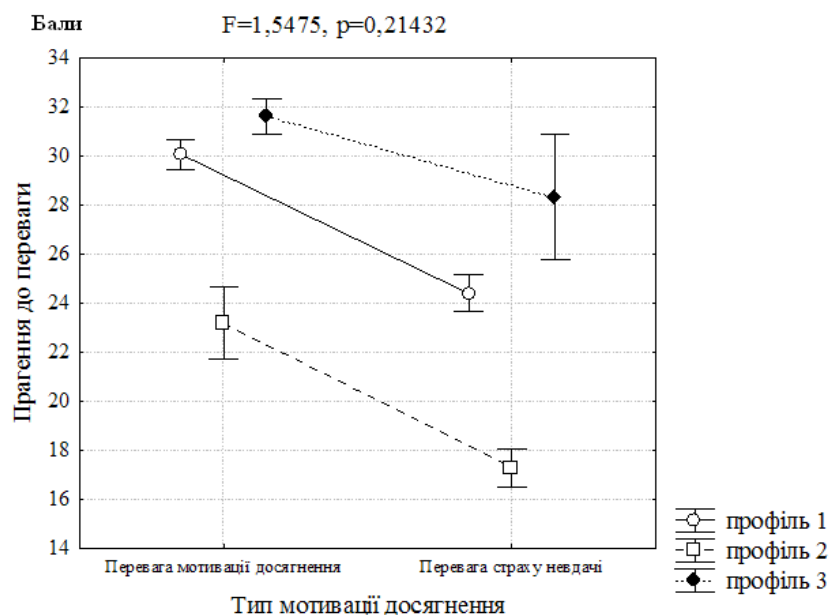

Рис. 4.9. Показники прагнення до переваги у досліджуваних з різними типами ризику особистості та типом мотивації (криза 30-річного віку)

На рис. 4.10 подано показники прагнення до досконалості в період 30-річної кризи в залежності від типу ризику особистості та типу мотивації.

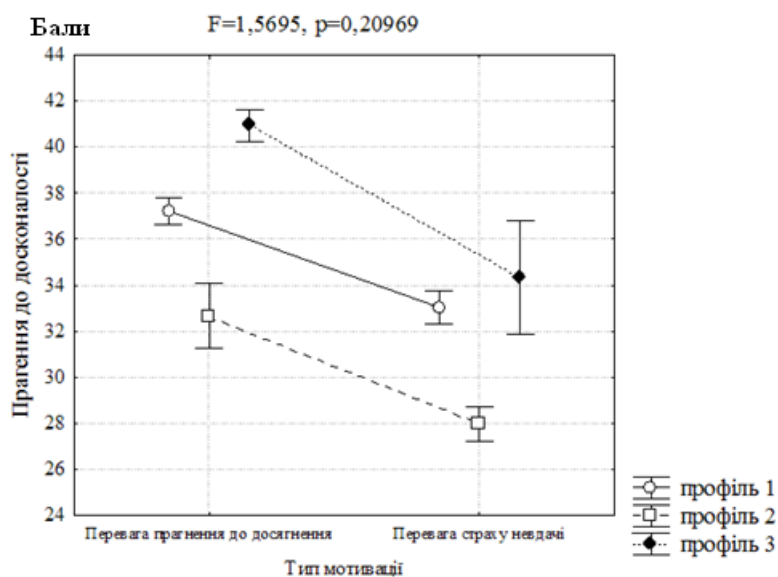

Рис. 4.10. Показники прагнення до досконалості у досліджуваних з різними типами ризику особистості та типом мотивації (криза 30-річного віку)

Встановлено, що високоризиковані особи мають найвищі показники прагнення до переваги та прагнення до досконалості. Тип «Імпульсивноризикований» характеризується страхом невдачі та найнижчими показниками прагнення до досконалості.

З метою вивчення ролі мотиваційно-регулятивних особливостей осіб, що переживають кризу 30 років, на вираженість їх ризику особистості було здійснено дискримінантний аналіз даних показників та виявлено міру їх впливу на типологію ризику особистості (табл. В 8).

Аналіз λ Уїлкса, а також значень часткової λ дає перелік предикторів за мірою їх значущості ($p < 0,0001$): вольові якості в ситуації реалізації дії; прагнення до досконалості; прагнення до переваги; вольові якості в ситуації планування дії; мотивація досягнення; залученість життєстійкості.

Отже, найбільш надійний розподіл молодих людей за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою діагностики мотиваційно-регулятивних особливостей, пов'язаних з:

- *вольовими якостями*, які забезпечують активність суб'єкта у ситуації планування та реалізації дії;
- *губристичною мотивацією* як прагненням до самоствердження особистості шляхом досягнення переваги над іншими та досягнення досконалості у діяльності;
- *мотивацією успіху* як прагненням до високих результатів діяльності та відсутність страху невдачі;
- *залученістю* до життєвих подій як характеристики життєстійкості.

Для кожної з трьох груп респондентів в період кризи ранньої дорослості були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування типології ризику особистості у осіб у кризі 30 років. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Імпульсивноризикований» = 0,556 Залученість +0,668 Прагнення до переваги +2,308 Прагнення до досконалості +0,371 Мотивація успіху +3,695 Планування +1,386 Реалізація –119,102.

«Низькоризикований» = 0,760 Залученість +0,273 Прагнення до переваги +2,053 Прагнення до досконалості +0,360 Мотивація успіху +3,075 Планування +3,970 Реалізація –124,403.

«Високоризикований» = 0,603 Залученість +0,820 Прагнення до переваги +2,714 Прагнення до досконалості +0,417 Мотивація успіху +4,229 Планування +3,789 Реалізація –169,225.

Отже, вплив мотиваційно-регулятивних чинників на становлення типів ризику особистості в осіб у кризі ранньої дорослості є значущим: для становлення ризику особистості провідними мотиваційно-регулятивними чинниками є прагнення до досконалості та орієнтація на дію під час планування та реалізації діяльності. Аналізуючи коефіцієнти кожного мотиваційно-регулятивного чинника, можна дійти висновку, що ризик особистості в період кризи ранньої дорослості обумовлений визначеними чинниками навіть ще більше, ніж в період підліткової кризи. На відміну від підліткової кризи, криза ранньої дорослості відзначається впливом на типологію ризику особистості такого предиктора, як вольова саморегуляція. Крім того, якщо на становлення ризику особистості у підлітків суттєвим фактором виявляється прийняття ризику як ознака життєстійкості, то в період кризи ранньої дорослості вагомим є чинник залученості як ознака життєстійкості. Слід зазначити, що у становленні ризику особистості в період кризи ранньої дорослості зростає роль мотиваційних факторів – губристичної мотивації та мотивації успіху.

4.4. Конативні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Серед конативних чинників ризику особистості у кризі ранньої дорослості доцільно, так само як і в період кризи підліткового віку, розглядати

особливості копінг-стратегій та інших поведінкових способів вирішення конфліктних, стресових та складних ситуацій життя, до яких відносяться і стратегії імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях.

За результатами кореляційного аналізу було виявлено низку значущих взаємозв'язків між компонентами факторної структури ризику особистості осіб 30-річного віку та поведінковими стратегіями подолання критичних ситуацій (табл. В 9).

Встановлено, що фактор «Інтегральний компонент ризику особистості» додатно корелює з показниками стратегій розрядки, відсторонення, фаталізму, фантазій, заперечення, самозвинувачення і порівняння. Від'ємні зв'язки встановлено зі стратегіями раціональних дій, пошуку допомоги, наполегливості, позитивного мислення, відволікання, поетапних дій, контролю емоцій, обережності, набуття сили, відходу, самозміни, стримування, гумору, нерішучості. Отже, високий ризик особистості на етапі кризи ранньої дорослості характеризується схильністю до проявів екстремальної та ризикової поведінки у різних сферах життєдіяльності, пов'язаний з деструктивними стратегіями вирішення конфліктних ситуацій, що проявляється в емоційному від реагуванні, аутоагресії, нездатності до раціонального вирішення конфлікту.

Фактор «Когнітивний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний з показниками стратегій наполегливості і відволікання, від'ємно – з показниками стратегій раціональних дій, пошуку допомоги, вираження почуттів, позитивного мислення, заспокоєння та набуття сили, стримування, нерішучості, почуття провини. Отже, висока готовність до ризику та усвідомлення необхідності та важливості ризику передбачають наполегливе вирішення конфліктної ситуації, спроможність відволіктись від джерела конфлікту, нездатність раціонально вирішувати конфлікт, звертатись за допомогою у його вирішенні, позитивно мислити, тобто розглядати конфліктну ситуацію як корисну та повчальну, а сам процес перебування у конфлікті як шлях особистісної трансформації та здобуття ресурсів.

Фактор «Імпульсивність» додатно пов'язаний з показниками стратегій відсторонення, вираження почуттів, фантазій, обережності, подолання і віри, від'ємно – з стратегією відволікання, заспокоєння, гумору. Імпульсивна сторона ризику особистості, яка виявляється в переживанні позитивних емоцій в ситуаціях ризику, емоційному потягу до небезпечних та невизначених ситуацій, пов'язана з відстороненням від проблеми у конфліктній ситуації, прагненням виразити свої почуття у конфлікті, подолати його, відходом від реальності у фантазії, схильністю використовувати релігію й віру у вирішенні конфлікту.

Найбільш характерними для 30-річного віку стратегіями вирішення конфліктних та складних ситуацій виявились подолання, фантазії та раціональні дії, найменш характерними – заспокоєння та стриманість. 30-річні імпульсивноризиковані досліджувані виявляють стратегії подолання, фаталізму та фантазій і попереджають використовувати стратегії запобігання, контролю емоцій, уникнення, стриманості. Висока імпульсивність ризику особистості у межах визначеного типу цілком логічно співвідноситься з нездатністю контролювати та стримувати власні емоції у конфліктній ситуації.

У низькоризикованих осіб переважають стратегії раціональних дій, пошуку допомоги, набуття сил та гумору. Найменшою мірою визначений тип використовує стратегії розрядки, відстороненості, фаталізму, фантазій, заперечення, самозвинувачення, порівняння та заспокоєння. Такі стратегії цілком співвідносяться з: високою оцінкою ситуацій як невизначених та небезпечних та раціональністю, меншою емоційною розрядкою у складних ситуаціях в присутності інших, прагненням спільно вирішити проблему, розгляданням складної чи конфліктної ситуації як ресурсу.

Високоризиковані застосовують стратегії фантазій і розрядки та уникають стратегій стриманості, самозміни, набуття сил, обережності, контролю емоцій, заспокоєння та поетапних дій. Встановлено, що визначений тип має найвищі показники стратегій розрядки у порівнянні з іншими

категоріями 30-річних досліджуваних. Отже, схильність до ризику має знаходити власну мішень когнітивної, емоційної та поведінкової розрядки.

У табл. В 10 (Додаток В) подано результати порівняння показників самооцінки імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях осіб у кризі ранньої дорослості.

Тип «Низькоризикований» характеризується вищими на статистично значущому рівні показниками стратегій пошуку допомоги та нижчими показниками стратегії відстороненості та фаталізму. Їм також властива стратегія наполегливості, за показниками якої вони значущо ($p < 0,0001$) перевищують високоризикованих ($t = 18,52$) та імпульсивноризикованих ($t = 6,48$) досліджуваних. Вони виявляють меншу відстороненість ($t = -20,76$), фаталізм ($t = -26,81$), фантазії ($t = -29,38$), заперечення ($t = -20,33$), самозвинувачення ($t = -24,17$), порівняння ($t = -23,23$), ніж імпульсивноризиковані, яких вони перевершують за частотою використання стратегій пошуку допомоги ($t = 13,39$), відволікання ($t = 28,92$), поетапних дій ($t = 16,38$), контролю емоцій ($t = 29,35$), гумору ($t = 24,62$).

Особи з типом «Імпульсивноризикований» частіше ($p < 0,0001$) обирають стратегії вираження почуттів у порівнянні з високоризикованими ($t = 6,70$). Їх також відрізняють високі показники стратегії набуття сил у порівнянні з високоризикованими досліджуваними ($t = 15,13$). Переосмислення життєвих проблем у кризі ранньої дорослості та схильність до ризику пов'язана з цією смисловою кризою, властива особам, які здатні до вираження почуттів та прагнуть до емоційної розрядки у проблемних та стресових ситуаціях.

Позитивне мислення та відволікання властиве низькоризикованим, які є вищими, ніж високоризикованих (відповідно $t = 20,31$ та $t = 29,75$, $p < 0,0001$). Особистість у кризі 30-річчя, якій не властиве прагнення до ризикових дій, обирає позитивне мислення та відволікання від проблем у стресовій ситуації.

Стратегії фантазій, самозвинувачення та заперечення однаковою мірою властиві, як високоризикованим особам, так і імпульсивноризикованим, тоді як низькоризиковані уникають застосування даної стратегії ($t_{2-3} = -22,32$ і $t_{2-1} = -$

29,38, $p < 0,0001$). Занурення в ілюзорний світ фантазій, заперечення проблеми та схильність до самозвинувачення у проблемних ситуаціях життя властива особам, які гостро переживають смислову кризу життя та схильні до ризику.

Поетапні дії як стратегія імпульсивної поведінки більшою мірою властива досліджуванам типу «Низькоризикований» ($t_{2-3}=33,79$ і $t_{2-1}=16,38$, $p < 0,0001$). Низька схильність до ризику у ранній дорослості передбачає здатність до планомірного поетапного виходу зі стресової ситуації.

Стратегія раціональних дій більшою мірою властива низькоризикованим особам ($t_{2-3}=23,24$ і $t_{2-1}=9,53$; $p < 0,0001$). Висока міра розвитку схильності до ризику та імпульсивний ризик передбачають відмову від раціональності у вирішенні проблемних та конфліктних ситуацій.

Високоризикованим більш притаманна стратегія порівняння ($t_{3-1}=6,03$ і $t_{3-2}=35,30$, $p < 0,0001$). Порівняння, яке може призводити до виникнення заздрості, властиве особам, схильним до екстремально-ризикової поведінки.

Контроль емоцій є однією з найбільш виражених стратегій у досліджуваних з типом «Низькоризикований» ($t_{2-3}=33,79$ і $t_{2-1}=16,38$, $p < 0,0001$). Здатність до емоційного самоконтролю у більшій мірі властива дорослим досліджуваним з низьким рівнем схильності до ризику.

Стратегії обережності та набуття сили майже відсутні у високоризикованих досліджуваних (у порівнянні з двома іншими типами ($t_{3-2}=-26,10$, $t_{3-1}=-26,43$, $t_{3-2}=-32,93$, $t_{3-1}=-15,13$ $p < 0,0001$). Отже, висока міра розвитку схильності до ризику у досліджуваних 30-річного віку передбачає низьку здатність до обережних вчинків та адаптації і саморозвитку у складних життєвих ситуаціях.

Низькоризикованим найбільш властива стратегія самозміни ($t_{2-1}=4,68$, $t_{2-3}=21,24$, $p < 0,0001$). Низька міра розвитку схильності до ризику властива особам, які вважають за необхідне змінюватись та адаптуватись до трансформацій життя.

Подолання ($t_{1-2}=8,30$ і $t_{1-3}=10,70$), оцінка провини ($t_{1-2}=2,93$ і $t_{1-3}=3,34$), віра ($t_{1-2}=9,55$ і $t_{1-3}=16,27$) та нерішучість ($t_{1-2}=2,10$ і $t_{1-3}=5,92$) є переважаючими

стратегіями імпульсивно-ризикованих досліджуваних на рівні $p < 0,0001$, порівняно з іншими. Смилова криза 30-річного віку на тлі схильності до ризику передбачає застосування стратегій подолання життєвих проблем, оцінки власних вчинків – їх позитивних та негативних наслідків, певну нерішучість в оцінці правильності рішень та виборів, звернення до віри у складних ситуаціях.

Низькоризикованим характерні стримання ($t_{1-2}=8,58$, $t_{1-3}=24,37$) та гумор ($t_{1-2}=24,62$, $t_{1-3}=27,98$) рівня $p < 0,0001$. Високий самоконтроль осіб з низькою схильністю до ризику передбачає їх здатність до стримання, оптимістичність та використання гумору у вирішенні складних ситуацій.

У табл. В 11 (Додаток В) подано результати факторного аналізу показників стратегій імпульсивної поведінки у осіб у період кризи середньої дорослості. При виконанні процедур факторного аналізу показників стратегій імпульсивної поведінки було прийнято рішення зупинитися на трьохфакторному рішенні як такому, що найбільш змістовно інтерпретується. Для визначення оптимального числа факторів використовувалась діаграма «кам'янистого розсіпу», яка підтверджує доцільність визначення саме такої кількості факторів. Виділені фактори мають власні значення більше одиниці та пояснюють понад 70% дисперсії. До кожного фактору увійшли показники з різним факторним навантаженням і показниками кореляції не меншими 0,5 і не більш –0,5.

Перший фактор «*Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації*» (39,6% сумарної дисперсії, факторна вага становить 10,29), до нього увійшли такі стратегії: гумор (0,81), порівняння (0,85), нерішучість (0,83), контроль емоцій (0,78), відволікання (0,73), набуття сили (0,67), подолання (0,65), відсторонення (0,58), стриманість (0,54), заперечення (0,52). Даний фактор провідні стратегії вирішення проблем молодих людей, які прагнуть уникнути проблему, запобігти її вирішенню, прокрастинувати її розв'язання.

Другий фактор «*Рефлексивні стратегії розв'язання проблемної ситуації*» (17,5% дисперсії, вага – 4,54) представлений наступними стратегіями: нерішучість (0,80), вираження почуттів (0,78), оцінка провини (0,69), позитивне

мислення (0,59). Зміст даного фактору репрезентують стратегії, які мають високе когнітивне та емоційно-вольове навантаження і передбачають процес рефлексії власних психоемоційних станів, почуттів, переконань.

Третій фактор – «Трансформаційні стратегії розв’язання проблемної ситуації» – пояснює 14,1% дисперсії та має вагу 3,68. Даний фактор включає такі стратегії: обережність (0,79), самозміна (0,74), наполегливість (0,73), віра (0,73), подолання (0,61), контроль емоцій (0,52). Зміст даного фактору відображає прагнення особистості змінюватись, переборюючи складні ситуації, виявляючи, з одного боку обережність та делікатність у вчинках, контролюючи власні емоції, а з іншого боку – наполегливість. У результаті застосування таких стратегій особистість розвивається, само реалізується, змінюючись сама, змінює реальність навколо себе.

На рисунку 4.11 показано кореляційні зв’язки між отриманими факторами стратегій імпульсивної поведінки та показниками ризику особистості у кризі ранньої дорослості.

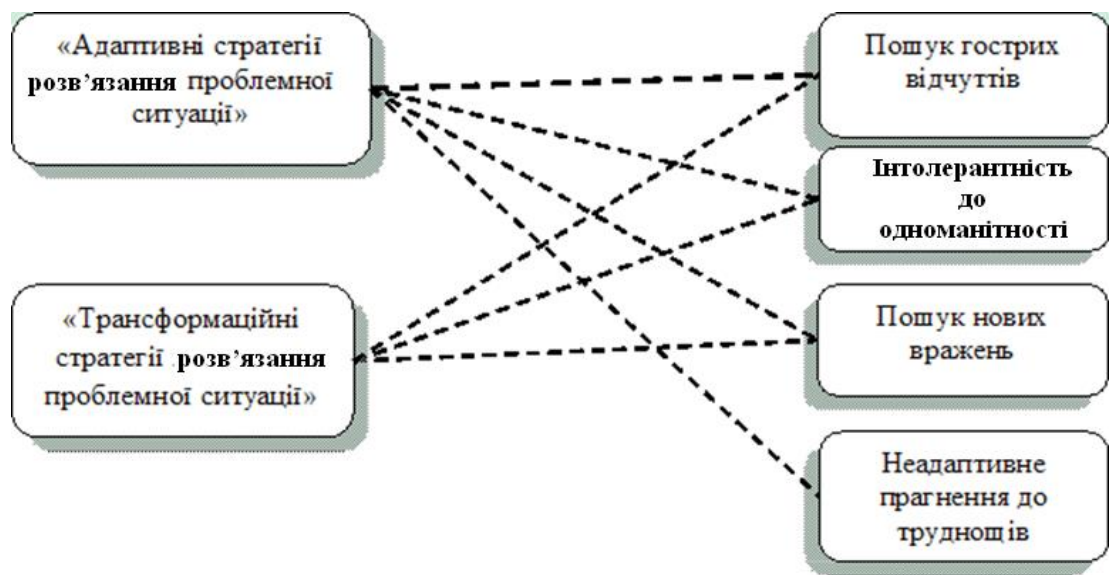

Рис. 4.11. Значущі кореляційні зв’язки між показниками самооцінки схильності до екстремально-ризикованої поведінки та факторів стратегій імпульсивної поведінки в період кризи ранньої дорослості

Встановлено, що фактор «Адаптивні стратегії розв’язання проблемної ситуації» має від’ємні кореляції $p < 0,0001$ рівня значущості з показниками

пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=-0,54$), неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y}=-0,75$), інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=-0,49$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=-0,69$), схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=-0,61$), побуту ($r_{x,y}=-0,58$), просторовій сфері ($r_{x,y}=-0,49$), сфері міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=-0,53$), а також з показниками раціональності ($r_{x,y}=-0,46$). Проте, існує додатний зв'язок між даним фактором та готовністю до ризику ($r_{x,y}=0,28$; $p<0,001$). Таким чином, адаптивні стратегії розв'язання проблемних та конфліктних ситуацій передбачають відмову від ризику. Схильність до поєднання у власній поведінці стратегій гумору, порівняння, контролю емоцій, набуття сили, подолання, стриманості протиставляється схильності до ризику, до екстремально-ризикової поведінки, однак цілком очевидно, що не заперечує виявлення особистістю готовності до ризику.

Фактор «Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації» має від'ємний взаємозв'язок $p<0,0001$ рівня значущості з показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=-0,31$), інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=-0,48$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=-0,23$), схильності до ризику у побуту ($r_{x,y}=-0,34$), просторовій сфері ($r_{x,y}=-0,37$), сфері міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=-0,43$). Отже, трансформаційні стратегії поведінки, спрямовані на самозміну та розвиток особистості, також виявляються від'ємно пов'язаними з показниками схильності до ризику та екстремально-ризикової поведінки. В основі даного фактора лежить стратегія обережності, що протиставляється ризику.

Встановлено, що фактор «Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації» має від'ємні значущі ($p<0,0001$) кореляції з показниками конативного ($r_{x,y}=-0,51$) та емоційного ($r_{x,y}=-0,56$) компонентів схильності до ризику (рис. 4.12). Таким чином, адаптивні стратегії розв'язання проблемних та конфліктних ситуацій передбачають відмову від ризику як засобу отримання нових емоцій та саморегуляції діяльності та спілкування.

Фактор «Рефлексивні стратегії розв'язання проблемної ситуації» додатно пов'язаний з конативним компонентом ($r_{x,y}=0,24$; $p<0,01$) та від'ємно — з регулятивним ($r_{x,y}=-0,33$; $p<0,001$) компонентами схильності до ризику. Отже,

схильність до ризику не передбачає застосування рефлексивних стратегій розв'язання проблеми.

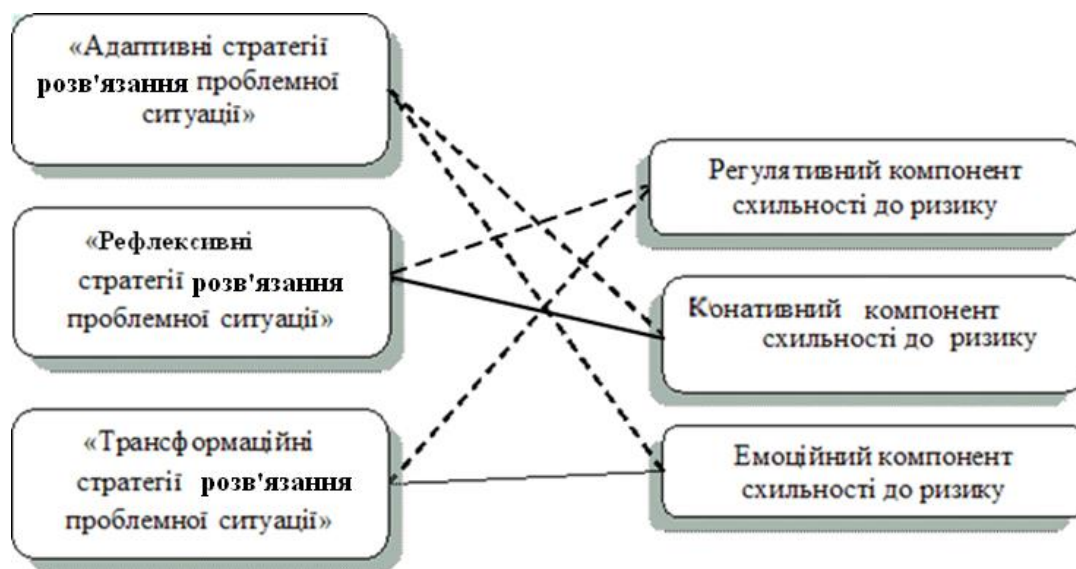

Рис. 4.12. Кореляційні зв'язки між схильністю до ризику та факторами стратегій імпульсивної поведінки у осіб в період кризи 30-річного віку

Фактор «Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації» додатно пов'язаний з показниками емоційного компонента схильності до ризику ($r_{x,y}=0,18$; $p<0,05$), від'ємно – з показником регулятивного компонента ($r_{x,y}=-0,35$; $p<0,0001$). Отже, трансформаційні стратегії поведінки, спрямовані на самозміну та розвиток особистості, також є від'ємно взаємопов'язаними з показниками регулятивного компонента схильності. В основі даного фактора лежить стратегія обережності, що протиставляється ризику у діяльності.

На рис. 4.13. подано, що фактор «Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації» має від'ємні кореляції ($p<0,0001$) з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=-0,61$), побуту ($r_{x,y}=-0,58$), простору ($r_{x,y}=-0,49$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=-0,53$), раціональності ($r_{x,y}=-0,46$) та додатні – з готовністю до ризику ($r_{x,y}=0,28$; $p<0,001$).

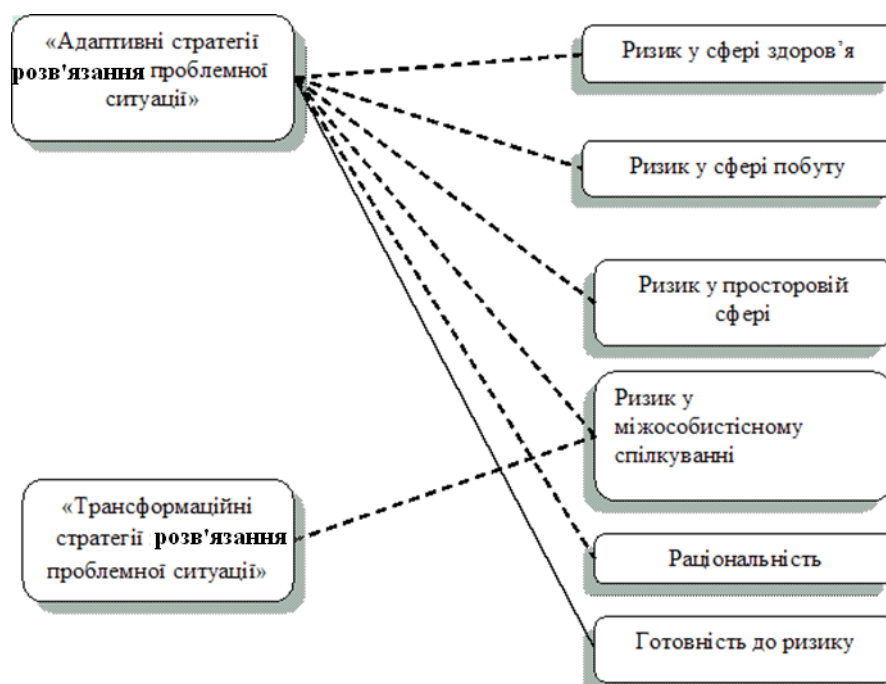

Рис. 4.13. Кореляційні взаємозв'язки між показниками схильності до ризику в різних сферах життєдіяльності та факторами стратегій імунітивної поведінки у період кризи 30-річного віку

Таким чином, адаптивні стратегії розв'язання проблемних та конфліктних ситуацій передбачають відмову від ризику у різних сферах життя, готовність до ризику у разі необхідності, певну імпульсивність у поведінці.

Фактор «Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації» від'ємно пов'язаний ($p < 0,0001$) з показникам схильності до ризику у спілкуванні ($r_{x,y} = -0,43$) та простору ($r_{x,y} = -0,37$). Отже, трансформаційні стратегії поведінки, які передбачають самозміни з метою розв'язання проблем також від'ємно пов'язані з ризиком у сфері міжособистісних відносин та простору.

У таблиці 4.9 показано кореляційні взаємозв'язки між структурними компонентами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості та моделями поведінки у стресових ситуаціях.

Встановлено, що фактор «Інтегральний компонент ризику особистості» від'ємно корелює з показниками моделей обережних і маніпулятивних дій, а також пошуку соціальної підтримки. Додатні зв'язки встановлено з моделями імпульсивних, асоціальних та агресивних дій. Вирішення стресових ситуацій за

умови високого рівня прояву інтегрального компоненту ризику особистості ускладнюється тим, що особистість в період кризи ранньої дорослості є нездатною до обережних дій та звернення за допомогою іншим. Такі люди схильні до імпульсивних асоціальних та агресивних вчинків, що ускладнює процес подолання стресу.

Таблиця 4.9

**Значущі кореляційні зв'язки між показниками
моделей поведінки у стресових ситуаціях та факторами ризику
особистості в період кризи ранньої дорослості**

Шкали моделей поведінки у стресових ситуаціях	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризiku особистості	Когнітивний компонент ризiku особистості	Імпульсив- ність
Асертивні дії	-	-	-0,36***
Соціальний контакт	-	-	-0,23***
Пошук соціальної підтримки	-0,41***	-	-
Обережні дії	-0,36***	-0,21**	-
Імпульсивні дії	0,70***	-	-
Запобігання	-	0,38***	0,13*
Маніпулятивні дії	-0,14*	-	-0,38***
Асоціальні дії	0,44***	0,30***	0,13*
Агресивні дії	0,69***	-	0,12*

Фактор «Когнітивний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний з моделями запобігання та асоціальних дій, від'ємно – з показниками обережних дій. Висока готовність до ризику та усвідомлення його позитивної ролі у житті властиве особам, які здатні нівелювати джерело стресу та схильні до асоціальних вчинків, необережні у спілкуванні та поведінці.

Фактор «Імпульсивність» від'ємно корелює з показниками моделей асертивних та маніпулятивних дій і соціального контакту. Додатні зв'язки встановлено з моделями запобігання, асоціальних та агресивних дій. В період кризи 30-річного віку імпульсивні особливості ризику особистості, що супроводжуються емоційним потягом до ситуацій небезпеки та невизначеності,

пов'язані з впевненістю у собі у вирішенні стресової ситуації, прагненням маніпулювати іншими та використовувати їх у вирішенні власних проблем

У табл. В 12 (Додаток В) наведено показники моделей поведінки у стресових ситуаціях осіб, що належать до різних типів ризику особистості. Досліджувані в період кризи 30 років типу «Високоризикований» мають найвищі ($p < 0,0001$) показники схильності до асертивних ($t_{3-1}=27,59$ і $t_{3-2}=10,55$), маніпулятивних ($t_{3-1}=15,30$) та імпульсивних дій ($t_{3-1}=9,16$ і $t_{3-2}=24,61$) у розв'язанні стресових ситуацій. Отже, високий ризик особистості у кризі 30-річного віку передбачає асертивність у поведінці, впевненість у собі, переконливість, здатність управляти думкою інших, імпульсивність у вчинках.

Соціальну взаємодію як засіб розв'язання стресової ситуації в найменшій мірі обирають імпульсивноризиковані особи: вони мають нижчий рівень ($p < 0,0001$) вибору стратегії соціального контакту ($t_{1-2}=-8,39$ і $t_{1-3}=-16,44$) та пошуку соціальної підтримки ($t_{1-2}=-7,72$). Досліджувані, для яких ризик є шляхом емоційної розрядки у віковій кризі в стресовій ситуації відмовляються від взаємодії з іншими, компенсуючи це спробою пошуку сенсу життя. Вони, з одного боку, прагнуть самотійно боротися зі стресом, а з іншого, – така відмова від підтримки інших ще більше обумовлює гостроту їх екзистенціальних переживань у кризі.

Високоризиковані в період кризи ранньої дорослості мають найменші показники пошуку соціальної підтримки та обережних дій порівняно з низькоризикованими (відповідно, $t_{3-2}=-20,31$ і $t_{3-2}=-17,93$, $p < 0,0001$). У осіб з визначеним типом передбачається відмова від підтримки оточення, необережність у вчинках. Екзистенціальна ненормативна криза 30-річного віку характеризується зануренням особистості у внутрішній світ, відмовою від взаємодії з іншими у складних ситуаціях життя, уникненням підтримки близьких людей. Особистість прагне довести собі та іншим свою дорослість та зрілість шляхом самотійного вирішення проблем, тим самим поринаючи у більш глибоку кризу. Такі обставини ускладнюються високим ризиком особистості в цей період.

Асоціальні та агресивні дії більшою мірою ($p < 0,0001$) притаманні високоризикованим ($t_{3-2}=13,28$ і $t_{3-2}=19,31$, відповідно) та імпульсивноризикованим ($t_{1-2}=10,41$ і $t_{1-2}=16,18$) досліджуваним. Схильність до правопорушень, агресивних вчинків властива особам, які схильні до ризику. Водночас досліджувані з помірними показниками ризику віддають перевагу більш конструктивним способам розв'язання проблемних ситуацій.

Отже, для імпульсивноризикованих осіб характерні моделі поведінки, що репрезентують імпульсивні та агресивні дії. Зазначені тенденції відзначаються також у високоризикованих досліджуваних в підлітковій кризі (див. розділ 3). Цим типам ризику особистості властива висока схильність до екстремально-ризикової поведінки.

Високоризиковані особи відрізняються високими показниками пошуку соціального контакту у стресовій ситуації та асертивними, маніпулятивними та агресивними діями, що може бути пояснене високою схильністю до ризику та високою імпульсивністю поведінки.

У молодих людей з типом «Низькоризикований» переважає прагнення до соціального контакту та пошуку соціальної підтримки у стресових ситуаціях. Такі стратегії є найбільш адаптивними, і вони, співвідносяться з низькою імпульсивністю та менш вираженою схильністю до ризику.

У табл. В 13 (Додаток В) подано кореляційні взаємозв'язки між структурними компонентами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості та копінг-стратегіями. Встановлено, що фактор «Інтегральний компонент ризику особистості» від'ємно корелює з показниками самоконтролю, пошуку соціальної підтримки, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми та позитивної переоцінки. Додатні зв'язки встановлено з конфронтаційним копінг, дистанціюванням і запобіганням. Отже, в період кризи ранньої дорослості більш конструктивні копінги є недоступними для особистості з високим ризиком. Висока імпульсивність, схильність до ризикових вчинків у різних сферах життєдіяльності, прагнення до екстремальних дій, характеризують осіб, які не здатні контролювати свою

поведінку у складних ситуаціях життя, йдуть на конфлікт та конфронтацію, можуть дистанціюватись від проблем, залишивши їх невирішеними, уникають відповідальності за результати діяльності, що зумовили стрес, неспроможні планувати вирішення проблеми та залучати до цього інших людей.

Фактор «Когнітивний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний з копінгом планування вирішення проблеми, від'ємно – з конфронтаційним копінгом та пошуком соціальної підтримки. Готовність до ризику на тлі усвідомлення його важливості властива досліджуваним, які у стресовій ситуації обирають когнітивні стратегії вирішення проблеми, уникають конфронтації, прагнуть самостійно подолати проблему, не звертаючись за допомогою тощо.

Фактор «Імпульсивність» від'ємно корелює з показниками запобігання, самоконтролю та прийняття відповідальності. Додатні зв'язки встановлено з копінгами дистанціювання. Отже, позитивне емоційне ставлення до ризику на тлі високої імпульсивності в осіб 30-річного віку проявляється у невмінні контролювати себе у ситуаціях стресу, прагненні перекласти відповідальність за нього на іншу людину, дистанціюватись від проблеми.

У табл. В 14 (Додаток В) подано результати порівняння показників копінг-стратегій досліджуваних з різними типами ризику особистості.

Визначено, що високо ризиковані досліджувані переважно обирають конфронтаційні копінг-стратегії та запобігання. Отже, високий ризик особистості в період кризи ранньої дорослості передбачає відкриту конфронтацію або тотальне уникнення джерела стресової ситуації, що загалом відповідає високій імпульсивності, вираженому емоційному компоненту схильності до ризику та неадаптивному прагненні до труднощів у межах цього профілю. У порівнянні з іншими типами досліджуваних вони більшою мірою на статистично значущому рівні $p < 0,0001$ характеризуються конфронтаційним копінгом у розв'язанні стресової ситуації ($t_{3-2}=28,98$; $i_{3-1}=6,94$), а також схильні до стратегії запобігання ($t_{3-2}=28,60$ і $t_{3-1}=16,51$). Отже, висока міра схильності до ризику в кризовому періоді ранньої дорослості властива особам, які є

конфліктними, йдуть на конфронтацію у стресі, або є невпевненими, прагнуть уникнути проблеми.

Низькоризиковані надають перевагу стратегії планування вирішення проблеми, самоконтролю, пошуку соціальної підтримки, прийняття відповідальності та позитивної переоцінки. Стратегія самоконтролю (табл. В 14) більшою мірою властива досліджуваним, що належать до визначеного типу, порівняно з двома іншими ($t_{2-1}=8,63$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=33,01$; $p<0,0001$). Вони також перевищують інші типи досліджуваних за показниками копінгу пошуку соціальної підтримки ($t_{2-1}=8,08$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=17,37$; $p<0,0001$), прийняття відповідальності ($t_{2-1}=7,67$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=34,00$; $p<0,0001$), планування вирішення проблеми ($t_{2-1}=24,33$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=32,36$; $p<0,0001$) та позитивної переоцінки ($t_{2-1}=28,52$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=32,56$; $p<0,0001$). Отже, низькоризиковані в період кризи ранньої дорослості передбачають здатність вирішувати конкретні проблеми, наявність навичок та вмінь емоційної саморегуляції та поведінкового самоконтролю, здатність позитивно оцінити ресурси, отримані зі складної ситуації, звернення за допомогою до інших. Такі корисні для реального вирішення проблеми копінги загалом співвідносяться з високою раціональністю ризику особистості цих досліджуваних.

Імпульсивноризиковані схильні до вибору дистанціювання як копінгу ($t_{1-2}=23,96$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=10,86$; $p<0,0001$). Схильність та готовність до ризику як спроба вирішити життєву проблему у 30-річному віці на тлі високої імпульсивності та емоційній привабливості ризику передбачає прагнення до дистанціювання від проблеми.

Отже, тип ризику особистості в період кризи ранньої дорослості впливає на вибір копінг-стратегій особистості: з мірою зростання ризику особистості відбувається відхилення у бік конфронтації та запобігання, а зменшення ризику особистості зумовлює вибір більш конструктивних способів подолання стресу.

У табл. В 15 (Додаток В) показано зв'язки між факторами ризику особистості та стильовими особливостями поведінки у конфлікті у досліджуваних у період кризи ранньої дорослості.

«Інтегральний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний зі стратегіями конкуренції та уникнення у вирішенні конфлікту, і від'ємно – з показниками стилів пристосування, компромісу та співпраці. Отже, загальна схильність та готовність до ризику у різних сферах життєдіяльності у 30-річних осіб передбачає високу активну боротьбу і протистояння у конфлікті, нездатність зрозуміти та прийняти потреби опонента, дійти компромісного рішення з ним, співпрацювати з іншими у вирішенні конфліктних ситуацій. «Когнітивний компонент ризику особистості», як усвідомлення необхідності та доцільності ризику у житті особистості, передбачає відмову від боротьби, вміння пристосуватись під обставини та вимоги інших, самопожертву заради вирішення конфлікту, тенденцію жертвування власними інтересами у конфлікті. «Імпульсивність» як компонент ризику особистості в період кризи ранньої дорослості передбачає схильність до уникнення вирішення конфлікту, відсутність прагнення до кооперації та співпраці у подоланні конфлікту, нехтування досягненням власних цілей, відмову як від боротьби, так і від пристосування до обставин та опонентів.

Отже, високий ризик особистості в період кризи ранньої дорослості пов'язаний з деструктивними стратегіями подолання та вирішення конфлікту.

У табл. В 16 (Додаток В) наведено результати порівняння показників стилів поведінки у конфліктних ситуаціях у досліджуваних з різними типами ризику особистості в період кризи 30-ти років. Виявлено, що високоризиковані досліджувані мають найвищі показники конкуренції у вирішенні конфлікту ($t_{3-1}=7,73$ і $t_{3-2}=6,49$; $p<0,0001$). Отже, високий ризик особистості в період кризи ранньої дорослості актуалізує боротьбу з опонентами у конфлікті.

Показники пристосування ($t_{2-1}=17,68$ і $t_{2-3}=12,43$), компромісу ($t_{2-1}=12,43$ і $t_{2-3}=9,16$) та співпраці ($t_{2-1}=17,42$ і $t_{2-3}=14,21$) більшою мірою виражені ($p<0,0001$) у низькоризикованих, порівняно з іншими двома типами. Отже, найнижчий рівень розвитку ризику особистості у досліджуваних в період кризи ранньої дорослості актуалізує такі стильові особливості вирішення конфлікту, які дають змогу пристосуватись до потреб та інтересів опонента, дійти з ним до

компромісного рішення та активно співпрацювати у подоланні розбіжностей у думках та поглядах на предмет конфлікту.

Імпульсивноризикованим більшою мірою властиві показники уникнення ($t_{1-2}=25,05$ і $t_{1-3}=5,09$; $p<0,0001$). Отже, висока емоційність та імпульсивність у ситуаціях ризику передбачає як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей у конфліктних ситуаціях.

У таблиці 4.10 показано взаємозв'язки показників агресивності та факторів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.

Таблиця 4.10

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків
між показниками агресивності та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали агресивності	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Фізична агресія	0,39***	0,24***	-0,12*
Вербальна агресія	0,12*	0,32***	-0,31***
Непряма агресія	0,52***	-	-
Негативізм	0,46***	-	-
Схильність до роздратування	0,50***	-	0,31***
Підозрілість	0,50***	-	0,13*
Образа	0,54***	-0,12*	0,26***
Аутоагресія	0,50***	0,19**	-

«Інтегральний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний з усіма проявами агресивності, особливо зі схильністю до образи, непрямою агресією, підозрілістю, аутоагресією, схильністю до роздратування. Отже, загальна схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності у 30-річних осіб передбачає високу агресивність. «Когнітивний компонент ризику особистості», як усвідомлення необхідності та доцільності ризику у житті особистості, передбачає необразливість, та агресію, спрямовану на самого себе та на інших,

як фізичну, так і вербальну. «Імпульсивність» як компонент ризику особистості в період кризи ранньої дорослості передбачає схильність до роздратування, підозрілість, образливість та відсутність фізичної та вербальної агресії.

У таблиці 4.11 подано результати порівняння показників агресивності у досліджуваних в період кризи ранньої дорослості з різними типами ризику особистості.

Таблиця 4.11

**Показники агресивності у досліджуваних
з різними типами ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали агресивності	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Фізична агресія	2,43±1,66	2,36±1,87	4,92±1,57	67,64	0,0001
Вербальна агресія	4,22±1,47	5,79±0,73	5,69±1,19	61,53	0,0001
Непряма агресія	6,98±1,77	3,50±1,56	7,81±0,73	196,58	0,000001
Негативізм	3,21±0,96	1,68±1,42	4,22±1,14	105,99	0,000001
Схильність до роздратування	7,47±1,71	2,18±0,71	4,81±0,73	464,76	0,000001
Підозрілість	5,16±1,54	2,21±0,78	5,71±0,64	213,07	0,000001
Образа	6,64±1,38	1,18±1,04	4,56±0,67	624,27	0,000001
Аутоагресія	6,55±1,27	5,54±0,57	7,74±0,65	98,75	0,000001

За показниками фізичної агресії ($t_{3-1}=11,32$ і $t_{3-2}=9,50$), вербальної агресії ($t_{3-1}=7,82$), непрямої агресії ($t_{3-1}=4,03$ і $t_{3-2}=22,53$), негативізму ($t_{3-1}=7,38$ і $t_{3-2}=12,61$;) на рівні $p < 0,0001$, а також підозрілості ($t_{3-1}=3,10$; $p < 0,01$ і $t_{3-2}=31,37$; $p < 0,0001$) та аутоагресії ($t_{3-1}=7,90$ і $t_{3-2}=23,08$; $p < 0,0001$) високоризиковані досліджувані мають найвищий рівень. Отже, висока міра схильності до ризику в різних сферах життєдіяльності актуалізує більш інтенсивні та часті агресивні

прояви поведінки. Висока агресивність осіб визначеного типу зумовлює у них конфронтаційний допінг, агресивні моделі розв'язання стресових та проблемних ситуацій, імпульсивні стратегії розрядки у конфліктній ситуації. Усі ці поведінкові прояви ризику особистості в період кризи 30-річного віку загалом відповідають якостям цього психологічного профілю (висока схильність та готовність до ризику).

Імпульсивноризикованим більшою мірою ($p < 0,0001$) властива схильність до роздратування ($t_{1-2}=27,20$ і $t_{1-3}=13,32$) та образи ($t_{1-2}=32,13$ і $t_{1-3}=12,78$). Отже, висока емоційність та низька раціональність у ситуаціях ризику властива 30-річним особам, які у критичних та повсякденних ситуаціях життя схильні до роздратування, імпульсивних агресивних реакцій, образи на інших. Такі дані також відповідають встановленим у них домінуючим моделям поведінки у конфліктній ситуації (агресивні та імпульсивні дії).

Низькоризиковані особи загалом характеризуються нижчою агресивністю, особливо за показниками образи та негативізму, порівняно з іншими типами. Отже, показники високої раціональності та низької схильності до ризику у представників визначеного типу передбачають меншу агресивність [100].

У табл. В 17 (Додаток В) подано конативні чинники типів ризику особистості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.

Аналіз значень часткової λ для окремих предикторів дає наступний перелік детермінант за мірою їх значущості для моделі: 1) схильність до роздратування; 2) співпраця; 3) «Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації»; 4) конфронтаційний копінг; 5) запобігання; 6) асертивні дії; 7) асоціальні дії; 8) підозрілість; 9) негативізм; 10) пошук соціальної підтримки тощо. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні від $p < 0,05$ до $p < 0,0001$. Таким чином, найбільш надійний розподіл досліджуваних у кризі ранньої дорослості за типологією ризику особистості може бути

здійснений за допомогою діагностики поведінкових проявів особистості, пов'язаних з:

- *агресивністю* як поведінковою реакцією на подразники середовища, що розцінюються як загрозливі, зокрема з такими її видами, як схильність до роздратування, підозрілості та негативізму;
- *копінгами*, що відображають стратегії поведінки при розв'язання проблемних ситуацій та подоланні стресу, зокрема зі схильністю до конфронтації та запобігання джерела стресу;
- *стратегіями імунітивної поведінки*, зокрема трансформаційними та адаптивними стратегіями вирішення проблемних ситуацій;
- *моделями поведінки у стресових ситуаціях*, зокрема асертивними та асоціальними діями;
- *стратегіями подолання конфліктних ситуацій взаємодії та спілкування*, зокрема зверненням до стратегії співпраці.

Для кожної з трьох груп досліджуваних були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування типології ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Імпульсивноризикований» = 5,83 Соціальний контакт +3,41 Пошук соціальної підтримки +4,73 Агресивні дії -0,90 Пристосування +9,54 Уникнення -6,84 Співпраця +2,82 Асертивні дії +2,76 Обережні дії +3,33 Імпульсивні дії +2,17 Асоціальні дії +3,61 Непрямі дії -3,61 Запобігання -2,49 «Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації» +0,70 «Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації» +5,83 Конфронтаційний копінг +1,48 Дистанціювання +5,05 Пошук соціальної підтримки +5,04 Прийняття відповідальності -1,28 Запобігання +1,33 Планування вирішення проблеми -9,58 Фізична агресія +3,43 Непряма агресія +14,38 Негативізм +14,38 Схильність до роздратування +12,89 Підозрілість +4,83 Образа +7,69 Аутоагресія - 484,30;

«Низькоризикований» = 5,71 Соціальний контакт +4,96 Пошук соціальної підтримки +3,13 Агресивні дії +2,78 Пристосування +4,42 Уникнення +4,27 Співпраця +1,92 Асертивні дії +2,26 Обережні дії +1,33 Імпульсивні дії -0,10 Асоціальні дії +3,99 Непрямі дії -1,63 Запобігання +7,41 «Адаптивні стратегії розв’язання проблемної ситуації» +0,26 «Трансформаційні стратегії розв’язання проблемної ситуації» +1,84 Конфронтаційний копінг +0,56 Дистанціювання +3,34 Пошук соціальної підтримки +5,76 Прийняття відповідальності -0,65 Запобігання +2,59 Планування вирішення проблеми -5,83 Фізична агресія +1,52 Непряма агресія +5,65 Негативізм -0,55 Схильність до роздратування +4,95 Підозрілість -2,86 Образи -12,48 Аутоагресія -366,92;

«Високоризикований» = 7,23 Соціальний контакт +1,29 Пошук соціальної підтримки +4,35 Агресивні дії +9,91 Пристосування -1,11 Уникнення -3,65 Співпраця +5,29 Асертивні дії +1,24 Обережні дії +3,41 Імпульсивні дії -3,40 Асоціальні дії +4,46 Непрямі дії -3,11 Запобігання -18,25 «Адаптивні стратегії розв’язання проблемної ситуації» -2,50 «Трансформаційні стратегії розв’язання проблемної ситуації» +6,17 Конфронтаційний копінг -0,65 Дистанціювання +4,30 Пошук соціальної підтримки +2,17 Прийняття відповідальності -1,24 Запобігання -0,25 Планування вирішення проблеми -7,22 Фізична агресія +2,73 Непряма агресія +14,59 Негативізм -0,67 Схильність до роздратування +17,08 Підозрілість -4,77 Образи +15,39 Аутоагресія -552,35.

Розглядаючи модальність та вагу коефіцієнтів чинників у лінійних рівняннях можна виокремити основні закономірності впливу конативних чинників на прояв типів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Слід зазначити, що агресивні поведінкові реакції в період кризи ранньої дорослості більшою мірою взаємопов’язані з високим та імпульсивним ризиком особистості, ніж в період підліткової кризи, на якому провідну роль у проявах ризику особистості відіграють копінг-стратегії. Зокрема, негативізм, підозрілість та аутоагресія як предиктори ризику особистості мають найбільш значущий вплив на вираженість високого ризику особистості у 30-річних досліджуваних. На відміну від підлітків, для яких агресивність в цілому є

закономірною детермінантою особистісного розвитку, для досліджуваних в період кризи ранньої дорослості є атиповою характеристикою, за наявності якої зростає схильність до ризику.

На становлення типу «Імпульсивноризикований» передусім впливає схильність до роздратування. Крім того, значною мірою на імпульсивність та емоційність у ситуаціях ризику позитивно впливають стратегії соціального контакту, уникнення стресора та агресивних дій у проблемній ситуації, а також конфронтаційний копінг. На становлення типу «Низькоризикований» передусім впливає низка адаптивних стратегій розв'язання проблемної ситуації, а також стратегії соціальної спрямованості (пошук соціальної підтримки та контакту з іншими у складних ситуаціях життя). Найбільш впливовими детермінантами становлення типу «Високоризикований» є показники агресивності (табл. В 18).

4.5. Афективні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Серед афективних чинників становлення ризику особистості досить часто виділяють тривожність та психоемоційні стани у ситуаціях ризику та небезпеки.

У табл. В 19 (Додаток В) показано як показники особистісної та ситуативної тривожності пов'язані з компонентами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Визначено, що «Інтегральний компонент ризику особистості», який передбачає високу міру схильності до ризику у всіх сферах життєдіяльності, у тому числі і прояви екстремальної поведінки, додатно корелює з як ситуаційною, так і особистісною тривожністю. Отже, чим вищою є тривожність та занепокоєність у стресових, проблемних та конфліктних ситуаціях життя, тим більшою мірою проявляється ризик особистості. Крім того, тривожність як особистісна властивість також притаманна досліджуваним з високим ризиком особистості.

Такі дані, на перший погляд, виявляються несподіваними: адже, високий ризик особистості асоціюється з соціальною сміливістю, впевненістю у собі, розкутістю, хоробрістю, що протиставляється тривожності. Дійсно, для стабільних періодів онтогенезу нами були отримані від'ємні, хоча у більшості випадків, статистично не значущі кореляції між показниками ризику особистості та тривожністю. Проте, для кризових періодів онтогенезу актуальним є додатний зв'язок між ризиком особистості та тривожністю, тому можна зробити припущення про те, що особи з високою особистісною та ситуативною тривожністю скоріше виявлятимуть ризик особистості у кризових ситуаціях життя, ніж особи з низькою тривожністю. Однак, це припущення потребує глибокої емпіричної верифікації.

Показники фактору «Когнітивний компонент ризику особистості» також додатно зв'язані з особистісною тривожністю. Отже, тривожність як особливість емоційної сфери особистості в період кризи 30-річного віку проявляється у її високому ризику, зокрема на когнітивному рівні, що позначається на готовності до ризику та усвідомленні його неминучості у житті.

У таблиці 4.12 подано результати порівняння показників особистісної тривожності у досліджуваних, що належать до різних типів ризику особистості у кризі 30-річного віку.

Таблиця 4.12

**Особливості тривожності в осіб, що належать
до різних типів ризику особистості в період кризи 30 років**

Шкали тривожності	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Особистісна	28,53±7,39	25,17±4,52	32,63±3,77	33,85	0,0001
Ситуативна	42,00±5,62	32,60±6,90	44,38±4,54	103,04	0,000001

Особистісна тривожність характеризує стійку схильність сприймати велике коло ситуацій як загрозливих, реагувати на них станом тривоги і є притаманною здебільшого високоризикованим досліджуваним, які мають найвищі показники особистісної тривожності ($t_{3-1}=4,99$ і $t_{3-2}=12,07$; $p<0,0001$).

Найнижчі показники особистісної тривожності зафіксовані у низькоризикованих ($t_{2-1}=-3,85$; $p<0,001$ та $t_{2-3}=10,70$; $p<0,0001$). Отже, висока схильність до ризику у досліджуваних передбачає помірну особистісну тривожність. Низькоризикованим та імпульсивноризикованим відповідають низькі показники особистісної тривожності. Отже, високий ризик особистості, з одного боку, характеризується вищою толерантністю до невизначеності, а з іншого боку – певною мірою вищими показниками тривожності, схильністю сприймати загрозу в широкому діапазоні ситуацій. При помірній особистісній тривожності у досліджуваних з типом «Високоризикований» деякі з проблемних ситуацій матимуть стресовий вплив, викликатимуть виражену тривогу, інші ситуації – сприйматимуться як менш загрозливі, такими як виклик для особистості. Особистісна тривожність може розглядатись як передумова виникнення схильності до ризикової поведінки в період кризи 30-річного віку, а з іншого боку, на тлі схильності до ризику може загострювати деякі прояви емоційної сфери особистості.

Стан реактивної (ситуативної) тривоги характеризується суб'єктивним дискомфортом у ситуаціях невизначеності та небезпеки, напруженістю, занепокоєнням і вегетативним збудженням, і загалом є притаманним імпульсивно ризикованим та високоризикованим досліджуваним. Отже, ситуативна тривожність більшою мірою властива високоризикованим ($t_{3-2}=3,32$; $p<0,001$ і $t_{3-1}=12,83$; $p<0,0001$). Загалом, стан ситуативної тривоги відрізняється нестійкістю в часі і різною інтенсивністю в залежності від сили впливу стресової ситуації. Отже ці типи досліджуваних загалом більш чутливі до стресових ситуацій.

Наступним завданням було визначення таксономічних груп психоемоційних станів досліджуваних 30-річного віку у ситуації

невизначеності. Кластеризації зазнали 22 категорій психоемоційних станів. Результати кластеризації подані на рисунку 4.14. Зміст першого кластера свідчить про організацію емоційних станів у функціональну систему, яка характеризується трьома групами емоцій у ситуації невизначеності, а саме поєднання азарту та інтересу зі страхом та тривогою, а також зі злістю та невдоволенням. Даний кластер увібрав в себе 54,5% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює три специфічних класи станів – емоції азарту та інтересу (перший підкластер), емоції занепокоєння, побоювання, тривоги і страху (другий підкластер), а також емоції невдоволення, обурення, ворожості, гніву, заздрості та злості (третій підкластер).

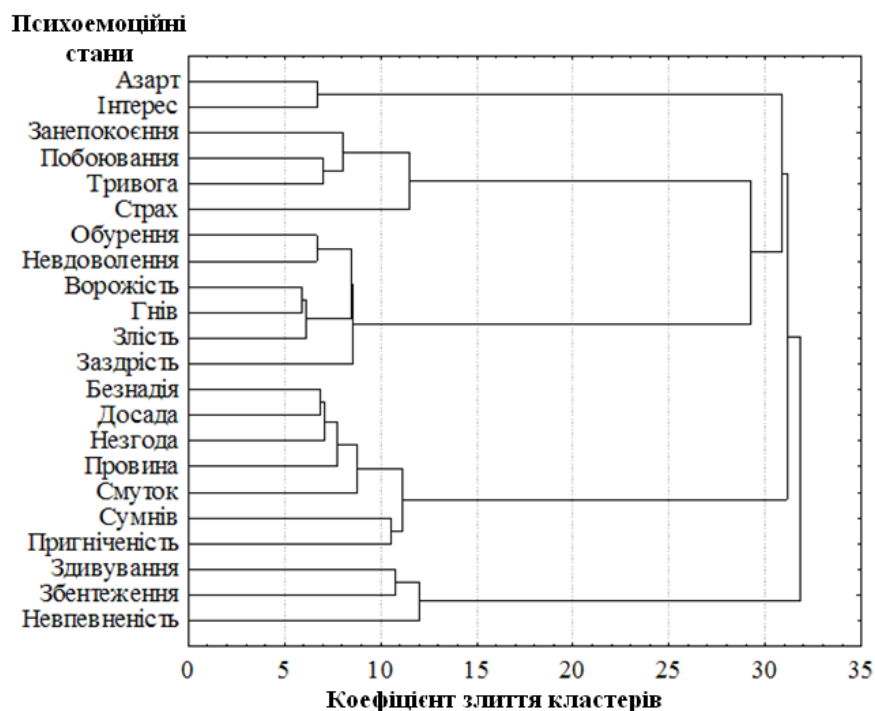

Рис. 4.14. Кластери психоемоційних станів осіб 30-річного віку у ситуації невизначеності

Другий кластер є меншим та містить 45,6% від загального числа психоемоційних станів. Кластер складається з двох підкластерів: «безнадія – пригніченість» і «здивування – невпевненість». Таким чином, у структурі першого підкластера другого кластера (31,8% станів) представлена підсистема емоційних станів, що характеризуються емоціями сумніву, печалі, провини і заперечення ситуації невизначеності, а у структурі другого підкластера другого

кластера – підсистема емоційних станів, що характеризується здивуванням, збентеженістю та невпевненістю.

Отже, більшість психоемоційних станів у досліджуваних в ситуації небезпеки є негативними. Вони представлені чотирма таксономічними групами: 1 – занепокоєння і страх, 2 – обурення і злість, 3 – безнадія і смуток, 4 – збентеженість та невпевненість. Серед позитивних станів у досліджуваних 30-річного віку зазначаються лише два стани – азарту та інтересу, що утворюють спільний підкластер.

Аналізуючи дані дендрограми за кількістю станів, що увійшли до древовидної класифікації, можна стверджувати, що у порівнянні з досліджуваними в період кризи підліткового віку, 30-річні досліджувані проявляють більше негативних емоцій у ситуації невизначеності. Якщо підліткам загалом властиве і натхнення, і щастя, і інтерес, і захопленість у ситуації невизначеності, то особам в період кризи ранньої дорослості лише азарт та інтерес. Крім того, негативні стани у ситуації невизначеності у кризі ранньої дорослості є більш диференційованими та структурованими, ніж на етапі підліткової кризи.

У табл. В 20 (Додаток В) показано особливості перебігу психоемоційних станів досліджуваних з різними типами ризику особистості в період кризи 30-річного віку у ситуації невизначеності. Імпульсивноризиковані досліджувані у ситуації невизначеності переважно знаходяться в стані азарту та інтересу. Вони меншою мірою схильні проявляти досаду, провину, сумнів, незгоду та пригніченість у ситуації невизначеності.

У низькоризикованих переважають стани збентеження, невпевненості та здивування і меншою мірою вони виявляють азарт, інтерес, безнадію, провину, смуток та пригніченість у ситуації невизначеності.

Високоризиковані у ситуації невизначеності знаходяться в станах азарту, занепокоєння, гніву, інтересу та тривоги. Найменшою мірою в них актуалізуються стани здивування, невпевненості та збентеження.

Порівнюючи емоційні стани у досліджуваних з різним типами ризику особистості у ситуації невизначеності слід відзначити наступне (табл. В 19). Особи з типом «Імпульсивноризикований» перевищують високоризикованих за показниками станів здивування ($t_{1-3}=3,87$; $p<0,001$), невпевненості ($t_{1-3}=4,55$; $p<0,0001$) та збентеження ($t_{1-3}=5,13$; $p<0,0001$).

Досліджувані з типом «Низькоризикований» поступаються у показниках станів азарту ($t_{2-1}=-14,03$; $p<0,0001$), ворожості ($t_{2-1}=-2,14$; $p<0,05$), заздрості ($t_{2-1}=-2,38$; $p<0,05$) та інтересу ($t_{2-1}=-13,94$; $p<0,0001$) імпульсивно ризикованим особам. Вони також поступаються у показниках станів азарту ($t_{2-3}=-14,83$; $p<0,0001$), занепокоєння ($t_{2-3}=-3,67$; $p<0,001$), обурення ($t_{2-3}=-2,31$; $p<0,05$), ворожості ($t_{2-3}=-3,97$; $p<0,001$), гніву ($t_{2-3}=-3,72$; $p<0,0001$), заздрості ($t_{2-3}=-2,83$; $p<0,01$), злості ($t_{2-3}=-3,65$; $p<0,001$), інтересу ($t_{2-3}=-15,58$; $p<0,0001$) та побоювання ($t_{2-3}=-2,94$; $p<0,0001$) високоризикованим досліджуваним.

Високоризиковані перевищують досліджуваних з типом «Імпульсивноризикований» у станах гніву ($t_{3-1}=2,30$), азарту ($t_{3-1}=2,54$), обурення ($t_{3-1}=2,04$), ворожості ($t_{3-1}=2,02$), страху ($t_{3-1}=2,29$) на рівні $p<0,05$, а також безнадії ($t_{3-1}=6,54$), занепокоєння ($t_{3-1}=4,57$), провини ($t_{3-1}=4,67$), смутку ($t_{3-1}=4,70$) та досади ($t_{3-1}=6,46$) незгоди ($t_{3-1}=6,02$), побоювання ($t_{3-1}=4,31$), сумніву ($t_{3-1}=4,69$), пригніченості ($t_{3-1}=4,57$) на рівні $p<0,0001$; злості ($t_{3-1}=2,77$), інтересу ($t_{3-1}=3,19$) та тривоги ($t_{3-1}=3,20$) на рівні $p<0,01$. Вони також поступаються низькоризикованим у станах невпевненості ($t_{3-2}=-8,41$) та збентеження ($t_{3-2}=-9,62$) на рівні $p<0,0001$.

Отже, з мірою розвитку ризику особистості в період криз ранньої дорослості актуалізуються стани стенічного характеру як позитивної (інтерес, азарт), так і негативної (гнів, злість тощо) валентності.

З метою вивчення структури психоемоційних станів досліджуваних в період кризи ранньої дорослості було здійснено факторний аналіз їх показників (табл. В 21).

Перший фактор «Хвилювання у ситуації невизначеності» (28,6% дисперсії) утворений станами безнадії, побоювання, заздрості, провини, досади та тривоги.

Другий фактор – «Печаль і гнів у ситуації невизначеності» (24,3% дисперсії) утворений показниками смутку, гніву, інтересу, ворожості, незгоди і злості.

Третій фактор (16,5% дисперсії) «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності», оскільки він утворений показниками сумніву і занепокоєння.

Четвертий фактор «Невпевненість у ситуації успіху» (12,6% дисперсії) і утворений він показниками невпевненості, збентеження і страху.

П'ятий фактор утворений станами азарту та інтересу «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності».

Розглянемо кореляційні взаємозв'язки показників факторних навантажень психоемоційних станів у ситуації невизначеності та факторів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Встановлено, що «Інтегральний компонент ризику особистості» від'ємно пов'язаний з групою психоемоційних станів факторів «Хвилювання у ситуації невизначеності» та «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності». Отже, схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності та схильність до екстремально-ризикової поведінку блокують актуалізацію станів безнадії, побоювання, заздрості, провини, досади та тривоги у ситуації невизначеності в період кризи 30 років.

«Когнітивний компонент ризику особистості» від'ємно пов'язаний з фактором «Печаль і гнів у ситуації невизначеності». Висока міра розвитку когнітивного компоненту схильності до ризику блокує актуалізації станів смутку, гніву, інтересу, ворожості, незгоди і злості у ситуації невизначеності.

«Імпульсивність» як компонент ризику особистості в період кризи ранньої дорослості додатно зв'язаний з факторами «Невпевненість у ситуації успіху» та «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності». Висока міра емоційного компоненту схильності до невизначеності на тлі високої імпульсивності

актуалізує стани азарту, інтересу, невпевненості, збентеження і страху у ситуації невизначеності.

Наступним завданням було визначити таксономічні групи психоемоційних станів досліджуваних 30-річного віку у ситуації небезпеки. Кластеризації зазнали 23 категорії психоемоційних станів. Результати кластеризації представлені на рисунку 4.15.

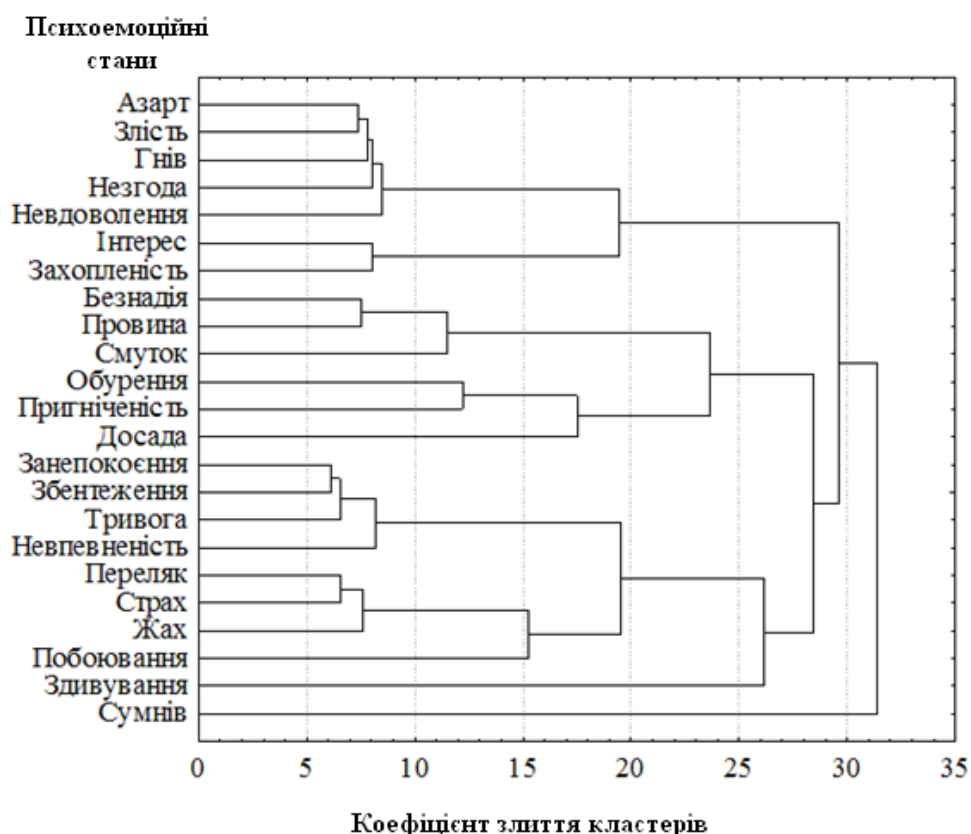

Рис. 4.15. Кластери психоемоційних станів осіб 30-річного віку у ситуації небезпеки

Структура першого кластера свідчить про організацію емоційних станів у функціональну систему, яка характеризується амбівалентними емоціями у ситуації небезпеки. Даний кластер увібрав в себе 30,4% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює два специфічних класи станів – емоції азарту злості, гніву, незгоди та невдоволення (перший підкластер), а також емоції інтересу та захопленості (другий підкластер).

Другий кластер є більшим та містить 69,6% психоемоційних станів. Кластер складається з двох підкластерів: «безнадія – досада» і «занепокоєння – сумнів». Таким чином, у структурі першого підкластера другого кластера (17,3% станів) подано підсистему емоційних станів, що репрезентують тривогу, невпевненість та хвилювання, а у структурі другого підкластера другого кластера – підсистема емоційних станів, яка охоплює страх, переляк, жах та інші демобілізаційні стани.

Отже, більшість психоемоційних станів у досліджуваних в ситуації небезпеки є негативними. Вони представлені трьома таксономічними групами: 1 – безнадія і смуток, 2 – тривога і хвилювання, 3 – страх і переляк. Серед позитивних станів у досліджуваних 30-річного віку зазначаються лише стани азарту, інтересу і захоплення, які утворюють менші кластери і поєднуються зі станами негативної валентності – незгодою, невдоволенням, злістю та гнівом (табл. В 22).

У табл. В 23 (Додаток В) показано особливості перебігу психоемоційних станів у ситуації небезпеки досліджуваних з різними типами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. В осіб з типом «Низькоризикований» домінують психоемоційні стани переляку та тривоги у ситуації небезпеки, «Імпульсивноризикований» – стани побоювання, захопленості, занепокоєння, збентеження і сумнів, «Високоризикований» – інтерес і страх. Загалом, високоризикованим досліджуваним не властиві сумніви у ситуації небезпеки, а низькоризикованим – гнів, пригніченість, азарт, злість і невдоволення. Імпульсивноризиковані переживають усю варіативність психоемоційних станів.

Встановлено, що досліджувані з типом «Імпульсивноризикований» мають вищі показники психоемоційних станів азарту ($t_{1-2}=8,44$), невдоволення ($t_{1-2}=11,19$), обурення ($t_{1-2}=6,82$ і $t_{1-3}=4,17$), гніву ($t_{1-2}=9,90$), смутку ($t_{1-2}=4,69$), злості ($t_{1-2}=10,37$), інтересу ($t_{1-2}=5,75$), незгоди ($t_{1-2}=9,58$), тривоги ($t_{1-2}=3,18$ і $t_{1-3}=2,61$), захопленості ($t_{1-2}=7,11$), сумніву ($t_{1-2}=11,59$ і $t_{1-3}=13,90$), пригніченості ($t_{1-2}=7,66$ і $t_{1-3}=5,30$), жаху ($t_{1-3}=4,11$) на рівні $p<0,0001$; безнадії ($t_{1-2}=3,17$),

провини ($t_{1-2}=3,33$), невпевненості ($t_{1-2}=2,91$ і $t_{1-3}=3,22$) на рівні $p<0,01$; побоювання ($t_{1-2}=3,16$; $p<0,01$ і $t_{1-3}=6,81$; $p<0,0001$), збентеження ($t_{1-2}=2,18$; $p<0,01$ і $t_{1-3}=3,78$; $p<0,001$) у порівняння з іншими типами.

Отже, висока імпульсивність та схильність до емоційного переживання ризику в період кризи ранньої дорослості передбачають більшу варіативність психоемоційних станів у ситуації небезпеки. Ситуація небезпеки провокує у них як позитивні, так і негативні стеничні психоемоційні стани.

Встановлено, що у високоризикованих більшою мірою актуалізуються психоемоційні стани азарту ($t_{3-2}=10,87$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=3,14$; $p<0,01$), безнадії ($t_{3-2}=3,40$; $p<0,001$), обурення ($t_{3-2}=2,77$; $p<0,01$), гніву ($t_{3-2}=11,07$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=2,18$; $p<0,05$), злості ($t_{3-2}=10,57$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=2,33$; $p<0,05$), інтересу ($t_{3-2}=11,37$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=6,77$; $p<0,0001$), невдоволення ($t_{3-2}=10,67$; $p<0,0001$), незгоди ($t_{3-2}=9,47$; $p<0,0001$), захопленості ($t_{3-2}=12,62$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=5,42$; $p<0,0001$), пригніченості ($t_{3-2}=2,43$; $p<0,01$) у порівняння з іншими. Отже, висока схильність до ризику у всіх сферах життєдіяльності, що забезпечується якісними характеристиками ризику особистості, обумовлена актуалізацією амбівалентних психоемоційних станів у ситуації небезпеки.

У табл. В 24 (Додаток В) подано результати факторизації психоемоційних станів у ситуації небезпеки досліджуваних в період кризи ранньої дорослості. Перший фактор було названо «Азарт у ситуації небезпеки» (25,7% дисперсії), оскільки він містить стани азарту, злості, гніву, невдоволення, незгоди, захопленості та інтересу.

Другий фактор – «Хвилювання у ситуації небезпеки» – містить стани занепокоєння, збентеження, невпевненості, тривоги і пояснює 17,5% сумарної дисперсії.

Третій фактор – «Страх у ситуації небезпеки» – пояснює 14,5% дисперсії та містить переляк, страх, жах, побоювання.

Четвертий фактор було названо «Фрустрація у ситуації небезпеки» (12,6% дисперсії), оскільки він був утворений станами провини, безнадії та смутку.

П'ятий фактор (11,5% дисперсії) утворений станами обурення, пригніченості та досади і був названий «Неспокій у ситуації небезпеки».

Шостий фактор поєднує сумнів та здивування (5% дисперсії) і був названий «Подив у ситуації небезпеки».

У таблиці 4.13 показано взаємозв'язки між факторами ризику особистості та психоемоційних станів у ситуації небезпеки у досліджуваних в період кризи ранньої дорослості.

Фактор «Азарт у ситуації небезпеки» загалом передбачає високі показники ризику особистості. Висока емоційність та імпульсивність у ситуаціях ризику, схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності актуалізують азарт, злість та гнів у ситуаціях небезпеки.

Фактор «Хвилювання у ситуації небезпеки» не має значущих зв'язків з факторами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Отже, ситуація небезпеки не залежить від актуалізації хвилювання, тривоги, занепокоєння і невпевненості у високоризикованих осіб.

Таблиця 4.13

Значущі кореляційні зв'язки між показниками психоемоційних станів у ситуації небезпеки та факторами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Фактори психоемоційних станів у ситуації небезпеки	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
«Азарт у ситуації небезпеки»	0,14*	-	0,15**
«Хвилювання у ситуації небезпеки»	-	-	-
«Страх у ситуації небезпеки»	0,12*	-	-
«Фрустрація у ситуації небезпеки»	0,17**	0,12*	0,21***
«Неспокій у ситуації небезпеки»	-	-	0,13*
«Подив у ситуації небезпеки»	0,12*	-	-

«Інтегральний компонент ризику особистості» у ситуації небезпеки актуалізує стани, що входять до факторів «Страх у ситуації небезпеки», «Фрустрація у ситуації небезпеки» і «Подив у ситуації небезпеки». Отже, загалом висока схильність та готовність до ризику у різних сферах життєдіяльності, прагнення до екстремальних ситуацій актуалізують стани страху, переляку, побоювання, провини, безнадії, смутку, сумніву, здивування.

Психологічні складові фактору ризику особистості «Когнітивний компонент ризику особистості» актуалізують стани, що утворюють фактор «Фрустрація у ситуації небезпеки», а складові фактору ризику особистості «Імпульсивність» – стани смутку, провини, безнадії («Фрустрація у ситуації небезпеки») і обурення, пригніченість, досаду («Неспокій у ситуації небезпеки»).

З метою вивчення ролі афективних особливостей досліджуваних 30-річного віку у розвитку їх ризику особистості ми здійснили дискримінативний аналіз показників емоційної сфери та визначили міру їх впливу на типологію ризику особистості (табл. В 25).

Аналіз λ Уїлкса для окремих значень, а також значень часткової λ дає низку предикторів відповідно до міри їх значущості для моделі: 1) «Неспокій у ситуації небезпеки»; 2) «Фрустрація у ситуації небезпеки»; 3) «Хвилювання у ситуації невизначеності»; 4) «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності»; 5) «Азарт у ситуації небезпеки»; 6) «Подив у ситуації небезпеки»; 7) «Печаль і гнів у ситуації невизначеності»; 8) «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності»; 9) «Страх у ситуації небезпеки»; 10) «Невпевненість у ситуації успіху»; 11) Ситуаційна тривожність. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні від $p < 0,05$ до $p < 0,0001$.

Таким чином, найбільш надійний розподіл досліджуваних 30-річного віку за типами ризику особистості може бути здійснений за допомогою діагностики афективних якостей особистості, пов'язаних з:

– функціональними системами психоемоційних станів у ситуації небезпеки, представленими переважно обуренням, пригніченістю, досадою, провиною, безнадією, смутком та іншими станами;

– функціональними системами психоемоційних станів у ситуації невизначеності, зокрема станами безнадії, побоювання, заздрості, провини, досади та тривоги та іншими;

– ситуативною (реактивною) тривожністю.

Для кожної з трьох груп 30-річних досліджуваних були обчислені дискримінативні класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування типології ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Імпульсивноризикований» = $-0,844$ «Хвилювання у ситуації невизначеності» $-0,487$ «Печаль і гнів у ситуації невизначеності» $-0,794$ «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності» $+0,229$ «Невпевненість у ситуації невизначеності» $-0,386$ «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності» $+0,728$ Ситуаційна тривожність $-0,163$ «Азарт у ситуації небезпеки» $+0,192$ «Страх у ситуації небезпеки» $-0,796$ «Фрустрація у ситуації небезпеки» $+0,308$ «Неспокій у ситуації небезпеки» $+0,459$ «Подив у ситуації небезпеки» $-22,70$;

«Низькоризикований» = $-0,075$ «Хвилювання у ситуації невизначеності» $-0,708$ «Печаль і гнів у ситуації невизначеності» $-0,565$ «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності» $-1,106$ «Невпевненість у ситуації невизначеності» $-2,258$ «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності» $+0,728$ Ситуаційна тривожність $-1,847$ «Азарт у ситуації небезпеки» $+0,204$ «Страх у ситуації небезпеки» $-1,564$ «Фрустрація у ситуації небезпеки» $-0,800$ «Неспокій у ситуації небезпеки» $-0,417$ «Подив у ситуації небезпеки» $-27,30$;

«Високоризикований» = $2,284$ «Хвилювання у ситуації невизначеності» $-0,116$ «Печаль і гнів у ситуації невизначеності» $-0,155$ «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності» $+1,045$ «Невпевненість у ситуації невизначеності» $+0,856$ «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності» $+0,658$ Ситуаційна

тривожність +0,207 «Азарт у ситуації небезпеки» –0,360 «Страх у ситуації небезпеки» –0,735 «Фрустрація у ситуації небезпеки» –0,765 «Неспокій у ситуації небезпеки» –0,674 «Подив у ситуації небезпеки» –20,76.

Таким чином, вплив афективних чинників на прояв типології ризику особистості в період кризи ранньої дорослості є значущим і збільшується з мірою його зростання. Аналізуючи коефіцієнти кожного афективного чинника, можна дійти висновку, що загалом для прояву типів ризику особистості найбільш суттєвим фактором є емоційне збудження у ситуації невизначеності та небезпеки, зокрема азарт та інтерес, а також стани невпевненості та фрустрації (табл. В 26).

У становленні типу «Імпульсивноризикований» найбільший внесок складає хвилювання у ситуації невизначеності. Для 30-річних низькоризикованих вагомим є інтерес та азарт. На відміну від дорослих, у високоризикованих підлітків найбільш вагомим є внесок чинників хвилювання та невпевненості у ситуації невизначеності.

Висновки до четвертого розділу

1. Структура ризику особистості в період кризи ранньої дорослості має такі основні тенденції проявів: схильність до ризику в різних видах діяльності, що є взаємообумовленою зі схильністю до ризику як способу саморегуляції; прагненням до нових вражень та гострих відчуттів; високою толерантністю до небезпечних та невизначених ситуацій у різних ситуаціях життєдіяльності; наявністю регулятивного компоненту ризику особистості як провідного у життєдіяльності; ірраціональний характер схильності до ризику; взаємозв'язок готовності до ризику з системою когніцій ризику особистості. Визначено трьохкомпонентну факторну структуру ризику особистості: «Інтегральний компонент ризику особистості», «Когнітивний компонент ризику особистості» та «Імпульсивність».

2. Типологія ризику особистості в період кризи ранньої дорослості відповідають трьом кластерам, що утворені показниками факторних навантажень структурних компонентів ризику особистості: «Імпульсивноризикований», «Низькоризикований», «Високоризикований». Перший тип характеризується високими значеннями факторів «Інтегральна схильність до ризику» та «Ірраціональність» і низькими значеннями фактору «Когнітивно-поведінковий компонент схильності до ризику». Другий утворений низькими значеннями за усіма факторами схильності до ризику, третій – високими значеннями за усіма факторами схильності до ризику.

3. З мірою зростання інтегрального показника ризику особистості, що охоплює майже всі ознаки схильності до ризику та суб'єктивну оцінку життєвих ситуацій як менш невизначних та небезпечних в період кризи ранньої дорослості, у процесі прийняття рішення збільшується почуття невпевненості, вагання, прагнення уникнути чи перекласти відповідальність за можливі наслідки такого рішення; у процесі вибору альтернатив зростає емоційність.

4. Рефлексія власної поведінки у ситуаціях ризику обумовлена певною специфікою вираженості структури ризику особистості: з мірою зростання показників ризику особистості зменшується здатність до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі у ній, збільшуються показники квазірефлексії та інтроспекції, що характеризується прагненням змінити фокус рефлексії на малозначущі і сторонні події життя, уникнути адекватного аналізу проблеми та її наслідків.

5. Психосемантичний простір ризику особистості має такі узагальнені особливості: зв'язок асоціація ризику з «грою», близькістю до «роботи» та «спорту», позитивне і спокійне ставлення до ризику, розрізнення значень слів «ризик», «небезпека» та «невизначеність». В імпульсивноризикованих осіб поняття «ризик» має високі показники за факторами оцінки та сили, є семантично близьким до слів-стимулів «вдача» та «гроші», протиставляється невизначеності та небезпеці. Для низькоризикованих поняття «ризик» має низькі показники за факторами оцінки та сили, семантичну близькість до слів-

стимулів «невизначеність», «небезпека». Тип «Високоризикований» – високі показники за факторами оцінки та сили, а такі ознаки ризику, як «невизначеність» та «небезпека» мають найвищі показники за факторами оцінки і сили у порівнянні з іншими типами ризику особистості у період кризи ранньої дорослості.

6. Типологія ризику особистості в період кризи ранньої дорослості обумовлена передусім такими когнітивними чинниками, як толерантність до невизначеності, зокрема перевагою невизначеності та позитивним ставленням до новизни. Показано особливості прояву когнітивних чинників в період кризи ранньої дорослості на типи ризику особистості: толерантність до невизначеності та креативність проявляються у зв'язку з інтегральним показником ризику особистості та обумовлюють високоризикованих осіб, так само, як і позитивне ставлення до невизначеності, високий рівень здатності до розробленості та швидкості створення образів творчої уяви, а оригінальність креативності, імпульсивний когнітивний стиль обумовлюють високо та імпульсивноризикованих особистостей. Тип «Низькоризикований» зумовлений нижчими показниками когнітивних чинників ризику особистості.

7. Існують мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості, до яких відносяться: губристичне прагнення до досконалості і переваги, орієнтація на дію під час планування та реалізації діяльності, залученість в події життя, мотивація досягнення. Високоризиковані особистості характеризується прийняттям ризику, меншою переконаністю у своїй здатності контролювати події життя, імпульсивноризиковані – нижчими показниками вольової саморегуляції. На відміну від перших двох типів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості низькоризиковані особи відзначаються більшим внеском у залученості та реалізації щодо планування діяльності.

8. Конативними чинниками ризику особистості в період кризи ранньої дорослості є агресивність як поведінкова реакція (схильність до роздратування, підозрілість та негативізм); копінг-стратегії (схильність до конфронтації та

уникнення); стратегії імпульсивної поведінки (трансформаційні та адаптивні); стратегії розв'язання проблемних ситуацій (асертивні, асоціальні, співпраця). Тип «Імпульсивноризикований» визначається конфронтаційним копінгом, стилем співпраці у подоланні конфліктних ситуацій, пошуком соціальної підтримки, негативізмом, підозрілістю, образливістю та схильністю до роздратування. Низькоризиковані характеризуються відсутністю аутоагресії та прийняттям відповідальності у подоланні стресу, високоризиковані – пристосуванням у конфлікті, підозрілістю, аутоагресією, конфронтаційним копінгом.

9. Афективними чинниками ризику особистості є функціональні стани неспокою, страху, фрустрації, подиву та азарту у ситуації небезпеки, хвилювання, азарту та інтересу, печалі і гніву, сумніву і занепокоєння у ситуації невизначеності, ситуативна тривожність. Особи, що належать до типу «Імпульсивноризикований» властива ситуативна тривожність. Для низькоризикованих вагомим є вплив чинників станів печалі і гніву у ситуації невизначеності, азарту та фрустрації у ситуації небезпеки. У високоризикованих – стани хвилювання та невпевненості у ситуації невизначеності.

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях:
[99, 100, 104, 106].

РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗИ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ

5.1. Структурно-процесуальні особливості ризику особистості в період кризи середньої дорослості

5.1.1. Структура ризику особистості в період кризи середнього віку.

Вивчення структури ризику особистості в період кризи середньої дорослості передбачало процедури кореляційного та факторного аналізу показників суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних, якісних та змістовних показників схильності до ризику, до екстремально-ризикової поведінки, симптомокомплексу раціональності/імпульсивності та готовності до ризику у 45-річних досліджуваних.

Для визначення структури ризику особистості розглянемо результати кореляційного аналізу як попередньої факторному аналізу статистичної процедури (рис. 5.1-5.3). Знайдено від'ємні взаємозв'язки між суб'єктивною оцінкою ситуацій як невизначених та небезпечних, показниками схильності до ризику у сфері простору ($r_{x,y}=-0,12$; $p<0,05$) та готовності до ризику ($r_{x,y}=-0,13$; $p<0,05$). Отже, чим більш загрозливими та небезпечними сприймаються особистістю життєві ситуації, тим вона є менш схильною до ризику у сфері простору (активного відпочинку та екстремальних видів спорту). Крім того, від'ємний зв'язок між показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених й небезпечних та готовності до ризику свідчать про те, що в ситуаціях ризику особистість з негативним ставленням до ситуацій невизначеності й небезпеки виявлятиме меншу готовність ефективно діяти, протистояти цій ситуації та вирішувати її.

Встановлено додатні взаємозв'язки між показниками пошуку гострих відчуттів та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,60$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,44$; $p<0,0001$) та міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,84$; $p<0,0001$). Криза середнього віку є періодом у житті

людини, який характеризується прагненням до гострих відчуттів, що розкривається у схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності.

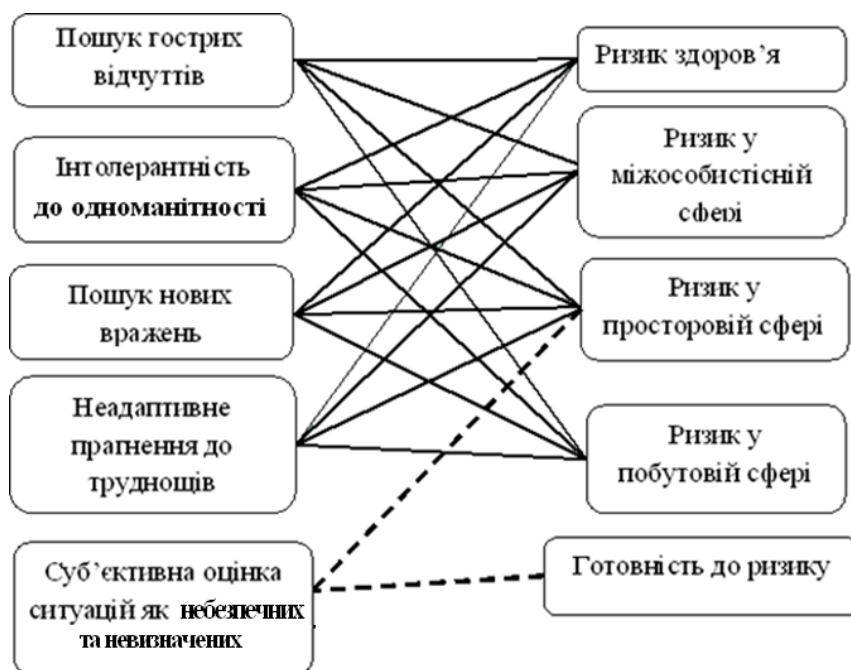

Рис. 5.1. Кореляційні взаємозв'язки показників схильності до екстремально-ризикової поведінки та схильності до ризику у різних сферах діяльності з показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних в період кризи середньої дорослості

Примітки. Тут і в межах даного розділу:

———— позитивний зв'язок; - - - - негативний зв'язок.

Існують додатні взаємозв'язки між показниками інтолерантності до одноманіття та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,31$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,30$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,37$; $p<0,0001$) та просторовій сфері ($r_{x,y}=0,37$; $p<0,0001$). Інтollerантність до одноманітного способу життя, яка взагалі може розглядатись як характеристика кризи середнього віку, передбачає високу схильність особистості до ризику у всіх сферах життєдіяльності.

Встановлено додатні в'язки між показниками пошуку нових вражень та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,27$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,68$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,46$; $p<0,0001$) та міжособистісного спілкування

($r_{x,y}=0,87$; $p<0,0001$). Криза середнього віку є періодом у житті людини, який характеризується прагненням до нових вражень, що зумовлює схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності.

Таким чином, криза середнього віку взаємопов'язана з ризиком як способом отримання гострих відчуттів та нових різнопланових вражень і може бути охарактеризована прислів'ями «в 45 знов баба ягідка» та «сивина в бороду – біс у ребро» [95].

Знайдено прямі взаємозв'язки між показниками неадаптивного прагнення до труднощів та схильністю до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,13$; $p<0,05$), побуту ($r_{x,y}=0,23$; $p<0,001$), простору ($r_{x,y}=0,30$; $p<0,001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,33$; $p<0,0001$). Неадаптивне прагнення до труднощів як характеристика кризи середнього віку розкривається у зв'язку зі схильністю до ризику у побутовій сфері, що обумовлює такі іноді нераціональні вчинки 40-50-річних людей, як зміна місця проживання, купівля непотрібних товарів. У сфері просторового ризику неадаптивне прагнення до труднощів проявляється як спроби змінити спосіб життя, зайнятись активною діяльністю. Частіше за все – це надмірна фізична праця на своїй садибі, тривалі подорожі у далекі країни тощо. У міжособистісному спілкуванні схильність до ризику як неадаптивне прагнення до труднощів призводить до розлучень та сімейних конфліктів, які часто виникають у сім'ях цього вікового періоду («спустілого гнізда»).

Існує додатний взаємозв'язок між показниками емоційного компоненту схильності до ризику та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,53$; $p<0,0001$), інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=0,36$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=0,58$; $p<0,0001$), неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y}=0,30$; $p<0,0001$). Отже, інтенсивні емоційні переживання у ситуаціях ризику притаманні особам, що прагнуть до екстремально-ризикової поведінки.

Також встановлено додатні взаємозв'язки між когнітивним показником схильності до ризику та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,54$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=0,62$; $p<0,0001$), інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,001$), неадаптивним прагнення до труднощів

($r_{x,y}=0,14$; $p<0,01$). Отже, чим більшим є усвідомлення необхідності та доцільності ситуацій ризику, тим більшою мірою проявляється схильність до екстремальної поведінки, зокрема до пошуку гострих відчуттів та яскравих вражень.

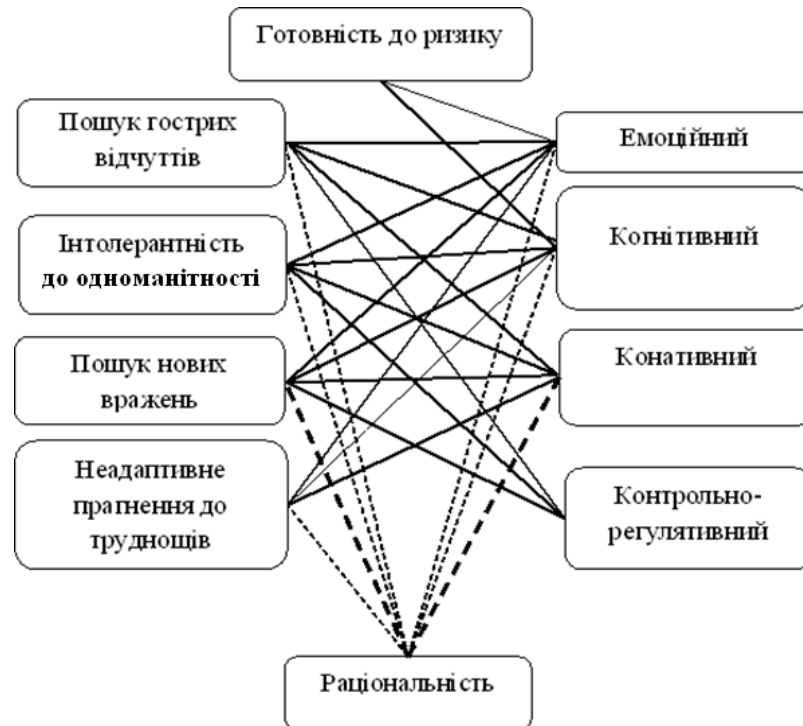

Рис. 5.2. Кореляційні взаємозв'язки схильності до екстремально-ризикової поведінки, якісних показників схильності до ризику та раціональності-імпульсивності у період кризи середньої дорослості

Існують додатні зв'язки між показниками конативного компоненту схильності до ризику та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,71$; $p<0,0001$), інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=0,47$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=0,79$; $p<0,0001$), неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y}=0,36$; $p<0,0001$). В період середньої дорослості найбільшою мірою проявляється схильність до екстремально-ризикової поведінки.

Встановлено додатні взаємозв'язки між контрольно-регулятивним показником схильності до ризику та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,24$; $p<0,01$) та нових вражень ($r_{x,y}=0,23$; $p<0,01$). У кризі середнього віку в

осіб, які прагнуть гострих відчуттів та нових вражень, зі збільшенням ризику покращується здатність до саморегуляції власних станів.

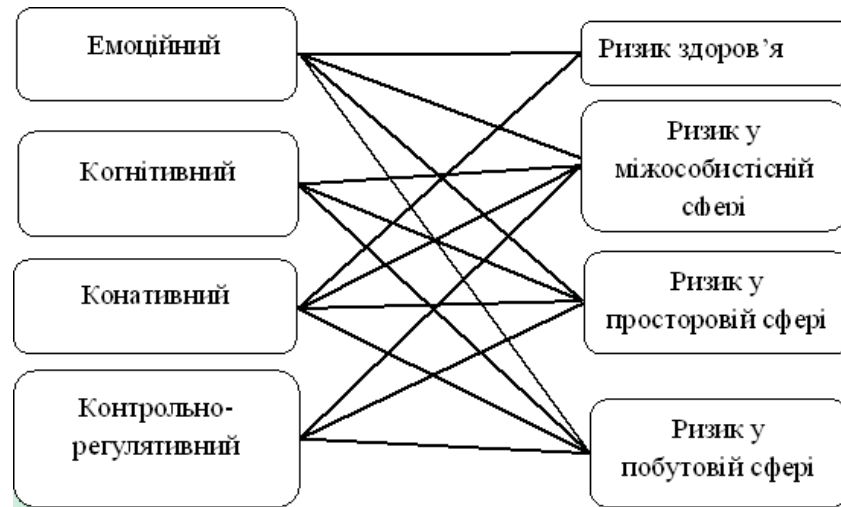

Рис. 5.3. Кореляційні взаємозв'язки якісних та змістовних показників схильності до ризику у період кризи середньої дорослості

Емоційний компонент схильності до ризику також додатно корелює з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,39$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,58$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,50$; $p<0,0001$) та у просторовій сфері ($r_{x,y}=0,61$; $p<0,0001$). Емоційний компонент схильності до ризику в період кризи середнього віку актуалізується у всіх видах життєдіяльності особистості.

Когнітивний компонент схильності до ризику має додатні взаємозв'язки з показниками ризику у сфері побуту ($r_{x,y}=0,69$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,52$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,67$; $p<0,0001$). Усвідомлення ризику як необхідного у житті явища передбачає схильність до ризикової поведінки у всіх сферах життя особистості.

Конативний компонент схильності до ризику має зв'язки з показниками ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,41$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,54$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,45$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,75$; $p<0,0001$). Схильність до ризику на поведінковому рівні у досліджуваних в період кризи середньої дорослості додатно пов'язана зі схильністю до ризику у всіх сферах життєдіяльності.

Встановлено зв'язок між контрольно-регулятивним компонентом схильності до ризику та показниками схильності до ризику у сфері побуту ($r_{x,y}=0,40$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,31$; $p<0,0001$) та просторовій сфері ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,01$).

Розглянемо результати дослідження факторної структури ризику особистості, які подані у табл. Г 1 (Додаток Г).

При виконанні процедур факторного аналізу було вирішено зупинитися на чотирьохфакторному рішенні як такому, що найбільш змістовно інтерпретується. Виділені фактори мають власні значення більші за одиницю та пояснюють понад 70% дисперсії. Перший фактор, за змістом схожий на відповідний фактор ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Тому він отримав таку ж назву – *«Інтегральний компонент ризику особистості»* (33,4,6% сумарної дисперсії, факторна вага становить 5,01). До нього увійшли такі складові: пошук нових вражень (0,909), пошук гострих відчуттів (0,857), схильність до ризику у міжособистісному спілкуванні (0,851), конативний компонент схильності до ризику (0,815), емоційний компонент схильності до ризику (0,670), схильність до ризику у сфері побуту (0,649), інтолерантність до одноманіття (0,618), неадаптивне прагнення до труднощів (0,475). Даний фактор є інтегральним фактором схильності до ризику особистості у кризі середнього віку.

До другого фактору під назвою *«Регулятивний компонент ризику особистості»* (14,0% сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,094) увійшли наступні складові: контрольно-регулятивний (0,832) та когнітивний компоненти схильності до ризику (0,696), схильність до ризику у сфері побуту (0,483).

Третій фактор отримав назву *«Імпульсивність»* (12,2% сумарної дисперсії, факторна вага 1,828), до нього увійшли такі складові: раціональність (-0,858), готовність до ризику (-0,657), схильність до ризику у сфері здоров'я (0,600). Зміст третього фактору розкриває ірраціональну природу пошуку оздоровчих ризикованих практик та способів лікування у кризі 45-річного віку.

Четвертий фактор (10,8% сумарної дисперсії, факторна вага 1,623) має назву «Когнітивна готовність до ризику», оскільки утворений складовими, як суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної (-0,654), схильність до ризику у просторовій сфері (0,647), готовність до ризику (0,491).

Таким чином, факторна структура ризику особистості в період кризи середнього віку має такі основні властивості:

- схильність до ризику у сфері міжособистісного спілкування та побуту для отримання нових гострих відчуттів та вражень у житті;
- прагнення до урізноманітнення власного життя через ризикові експерименти зі своїм здоров'ям та емоційним прийняттям ризикових ситуацій;
- існування когніцій щодо ризику, які регулюють схильність до ризику у сфері побуту;
- імпульсивність у поведінці та висока схильність до ризику у сфері здоров'я;
- готовність до ризику у просторовій сфері у поєднанні з високою толерантністю до невизначених та небезпечних ситуацій.

5.1.2. Типологія ризику особистості в період кризи середнього віку.

Для визначення типів ризику особистості у 45-річних досліджуваних було проведено процедуру кластерного аналізу методом К-середніх для показників факторних навантажень. Результати аналізу подано на рис. 5.4.

Кластер 1 «Високоризикований» середні значення складових факторів «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Регулятивний компонент ризику особистості», високі значення факторів «Імпульсивність» та «Когнітивна готовність до ризику».

Кластер 2 «Низькоризикований» низькі значення складових факторів «Інтегральний компонент ризику особистості», «Регулятивний компонент ризику особистості» і «Когнітивна готовність до ризику».

Кластер 3 «Помірноризикований» високі значення складових факторів «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Регулятивний компонент

ризикі особистості», низькі значення показників факторів «Імпульсивність» та «Когнітивна готовність до ризику».

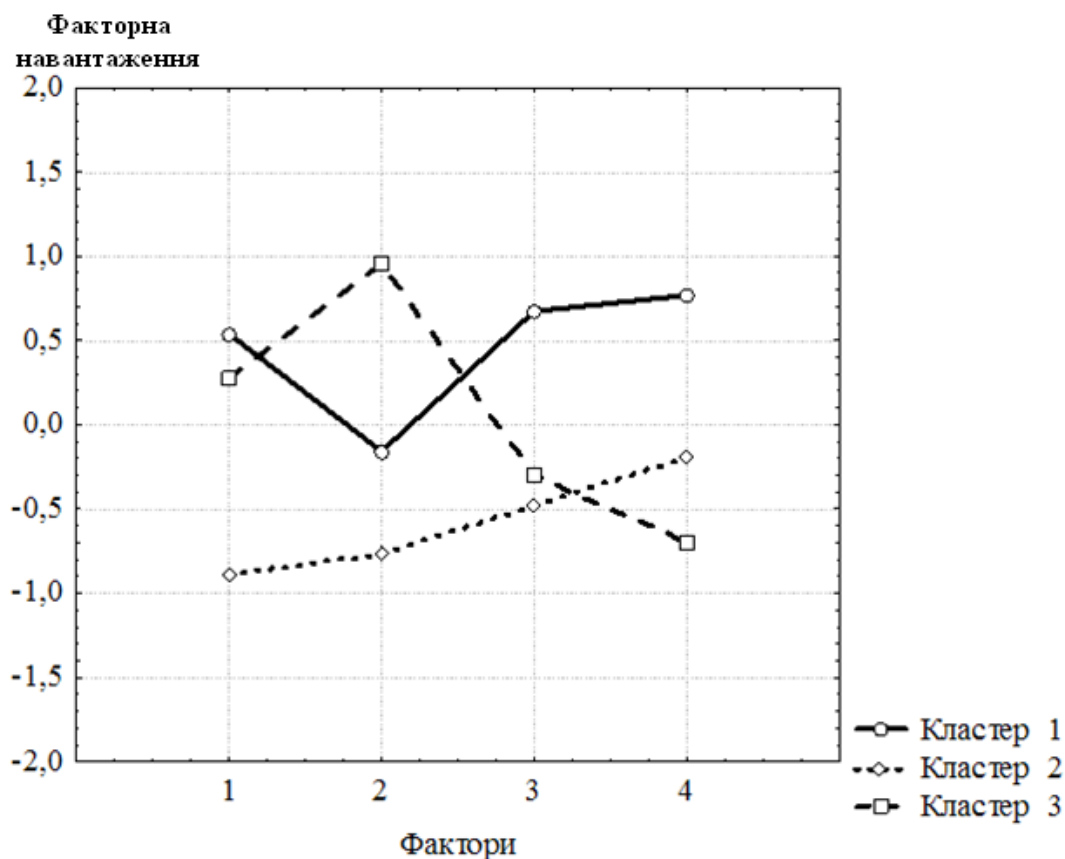

Рис. 5.4. Типи ризику особистості у період кризи середнього віку

Примітки. Тут і в межах даного розділу: фактор 1 – «Інтегральний компонент ризику особистості»; фактор 2 – «Регулятивний компонент ризику особистості»; фактор 3 – «Імпульсивність»; фактор 4 – «Когнітивна готовність до ризику»; кластер 1 – «Високоризикований»; кластер 2 – «Низькоризикований»; кластер 3 – «Помірноризикований».

Аналізуючи характеристики утворених кластерів слід відзначити, що високоризиковані особи становлять 30,7% вибірки досліджуваних. Цей тип характеризується достатньо високими показниками схильності до екстремально-ризикової поведінки, прагненням до екстремально-ризикових подій у житті та готовністю до ризику. Поведінка осіб даного типу є достатньо імпульсивною, і такою, що керується уявленнями про необхідність та доцільність ризику у житті, толерантним ставленням до ситуацій

невизначеності та небезпеки. Такі люди віддають перевагу ризиковим вчинкам в екстремальних ситуаціях життя. Визначальною характеристикою даного типу є те, що він об'єднує конативний та емоційний компоненти схильності до ризику, передбачає високу готовність до ризику, а також схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності.

18,6% вибірки досліджуваних відносяться до типу «Низькоризикований» та обумовлений наявністю в ньому складових, що репрезентують відмову від нових вражень та гострих відчуттів, низьку схильність та готовність до ризику, високу раціональність та інтолерантність до невизначеності. Вони характеризуються низькими показниками за усіма компонентами ризику особистості. Такі особливості ризику особистості обумовлюють відмову від ризикових вчинків, обережне ставлення до ситуацій ризику, високу раціональність у вирішенні проблемних та конфліктних ситуацій, перевагу спокійного способу життя, відмову від екстремальних видів спорту та розваг, виважене ставлення до способів самолікування й оздоровлення та обережність у прийнятті рішення щодо них, обачливість у спілкуванні з іншими людьми.

50,7% вибірки досліджуваних мають тип «Помірноризикований» та обумовлений високими показниками контрольно-регулятивного та когнітивного компонентів схильності до ризику, схильності до ризику у сфері побуту. Наявність у більшості досліджуваних саме за цього типу свідчить про те, що використання ризику як регулятора життєдіяльності є характеристикою особистості, яка переживає кризу середнього віку.

5.1.3. Прийняття рішення у ситуації ризику та рефлексія його наслідків в період кризи середнього віку.

Ризикова поведінка у ситуаціях невизначеності й небезпеки реалізується починаючи з прийняття рішення щодо здійснення ризикового вчинку чи відмови від такого. Саме тому важливим у нашому дослідженні є вивчення особливостей взаємозв'язків компонентів ризику особистості та його профілів в період кризи середньої дорослості з психологічними особливостями прийняття рішення.

У таблиці 5.1 показано кореляційні взаємозв'язки між факторами ризику особистості та прийняттям рішень.

Таблиця 5.1

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та показниками прийняття рішення в період кризи середнього віку

Шкали прийняття рішення	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Пильність	-0,22**	0,18*	-0,21**	-0,16*
Уникнення	0,44***			
Прокрастинація	0,25***			
Надпильність	0,23**		0,45***	0,17*

Примітка: * – $p < 0,01$; ** – $p < 0,001$; *** – $p < 0,0001$.

«Інтегральний компонент ризику особистості», який ілюструє пошук нових вражень та гострих відчуттів, схильністю до ризику у спілкуванні, домінування конативного та емоційного компонентів схильності до ризику, схильність до ризику у сфері побуту, інтолерантністю до одноманіття та неадаптивне прагнення до труднощів від'ємно пов'язаний з пильністю у прийнятті рішення та додатно з такими особливостями прийняття рішень як уникнення, прокрастинація та надпильність. Висока міра розвитку інтегрального показника ризику особистості в період кризи середньої дорослості передбачає труднощі у прийнятті рішень, які в одних ситуаціях проявляються через високу надпильність, тобто швидкість та імпульсивність у розгляді та виборі альтернативних вирішень проблеми з подальшою раціоналізацією необдуманого вибору, в інших – через уникнення та прокрастинацію, тобто повну відмову від вибору чи відкладання важливого рішення на потім, перекладання відповідальності за такий вибір на інших.

«Регулятивний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний з пильністю. Отже, висока толерантність до невизначеності та здатність деталізовано розглядати всі можливі альтернативи у прийнятті рішення властиві особам, які вважають ризик необхідним та доцільним, використовують ризикові вчинки у саморегуляції діяльності, добре контролюють власну ризикову поведінку.

«Імпульсивність» як фактор ризику особистості в період 45-річної кризи, що характеризується імпульсивністю та надмірною емоційністю у ситуаціях ризику, від'ємно пов'язаний з пильністю як конструктивною стратегією прийняття рішення та додатно – з надпильністю як деструктивною стратегією прийняття рішень. Отже, висока емоційність у ситуаціях ризику, імпульсивність як чинник здійснення ризикової поведінки властиві досліджуваним, які приймають рішення дуже швидко, імпульсивно, нехтуючи розглядом усіх можливих альтернатив, що може супроводжуватись подальшою раціоналізацією необдуманого вибору, бурхливими емоційними переживаннями з приводу прийнятого рішення, прийняттям такого рішення, яке на перший погляд гарантує ілюзорне позбавлення проблеми, однак насправді може мати негативні наслідки.

«Когнітивна готовність до ризику» як схильність оцінювати життєві ситуації як менш невизначені чи небезпечні у поєднанні зі схильністю до ризику у просторовій сфері та готовністю до ризику передбачає високу міру невизначеності у виборі альтернатив, високе збудження у процесі прийняття рішення.

У таблиці 5.2 показано особливості прийняття рішення у осіб 45-річного віку з різними типами ризику особистості.

Високоризиковані досліджувані мають найнижчі показники пильності ($t_{1-2} = -23,92$; $p < 0,0001$ і $t_{1-3} = -12,47$; $p < 0,0001$). Вони менш ефективно поводять себе у процесі розгляду альтернативних варіантів вирішення проблеми, більш емоційно залучаються до них та потребують системного розгляду усіх існуючих варіантів розв'язання, порівняно з іншими представниками профілів.

Уникнення самотійного прийняття рішення, перекладання відповідальності на інших за вирішення проблеми найменшою мірою властиве низькоризикованим досліджуваним, порівняно з іншими типами ($t_{2-1}=-2,57$; $p<0,05$ і $t_{2-3}=-8,48$; $p<0,0001$), а прокрастинацією, тобто схильністю до відкладання прийняття рішення вони відрізняються від помірноризикованих осіб ($t_{2-3}=-3,39$; $p<0,001$).

Таблиця 5.2

**Показники прийняття рішення осіб
з різними типами ризику особистості
у період кризи середнього віку**

Шкали прийняття рішення	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризиковані	Низько ризиковані	Помірно ризиковані		
Пильність	9,22 $\pm$ 1,58	16,58 $\pm$ 1,92	12,76 $\pm$ 2,25	213,20	0,000001
Уникнення	7,34 $\pm$ 1,07	6,88 $\pm$ 0,87	8,72 $\pm$ 1,43	54,52	0,0001
Прокрастинація	7,28 $\pm$ 1,26	7,14 $\pm$ 0,95	8,33 $\pm$ 2,41	11,36	0,0001
Надпильність	11,07 $\pm$ 2,22	8,28 $\pm$ 1,20	9,37 $\pm$ 1,96	36,21	0,0001

Примітки. Тут і в межах даного розділу: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Надпильність як деструктивна стратегія прийняття рішень, що виявляється у надмірній імпульсивності у розв'язанні ситуацій ризику і подальшим прийняттям рішення, невпевненості у його правильності, емоційному збудженні з цього приводу, більшою мірою властива високоризикованим досліджуваним ($t_{1-2}=8,19$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=5,91$; $p<0,0001$). Отже, високоризиковані в період кризи середньої дорослості характеризуються такими ж особливостями прийняття рішення, як і на попередніх кризових періодах онтогенезу, а саме перевагою надпильності, що передбачає вагання та труднощі у ситуаціях прийняття рішення. Низькоризиковані характеризуються високими показниками пильності, а відтак виваженості та раціональності у

виборі альтернатив, спокою у прийнятті рішення, здатності швидко та правильно оцінити варіанти рішення, що загалом відповідає низькій схильності до ризику та обачливості в оцінках ситуацій ризику. Помірноризиковані особи мають помірний рівень збудження та впевненості у прийнятті рішень.

Характеристики рефлексивних процесів особистості, які дозволяють тією чи іншою мірою оцінити наслідки ризикових вчинків, врахувати досвід рефлексії при оцінці наступної ситуації ризику також пов'язані у 45-річних досліджуваних з ризиком особистості (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
факторами ризику особистості та показниками рефлексії
в період кризи середнього віку**

Шкали рефлексії	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Системна рефлексія	-	-	-	-0,26***
Інтроексія	0,17*	0,16*	-	0,28***
Квазірефлексія	0,44***	-	-	0,24**

Примітки: * – $p < 0,01$; ** – $p < 0,001$; *** – $p < 0,0001$.

«Інтегральний компонент ризику особистості», що характеризується пошуком нових вражень та гострих відчуттів, інтолерантністю до одноманіття та неадаптивним прагненням до труднощів, схильністю до ризику у спілкуванні та побуті, домінуванням конативного та емоційного компонентів схильності до ризику, передбачає перевагу інтроексії та, особливо, квазірефлексії в оцінці пережитого досвіду, вчинків та поведінки, у тому числі і ризикового характеру.

Висока міра розвитку інтегрального показника ризику особистості в період кризи середньої дорослості передбачає фокусування на власному стані, переживаннях. Схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності,

підкріплена активними емоційно-поведінковими проявами у ситуаціях ризику властива досліджуваним в період кризи середнього віку, які схильні до самокопання, занурення у внутрішній світ без об'єктивної оцінки причин та наслідків життєвої події, у тому числі ситуації ризику та власної поведінки у цій ситуації. Найпотужніший зв'язок інтегрального показника ризику особистості з процесом квазірефлексії свідчить про те, що загальна схильність до ризику в період кризи середньої дорослості властива особам, які схильні абстрагуватись від предмету рефлексії (наприклад, ситуації ризику та власної поведінки у ній) та змінювати фокус уваги на минулі події, майбутні плани, думки з приводу того, «що би сталося, якби...».

«Регулятивний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний з інтроспекцією. Отже, висока схильність до спостереження за власними станами та самопочуттям у ситуації ризику властива особам, які вважають ризик необхідним та доцільним, використовують ризикові вчинки для саморегуляції в діяльності, добре контролюють власну ризикову поведінку.

«Когнітивна готовність до ризику» як схильність оцінювати життєві ситуації як менш невизначені чи небезпечні у поєднанні зі схильністю до ризику у просторовій сфері та готовністю до ризику передбачає відсутність здатності до самодистанціювання, можливості подивитись на себе збоку, адекватно оцінити наслідки своїх вчинків у ситуації ризику. Крім того, висока готовність до ризику, яка лежить в основі цього фактору, передбачає схильність до самокопання у власних емоційних станах у важких ситуаціях життя, зміну фокусу переживань і думок з предмету рефлексії на минулі та майбутні події, які сталися або могли б чи можуть статись.

Отже, ризик особистості в період кризи середньої дорослості передбачає менш адаптивні форми рефлексії. Особистість з високими показниками ризику особистості характеризується меншою самодетермінацією поведінки, меншою мірою володіє навичками продуктивної рефлексії, яка дає можливість відслідкувати причинно-наслідкові закономірності виникнення ситуації ризику та власної поведінки у цій ситуації, її наслідків як «уроків на майбутнє».

З таблиці 5.4 видно, що високоризиковані досліджувані мають найвищі показники інтроспекції, причому рівень даного різновиду рефлексії в них є вищим за середній, порівняно з іншими типами ($t_{1-2}=14,18$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=8,22$; $p<0,0001$).

Таблиця 5.4

**Показники рефлексії в осіб, що належать
до різних типів ризику особистості в період кризи середнього віку**

Шкали рефлексії	Типи ризику особистості ($M\pm\sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризиковані	Низько ризиковані	Помірно ризиковані		
Системна рефлексія	30,73 $\pm$ 3,14	37,42 $\pm$ 4,75	33,71 $\pm$ 5,74	29,24	0,0001
Інтроспекція	28,09 $\pm$ 3,48	19,14 $\pm$ 3,57	24,29 $\pm$ 3,18	111,19	0,000001
Квазірефлексія	25,82 $\pm$ 2,67	21,18 $\pm$ 3,21	28,70 $\pm$ 3,19	113,48	0,000001

Отже, високий рівень схильності та готовності до ризику на тлі низької суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених в період кризи середнього віку характеризується схильністю до самокопання під час оцінки ситуації та власних дій у ній, орієнтацію на власні емоції та почуття, а не об'єктивну оцінку наслідків власної поведінки.

Низькоризикованим досліджуваним більшою мірою властива системна рефлексія як здатність до самодистанціювання, можливості подивитись на себе збоку, адекватно оцінити наслідки своїх вчинків у ситуації ризику ($t_{2-1}=9,73$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=4,07$; $p<0,0001$). Отже, низький ризик особистості в період кризи середнього віку, так само як і на попередніх вивчених нами кризових періодах онтогенезу, стає можливим максимально об'єктивна та адекватна оцінка наслідків своїх вчинків у ситуаціях ризику.

У досліджуваних з типом «Помірноризикований» переважає квазірефлексія ($t_{3-1}=6,84$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=14,20$; $p<0,0001$). У процесі оцінки ситуацій та власної поведінки у ній їм властива зміна фокусу переживань і

думок з предмету рефлексії (власної поведінки та вчинків) на минулі та майбутні події, які сталися або могли чи можуть статись.

Загалом, в період кризи середньої дорослості частота застосування системної рефлексії переважає над іншими її типами, менш конструктивними. Проте низькоризиковані особи в період кризи 45 років відзначаються найбільшою здатністю до самодистанціювання та більш адекватного самоаналізу.

Отже, рефлексія власної поведінки у ситуаціях ризику в період кризи середнього віку залежить від типу ризику особистості: з мірою зростання показників ризику особистості зменшується здатність до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі у ній.

5.2. Когнітивні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку

Розгляд когнітивних чинників прояву ризику особистості в періоді кризи середньої дорослості як і на попередніх кризових періодах онтогенезу передбачав дослідження поняття «ризик» у психосемантичному просторі вітальних категорій вибірки, а також виявлення зв'язків толерантності до невизначеності, когнітивних стилів і креативності з компонентами ризику особистості, визначення відмінностей у проявах креативності та толерантності до невизначеності в осіб з різними типами ризику особистості.

Отже, першим завданням емпіричного дослідження було визначення місця поняття «ризик» у структурі значущих категорій досліджуваних шляхом психосемантичного дослідження (рис. 5.5-5.7).

Для високоризикованих осіб, які переживають кризу середнього віку слово «ризик» має високу вираженість за факторами сили та оцінки, отже має велике значення у їх життєдіяльності.

Зазначений тип найбільшою мірою поняття «ризик» пов'язує з «невизначеністю».

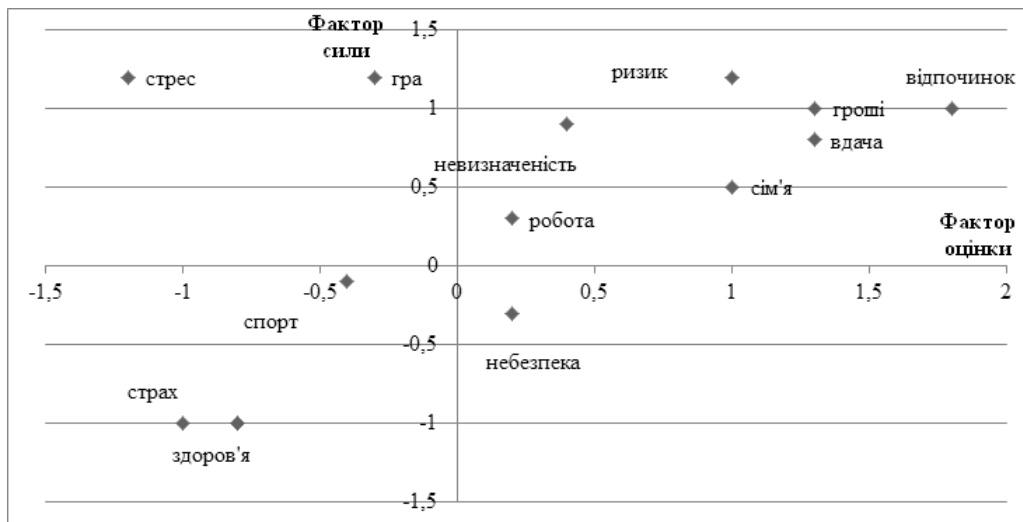

Рис. 5.5. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних кризи середнього віку, що належать до типу «Високоризикований»

Отже, висока схильність до ризику у кризі середнього віку означає розуміння ризику як певної ситуації невизначеності. Загалом високоризиковані особи у кризі середнього віку відзначають невисокими показниками стимули «робота», «небезпека», «спорт» за факторами сили та оцінки, що свідчить про їх нейтральне ставлення до цих явищ.

У визначеному типі спостерігається психосемантична близькість негативних полюсів слів «страх» та «здоров'я», що може свідчити про наявність проблем зі здоров'ям на цьому періоді життя та емоційними станами тривоги та страху, пов'язаними з цим.

Для низькоризикованих осіб слово «ризик» має високу вираженість за факторами сили та оцінки і характеризується наступним: зв'язком із словами-стимулами «сім'я» та «вдача»; близькістю у психосемантичному просторі зі словами «гроші».

Оскільки у зазначеному типі слово «ризик» найбільшою мірою пов'язано зі «сім'єю» та «вдачею», що це свідчить про їх азартність та певну схильність до труднощів і випробувань у сімейних стосунках. Такі індивіди прагнуть до урізноманітнення свого життя, до гострих відчуттів навіть у сімейних стосунках.

Загалом низькоризиковані відзначається невисокими показниками стимулів «робота», «секс», «спорт» за факторами сили та оцінки, що свідчить про їх нейтральне або відчужене ставлення до цих явищ.

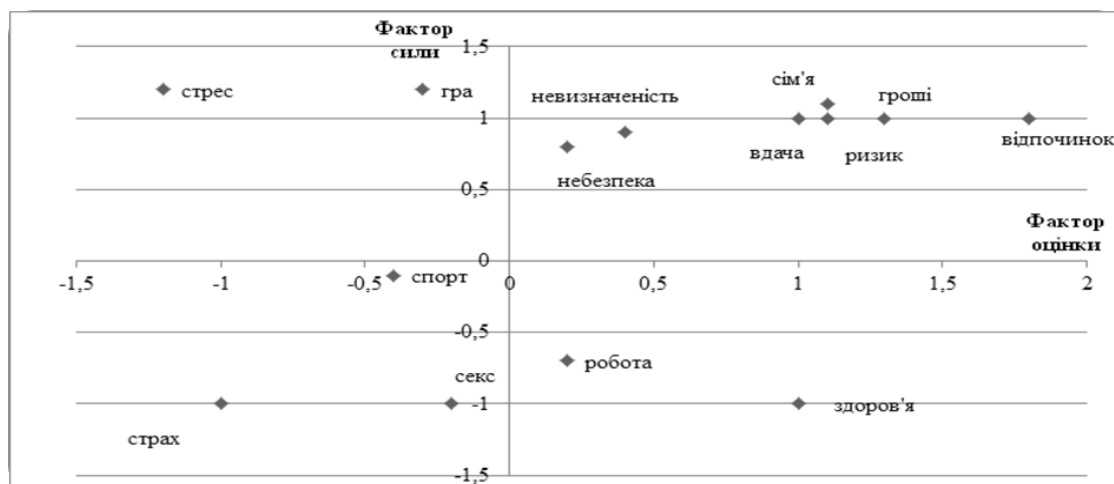

Рис. 5.6. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних кризи середнього віку, що належать до типу «Низькоризикований»

Для помірноризикованих осіб слово «ризик» має меншу вираженість за факторами сили та оцінки і характеризується наступним:

- зв'язком із словом «стрес»;
- помірною силою та негативною оцінкою, що свідчить про негативне спокійне ставлення до ризику у кризі середнього віку;
- розрізнення значення «ризик» з «небезпекою» та «невизначеністю».

Отже, характерними особливостями психосемантичного простору осіб в період кризи середнього віку є наступні: найвищі показники за факторами сили та оцінки слова «відпочинок» та семантична близькість понять «гроші» та «вдача».

Слово-стимул «сім'я» має високі показники за фактором оцінки. Встановлено, що слова-стимули «гра» та «спорт» мають семантичну близькість, що свідчить про те, що досліджувані старшої вікової групи ототожнюють спорт із грою, відносять їх до сфери дозвілля та розваг.

Слова «секс» і «здоров'я» також мають виражену близькість у психосемантичному просторі, що можна трактувати наступним чином: з одного

боку, секс може бути шляхом до здоров'я у зрілому віці, з іншого боку, проблеми зі здоров'ям можуть позначатись на сексуальній сфері життя і бути психологічним чинником кризового стану особистості.

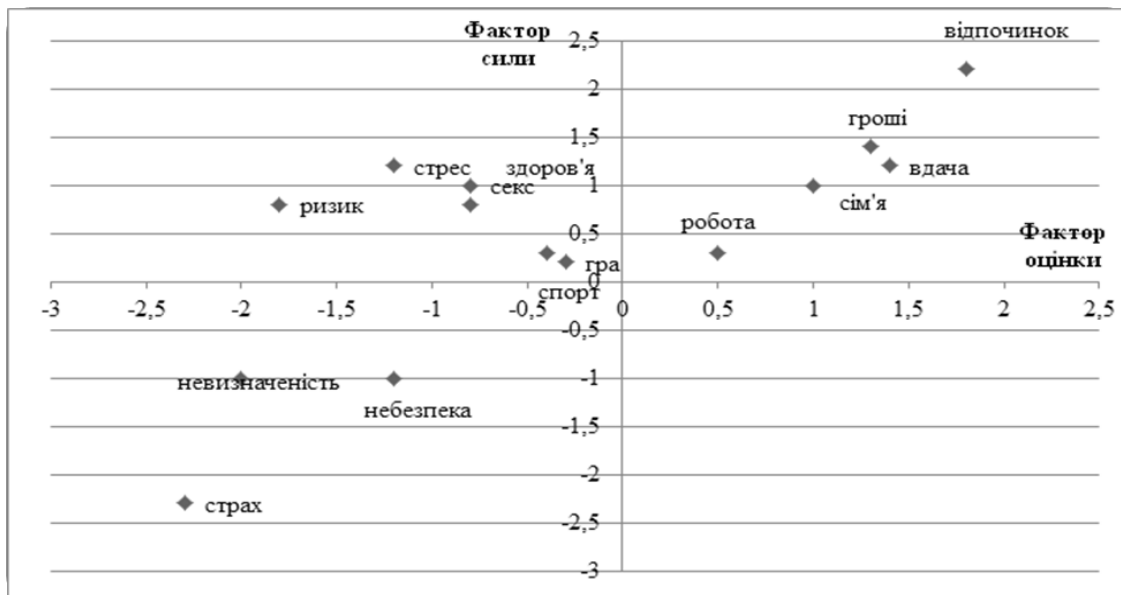

Рис. 5.7. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних кризи середнього віку, що належать до типу «Помірноризикований»

Загалом у досліджуваних у кризі середнього віку показники стимулів за факторами сили та оцінки є досить невисокими. Тобто старша вікова група має більш узагальнене уявлення про основні категорії у порівнянні з досліджуваними підліткового віку та періоду ранньої дорослості. Між словами-стимулами, що стосуються ризику, у досліджуваних періоду кризи середнього віку відзначається мала відстань, що означає високу семантичну близькість зі словом «ризик».

З метою вивчення ролі толерантності до невизначеності у функціюванні ризику особистості в період кризи середнього віку було проведено кореляційний аналіз факторних навантажень компонентів ризику особистості та ставлення до невизначених ситуацій у 45-річних (рис. 5.8).

Рис. 5.8. Кореляційні взаємозв'язки між факторами ризику особистості та показниками толерантності до невизначеності в період кризи середньої дорослості

Встановлено, що фактор «Інтегральний компонент ризику особистості» додатно корелює з показниками ставлення до новизни ($r_{x,y}=0,14$; $p<0,0001$). Отже, схильність до екстремально-ризикової поведінки у різних сферах життєдіяльності на тлі високої емоційності у ситуаціях ризику відзначається позитивним ставленням до всього нового в період кризи середнього віку.

Фактор «Регулятивний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний з показниками толерантності до невизначеності ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,001$) та переваги невизначеності ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,001$). Усвідомлення важливості ризикових вчинків у саморегуляції діяльності та схильність до ризику у побутовій сфері передбачають високу толерантністю до невизначеності в період кризи середньої дорослості. Фактор «Імпульсивність» від'ємно пов'язаний з показниками ставлення до складних завдань ($r_{x,y}=-0,13$; $p<0,05$). Ірраціональна імпульсивна природа схильності до ризику, зокрема у сфері здоров'я, пов'язана з позитивним емоційним ставленням до складних завдань. Фактор «Когнітивна готовність до ризику» додатно пов'язаний з показниками ставлення до складних завдань ($r_{x,y}=0,24$; $p<0,001$). Отже, суб'єктивна оцінка

ситуації як невизначеної чи небезпечної, схильність до ризику у просторовій сфері та висока готовність до ризику властиві особам 45-річного віку, які характеризуються позитивним ставленням до складних завдань. Суб'єктивна оцінка ситуацій як менш невизначених та відносно безпечних, висока схильність до ризику у просторовій сфері та готовність до ризику властиві досліджуваним в період кризи 45-річного віку з позитивним ставленням до складних завдань.

У таблиці 5.5 показано відмінності у показниках толерантності до невизначеності у досліджуваних з різними типами ризику особистості в період кризи середньої дорослості. Окрім показника ставлення до складних завдань, інші показники характеризуються відмінностями на рівні $p < 0,0001$ у трьох групах досліджуваних.

Таблиця 5.5

**Показники толерантності до невизначеності у осіб, що належать
до різних типів ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Шкали толерантності до невизначеності	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований	
Ставлення до новизни	16,52 $\pm$ 2,59	12,78 $\pm$ 1,»1	13,00 $\pm$ 2,43	56,55
Ставлення до складних завдань	47,40 $\pm$ 11,20	50,83 $\pm$ 10,10	50,65 $\pm$ 10,49	2,03
Ставлення до невизначених ситуацій	49,32 $\pm$ 5,87	40,24 $\pm$ 3,92	42,78 $\pm$ 5,18	52,77
Переважа невизначеності	48,44 $\pm$ 15,39	41,24 $\pm$ 8,49	54,94 $\pm$ 10,67	39,02
Толерантність до невизначеності	51,16 $\pm$ 4,30	49,44 $\pm$ 2,40	54,51 $\pm$ 5,08	38,20

Визначено, що низькоризиковані досліджувані характеризуються найбільшою інтолерантністю до невизначеності майже за усіма параметрами: вони більш позитивно ставляться до нових подій, змін та нововведень, однак більш критично сприймають складні завдання, менш толерантні до невизначених ситуацій, віддають перевагу більш визначеним та зрозумілим

ситуаціям життя. У порівнянні з високоризикованими вони менш позитивно ставляться до новизни ($t=-11,24$; $p<0,0001$).

Помірноризиковані частіше віддають перевагу невизначеності у порівнянні з низькоризикованими ($t=9,88$; $p<0,0001$).

Особи, що належать до типу «Високоризикований» мають нижчі показники ставлення до невизначених ситуацій, ніж низькоризиковані ($t=10,64$; $p<0,0001$) та помірноризиковані ($t=7,35$; $p<0,0001$).

У таблиці 5.6 показано взаємозв'язки між факторами ризику особистості та такою когнітивною детермінантою, як креативність, в період кризи середньої дорослості.

Таблиця 5.6

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
факторами ризику особистості та показниками креативності
в період кризи середнього віку**

Шкали креативності	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризiku особистості	Регулятивний компонент ризiku особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Швидкість	-	0,38***	-	-
Оригінальність	0,26***	-0,14*	-	0,23**
Розробленість	-0,13*	-	-	-

Примітки: * – $p<0,05$; ** – $p<0,001$; *** – $p<0,0001$.

Визначено, що фактор «Інтегральний компонент ризику особистості», який передбачає високу міру схильності до ризику у різних сферах життя, додатно зв'язаний з показниками оригінальності та від'ємно – з розробленістю як характеристиками креативності. Отже, досліджувані в період кризи середньої дорослості відзначаються високою здатністю до створення нових оригінальних ідей, при цьому вони нехтують процесом їх деталізованої розробки.

Фактор «Регулятивний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний зі швидкістю вирішення творчих завдань і від'ємно – з оригінальністю творчих продуктів. Отже, уявлення про ризик як доцільний і необхідний у діяльності з метою її урегулювання властиве 45-річними досліджуваним, які банально вирішують творчі завдання, однак демонструють при цьому високу швидкість їх виконання.

«Когнітивна готовність до ризику» як компонент ризику особистості в період кризи середньої дорослості додатно пов'язаний з оригінальністю вирішення творчих завдань. Отже, усвідомлення необхідності ризику на тлі високої готовності до ризику властиве досліджуваним, які здатні більш оригінально вирішувати творчі завдання.

У таблиці 5.7 показано відмінності у рівнях розвитку показників креативності осіб, що належать до різних типів ризику особистості.

Таблиця 5.7

**Показники креативності у досліджуваних
з різними типами ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Шкали креативності	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Швидкість	6,04±1,13	5,00±1,25	4,76±1,79	18,79	0,0001
Оригінальність	12,31±4,28	10,04±4,43	9,32±2,98	17,06	0,0001
Розробленість	5,00±1,14	3,16±1,28	4,00±1,89	22,25	0,0001

Встановлено, що високоризиковані особистості в період кризи середнього віку має найвищі показники швидкості, оригінальності та розробленості у розв'язанні творчих завдань. Досліджувані даного типу мають вищі показниками швидкості та розробленості, ніж низькоризиковані (відповідно, $t=4,97$; $p<0,0001$ та $t=8,64$; $p<0,0001$) та швидкості, оригінальності і розробленості, у порівнянні з помірноризикованими (відповідно, $t=5,82$; $p<0,0001$, $t=6,09$; $p<0,0001$ та $t=4,34$; $p<0,0001$). Отже, високий ризик

особистості в період кризи середнього віку передбачає вищу здатність швидко та деталізовано створювати нові образи у творчій діяльності, тоді як нижчий ризик особистості негативно позначається на всіх характеристиках креативності особистості. Більший ризик особистості як прагнення до нових вражень та гострих відчуттів, висока інтолерантність до одноманітного способу життя особливо проявляється у тих досліджуваних, що відрізняються більшою креативністю. Висока креативність у кризі середньої дорослості відкриває особистості нові горизонти саморозвитку, відчуття себе більш сучасною і молодою людиною, що здатна до ризику.

У таблиці Г 2 (Додаток Г) показано розподіл осіб у кризі середнього віку за типами ризику особистості та домінуючими когнітивними стилями.

Виявлено, що серед осіб з типом «Високоризикований» переважає імпульсивний когнітивний стиль. Низькоризиковані характеризуються здебільшого рефлексивним когнітивним стилем, а помірно ризиковані – майже рівномірним розподілом досліджуваних за всіма когнітивними стилями.

На рис. Г 1 (Додаток Г) видно, що високоризиковані мають найвищі показники швидкості у вирішенні творчих завдань, незалежно від того чи іншого когнітивного стилю. Отже, швидкість креативності є більш надійною детермінантою у виявленні особливостей становлення високого ризику особистості в період кризи середнього віку, ніж когнітивний стиль. Оскільки найнижчі показники швидкості зафіксовані у досліджуваних з рефлексивним когнітивним стилем та типом «Помірноризикований», можна стверджувати, що повільність у вирішенні творчих завдань та рефлексивний когнітивний стиль є детермінантами становлення визначеного типу в період кризи середнього віку.

З рис. Г 2 (Додаток Г) видно, що помірноризиковані досліджувані мають найнижчі показники оригінальності, причому негативний вплив мають і рефлексивний та повільно-неточний стилі на показники креативності особистості в кризі середнього віку. Найвищі показники оригінальності мають особи з імпульсивним та швидким-точним когнітивними стилями за умови їх типу «Високоризикований».

Отримані дані за двофакторним дисперсійним аналізом вказують на те, що низький рівень здатності оригінально вирішувати творчі завдання при повільному та рефлексивному когнітивному стилях характеризують тип «Помірноризикований» в період кризи середньої дорослості, а висока оригінальність креативності, швидкість і точність вирішення завдань когнітивної складності – «Високоризикований».

З рис. Г 3 (Додаток Г) видно, що розробленість у розв'язанні творчих задач в період кризи середнього віку краще виражена у високоризикованих осіб за умови домінування імпульсивного когнітивного стилю. Найнижчими показниками розробленості характеризуються досліджувані з повільно-неточним когнітивним стилем та типом «Низькоризикований». Такі дані суперечать тим, що були отримані у досліджуваних в період більш ранніх криз онтогенезу, де домінування когнітивної імпульсивності поєднується з низькою розробленістю у розв'язанні творчих задач та обумовлює високий ризик особистості.

Отже, в період кризи середньої дорослості здатність ретельно проробляти творчий задум на домінування тлі імпульсивного когнітивного стилю властива високоризикованим особам. Такі дані свідчать про те, що молодь більшою мірою схильна формально ставитись до вирішення творчих завдань, швидко їх вирішувати та переходити до нових завдань, у той час як у віці 45 років особистість більш зосереджено та включено їх виконує, не зважаючи на імпульсивність у міркуваннях та високу схильність до ризику.

Отже, в період кризи середнього віку тип ризику особистості у поєднанні з когнітивним стилем взаємообумовлені з високою креативністю. Високий рівень креативності в період підліткової кризи та кризи середнього віку пов'язаний з комбінацією факторів високого ризику особистості та імпульсивного когнітивного стилю. В період кризи 30-річного віку креативність істотно визначає тип ризику особистості.

З метою вивчення ролі когнітивних особливостей досліджуваних в період кризи середнього віку на вираженість їх ризику особистості здійснено

дискримінантний аналіз показників когнітивної сфери та визначили міру їх впливу на тип ризику особистості (табл. Г 3).

Аналіз λ Уїлкса для окремих значень, а також значень часткової λ дає наступний перелік предикторів за ступенем їх значущості та важливості для моделі: 1) швидкість у розв'язанні творчих задач; 2) розробленість у розв'язанні творчих задач; 3) ставлення до новизни; 4) ставлення до невизначених ситуацій; 5) толерантність до невизначеності; 6) перевага невизначеності; 7) ставлення до складних завдань. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні від $p < 0,001$ до $p < 0,0001$.

Таким чином, найбільш надійний розподіл за типом ризику особистості може бути здійснений за допомогою діагностики когнітивних якостей особистості, пов'язаних з:

- здатністю швидко та деталізовано створювати образи уяви;
- толерантністю до невизначеності.

Для кожної з трьох типів ризику особистості були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для їх прогнозування в особистості у період кризи середнього віку. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Високоризикований» = 4,123 Швидкість у розв'язанні творчих задач + 3,065 Розробленість у розв'язанні творчих задач + 3,588 Ставлення до новизни + 0,637 Ставлення до складних завдань + 0,391 Перевага невизначеності + 2,454 Ставлення до невизначених ситуацій + 3,250 Толерантність до невизначеності – 178,76;

«Низькоризикований» = 3,805 Швидкість у розв'язанні творчих задач + 2,330 Розробленість у розв'язанні творчих задач + 2,747 Ставлення до новизни + 0,597 Ставлення до складних завдань – 0,329 Перевага невизначеності + 2,107 Ставлення до невизначених ситуацій + 3,346 Толерантність до невизначеності – 200,942;

«Помірноризикований» = 3,487 Швидкість у розв'язанні творчих задач +2,834 Розробленість у розв'язанні творчих задач +2,824 Ставлення до новизни +0,6397 Ставлення до складних завдань -0,291 Перевага невизначеності +2,137 Ставлення до невизначених ситуацій + 3,445 Толерантність до невизначеності -185,47.

Отже, внесок когнітивних чинників на вираженість типів ризику особистості у досліджуваних 45-річного віку є вагомим. Аналізуючи коефіцієнти кожного когнітивного чинника, можна дійти висновку, що високий ризик особистості більшою мірою обумовлений когнітивними чинниками, ніж інші типи ризику особистості. На становлення високого ризику особистості у 45-річних досліджуваних найбільш значимим фактором виявляється швидкість та розробленість у розв'язанні творчих задач та загальний показник толерантності до невизначеності.

5.3. Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку

Для дослідження мотиваційно-регулятивних чинників ризику особистості в період кризи середнього віку нами було проведено кореляційних аналіз показників життєстійкості, вольового самоконтролю за дією та мотивацією досягнення з факторами ризику особистості 45-річних досліджуваних. Далі мотиваційно-регулятивні чинники порівнювались у досліджуваних з різними типами ризику особистості.

У таблиці 5.8 показано взаємозв'язки між показниками життєстійкості та факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості. Низька міра переконаності в тому, що залученість у події життя надає максимальний шанс знайти щось достойне і цікаве для особистості властива особам 45-річного віку, які характеризуються високою схильністю до ризику у всіх сферах життя.

Людина з недостатньою залученістю у життя не отримує задоволення від власної діяльності, прагнучи реалізуватись в екстремальних видах спорту та іншої активності.

Таблиця 5.8

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
показниками життєстійкості та факторів ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Шкали життєстійкості	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризiku особистості	Регулятивний компонент ризiku особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Залученість	-0,15*	-	-	-0,23***
Контроль	-0,72*****	-0,15*	-0,18**	0,13*
Прийняття ризiku	-	0,34*****	-0,15*	0,12*

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; ***** – $p < 0,0001$.

Крім того, відсутність подібної переконаності породжує відчуття покинутості, відчуття себе «поза» життя, з високою питомою вагою когнітивного компоненту ризику особистості. Недостатня впевненість у собі і в тому, що світ великодушний властива 45-річним досліджуваним, які переконані у доцільності ризику.

Переконаність в тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат того, що відбувається, нехай навіть цей вплив не є абсолютним й успіх не гарантований, властива досліджуваним з високою питомою вагою когнітивного компоненту ризику особистості та низькими значеннями за іншими компонентами ризику особистості. Відчуття власної безпорадності, що виникає у тих досліджуваних, які мають низький контроль життєстійкості, компенсується високою схильністю до ризику. Людина з добре розвиненим компонентом контролю відчуває, що сама обирає власну діяльність, свій шлях. Вона є готовою до ризику, більш раціонально розглядає власні можливості у ситуації ризику.

Переконаність людини в тому, що все те, що з нею трапляється, сприяє розвитку за рахунок обізнаності про ситуації життя, в які вона потрапляла, властива досліджуваним 45-річного віку з низькою емоційністю та імпульсивністю, високою схильністю використовувати ситуації ризику у саморегуляції та переконаністю у доцільності ризику. Такі респонденти розглядають життя як спосіб набуття досвіду, готові діяти за відсутності надійних гарантій успіху. Вони готові до ризику, вважаючи, що прагнення до простого комфорту і безпеки збіднює їх життя. В основі прийняття ризику лежить ідея розвитку через активне засвоєння знань з досвіду, низька суб'єктивна оцінка ситуацій життя як невизначених та небезпечних.

Існують відмінності у показниках життестійкості серед досліджуваних з різними типами ризику особистості в період кризи середнього віку (табл. 5.9).

Таблиця 5.9

**Показники життестійкості у досліджуваних
з різними типами ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Шкали життестійкості	Типи ризику особистості (M±σ)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризиковані й	Низько ризиковані й	Помірно ризикований		
Залученість	29,80±7,11	33,21±7,04	30,36±7,01	5,36	0,01
Контроль	23,20±3,60	38,58±4,66	20,97±3,06	609,11	0,0001
Прийняття ризиків	20,00±6,62	19,31±3,09	18,11±4,92	3,39	0,05

Високоризиковані особи мають нижчі показники залученості, ніж низькоризиковані ($t_{1-2}=-2,71$; $p<0,01$). Досліджувані, які, не схильні та не готові до ризику в різних сферах життя, навпроти, більш переконані у тому, що залученість в події дає максимальний шанс знайти щось достойне і цікаве для їх особистості. Нижчий рівень ризику особистості передбачає найвищі показники залученості в події життя в період кризи середнього віку. Виваженість, раціональність та обережність високоризикованих 45-річних досліджуваних, на

відміну від 15-річних та 30-річних респондентів, передбачає більшу міру переконаності у власній значущості у подіях життя. Такі відмінності можуть бути пояснені зміною пріоритетів у діяльності досліджуваних від сфери навчання та кар'єрних досягнень на сферу гармонізації та налагодження сімейних стосунків, пошуку сенсу життя, що вимагає меншого ризику особистості.

Низькоризиковані досліджувані як за показниками залученості, так і контролю є найвищими ($t_{2-1}=20,10$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=33,80$; $p<0,0001$). Отже, переконаність у тому, що життя можна контролювати має обернено пропорційні зв'язки зі схильністю та готовністю до ризику. Переконаність у тому, що події життя в меншій мірі контролюються самим суб'єктом переважно притаманна високоризикованим, які мають схильність до ризику у сфері здоров'я, прагнення до гострих відчуттів, виявляють більшу імпульсивність у прийнятті рішень. Загалом нижча життестійкість є ознакою переживання кризи середнього віку і може реалізовуватись у необміркованих та імпульсивних вчинках, що характеризує високий ризик особистості [427].

Прийняття ризику властиве високоризикованим досліджуваним, ніж помірноризикованим ($t_{1-3}=2,10$; $p<0,05$). Особистість, яка розглядає життя як спосіб набуття досвіду, готова діяти за відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик, вважаючи, що прагнення до простого комфорту і безпеки збіднює життя особистості та швидше буде ризикувати.

Отже, як і на попередніх кризових періодах онтогенезу в період кризи середньої дорослості життестійкість вносить різновекторний внесок у саморегуляцію особистості: залученість та контроль, що негативно пов'язані з основними компонентами ризику особистості, виражені більшою мірою у низькоризикованих, а прийняття ризику, що додатно корелює з компонентами ризику особистості, більш виражене у високоризикованих [104, 106].

У таблиці 5.10 подано кореляційні взаємозв'язки між показниками орієнтації на дію та факторів ризику особистості у досліджуваних в період

кризи середнього віку. Із показниками орієнтації на дію та стан більшою мірою пов'язаний «Регулятивний компонент ризику особистості».

Таблиця 5.10

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
показниками контролю за дією та факторів ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Шкали контролю за дією	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Регулятивний компонент ризику особистості	Когнітивна готовність до ризику
Планування	-	-	-0,22**	0,42****
Реалізація	-	-0,14*	-0,25***	0,20***
Невдача	-	-	-0,23***	0,38****

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Встановлені від'ємні зв'язки свідчать про те, що ті особи, які використовують ситуації ризику для саморегуляції в діяльності більшою мірою орієнтовані на свій стан, а не на дію. Це означає, що висока міра регулятивного компоненту ризику особистості властива 45-річним досліджуваним, які відчують труднощі в ініціюванні дії, мають нав'язливі думки з приводу незавершених намірів або невдач у діяльності, що стоїть на заваді активному вирішенню проблем життя, налаштуванню на активну діяльність, контролю емоцій.

«Імпульсивність» як висока емоційність та ірраціональність у ситуаціях ризику в період кризи середнього віку реалізується у нерішучості, недостатній наполегливості, низькій здатності до самостійного вибору при необхідності прийняття рішення.

«Когнітивна готовність до ризику», навпаки, додатно корелює з контролем за дією в період кризи 45-річного віку. Досліджувані з високою мірою вольової саморегуляції більшою мірою схильні розцінювати ситуації ризику як виправдані та доречні, більш готові до свідомого ризику.

Розглянемо результати порівняння показників контролю за дією у досліджуваних у період 45-річної кризи (табл. 5.11), з якої видно, що орієнтація на дію тим менша, чим вищими є вираженість ризику особистості: у низькоризикованих осіб встановлено найвищі показники вольової саморегуляції, у помірноризикованих – менша орієнтація на дію, а високоризиковані мають високу орієнтацію на стан.

Таблиця 5.11

**Показники контролю за дією у досліджуваних
з різними типами ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Шкали контролю за дією	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризиковані	Низько ризиковані	Помірно ризиковані		
Планування	3,60±0,81	8,58±1,62	7,54±1,90	148,92	0,0001
Реалізація	2,52±0,87	8,02±2,27	6,64±1,37	183,05	0,0001
Невдача	2,92±1,03	8,68±2,03	6,76±1,97	151,57	0,0001

В період кризи середнього віку під час прийняття рішень високоризиковані більшою мірою є залежним від власних думок та емоцій, частіше вагається, «застрягаючи» у власному емоційному стані, більш глибоко переживає невдачі, порівняно з низько та помірноризикованими.

Про це свідчать менші показники за шкалами планування ($t_{1-2}=-20,28$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=-14,21$; $p<0,0001$), реалізації ($t_{1-2}=-16,48$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=-19,82$; $p<0,0001$) та невдачі ($t_{1-2}=-18,75$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=-13,13$; $p<0,0001$). Низький ризик особистості, навпаки, спрямовує її на планомірну реалізацію наміру, звільняє від сумнівів та вагань, сприяє цілеспрямованості та рішучості у ситуаціях ризику.

Як і на попередніх кризових періодах онтогенезу, з мірою зростання схильності та готовності до ризику, що обумовлюють некритичне ставлення до ситуацій ризику, знижується рівень вольової саморегуляції. Отже, орієнтація на

дію як характеристика високої міри вольової саморегуляції, що передбачає цілеспрямованість та рішучість передбачає нижчу міру ризику особистості незалежно від кризового періоду онтогенезу.

Дослідження зв'язку ризику особистості та мотивації досягнення в період кризи середнього віку показало наступне: існує від'ємний зв'язок між «Регулятивним компонентом ризику особистості» ($r_{x,y}=-0,30$; $p<0,0001$) та додатний – з «Когнітивною готовністю до ризику» ($r_{x,y}=0,26$; $p<0,0001$). Переконавання в необхідності ризику в житті та готовність до ризику передбачає високу мотивацію досягнення, тоді як використання ризику з метою регуляції поведінки та діяльності пов'язані зі страхом невдачі в період кризи середнього віку.

У таблиці 5.12 подано відмінності у шкалах мотивації досягнення в осіб в період кризи середнього віку, з якої видно, що міра вираженості ризику особистості є відповідною мірі вираженості мотивації досягнення.

Таблиця 5.12

**Показники мотивації досягнення у досліджуваних
з різними типами ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Шкали мотивації досягнення	Типи ризику особистості ($M\pm\sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Мотивація успіху / страх невдачі	161,24±19,93	119,48±32,25	144,22±30,69	36,66	0,0001

Високоризиковані досліджувані мають найвищі показники мотивації досягнення, ніж низькоризиковані особи, яким притаманний страх невдачі ($t_{1-2}=9,28$; $p<0,0001$) та помірноризиковані ($t_{1-3}=4,52$; $p<0,0001$). Слід зазначити, що низькоризиковані в період кризи середнього віку навіть мають нижчі показники мотивації досягнення, ніж особи в період кризи ранньої дорослості, а

високоризиковані не досягають рівня вираженості мотивації досягнення. Тобто навіть за умови високого ризику особистість в період кризи середнього віку тяжіє до уникнення невдачі, а не до успіху. Для осіб з помірним ризиком особистості є характерною наявність страху невдачі.

Таким чином, проведене дослідження мотивації досягнення та страху невдачі на кризових періодах онтогенезу показало, що починаючи з підліткової кризи особистість характеризується найвищими показниками мотивації досягнення, особливо якщо їх ризик особистості стосується значущої діяльності, далі з віком, мотивація досягнення знижується і вона є тим меншою, чим меншим є ризик особистості. Загалом в період кризи ранньої дорослості високий ризик особистості передбачає високу мотивацію успіху, а низький – страх невдачі. В період кризи середнього віку власний успіх втрачає регуляторну силу, особистість прагне швидше до уникнення невдачі, незалежно від міри вираженості ризику особистості.

На рис. Г 4 (Додаток Г) показано результати порівняння показників прагнення до переваги та типом мотивації в залежності від різних типів ризику особистості в період кризи середнього віку.

На рис. Г 5 (Додаток Г) подано результати порівняння показників прагнення до досконалості та типом мотивації у досліджуваних з різними типами ризику особистості у кризі середнього віку.

Високоризикованим більшою мірою властиве прагнення до досконалості та мотивація досягнення, порівняно з іншими групами. Особи з типом «Помірноризикований» при перевазі мотивації досягнення дещо поступаються показниками прагнення до досконалості, а найнижчий рівень прагнення до досконалості виявлено у низькоризикованих досліджуваних незалежно від типу їх мотивації.

Для вивчення впливу мотиваційно-регулятивних особливостей ризику в осіб на прояв їх ризику особистості ми здійснили дискримінантний аналіз предикторів та визначили міру їх впливу на тип ризику особистості (табл. Г 4). Аналіз λ Уїлкса, а також значень часткової λ дає наступний перелік чинників за

ступенем їх значущості та важливості для моделі: 1) вольові якості в ситуації реалізації дії; 2) прагнення до досконалості; 3) мотивація досягнення; 4) контроль життєстійкості. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні $p < 0,001$.

Отже, найбільш надійний розподіл 45-річних досліджуваних за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою діагностики мотиваційно-регулятивних особливостей, пов'язаних з:

- *вольовими якостями*, які забезпечують активність суб'єкта у ситуації реалізації дії;
- *губристичним прагненням до досконалості* як мотивацією підтвердження власної майстерності у діяльності;
- *мотивацією успіху* як прагненням до високих результатів діяльності та відсутність страху невдачі;
- *контролем* як характеристики життєстійкості, яка полягає в переконаності у можливості впливати на ситуацію та долати складні труднощі.

Для кожного з трьох типів ризику особистості в період кризи середньої дорослості було складено класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для їх прогнозування в осіб у кризі 45 років. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«*Високоризикований*» = 1,66 Контроль + 1,18 Прагнення до досконалості + 0,14 Мотивація успіху + 1,12 Реалізація – 45,92;

«*Низькоризикований*» = 2,73 Контроль + 1,53 Прагнення до досконалості + 0,18 Мотивація успіху + 1,83 Реалізація – 105,43;

«*Помірноризикований*» = 1,41 Контроль + 1,52 Прагнення до досконалості + 0,14 Мотивація успіху + 1,62 Реалізація – 57,80.

Отже, провідним мотиваційно-регулятивним чинником у становленні типів ризику особистості в осіб у кризі середньої дорослості є контроль життєстійкості. Аналізуючи коефіцієнти кожного мотиваційно-регулятивного чинника, можна дійти висновку, що ризик особистості в період кризи середньої

дорослості обумовлений мотиваційно-регулятивними чинниками меншою мірою, ніж в період кризи ранньої дорослості.

За даними порівняння коефіцієнтів та рівня значущості можна стверджувати, що на відміну від криз більш ранніх періодів онтогенезу криза середнього віку відзначається особливим впливом на типи ризику особистості двох таких чинників, як контроль життєстійкості та губристичне прагнення до досконалості.

5.4. Конативні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку

Серед конативних чинників ризику особистості у кризі середньої дорослості доцільно, так само як і на більш ранніх кризових періодах онтогенезу, розглядати особливості копінг-стратегій та інших поведінкових способів вирішення конфліктних, стресових та складних ситуацій життя, до яких слід також віднести і стратегій імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях.

У результаті кореляційного аналізу було виявлено низку значущих взаємозв'язків між компонентами факторної структури ризику особистості осіб 45-річного віку та поведінковими стратегіями подолання конфліктних ситуацій (табл. Г 5).

Виявлено додатні взаємозв'язки «Інтегрального компоненту ризику особистості» з такими стратегіями імпульсивної поведінки, як розрядка, відсторонення, фаталізм, фантазії, порівняння, заперечення, самозвинувачення та відхід. Отже, пошук нових вражень, труднощів та гострих відчуттів, інтолерантність до монотонної діяльності, схильність до ризику у міжособистісному спілкуванні та побуті, що проявляється в емоційному прийнятті ризику та поведінкових проявах схильності до ризику, додатно пов'язана зі схильністю у стресових ситуаціях шукати вихід для розрядки емоцій, уникненням вирішення проблеми, що спричиняє стрес шляхом

заперечення джерела проблеми, відходу у фантазування, схильності до звинувачень себе або занурення у фантазії. Так само, як і на попередніх кризових періодах онтогенезу особистість у кризі середнього віку з високою схильністю до ризику використовує інфантильні деструктивні стратегії подолання стресу.

Крім того, інтегральний компонент ризику особистості в період кризи 45-річного віку від'ємно пов'язаний з конструктивними стратегіями імунітивної поведінки: раціональними діями, пошуком допомоги, наполегливістю у вирішенні проблеми, позитивним мисленням у ситуації ризику, поетапним вирішенням проблеми, обережністю у вирішенні конфліктів, заспокоєнням, контролем емоцій та їх стриманням, самозмінною під дією стресових чинників та використанням гумору у складних ситуаціях.

Слід також відмітити, що досліджувані в період кризи середнього віку застосовують меншу кількість стратегій імунітивної поведінки за умови ситуації ризику, ніж досліджувані в період кризи 30 років. Крім того сила цих зв'язків в період кризи середнього віку є меншою. У порівнянні з кризою підліткового віку зв'язок стратегій імунітивної поведінки з ризиком особистості є більш значущим.

«Регулятивний компонент ризику особистості» взаємопов'язаний з високими показниками схильності до використання таких стратегій імунітивної поведінки, як відсторонення, позитивне мислення, фантазії, заспокоєння, набуття сили, уникнення та віра. Більша частина з перелічених стратегій подолання стресу є конструктивною. Висока міра контрольно-регулятивного та когнітивного компонентів схильності, що проявляються у схильності до ризикових дій і вчинків у сфері побуту, властива досліджуваним 45-річного віку, які у ситуаціях ризику можуть звертатись до віри та релігії, прагнуть змінювати себе та набувати сили, здатні до позитивного мислення. Зворотною стороною високого регулятивного компоненту ризику особистості в період кризи середнього віку є схильність до фантазій, уникнення проблеми,

нездатність звертатись за допомогою та вирішувати проблему послідовно, крок за кроком.

Використання ризику як регулятора поведінки загалом та у побутовій сфері, зокрема, властиве особистості, яка не схиляється до застосування більш конструктивних стратегій подолання стресу.

«Імпульсивність» додатно пов'язана з такими стратегіями, як розрядка, відсторонення, фантазії, заперечення, самозвинувачення і порівняння. Отже, висока імпульсивність та схильність до ризику у сфері здоров'я передбачають схильність до емоційної розрядки, уникнення проблеми через її заперечення чи фантазування, невротичні порівняння себе з іншими, або власної складної ситуації з подібними ситуаціями, які виникають в інших людей. Імпульсивне і нераціональне вирішення ситуацій ризику, пов'язаних з власним здоров'ям, що стає більш актуальним для представників старшої вікової категорії блокує раціональний погляд на проблему, її наполегливе та поетапне вирішення. Імпульсивність як характеристика ризику особистості в період кризи 45-річного віку стає на заваді прагнення звернутись за допомогою до інших, використовувати віру, гумор та позитивне мислення у вирішенні ситуацій ризику, у тому числі пов'язаних із власним здоров'ям. Висока імпульсивність у ситуаціях ризику пов'язана із здоров'ям та з одного боку блокує здатність контролювати і стримувати власні емоції, з іншого боку – виражати почуття. У вирішенні ситуацій ризику 45-річним особам з високою імпульсивністю у сфері здоров'я не вистачає здатності бути більш обережними, налаштовуватись на самозміну та набуття сили.

Фактор «Когнітивна готовність до ризику» додатно пов'язаний зі стратегіями самозвинувачення та обережності і від'ємно – зі стратегіями пошуку допомоги, позитивного мислення, заперечення, контролю емоцій, уникнення. Фактор, утворений такими характеристиками, як низька суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної, схильність до ризику у просторовій сфері та висока готовність до ризику забезпечує високу міру самозвинувачення у ситуації ризику та її заперечення, схильність до

обережності у невизначеній ситуації, нездатність шукати допомогу від інших, позитивно мислити, контролювати власні емоції [100, 104].

Отже, схильність до екстремально-ризикової поведінки у різних сферах життєдіяльності, більшою мірою у сфері здоров'я, висока емоційність у ситуаціях ризику передбачають використання менш конструктивних стратегій імпульсивної поведінки досліджуваних в період кризи середнього віку.

У таблиці Г 6 (Додатки Г) подано результати порівняння показників імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях осіб у кризі 45 років. Найбільш характерними для кризи середнього віку стратегіями подолання ситуацій ризику виявились фаталізм та подолання, найменш характерними – заспокоєння та контроль емоцій. 45-річні досліджувані, що належать до типу «Низькоризикований» використовують стратегії раціональних дій, пошуку допомоги, подолання та набуття сил і запобігають використовувати стратегії уникнення, відстороненості та розрядки. Високоризиковані взагалі характеризуються стратегіями фаталізму, фантазій, розрядки та заперечення. Найменшою мірою даний тип досліджуваних використовує стратегії самозвинувачення та обережності. Помірноризиковані характеризуються стратегіями фантазій і фаталізму та уникають стратегій стриманості, самозміни, набуття сил, обережності, контролю емоцій, заспокоєння та поетапних дій.

Стратегія розрядки меншою мірою властива низько ризикованим у порівнянні з високоризикованими ($t=-7,89$; $p<0,0001$) та помірноризикованими ($t=-9,26$; $p<0,0001$). Отже, низький рівень схильності до ризику в особистості меншою мірою зумовлює вибір нею емоційної розрядки як стратегії імпульсивної поведінки, порівняно з іншими типами досліджуваних.

Раціональні дії та пошук допомоги як стратегії подолання ситуацій ризику переважно властиві низькоризикованим, за показниками яких вони перевищують високоризикованих (відповідно, $t=9,74$; $p<0,0001$ і $t=4,69$; $p<0,0001$) та помірноризикованих (відповідно, $t=13,62$; $p<0,0001$ і $t=10,88$; $p<0,0001$). Особистість у кризі середнього віку за умови низької схильності до

ризикіу обирає раціональні стратегії вирішення ситуацій ризику та звертається за допомогою до інших.

Наполегливість більшою мірою властива досліджуванім з типм «Високоризикований» ($t_{1-2}=3,97$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=5,51$; $p<0,0001$). Відстороненість характеризує помірноризикованих, що проявляється у відстороненості від проблеми та нехтування її вирішенням.

Фаталізм меншою мірою властивий низькоризикованим особистостям ($t_{2-1}=-5,98$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=-10,18$; $p<0,0001$). Екстернальність у вирішенні конфліктних та проблемних ситуацій властива особам зрілого віку з високою мірою схильності та готовності до ризику у всіх сферах життєдіяльності.

Високоризиковані передбачають застосування стратегії вираження почуттів, на відмінну від низько та помірноризикованих осіб (відповідно, $t_{1-2}=4,60$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=5,57$; $p<0,0001$). Отже, вираження почуттів, їх активний прояв властиві високоризикованим особам.

Позитивне мислення меншою мірою властиве помірно ризикованим досліджуванім, порівняно з високо та низькоризикованими особами (відповідно, $t_{3-1}=2,55$; $p<0,05$ і $t_{3-2}=4,28$; $p<0,0001$). Така конструктивна стратегія як оптимізм та позитивне мислення у меншій мірі властива помірноризикованим особам.

Фантазії найменшою мірою використовуються низькоризикованими, порівняно з високо та помірноризикованими особами (відповідно, $t_{2-1}=-8,67$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=-14,49$; $p<0,0001$). Саме така тенденція характерна і для стратегії заперечення ($t_{2-1}=-9,99$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=-7,82$; $p<0,0001$). Отже, паліативні стратегії вирішення проблемних ситуацій у кризі середнього віку найменш притаманні низькоризикованим досліджуванім.

Самозвинувачення як стратегія імунітивної поведінки використовують переважно особи з типом «Помірноризикований», порівняно з високо та низькоризикованими (відповідно, $t_{3-1}=12,52$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=8,80$; $p<0,0001$). Отже, помірноризикові особи схильні до самозвинувачення.

Поетапні дії властиві низькоризикованим особам, у той час як високо та помірноризиковані особи уникають цієї стратегії (відповідно, $t_{2-1}=8,93$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=12,05$; $p<0,0001$), Так само, як і в інших вікових групах поетапні дії властиві досліджуваним з нижчими показниками ризику особистості.

Порівняння як стратегія імпульсивної поведінки представлене нижчими показниками у низькоризикованих, порівняно з високо та помірноризикованими (відповідно, $t_{2-1}=-2,68$; $p<0,01$ і $t_{2-3}=-6,73$; $p<0,0001$). Отже, низькоризиковані досліджувані у кризі середнього віку меншою мірою прагнуть порівнювати власні умови життя та власні складні ситуації, або переваги з іншими.

Стратегія заспокоєння менш виражена у помірноризикованих осіб ($t_{3-2}=-6,97$; $p<0,0001$) у порівнянні з низькоризикованими досліджуваними. Контроль емоцій також меншою мірою властивий помірноризикованим ($t_{3-1}=-8,43$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=-6,55$; $p<0,0001$). Помірноризикованим властиво уникнення стратегій заспокоєння та саморегуляції психоемоційних станів.

Високоризиковані мають найнижчі показники обережності та набуття сили ($t_{1-2}=-11,35$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=-4,87$; $p<0,0001$ для показників обережності та $t_{1-2}=-3,75$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=-3,55$; $p<0,001$ для показників набуття сили). Так само, як і в інших вікових групах обережність та адаптивна стратегія набуття сили меншою мірою властива високоризикованим особам.

Уникнення є найменш вираженим у низькоризикованих досліджуваних, порівняно з високо та помірноризикованими (відповідно, $t_{2-1}=-3,80$; $p<0,001$ і $t_{2-3}=-6,95$; $p<0,0001$). Отже, низькі показники ризику особистості, з одного боку, можуть сприяти обережності, з іншого боку – суперечать тотальному уникненню проблеми.

Самозміна та стримання властиві більшою мірою низько ризикованим, ніж високоризикованим ($t=8,43$; $p<0,0001$ – для стратегії стримання) та помірноризикованим (відповідно, $t=3,18$; $p<0,01$ і $t=17,71$; $p<0,0001$). Низькоризикованим особам у кризі середнього віку притаманна здатність до самозміни та стримування емоцій.

Гумор як стратегія подолання складних ситуацій майже не використовується помірноризикованими досліджуваними, порівняно з іншими типами ($t_{3-1}=-9,43$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=-12,38$; $p<0,0001$), а віра – дуже рідко високоризикованим ($t_{1-2}=-2,69$; $p<0,01$ і $t_{1-3}=-3,90$; $p<0,0001$). Таким чином, використання гумору та звернення до духовних аспектів буття властиві, знов таки, низькоризикованим досліджуваним.

Отже, загалом особам з типом «Високоризикований» властиві стратегії фаталізму, фантазій і розрядки, низькоризикованим досліджуваним притаманні стратегії раціональних дій та пошуку допомоги, а помірноризикованим – стратегії фаталізму і фантазій.

У таблиці Г 7 (Додаток Г) подано результати факторного аналізу показників стратегій імпульсивної поведінки осіб в період кризи середнього віку. При виконанні процедур факторного аналізу показників стратегій імпульсивної поведінки було прийнято рішення зупинитися на семифакторному рішенні як такому, що найбільш змістовно інтерпретується. Виділені фактори мають власні значення більше одиниці та пояснюють понад 63% дисперсії.

Перший фактор отримав назву «*Раціональні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації*» (17,8% сумарної дисперсії, факторна вага становить 4,63). До нього увійшли такі стратегії: поетапні дії (0,79), стриманість (0,70), фаталізм (-0,70), розрядка (-0,68), заспокоєння (0,66), пошук допомоги (0,61). Даний фактор включає такі стратегії розв'язання проблем дорослими людьми, які характеризуються прагненням вирішити їх раціонально і з допомогою інших.

Другий фактор було названо «*Саморегуляція при розв'язанні проблемної ситуації*» (факторна вага 3,21, 12,3% дисперсії), оскільки зміст зазначеного фактору характеризується такими стратегіями розв'язання проблеми, які сприяють психоемоційній саморегуляції особистості. До нього входять такі стратегії: гумор (0,77), відстороненість (-0,74), самозвинувачення (-0,67), контроль емоцій (0,64), наполегливість (0,54).

Третій фактор під назвою «*Трансцендентні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації*» (8,5% дисперсії, вага – 2,22) представлений наступними

стратегіями: подолання (0,81), віра (0,78), обережність (0,50), оцінка провини (0,49). Даний фактор утворений такими стратегіями вирішення проблем, які дозволяють особистості звертатись до сфери духовності та завдяки цьому долати життєві труднощі.

Четвертий фактор – *«Стратегії заперечення проблемної ситуації»* – пояснює 7,9% дисперсії та має вагу 2,06. Даний фактор включає такі стратегії: заперечення (0,71), порівняння (0,60), самозміна (-0,61). Цей фактор утворений неконструктивними стратегіями, що застосовуються для вирішення проблеми. При цьому вона може взагалі заперечуватись особистістю, сприяти виникненню почуттів заздрості та небажанням змінювати щось у своєму житті – світогляді, смислах, ставленнях тощо.

До п'ятого фактору під назвою *«Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації»* (пояснює 7,5% дисперсії та має вагу 1,94) входять нерішучість (0,74), набуття сил (0,52), позитивне мислення (0,50). Назва фактору обумовлена його провідною стратегією – нерішучістю, яка, в свою чергу, пов'язана з конструктивними стратегіями набуття сил та позитивним мисленням.

Шостий фактор *«Уникнення розв'язання проблемної ситуації»* (6,4% дисперсії, вага – 1,72) відволікання (0,74), уникнення (0,54), наполегливість (0,52), пошук допомоги (-0,51). Зміст фактору розкривається через поєднання стратегій відволікання від проблеми та уникнення від її вирішення.

Сьомий фактор *«Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»* (6,3% дисперсії, факторна вага становить 1,64) включає вираження почуттів (0,61) та позитивне мислення (0,57). Здатність до вираження власних почуттів у поєднанні з позитивним мисленням у вирішенні почуттів сприяють трансформації ставлення особистості до проблемної ситуації. Позитивне мислення сприяє зміні погляду на проблемну ситуацію, а вираження почуттів є способом розрядки і приносить полегшення у даній ситуації.

Розглянемо більш детально як провідні стратегії розв'язання проблемної ситуації пов'язані зі схильністю до ризику у кризі середнього віку (рис. 5.9-5.10).

Рис. 5.9. Кореляційні взаємозв'язки між показниками самооцінки схильності до екстремально-ризикованої поведінки та факторів стратегій імпульсивної поведінки у осіб (криза середнього віку)

Встановлено статистично значущі взаємозв'язки між фактором «Рациональні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації» та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=-0,55$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=-0,59$; $p<0,0001$), схильності до ризику у сфері побуту ($r_{x,y}=-0,48$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=-0,36$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=-0,58$; $p<0,0001$), раціональності ($r_{x,y}=0,28$; $p<0,01$), готовності до ризику ($r_{x,y}=-0,20$; $p<0,05$). Отже, такі адаптивні стратегії вирішення проблеми, які передбачають

раціональний підхід (поетапні дії, стриманість, заспокоєння, пошук допомоги) загалом суперечать схильності до ризику у період кризи середнього віку.

Фактор «Саморегуляція при розв'язанні проблемної ситуації» від'ємно пов'язаний з показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=-0,47$; $p<0,0001$), інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=-0,38$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=-0,51$; $p<0,0001$), неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y}=-0,23$; $p<0,01$), схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=-0,36$; $p<0,0001$) та додатно – зі схильністю до ризику у сфері міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,05$), готовності до ризику ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,01$).

Таким чином, стратегії, які сприяють емоційній саморегуляції у проблемній ситуації (гумор, контроль емоцій, наполегливість) відповідають низькому рівню схильності до ризику, за виключенням ризику у сфері спілкування та міжособистісних стосунків.

Існують взаємозв'язки між фактором «Трансцендентні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації» та показниками інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=-0,20$; $p<0,05$), схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=-0,36$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,31$; $p<0,001$), простору ($r_{x,y}=0,27$; $p<0,01$), раціональності ($r_{x,y}=0,32$; $p<0,001$), готовності до ризику ($r_{x,y}=0,34$; $p<0,001$). Стратегії духовного саморозвитку у критичній ситуації (подолання, віра, обережність, оцінка провини) властиві досліджуваним з низьким рівнем схильності до ризику, з високим рівнем раціональності та готовності до ризику.

З рис. 5.10 бачимо, що фактор «Стратегії заперечення проблемної ситуації» від'ємно пов'язаний з показниками схильності до ризику у сфері побуту ($r_{x,y}=-0,22$; $p<0,05$), готовності до ризику ($r_{x,y}=-0,34$; $p<0,001$) та додатно – з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,18$; $p<0,05$). Неконструктивні стратегії вирішення проблеми (заперечення, порівняння) взаємообумовлені низькою готовністю та низькою схильністю до ризику у сфері побуту, а також високою схильністю до ризику у сфері здоров'я.

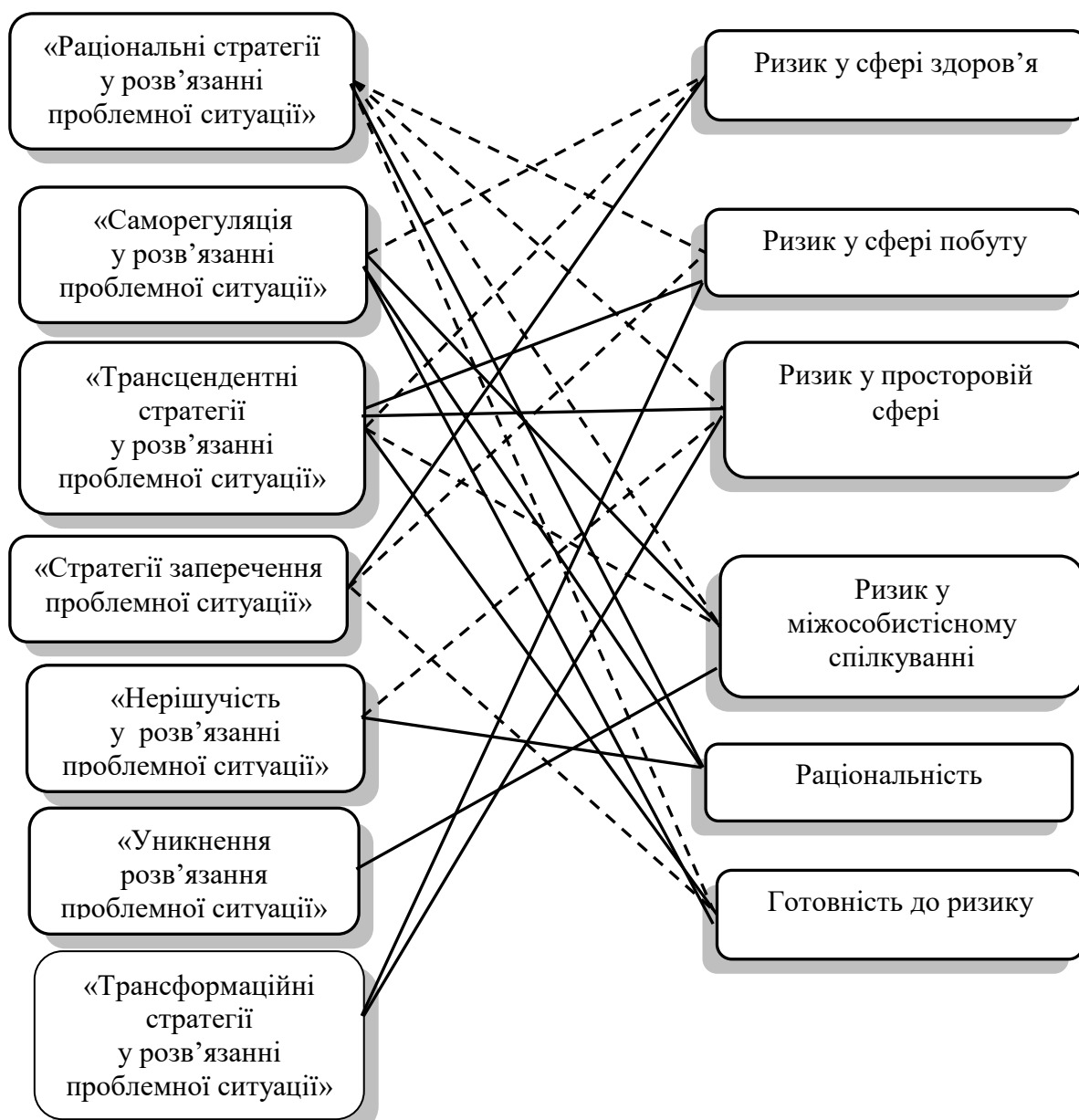

Рис. 5.10. Кореляційні взаємозв'язки між показниками самооцінки схильності до ризику та факторів стратегій імпульсивної поведінки у осіб (криза середнього віку)

Фактор «Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації» від'ємно пов'язаний з показниками інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y} = -0,26$; $p < 0,01$), схильності до ризику у сфері простору ($r_{x,y} = -0,30$; $p < 0,001$). Стратегії вирішення проблеми, які характеризують нерішучість та невпевненість у правильності способу її вирішення, властиві особам з низьким рівнем схильності до просторового ризику та толерантними до одноманітного способу життя і діяльності.

Фактор «Уникнення розв'язання проблемної ситуації» пов'язаний з показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,29$; $p<0,001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,01$), неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y}=0,36$; $p<0,001$), схильності до ризику у міжособистісній сфері ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,05$), раціональності ($r_{x,y}=0,34$; $p<0,001$). Схильність до уникнення розв'язання проблемних ситуацій характеризує високу міру розвитку схильності до ризику та раціональності у кризі середнього віку.

Фактор «Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації» від'ємно пов'язаний з показниками інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=-0,24$; $p<0,01$), схильності до ризику у сфері побуту ($r_{x,y}=-0,18$; $p<0,05$), простору ($r_{x,y}=-0,20$; $p<0,05$). Стратегії вирішення проблем шляхом зміни точки зору чи зміни навколишньої дійсності властиві людям, які мають низький рівень схильності до екстремально-ризикової поведінки, зокрема у сфері побуту та простору.

З рис. 5.11 видно, що фактор «Раціональні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації» від'ємно пов'язаний з показниками емоційного ($r_{x,y}=-0,48$; $p<0,001$), когнітивного ($r_{x,y}=-0,44$; $p<0,001$) та конативного компонентів схильності до ризику ($r_{x,y}=-0,42$; $p<0,001$). Отже, збільшення виборів раціональних стратегій виходу з проблемної ситуації передбачає зменшення виборів видів діяльності, а також емоцій та думок, пов'язаних з ризиком. Фактор «Саморегуляція при розв'язанні проблемної ситуації» є додатно взаємопов'язаним з когнітивним ($r_{x,y}=0,20$; $p<0,05$) та контрольно-регулятивним компонентами схильності до ризику ($r_{x,y}=0,21$; $p<0,01$). Отже, саморегуляційні стратегії виходу з проблемної ситуації передбачають певну міру вираженості схильності до ризику.

Фактор «Стратегії заперечення проблемної ситуації» від'ємно пов'язаний з когнітивним компонентом схильності до ризику ($r_{x,y}=-0,34$; $p<0,001$). Схильність до ризику у кризі середнього віку не передбачає уникнення та дистанціювання від проблеми – така особистість розглядає проблему як виклик життя.

Фактор «Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації» від'ємно пов'язаний з емоційним ($r_{x,y}=-0,19$; $p<0,05$) та додатно – з контрольно-регулятивним ($r_{x,y}=0,38$; $p<0,001$) компонентами схильності до ризику.

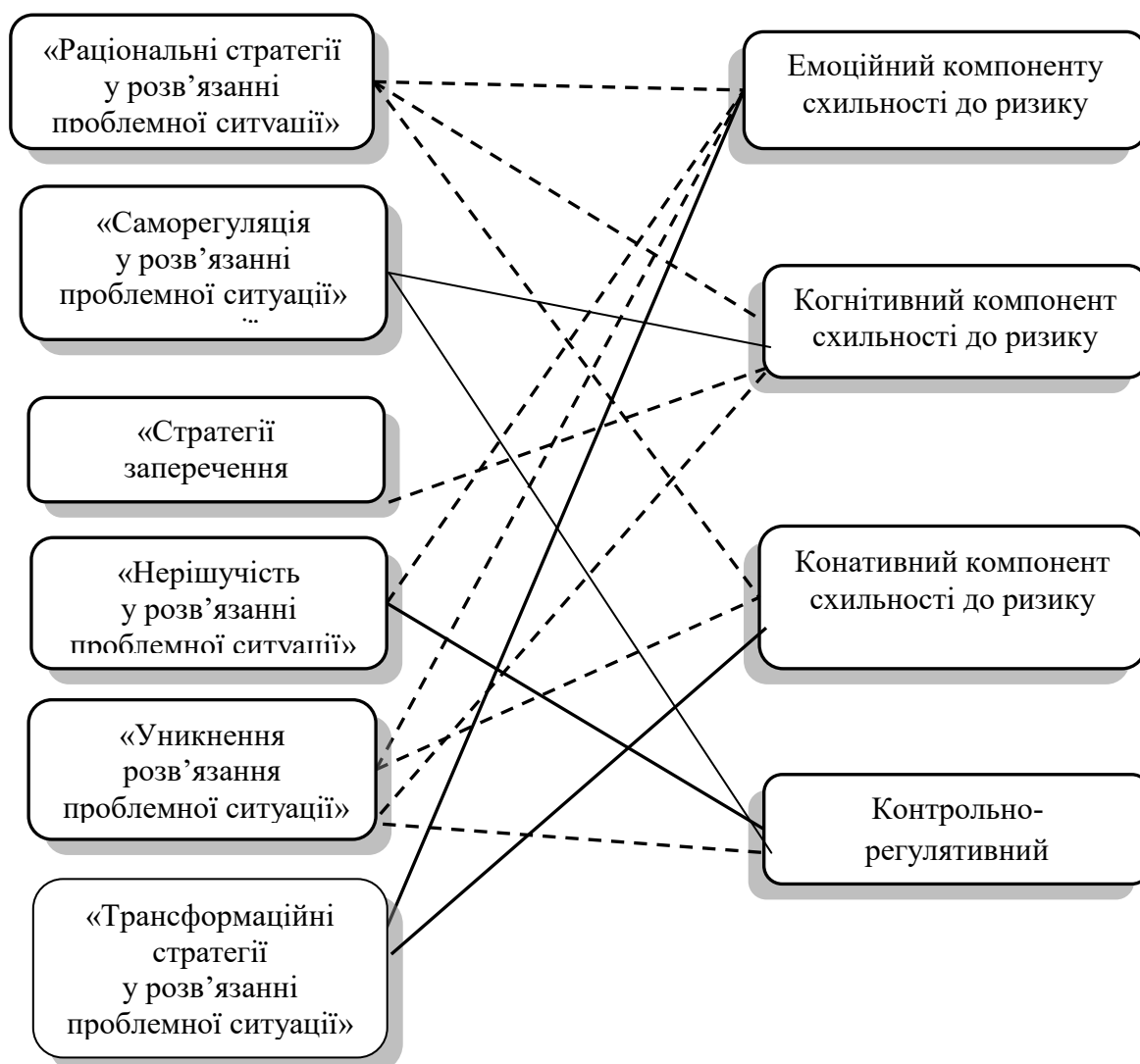

Рис. 5.11. Кореляційні взаємозв'язки між показниками самооцінки схильності до ризику та факторів стратегій імпульсивної поведінки у осіб (криза середнього віку)

У сфері саморегуляції емоційних станів ризик може бути пов'язаний зі стратегіями уникнення проблеми, водночас така особистість переживатиме бурхливі емоції. Фактор «Уникнення розв'язання проблемної ситуації» додатно пов'язаний з емоційним ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,01$) та конативним ($r_{x,y}=0,18$; $p<0,05$) компонентами схильності до ризику. Фактор «Трансформаційні стратегії при

розв'язанні проблемної ситуації» додатно пов'язаний з емоційним ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,01$) та конативним ($r_{x,y}=0,18$; $p<0,05$).

У таблиці 5.13 показано взаємозв'язки показників моделей поведінки у стресових ситуаціях з факторами ризику особистості.

Таблиця 5.13

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками моделей поведінки у стресових ситуаціях та факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості

Моделі поведінки	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Асертивні дії	0,60*****	0,29*****	-	0,46*****
Соціальний контакт	0,66*****	0,13*	0,29*****	-
Пошук соціальної підтримки	-	-	-0,57*****	-
Обережні дії	-0,24*****	0,15*	-0,74*****	-
Імпульсивні дії	-0,27*****	-	-0,21**	-
Запобігання	0,30*****	-0,37*****	0,26*****	-0,13*
Маніпулятивні дії	0,41*****	-	-0,29*****	-
Асоціальні дії	0,15*	0,49*****	-	0,43*****
Агресивні дії	-0,37*****	0,16*	-0,14*	-

Примітки: * – $p<0,05$; ** – $p<0,01$; *** – $p<0,001$; **** – $p<0,0001$, ***** – $p<0,000001$.

Виявлено низку позитивних взаємозв'язків між моделями поведінки у стресових ситуаціях та «Інтегральним показником ризику особистості», зокрема з показниками асертивних дій, соціального контакту, маніпулятивних та асоціальних дій. Крім того, «Інтегральний показник ризику особистості» від'ємно пов'язаний з показниками обережних, імпульсивних та агресивних дій в період кризи середнього віку. Отже, висока міра схильності до ризику у сфері спілкування та побуту, що супроводжується емоційними та поведінковими проявами, властиві особам 45-річного віку, які у стресових ситуаціях поведуть

себе впевнено, рішуче, активно взаємодіють з іншими, схильні до соціальних маніпуляцій.

«Регулятивний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний з показниками асертивних та обережних дій, пошуку соціального контакту, асоціальних та агресивних дій. Отже, висока міра ризику у саморегуляції діяльності та поведінки особистості в період кризи 45-річного віку передбачає використання широкого кола моделей поведінки у стресі.

«Імпульсивність» загалом характеризується від'ємними зв'язками з моделями поведінки у стресі, зокрема з обережними діями і пошуком соціальної підтримки. Висока емоційність та імпульсивність особистості у кризі середнього віку у ситуації ризику супроводжується необережністю та нездатністю взаємодіяти з іншими для подолання стресорів.

«Когнітивна готовність до ризику» додатно пов'язана з асертивними та асоціальними діями, від'ємно – з моделлю запобігання. Отже, усвідомлення необхідності та доцільності ситуацій ризику, готовність до таких ситуаціях в осіб 45-річного віку представлені впевненою, рішучою, активною діяльністю, яка може мати асоціальний, скандальний і навіть протиправний характер. Усвідомлення користі активних і рішучих дій для вирішення проблем життя, готовність ризикувати характеризують осіб в період кризи середнього віку як здатних на активні асоціальні вчинки (участь у страйках, мітингах, порушення громадського порядку тощо).

У таблиці 5.14 подано результати порівняння показників моделей поведінки у стресових ситуаціях особистості у кризі середнього віку. Помірноризиковані особи перевищують високоризикованих досліджуваних ($t=11,29$; $p<0,0001$) та низькоризикованих ($t=11,13$; $p<0,0001$) за показниками асертивних дій у ситуації стресу.

Помірноризиковані досліджувані мають найвищі показники вступу у соціальний контакт у стресовій ситуації ($t_{3-1}=12,37$, $p<0,0001$ і $t_{3-2}=10,09$, $p<0,0001$). Вибір екстремальних способів поведінки у кризі середнього віку може бути виявленням прагнення знайти собі однодумців, нові соціальні

контакти. Такі індивіди у стресі схильні звертатись за підтримкою інших людей.

Таблиця 5.14

**Показники моделей поведінки у стресових ситуаціях досліджуваних,
що належать до різних типів ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Моделі поведінки	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризиковані	Низько ризиковані	Помірно ризиковані		
Асертивні дії	15,39±4,42	14,24±5,06	21,38±3,39	85,81	0,0001
Соціальний контакт	21,02±4,69	23,08±2,56	26,67±2,00	87,11	0,0001
Пошук соціальної підтримки	21,02±3,96	19,36±4,32	23,53±3,67	19,42	0,0001
Обережні дії	17,75±5,26	17,92±5,65	14,11±5,98	14,22	0,0001
Імпульсивні дії	25,44±2,90	20,65±4,27	19,42±4,59	37,57	0,0001
Запобігання	13,65±5,42	13,16±3,31	15,13±5,45	3,72	0,05
Маніпулятивні дії	20,36±3,58	18,08±6,48	22,20±4,69	14,39	0,0001
Асоціальні дії	9,40±1,15	9,60±1,67	10,66±2,36	11,16	0,001
Агресивні дії	10,36±3,06	13,41±3,17	11,00±2,87	22,15	0,0001

Пошук соціальної підтримки як способу подолання стресу найбільшою мірою притаманний помірноризикованим ($t_{3-1}=4,66$; $p<0,0001$ та $t_{3-2}=2,49$; $p<0,05$). Відмова від ризику, раціональний погляд на нього властиві індивідам, які у стресових ситуаціях обирають таку раціональну модель поведінки, як підтримка близьких людей.

Обережні дії найменшою мірою властиві помірноризикованим досліджуваним ($t_{3-1}=-4,56$; $p<0,0001$ та $t_{3-2}=-3,91$; $p<0,001$). Прагнення до екстремальних ризикованих дій властиве досліджуваним, які необережні у вирішенні складних ситуацій життя та люблять почуття небезпеки.

Імпульсивні ($t_{1-2}=8,67$; $p<0,0001$ та $t_{1-3}=1,97$; $p<0,05$) та агресивні ($t_{1-3}=5,79$; $p<0,0001$ і $t_{1-2}=5,46$; $p<0,0001$) дії більшою мірою властиві високоризикованим особам. Отже, висока міра схильності та готовності до

ризик у різних сферах життя в період кризи 45-річного віку актуалізує імпульсивні та агресивні поведінкові стратегії подолання ситуацій ризику.

У таблиці 5.15 подано достовірні коефіцієнти кореляційних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та показниками стратегій копінг-поведінки в період кризи 45-річного віку.

Таблиця 5.15

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками стратегій копінг-поведінки та факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості

Копінг-стратегії	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Конфронтаційний копінг	0,37****	0,30****	0,40****	-0,17**
Дистанціювання	0,33****	0,20***	-	-
Самоконтроль	-0,50****	-	-0,53****	-
Пошук соціальної підтримки	-0,57****	-0,22***	-	0,15*
Прийняття відповідальності	-0,30****	-	-0,32****	0,43****
Запобігання	0,28****	-0,12*	0,46****	-0,19**
Планування вирішення проблеми	-0,49****	-	-0,41****	0,22***
Позитивна переоцінка	-0,32****	-0,42****	-0,19**	-

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Перший фактор ризику особистості в період кризи середнього віку взаємопов'язаний з усіма копінг-стратегіями. Досліджувані з високою схильністю до ризику у різних сферах життя та до екстремальних видів діяльності (тобто з високими значеннями за інтегральним компонентом ризику особистості), характеризуються копінгамі конфронтації, дистанціювання і запобігання, у той час як за умови високого рівня інтегрального показника ризику особистості копінг самоконтролю, пошуку соціальної підтримки,

прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми та позитивної її переоцінки актуалізуються рідше.

«Регулятивний компонент ризику особистості» має додатні взаємозв'язки з конфронтаційним копінгом та копінгом дистанціювання, і від'ємні – з копінгами пошуку соціальної підтримки, запобігання розв'язання проблемної ситуації та позитивної переоцінки її наслідків. Отже, включеність до ситуацій ризику в період кризи середнього віку як регулятора діяльності та поведінки притаманне досліджуваним, які обирають стратегію боротьби у вирішенні визначених ситуацій, віддають перевагу дистанціюванню від джерела небезпеки, нездатні шукати допомоги від інших, конструктивно оцінювати причини та її наслідки.

«Імпульсивність» додатно корелює з конфронтаційним копінгом та копінгом запобігання розв'язання проблемної ситуації і від'ємно – з копінгами самоконтролю, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми та позитивної переоцінки наслідків проблемної ситуації. Висока міра емоційності у ситуаціях ризику властива досліджуваним, які віддають перевагу активній боротьбі з визначеними ситуаціями, прагнуть їх уникнути через фантазування, відволікання, нездатні контролювати власні емоції, приймати відповідальність за причини та її наслідки, планувати вирішення ситуацій ризику, аналізувати та оцінювати переваги та їх недоліки.

«Когнітивна готовність до ризику» від'ємно корелює з конфронтаційним копінгом та запобіганням і додатно – з пошуком соціальної підтримки, прийняття відповідальності та планування вирішення проблеми. Отже, готовність до ризику, що є основою цього фактору, передбачає більш конструктивні та адаптивні стратегії подолання ситуацій ризику, які з одного боку, сприяють реальному їх нівелюванню та вирішенню, з іншого – сприяють особистісному зростанню індивіда в період кризи середнього віку.

У таблиці 5.16 подано результати порівняння показників копінг-стратегій у досліджуваних в період кризи середнього віку. У помірноризикованих осіб показники конфронтаційного копінгу є вищими, порівняно

низькоризикованими ($t=4,66$; $p<0,0001$) та нижчими, порівняно з високоризикованими ($t=-2,51$; $p<0,05$).

Таблиця 5.16

**Показники копінг-стратегій у досліджуваних
з різними типами ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Копінг-стратегії	Типи ризику особистості ($M\pm\sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Конфронтаційний копінг	12,97 $\pm$ 3,44	6,82 $\pm$ 2,27	11,28 $\pm$ 5,48	48,98	0,0001
Дистанціювання	9,44 $\pm$ 3,50	7,02 $\pm$ 2,52	6,60 $\pm$ 4,29	19,64	0,0005
Самоконтроль	9,73 $\pm$ 4,63	15,19 $\pm$ 4,58	13,72 $\pm$ 3,15	44,10	0,0001
Пошук соціальної підтримки	5,89 $\pm$ 3,03	11,43 $\pm$ 2,97	8,56 $\pm$ 2,64	92,21	0,0001
Прийняття відповідальності	6,64 $\pm$ 2,81	10,70 $\pm$ 2,11	5,84 $\pm$ 3,61	68,94	0,0001
Запобігання	12,82 $\pm$ 4,01	8,09 $\pm$ 5,21	14,08 $\pm$ 5,58	34,44	0,0001
Планування вирішення проблеми	8,17 $\pm$ 2,51	12,82 $\pm$ 3,38	8,76 $\pm$ 3,16	68,64	0,0001
Позитивна переоцінка	12,95 $\pm$ 3,32	16,82 $\pm$ 3,57	15,28 $\pm$ 3,33	34,74	0,0001

Стратегія конфронтації, яка стає більш вираженою у досліджуваних 45-річного віку, з мірою зростання їх ризику особистості передбачає спроби вирішення ситуації ризику не за рахунок цілеспрямованої діяльності, спрямованої на її зміну чи власної емоційної реакції, а проявляється в імпульсивності поведінки, конфліктності, ворожості, труднощах планування діяльності, прогнозуванні його результату.

Показники копінгу дистанціювання також відрізняються у досліджуваних з різними типами ризику особистості. Високоризиковані переважають за показником дистанціювання від проблеми низькоризикованих ($t=5,47$; $p<0,0001$) та помірноризикованих осіб ($t=4,63$; $p<0,0001$). Стратегія дистанціювання передбачає прагнення особистості подолати негативні

переживання щодо ситуації ризику за рахунок суб'єктивного зниження її значущості та міри емоційної залученості до неї, що загалом відповідає високому ризику особистості.

У досліджуваних з типом «Помірноризикований» показники самоконтролю як копінгу є вищими, ніж у низькоризикованих осіб ($t=2,01$; $p<0,05$) та нижчими у порівнянні високоризикованими ($t=-5,64$; $p<0,0001$). Стратегія самоконтролю полягає в намаганнях подолати негативні переживання за допомогою цілеспрямованого гасіння та утримання емоцій; мінімізації їх впливу на оцінку ситуації ризику та вибір стратегії поведінки; високий контроль поведінки; прагнення до самовладання. Це, загалом, позитивно відзначається на вирішенні ситуації ризику і стає неможливим за умови високого ризику особистості. З іншого боку, при чітко визначеній стратегії самоконтролю в особистості може з'явитися прагнення сховатися від оточення, позбутися необхідності розкрити себе та свої почуття, що призводить до надмірного самоконтролю поведінки.

За показниками копінгу соціальної підтримки високоризиковані та помірноризиковані поступаються низькоризикованим особам (відповідно, $t=-13,22$; $p<0,0001$ та $t=-5,66$; $p<0,0001$). Стратегія пошуку соціальної підтримки полягає у прагненні вирішити ситуації ризику за рахунок залучення зовнішніх (соціальних) ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної та дієвої підтримки, що загалом є притаманним для досліджуваних з низьким ризиком особистості, які є більш відкритими до соціальної взаємодії.

Копінг прийняття відповідальності є більш властивим низькоризикованим, ніж типам «Високоризикований» ($t=11,32$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=9,86$; $p<0,0001$). Стратегія прийняття відповідальності передбачає усвідомлення суб'єктом власної ролі у виникненні ситуації ризику та взяття відповідальності за її вирішення, що загалом властиве високоризикованим досліджуваним. Керуючись цією стратегією, особистість в період кризи 45-річного віку прагне до розуміння взаємозв'язку між власними діями та їх наслідками, характеризується готовністю аналізувати свою

поведінку інтернальним локусом контролю. Високий ризик особистості унеможлиблює адекватний і раціональний аналіз чинників й наслідків власної поведінки.

За показниками запобігання розв'язання проблемної ситуації помірноризиковані мають вищі показники ($t_{3-2} = 7,54$; $p < 0,0001$), порівняно з високоризикованими особами. Стратегії уникнення і запобігання репрезентуються спробами подолання особистістю негативних переживань через реагування за типом ухилення (нівелювання проблеми, фантазії, необґрунтовані очікування, відволікання тощо) і властиві помірноризикованим досліджуваним.

Копінг планування вирішення проблеми загалом властивий низькоризикованим ($t_{2-1} = 11,64$; $p < 0,0001$ і $t_{2-3} = 6,91$; $p < 0,0001$). Стратегія планування вирішення проблеми полягає в намаганні долати проблеми за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуацій ризику і можливих варіантів поведінки в них, побудові стратегій вирішення, плануванні власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду і наявних ресурсів.

Низькоризиковані також мають вищі показники за копінгом позитивної переоцінки причин і наслідків ситуації ризику, порівняно з високо та помірноризикованими особами ($t_{2-1} = 8,12$; $p < 0,0001$ і $t_{2-3} = 2,49$; $p < 0,05$). Стратегія позитивної переоцінки ситуацій полягає в намаганні подолати негативні переживання викликані проблемою за рахунок її позитивного перегляду, розгляду її як стимулу для особистісного зростання.

Отже, низькоризиковані особи в період кризи середнього віку характеризується найменшими показниками копінгів конфронтації, дистанціювання та запобігання. Так само, як і на більш ранніх кризових періодах онтогенезу, у кризі середнього віку, яка протікає на тлі менш вираженої схильності до ризику, особистість з нижчим ризиком обирає більш конструктивні копінги. Високоризиковані досліджувані мають найвищі показники копінгів запобігання та найменші показники копінгів прийняття відповідальності. Отже, висока схильність та готовність до ризику в період

кризи середнього віку зумовлює прагнення уникнути вирішення проблеми, відстороненість та екстернальність у стресовій ситуації. Помірноризиковані особи віддають перевагу конфронтаційному копіngu, самоконтролю, запобіганню та позитивній переоцінці.

У таблиці 5.17 подано особливості взаємозв'язків між стильовими характеристиками поведінки у конфліктній ситуації у досліджуваних та факторів ризику особистості в період кризи середнього віку.

Таблиця 5.17

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками
стильових особливостей поведінки у конфлікті та
факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості**

Стильові особливості поведінки у конфлікті	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Конкуренція	-	0,40****	0,37****	-
Пристосування	0,33****	-	-0,36****	0,12*
Компроміс	-0,21***	-0,20**	-0,17**	-
Уникнення	-	-	0,27****	-
Співпраця	-	-	-	-0,20***

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Визначено, що фактор «Інтегральний компонент ризику особистості» додатно взаємопов'язаний з показниками пристосування та від'ємно – з показниками компромісу у конфліктній ситуації. Отже, висока міра схильності до ризику у різних сферах життя, властива тим досліджуваним в період кризи середньої дорослості, які під час конфлікту нехтують власними інтересами, приносять себе у жертву обставинам, нездатні досягати компромісу з опонентом.

«Регулятивний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний з показниками конкуренції та від'ємно – з показниками компромісу у конфліктній ситуації у досліджуваних в період кризи середнього віку.

Усвідомлення необхідності ризику для саморегуляції поведінки та власної активності в діяльності властиве досліджуваним, які схильні задовольняти власні потреби на шкоду потребам інших завдяки конфліктам. Використання конкуренції при вирішенні ситуації ризику властиве тим 45-річним досліджуваним, які нездатні знайти компроміс з опонентом у конфлікті. Чим більше люди схильні до ризику, тим більшою мірою вони спрямовані на конкуренцію, домінування і тим менш здатні до знаходження компромісів.

«Імпульсивність» додатно пов'язана зі стратегіями конкуренції та уникнення і від'ємно – з показниками стилів пристосування та компромісу. Висока емоційність та низька раціональність, що характеризують цей фактор ризику особистості, властива досліджуваним, які обирають полярні за значенням стилі поведінки у конфлікті: в одних випадках вони вступають у суперництво, нехтуючи інтересами супротивника, в інших – нехтують власними інтересами заради вирішення конфлікту. Крім того, висока імпульсивність в період кризи середньої дорослості зумовлює відсутність прагнення до кооперації, прагнення до досягнення власних цілей діяльності, нездатність дійти згоди з іншими для конструктивного вирішення конфлікту.

«Когнітивна готовність до ризику» передбачає високі показники стилю пристосування і низькі – співпраці. Готові до ризику досліджувані прагнуть у конфлікті пристосуватись до потреб та вимог опонента, однак нездатні до альтернативних рішень, які би влаштували дві сторони конфлікту.

Отже, загалом в період кризи середнього віку особистість нездатна дійти конструктивного вирішення ситуації ризику, так само як і на попередніх кризових періодах онтогенезу. Отже, 45-річним високоризикованим досліджуваним більшою мірою властиві стратегії пристосування, та меншою мірою – уникнення та компроміс. В період кризи середнього віку конфліктність проявляється у більшій тенденції до конкуренції з іншими.

У таблиці 5.18 подано результати порівняння показників стилів поведінки у конфліктних ситуаціях досліджуваних, що належать до різних типів ризику особистості в період кризи середнього віку.

Особи з типом «Високоризикований» в період кризи середнього віку мають найвищі показники конкуренції як стилю вирішення конфлікту у порівнянні з низько ризикованими ($t_{1-2}=2,77$; $p<0,01$). Чим більшою є схильність до ризику, тим більш відкритим та гострим є виявлення конфліктності особистості. Окрім цього, високоризиковані особи малоздатні до співпраці та пристосування. Вони, як правило, є нездатними конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, суперечки, складні завдання, враховувати інтереси іншого.

Таблиця 5.18

**Показники стильових особливостей поведінки у конфлікті
у досліджуваних з різними типами ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Стильові особливості поведінки у конфлікті	Типи ризику особистості ($M\pm\sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризиковний	Помірно ризиковнаий		
Конкуренція	8,32±1,49	6,65±4,09	7,55±2,84	4,76	0,01
Пристосування	1,36±1,11	8,09±2,57	3,54±2,03	194,40	0,000001
Компроміс	2,76±2,10	8,17±2,95	4,70±3,42	55,64	0,0001
Уникнення	9,08±2,21	4,57±2,29	6,85±2,24	62,98	0,0001
Співпраця	2,56±1,38	8,41±2,87	7,13±3,07	73,68	0,0001

Низькоризиковані особи мають найвищі показники стилю пристосування, порівняно з високо та помірноризикованими (відповідно, $t_{2-1}=17,61$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=14,53$; $p<0,0001$), компромісу ($t_{2-1}=11,38$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=7,64$; $p<0,0001$) та співпраці ($t_{2-1}=13,56$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=3,06$; $p<0,01$), а відтак і більші психологічні ресурси для вирішення ситуацій ризику у спілкуванні. Отже, з мірою зростання ризику особистості в період кризи середньої дорослості втрачається здатність конструктивно розв'язувати конфлікти, пристосовуватись до опонента та його потреб, знаходити компромісні рішення, співпрацювати з іншими у вирішенні проблемних питань.

У таблиці 5.19 подано взаємозв'язки показників агресивності та факторів ризику особистості в період кризи середнього віку.

Таблиця 5.19

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
показниками агресивності та факторів ризику особистості
в період кризи середньої дорослості**

Шкали агресивності	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Фізична агресія	0,53****	0,28****	0,21***	-0,30****
Вербальна агресія	0,39****	0,23***	-	-0,14*
Непряма агресія	0,65****	0,10*	0,20***	0,14*
Негативізм	0,67****	-	0,35****	-0,23***
Схильність до роздратування	0,70****	0,17**	0,12*	-
Підозрілість	0,76****	0,21***	0,14*	-
Образа	0,74****	0,14*	0,22***	-0,25****
Аутоагресія	0,71****	0,15*	0,19***	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Визначено, що «Інтегральний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний з усіма показниками агресивності в період кризи середнього віку. Отже, високий рівень схильності до ризику у різних сферах життя, властивий досліджуваним, які схильні проявляти фізичну, вербальну та непрямую агресію, опозиційний стиль поведінки, використовувати стратегії боротьби зі сталими нормами життя, заздрощі, неприязнь та недовіру до оточення, почуття провини та злість на себе.

«Регулятивний компонент ризику особистості» також додатно, хоча і дещо слабше, пов'язаний з показниками агресивності, крім негативізму. Отже, усвідомлення необхідності ризику для саморегуляції поведінки та активності в діяльності властиве досліджуваним, які схильні до агресивних проявів у поведінці, зокрема фізичної агресії.

«Імпульсивність» додатно пов'язана, в першу чергу з негативізмом. Отже, висока міра емоційності у ситуаціях ризику передбачає опозиційну манеру в

поведінці, яка може проявлятися в межах від пасивного протистояння до активної боротьби проти встановлених норм і законів. Крім того імпульсивність пов'язана з усіма іншими проявами агресивності, за винятком вербальної агресії.

«Когнітивна готовність до ризику» передбачає високу міру прояву непрямой агресії та відсутність у поведінці проявів фізичної та вербальної агресії, негативізму, образи на інших. Готові до ризику досліджувані з високим рівнем усвідомлення необхідності ризику у житті прагнуть власну ворожість та неприязнь проявляти без відкритого протистояння, образ, звинувачень та активних дій.

У таблиці 5.20 подано результати порівняння показників агресивності у досліджуваних з різними типами ризику особистості.

Таблиця 5.20

**Показники агресивності у досліджуваних
з різними типами ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Шкали агресивності	Типи ризику особистості (M±σ)			F	p
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Фізична агресія	4,16±0,80	1,12±0,78	4,08±0,97	325,71	0,000001
Вербальна агресія	7,64±1,65	4,19±1,60	7,38±2,25	78,98	0,0001
Непряма агресія	5,20±0,64	4,09±0,70	7,32±1,88	139,67	0,000001
Негативізм	3,48±0,50	1,31±0,81	4,54±1,27	248,47	0,000001
Схильність до роздратування	5,04±0,84	1,85±0,88	7,16±2,04	290,11	0,000001
Підозрілість	4,80±0,70	2,34±0,69	7,44±1,51	481,48	0,000001
Образа	3,84±0,68	1,92±0,60	5,32±1,16	335,11	0,000001
Аутоагресія	5,76±0,59	3,31±1,38	7,26±1,61	202,61	0,000001

Встановлено, що особи з типом «Високоризикований» характеризуються високими показниками фізичної ($t_{1-2}=21,65$; $p<0,0001$) та вербальної агресії ($t_{1-2}=11,93$; $p<0,0001$).

Помірноризиковані мають найвищі показники непрямой агресії, порівняно з високо та низькоризикованими особами (відповідно, $t_{3-1}=7,80$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=14,91$; $p<0,0001$), негативізму ($t_{3-1}=5,75$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=20,58$; $p<0,0001$), роздратування ($t_{3-1}=7,12$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=22,32$; $p<0,0001$), підозрілості ($t_{3-1}=11,86$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=28,73$; $p<0,0001$), образи ($t_{3-1}=8,50$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=24,56$; $p<0,0001$) та аутоагресії ($t_{3-1}=6,43$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=18,47$; $p<0,0001$), а у низькоризикованих досліджуваних – найнижчі показники всіх форм агресивності.

Таким чином, в період кризи середнього віку особи, які уникають від реальності завдяки передусім схильності до ризику, що переважно характеризує високоризикованих осіб середнього віку, характеризуються найбільшою агресивністю. Для них ризик є способом виходу агресії. Тип «Низькоризикований» у цьому віці є притаманним неагресивним людям.

У таблиці Г 8 (Додаток Г) подано конативні предиктори, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості.

За результатом аналізу значень часткової λ маємо наступну ієрархічну систему чинників за мірою їх значущості та важливості для моделі: 1) співпраця при розв'язанні конфліктних ситуацій; 2) «Уникнення розв'язання проблемної ситуації»; 3) підозрілість; 4) «Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»; 5) асоціальні дії; 6) вербальна агресія; 7) негативізм; 8) асоціальні дії; 9) непряма агресія; 10) пристосування у стресовій ситуації; 11) підозрілість; 12) негативізм тощо. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні від $p<0,01$ до $p<0,000001$.

Таким чином, найбільш надійний розподіл людей середнього віку за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою діагностики конативних особливостей, пов'язаних зі:

– *стратегіями поведінки у конфліктних ситуаціях*, а саме зі співпрацею, пристосуванням та конфронтацією;

– *агресивністю* як поведінковою реакцією на подразники середовища, що розцінюються як загрозливі за усіма її показниками, зокрема з вербальною та непрямую агресією.

– *моделями поведінки у стресових ситуаціях*, зокрема маніпулятивними, асертивними та асоціальними діями;

– *стратегіями імунітивної поведінки* як стратегіями поведінки у конфліктних та проблемних ситуаціях, зокрема раціональними та трансформаційними стратегіями, уникненням, запереченням та нерішучістю;

– *копінгами*, що відображають стратегії поведінки у вирішення проблемних ситуацій та подоланні стресу, зокрема із запобіганням, прийняттям відповідальності та пошуком соціальної підтримки.

Для кожної з трьох груп досліджуваних були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування типів ризику особистості в період кризи середнього віку. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени:

«*Високоризикований*» = 7,79 Конкуренція +7,79 Пристосування +2,70 Співпраця +1,21 Асертивні дії +4,73 Вступ у соціальний контакт –1,25 Запобігання +4,25 Асоціальні дії –1,63 «Раціональні стратегії при розв’язанні проблемної ситуації» –2,61 «Стратегії заперечення проблемної ситуації» –1,11 «Нерішучість при розв’язанні проблемної ситуації» –5,84 «Уникнення розв’язання проблемної ситуації» +8,52 «Трансформаційні стратегії при розв’язанні проблемної ситуації» +4,75 Позитивна переоцінка +1,14 Уникнення +1,94 Прийняття відповідальності +2,00 Пошук соціальної підтримки +12,43 Фізична агресія +4,86 Вербальна агресія –2,74 Непряма агресія +8,12 Негативізм –3,72 Схильність до роздратування +12,49 Підозрілість +2,74 Образа +2,85 Аутоагресія –272,32.

«*Низькоризикований*» = –10,04 Конкуренція +13,14 Пристосування + 6,78 Співпраця +1,36 Асертивні дії +3,45 Вступ у соціальний контакт –1,25 Запобігання –4,46 Асоціальні дії +5,48 «Раціональні стратегії при розв’язанні проблемної ситуації» –5,94 «Стратегії заперечення проблемної ситуації» –5,72

«Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації» +3,39 «Уникнення розв'язання проблемної ситуації» +3,35 «Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації» +4,39 Позитивна переоцінка +0,42 Уникнення +3,60 Прийняття відповідальності +2,81 Пошук соціальної підтримки +6,53 Фізична агресія +4,63 Вербальна агресія -4,58 Непряма агресія +1,20 Негативізм -5,73 Схильність до роздратування +10,96 Підозрілість -1,90 Образа +2,12 Аутоагресія -297,58.

«Помірноризикований» = 9,82 Конкуренція +9,30 Пристосування +6,28 Співпраця +2,24 Асертивні дії +5,13 Вступ у соціальний контакт -1,40 Запобігання -6,12 Асоціальні дії -3,92 «Раціональні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації» -1,02 «Стратегії заперечення проблемної ситуації» -1,16 «Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації» -13,66 «Уникнення розв'язання проблемної ситуації» +12,61 «Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації» +5,82 Позитивна переоцінка +0,47 Уникнення +1,50 Прийняття відповідальності +1,12 Пошук соціальної підтримки +11,14 Фізична агресія +0,58 Вербальна агресія -4,17 Непряма агресія +6,79 Негативізм +1,62 Схильність до роздратування +18,80 Підозрілість +5,14 Образа +5,69 Аутоагресія -391,10.

Аналізуючи результати отриманих модальностей та ваг коефіцієнтів у лінійних рівняннях можна узагальнити основні закономірності впливу конативних чинників на становлення типів ризику особистості в період кризи середнього віку. Досвід поведінки, що полягає у стереотипному уникненні конкуренції у конфліктних ситуаціях, відсутність у досвіді поведінки асоціальних та агресивних проявів у 45-річному віці позитивно обумовлює становлення типу «Низькоризикований». Агресивність та асоціальний характер поведінки в період кризи середнього віку позитивно обумовлює високоризикованих. Зазначені дискримінативні рівняння описують виникнення психологічного циклу «поведінковий досвід – ризик особистості – поведінкові прояви»: так стереотипна поведінка, закріплена у досвіді і характеризується більш чи менш агресивними проявами, а також стереотипні стратегії

розв'язання стресових, конфліктних та ситуацій ризику, по суті, стають особистісними особливостями (табл. Г 9).

5.5. Афективні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку

Як і на попередніх кризових періодах онтогенезу дослідження афективних чинників ризику особистості у кризі 45-річного віку передбачало вивчення тривожності та психоемоційних станів у ситуаціях ризику та небезпеки.

У таблиці 5.21 показано, як показники особистісної та ситуативної тривожності пов'язані з факторами ризику особистості.

Таблиця 5.21

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками тривожності та факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості

Шкали тривожності	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Регулятивний компонент ризику особистості	Когнітивна готовність до ризику
Особистісна	0,33***	0,37***	-0,13*	0,30***
Ситуативна	-0,34***	0,19**	0,13*	-0,30***

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$.

Визначено, що фактори «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Імпульсивність», які передбачають високу міру схильності до ризику у всіх сферах життєдіяльності, у тому числі і прояви екстремальної поведінки, а також високу емоційність у ситуаціях ризику, додатно корелюють з особистісною тривожністю, проте «Інтегральний компонент ризику особистості» передбачає низьку ситуативну тривожність. «Когнітивна готовність до ризику» додатно

пов'язана з особистісною тривожністю, проте меншою мірою проявляється у ситуативній тривожності.

Серед від'ємних кореляцій тривожності була встановлена одна між показниками «Регулятивного компоненту ризику особистості» та особистісної тривожності, причому з ситуативною тривожністю встановлено додатний зв'язок. Крім того, фактор «Когнітивна готовність до ризику» від'ємно пов'язаний з ситуативною тривожністю і додатно – з особистісною. Отже, використання ризику для саморегуляції у діяльності є умовою високої тривожності у ситуаціях ризику на тлі низької особистісної тривожності, а уявлення про доцільність та необхідність ризику, висока готовність до ризику передбачає високу особистісну тривожність.

З таблиці 5.22 видно, що тип «Високоризикований» передбачає вищу особистісну та нижчу ситуативну тривожність, а низькоризиковані навпаки, на тлі низької особистісної тривожності ситуативна має підвищений рівень.

Таблиця 5.22

**Показники тривожності у досліджуваних
з різними типами ризику особистості в період кризи середнього віку**

Шкали тривожності	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Особистісна	35,44 $\pm$ 3,11	27,73 $\pm$ 4,50	38,63 $\pm$ 12,77	33,80	0,0001
Ситуативна	32,44 $\pm$ 6,80	42,73 $\pm$ 5,01	49,00 $\pm$ 2,42	171,05	0,000001

За показниками особистісної тривожності високоризиковані та помірноризиковані перевищують низькоризикованих осіб (відповідно, $t_{1-2}=10,72$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=7,47$; $p<0,0001$). Високоризиковані мають нижчі показники ситуативної тривожності, ніж інші типи $t_{1-2}=12,79$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=-16,55$; $p<0,0001$). Отже, досліджувані в період кризи середнього віку, які характеризуються високим ризиком особистості, мають більшу особистісну тривожність та нижчу ситуативну.

Особистісна тривожність, яка обумовлює схильність сприймати загрозу в широкому діапазоні ситуацій ризику властива 45-річним досліджуваним з високим ризиком особистості, у той час вони мають меншу напруженість та хвилювання.

На рис. Г 6 (Додаток Г) показано кластерну структуру психоемоційних станів 45-річних досліджуваних у ситуації невизначеності.

Структура першого кластера свідчить про організацію психоемоційних станів у функціональну систему, яка характеризується чотирма групами емоцій у ситуації невизначеності. Перший кластер станів містить 38% від діагностованих станів: від «безнадії» до «сумніву». Другий кластер (62% станів) розбився на три підкластери: 1 – «заспокоєння – страх», 2 – «обурення – заздрість» та 3 «інтерес – збентеження». Слід зазначити, що більшість психоемоційних станів у досліджуваних в ситуації невизначеності є негативними. Серед позитивних станів у досліджуваних 45-річного віку зазначається лише стан інтересу, на відміну від досліджуваних на попередніх кризових періодах онтогенезу, для яких характерними є більш позитивні емоційні стани у ситуації невизначеності.

У таблиці Г 10 (Додаток Г) подано особливості перебігу психоемоційних станів досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості у ситуації невизначеності в період кризи 45-річного віку.

Високоризиковані в період кризи середньої дорослості у ситуації невизначеності переважно знаходяться в стані інтересу, ворожості й заздрості. Вони меншою мірою в цих ситуаціях схильні переживати провину, смуток та пригніченість. Досліджувані з типом «Низькоризикований» більшою мірою перебувають в станах побоювання та тривоги і рідше переживають почуття провини, смутку, незгоди та пригніченості. Помірноризиковані особи у ситуації невизначеності перебувають в станах тривоги та побоювання, і дуже рідко в них актуалізується стан провини.

Порівнюючи прояви емоційних станів у ситуації невизначеності у досліджуваних з різними типами ризику особистості слід відзначити наступне:

високоризиковані особи перевищують помірноризикованих за показниками емоційних станів занепокоєння ($t_{1-3}=3,70$; $p<0,001$), обурення ($t_{1-3}=4,32$; $p<0,0001$), ворожості ($t_{1-3}=5,53$; $p<0,0001$), гніву ($t_{1-3}=4,54$; $p<0,0001$), заздрості ($t_{1-3}=5,16$; $p<0,0001$), злості ($t_{1-3}=4,58$; $p<0,0001$), невдоволення ($t_{1-3}=3,54$; $p<0,001$) та поступають показниками станів побоювання ($t_{1-3}=-2,82$; $p<0,01$), страху ($t_{1-3}=-3,64$; $p<0,0001$), тривоги ($t_{1-3}=-2,46$; $p<0,05$), пригніченості ($t_{1-3}=-2,50$; $p<0,05$). Отже, у порівнянні з помірноризикованими в період кризи дорослості, високоризиковані особи характеризуються стенічними агресивними проявами та відсутністю хвилювання й страху у ситуації невизначеності.

Низькоризиковані досліджувані поступаються високоризикованим показниками станів обурення ($t_{2-1}=-5,69$; $p<0,0001$), ворожості ($t_{2-1}=-7,29$; $p<0,0001$), гніву ($t_{2-1}=-7,51$; $p<0,0001$), заздрості ($t_{2-1}=-7,64$; $p<0,0001$), злості ($t_{2-1}=-7,78$; $p<0,0001$), інтересу ($t_{2-1}=-6,76$; $p<0,0001$), невдоволення ($t_{2-1}=-5,25$; $p<0,0001$), незгоди ($t_{2-1}=-2,88$; $p<0,01$) та сумніву ($t_{2-1}=-2,05$; $p<0,05$). Вони також поступаються показниками станів обурення ($t_{2-3}=-2,96$; $p<0,01$), ворожості ($t_{2-3}=-3,19$; $p<0,001$), гніву ($t_{2-3}=-3,77$; $p<0,0001$), заздрості ($t_{2-3}=-3,38$; $p<0,01$), злості ($t_{2-3}=-3,97$; $p<0,0001$), інтересу ($t_{2-3}=-4,34$; $p<0,0001$), невдоволення ($t_{2-3}=-2,96$; $p<0,01$), незгоди ($t_{2-3}=-2,13$; $p<0,05$), побоювання ($t_{2-3}=-2,14$; $p<0,05$), страху ($t_{2-3}=-2,26$; $p<0,05$) помірноризикованим досліджуваним. Отже, низькоризиковані загалом передбачають меншу занепокоєність та агресивність у стані невизначеності. З мірою вираженості ризику особистості в період кризи середнього віку актуалізуються стани стенічного характеру негативної модальності. Страх, тривога та пригніченість актуалізуються в період кризи 45-річного віку при помірному ризику особистості.

З метою вивчення структури психоемоційних станів досліджуваних в період кризи середньої дорослості було здійснено факторний аналіз їх показників у ситуації невизначеності (табл. Г 11).

Перший фактор (25,5% дисперсії) утворено станами гніву, ворожості, обурення, злості, невдоволення та заздрості і було названо «Агресивність у ситуації невизначеності». Другий фактор – «Астенічні емоції у ситуації

невизначеності» (24,6% дисперсії) утворений показниками смутку, досади, пригніченості, незгоди, безнадії, провини та сумніву. Третій фактор (15,5% дисперсії) був названий «Тривожність у ситуації невизначеності», оскільки він утворений показниками побоювання, тривоги, страху, та занепокоєння. Четвертий фактор названий «Невпевненість у ситуації невизначеності» (13,4% дисперсії) і утворений він показниками здивування, невпевненості та збентеженості.

Розглянемо кореляційні взаємозв'язки показників факторних навантажень психоемоційних станів у ситуації невизначеності та факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості (табл. Г 12).

Встановлено, що «Інтегральний компонент ризику особистості» в період кризи середньої дорослості додатно пов'язаний з групою психоемоційних станів факторів «Агресивність у ситуації невизначеності», «Астенічні емоції у ситуації невизначеності» та «Невпевненість у ситуації невизначеності». Отже, схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності та схильність до екстремально-ризикової поведінку актуалізують стани агресії та страху в період кризи 45-річного віку.

«Когнітивна готовність до ризику» від'ємно пов'язана з фактором «Тривожність у ситуації невизначеності» та «Невпевненість у ситуації невизначеності». Отже, уявлення про готовність та доцільність до ризику блокує актуалізацію в період кризи 45-річного віку станів страху, тривоги, занепокоєння, невпевненості та збентеження у ситуації невизначеності.

«Імпульсивність» як компонент ризику особистості додатно пов'язаний з показниками станів, що належать до фактору «Невпевненість у ситуації невизначеності». Високі показники емоційного компоненту схильності до ризику на тлі високої імпульсивності актуалізують стани невпевненості, збентеження та здивування у ситуації невизначеності.

«Регулятивний компонент ризику особистості» додатно взаємопов'язаний з фактором «Тривожність у ситуації невизначеності», а саме зі страхом, тривогою, занепокоєнням та побоюванням.

На рис. Г 7 (Додаток Г) подано кластерну структуру психоемоційних станів 45-річних досліджуваних в період кризи середнього віку у ситуації небезпеки. Структура першого кластера свідчить про організацію психоемоційних станів у функціональну систему, яка містить п'ять груп емоцій, що супроводжують ситуацію небезпеки. Перший кластер містить лише 15% від поданих станів – від «азарту» до «захопленості». Другий кластер (85% станів) розбився на чотири підкластери: 1 – «безнадія – занепокоєння», 2 – «провина – гнів», 3 «смуток – незгода» і 4 «переляк – жах».

Слід зазначити, що більшість психоемоційних станів досліджуваних в ситуації небезпеки є негативними. Серед позитивних станів у осіб 45-річного віку зазначаються лише стани азарту, захопленості та інтересу, хоча вони на відміну від ситуації невизначеності утворюють однорідний окремий кластер. Саме тому, можна вважати, що ситуація небезпеки є більш привабливою в період кризи середнього віку, ніж ситуація невизначеності. Це може бути пояснене тим, що діапазон невизначених ситуацій є значно ширшим у системі уявлень про них у досліджуваних в період кризи середньої дорослості. Ситуація небезпеки є більш абстрактною для досліджуваних, тому у кризових станах, за умови високого ризику особистості вона може бути більш прийнятою.

У таблиці 5.23 показано особливості перебігу психоемоційних станів у ситуації небезпеки досліджуваних, що належать до різних типів ризику особистості в період кризи 45-річного віку.

Досліджувані, що належать до типу «Високоризикований» в період кризи середньої дорослості у ситуації небезпеки переважно перебувають в станах тривоги, захопленості, занепокоєння, азарту. Низькоризиковані особи частіше перебувають у станах занепокоєння й тривоги і рідше виявляють стани азарту, інтересу та захопленості у ситуації небезпеки. У досліджуваних з типом «Помірноризикований» переважають стани тривоги та занепокоєння.

Порівнюючи особливості емоційних станів у ситуації небезпеки у досліджуваних з різними типами ризику особистості слід відзначити наступне. Високоризиковані особи перевищують помірноризикованих за показниками

станів азарту ($t_{1-3}=11,04$; $p<0,0001$), смутку ($t_{1-3}=2,20$; $p<0,05$), інтересу ($t_{1-3}=9,11$; $p<0,0001$), захопленості ($t_{1-3}=10,88$; $p<0,0001$).

Таблиця 5.23

Показники психоемоційних станів у ситуації небезпеки в осіб, що належать до різних типів ризику особистості в період кризи середнього віку

Психоемоційні стани	Типи ризику особистості ($M\pm\sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Азарт	$2,91\pm0,79$	$0,82\pm0,77$	$1,64\pm0,83$	114,69	0,000001
Занепокоєння	$2,99\pm1,29$	$3,74\pm1,47$	$3,09\pm1,34$	5,75	$<0,01$
Інтерес	$2,82\pm0,80$	$0,96\pm0,70$	$1,71\pm0,90$	83,96	0,000001
Тривога	$4,00\pm0,92$	$4,46\pm0,73$	$4,06\pm0,98$	4,33	0,01
Захопленість	$3,20\pm0,91$	$0,90\pm0,74$	$1,77\pm0,95$	113,32	0,000001

Отже, у порівнянні з помірноризикованими особистостями в період кризи 45-річного віку, високоризиковані особи характеризуються стенічними проявами реагування на ситуацію небезпеки [104].

Низькоризиковані досліджувані поступаються високоризикованими за даними станів азарту ($t_{2-1}=-14,90$; $p<0,0001$), злості ($t_{2-1}=-2,19$; $p<0,05$), інтересу ($t_{2-1}=-12,52$; $p<0,0001$), захопленості ($t_{2-1}=-15,09$; $p<0,0001$) та переважають за показниками станів безнадії ($t_{2-1}=2,00$; $p<0,05$), занепокоєння ($t_{2-1}=3,08$; $p<0,01$), тривоги ($t_{2-1}=3,00$; $p<0,01$). Вони також поступаються помірноризикованим за показниками станів азарту ($t_{2-3}=-6,08$; $p<0,0001$), інтересу ($t_{2-3}=-5,34$; $p<0,0001$), захопленості ($t_{2-3}=-5,87$; $p<0,0001$). Отже, низький рівень ризику особистості загалом передбачає меншу захопленість та агресивність, азартність, а також більшу вираженість астенічних станів.

Отже, з мірою вираженості ризику особистості в період кризи середнього віку актуалізуються стани стенічного характеру як позитивним (азарт, інтерес, захопленість), так і негативним модусом (злість, занепокоєння, тривога, безнадія).

З метою вивчення структури психоемоційних станів досліджуваних в період кризи середньої дорослості було здійснено факторний аналіз їх показників (табл. Г 13). Перший фактор (24% дисперсії) утворено станами безнадії, збентеження, пригніченості, досади, занепокоєння, і було названо «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки».

Другий фактор – «Переляк і страх у ситуації небезпеки» (19,1% дисперсії) утворений показниками переляку, страху, тривоги, побоювання, жаху. Третій фактор (18,5% дисперсії) був названий «Гнів і провина у ситуації небезпеки», оскільки він утворений показниками провини, гніву, злості, обурення. Четвертий фактор названо «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки» (14,4% дисперсії) і утворений він показниками азарту, захопленості, інтересу. П'ятий фактор (13,4% дисперсії) містить стани смутку, невпевненості та незгоди і був названий «Смук і невпевненість у ситуації небезпеки».

Розглянемо кореляційні взаємозв'язки показників факторних навантажень психоемоційних станів у ситуації небезпеки та факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості (табл. Г 14).

Встановлено, що «Інтегральний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний з групою психоемоційних станів факторів «Гнів і провина у ситуації небезпеки», «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки» та від'ємно з показниками фактору «Смук і невпевненість у ситуації небезпеки». Отже, схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності та до екстремально-ризикової поведінку з одного боку актуалізують стани провини, гніву, аутоагресії, а з іншого – азарту та захоплення. Крім того, інтегральний показник ризику особистості у 45-річному віці перешкоджає актуалізацію станів смутку та невпевненості у ситуації небезпеки.

«Когнітивна готовність до ризику» від'ємно пов'язана зі станами фактору «Переляк і страх у ситуації небезпеки» та додатно з показниками фактору «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки». Отже, уявлення про доцільність та готовність до ризику в період кризи 45-річного віку блокує у ситуації

невизначеності актуалізацію станів азарту, захопленості, інтересу, переляку, тривоги та страху.

«Імпульсивність» як компонент ризику особистості додатно пов'язаний з показниками станів, що належать до фактору «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки». Отже, високі показники емоційного компоненту схильності до ризику на тлі високої імпульсивності актуалізують стани азарту та захопленості у ситуації небезпеки.

«Регулятивний компонент ризику особистості» додатно пов'язаний зі станами фактору «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки» та від'ємно зі станами фактору «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки». Отже, ризик як спосіб саморегуляції життєдіяльності у ситуації небезпеки під час кризи 45 років характеризується більшими проявами азарту та захопленості та зменшенням частоти перебування в станах пригніченості та збентеження.

З метою вивчення ролі афективних особливостей досліджуваних 45-річного віку у розвитку їх ризику особистості, ми здійснили дискримінативний аналіз показників емоційної сфери та визначили міру їх впливу на типологію ризику особистості (табл. Г 15). Аналіз λ Уїлкса, а також значень часткової λ дає низку предикторів за ступенем їх значущості та важливості для моделі: 1) Ситуативна тривожність 2) «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки»; 3) Особистісна тривожність; 4) «Невпевненість у ситуації невизначеності»; 5) «Переляк і страх у ситуації небезпеки»; 5) «Агресивність у ситуації невизначеності»; 6) «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки». Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні від $p < 0,05$ до $p < 0,0001$.

Таким чином, найбільш надійний розподіл досліджуваних 45-річного віку за типами ризику особистості може бути здійснений за допомогою діагностики афективних особливостей, пов'язаних з:

– ситуативною та особистісною *тривожністю*;

– функціональними системами психоемоційних станів у ситуації небезпеки, зокрема станами азарту, інтересу, захопленості, переляку, тривоги і страху;

– функціональними системами психоемоційних станів у ситуації невизначеності, зокрема станами невпевненості та злості.

Для кожної з трьох груп 45-річних досліджуваних були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування типів ризику особистості в період кризи середньої дорослості. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени:

«Високоризикований» = 0,155 «Агресивність у ситуації невизначеності» +0,635 «Невпевненість у ситуації невизначеності» +0,531 Особистісна тривожність +1,258 Ситуативна тривожність –0,911 «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки» +1,399 «Переляк і страх у ситуації небезпеки» +0,981 «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки» –29,166;

«Низькоризикований» = –0,054 «Агресивність у ситуації невизначеності» +1,121 «Невпевненість у ситуації невизначеності» +0,718 Особистісна тривожність +1,957 Ситуативна тривожність –0,424 «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки» +2,663 «Переляк і страх у ситуації небезпеки» –3,760 «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки» –64,001;

«Помірноризикований» = –0,468 «Агресивність у ситуації невизначеності» +1,696 «Невпевненість у ситуації невизначеності» +0,798 Особистісна тривожність +1,733 Ситуативна тривожність –0,971 «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки» +2,227 «Переляк і страх у ситуації небезпеки» –1,665 «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки» –55,003.

Отже, вплив афективних чинників на становленні типів ризику особистості в період кризи середньої дорослості є значущим. Аналізуючи коефіцієнти кожного афективного чинника, можна дійти висновку, що загалом для становлення типології ризику особистості найбільш суттєвими факторами є емоційне збудження у ситуації небезпеки, зокрема азарт та захопленість, а

також переляк і страх, а також групи станів невпевненості у ситуаціях невизначеності.

У становленні типу «Помірноризикований» найбільший внесок мають ситуативна тривожність, азарт і захопленості у ситуації небезпеки. Для 45-річних низькоризикованих досліджуваних у ситуації небезпеки вагомим є вплив станів переляку, страху, захопленості, азарту. Для високоризикованих найбільш вагомим є внесок предиктора ситуативної тривожності (табл. Г 16).

Висновки до п'ятого розділу

1. Структура ризику особистості під час кризи середнього віку характеризується поєднанням схильності до ризику у сфері міжособистісного спілкування та побуту для отримання нових гострих відчуттів та вражень у житті, домінуванням прагнення до урізноманітнення свого життя через ризик зі своїм здоров'ям та емоційним прийняттям ситуацій ризику, існуванням когніцій з приводу ризику, що регулюють схильність до ризику у сфері побуту, імпульсивністю у поведінці та високою мірою схильності до ризику у сфері здоров'я, готовністю до ризику у просторовій сфері у поєднанні з високою толерантністю до невизначених та небезпечних ситуацій. Визначено чотири фактори ризику особистості: «Інтегральний компонент ризику особистості», «Регулятивний компонент ризику особистості», «Імпульсивність», «Когнітивна готовність до ризику».

2. *Типи ризику особистості* в період кризи середнього віку відповідають трьом кластерам, які утворені показниками факторних навантажень структурних компонентів ризику особистості. Перший тип «Високоризикований» визначається середніми значеннями за факторами «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Регулятивний компонент ризику особистості» і високими значеннями факторів «Імпульсивність» та «Когнітивна готовність до ризику». Другий тип «Низькоризикований» утворений низькими значеннями за усіма факторами, а третій

«Помірноризикований» високими значеннями за факторами «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Регулятивний компонент ризику особистості» і низькими значеннями за факторами «Імпульсивність» та «Когнітивна готовність до ризику».

3. Інтегральний показник ризику особистості під час кризи 45-річного віку передбачає труднощі при прийнятті рішення, обумовлені схильністю до прокрастинації та уникнення відповідальності, недостатньою рішучістю та самостійністю, почуттям розгубленості перед вибором альтернатив. Низький і помірний ризик особистості обумовлює більшу рішучість та впевненість у прийнятті рішення.

4. *Рефлексія* особистістю власної поведінки у ситуаціях ризику в період кризи середнього віку зумовлена певною специфікою вираженості структури ризику особистості: з мірою зростання показників інтегрального та когнітивного компонентів ризику особистості знижується здатність до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику, зростають показники квазірефлексії та інтроспекції, які проявляються у прагненні змінити фокус рефлексії на малозначущі і побічні події життя, уникнути аналізу проблеми та її наслідків.

5. *Психосемантичний простір ризику* особистості в період кризи 45 років характеризується меншою поляризацією значень, пов'язаних з ризиком, високою роллю «відпочинку», близькістю понять «гроші» та «вдача», «гра» та «спорт», «секс» і «здоров'я». Для осіб, які відносяться до типу «Високоризикований» слово «ризик» є високо значущим і пов'язане з «невизначеністю», для низькоризикованих – «ризик» пов'язаний із словами-стимулами «сім'я» та «вдача», є близьким у психосемантичному просторі зі словом «гроші». Помірноризиковані слово «ризик» пов'язують із «стресом», розрізняють і віддаляють за значеннями «ризик», «небезпеку» та «невизначеність».

6. Серед *когнітивних чинників* ризику особистості в період кризи середнього віку найбільше значення мають здатність швидко та деталізовано

створювати образи уяви та толерантність до невизначеності. Тип «Високоризикований» найбільшою мірою обумовлений якостями швидкості та розробленості відповідей, позитивним ставленням до новизни та невизначених ситуацій, перевагою невизначеності, а «Помірноризикований» зумовлений толерантністю до невизначеності. Низькоризиковані характеризуються вищими показниками оригінальності, меншою толерантністю до невизначеності, перевагою рефлексивного когнітивного стилю.

7. Вплив *мотиваційно-регулятивних чинників* на становлення ризику особистості в період кризи середнього віку пов'язаний з дією вольової саморегуляції в ситуації реалізації дії, губристичним прагненням до досконалості, мотивацією досягнення та контролем життєстійкості. Високоризиковані характеризуються орієнтацією на досягнення, а не на уникнення невдачі, високою губристичною мотивацією, прийняттям ризику як ресурсу життєздатності. Низькоризиковані – здатністю до вольової саморегуляції, вищою життєстійкістю, меншою розгубленістю та схильністю орієнтуватись на психічні стани під час саморегуляції діяльності. Тип «Помірноризикований» обумовлений губристичним прагненням до досконалості.

8. *Конативними чинниками* ризику особистості в період кризи середньої дорослості є стратегії співпраці, конфронтації та пристосування в конфліктних ситуаціях, вербальна та невербальна агресивна поведінка, маніпулятивні, асертивні та асоціальні моделі поведінки у стресових ситуаціях, раціональні та трансформаційні стратегії імунітивної поведінки, а також уникнення, заперечення та нерішучість у подоланні складних ситуацій, копінги запобіганням, прийняття відповідальності та пошуку соціальної підтримки. Тип «Високоризикований» визначається трансформаційними стратегіями вирішення проблемної ситуації, стилями конфронтації та пристосування у подоланні конфліктних ситуацій, підозрілістю та фізичною агресією. Низькоризиковані характеризуються відмовою від конкуренції, співпрацею та пристосуванням у конфлікті, раціональними стратегіями вирішення проблемних ситуацій, копінгами позитивної переоцінки та прийняття відповідальності, а

помірноризиковані – трансформаційними стратегіями вирішення проблемної ситуації, конкуренцією та пристосуванням у конфлікті, підозрілістю, аутоагресією, конфронтаційним допінгом та позитивною переоцінкою.

9. Вплив *афективних чинників* у становленні типів ризику особистості у 45-річних досліджуваних є значущим і охоплює ситуативну та особистісну *тривожністю, функціональні системи психоемоційних станів азарту, інтересу, захопленості, переляку, тривоги і страху у ситуації небезпеки*, а також стани невпевненості та злості *у ситуації невизначеності*. Найбільш значущими у становленні типу «Високоризикований» є агресивність у ситуації невизначеності, азарт і захопленість у ситуації небезпеки та низькі показники ситуативної тривожності. Для низькоризикованих вагомим є вплив чинників станів переляку і страху у ситуації небезпеки, а також невпевненості у ситуації невизначеності. У помірноризикованих внесок чинника ситуативної тривожності є найбільшим.

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях:
[95, 99, 100, 104, 106, 111].

У п'ятому розділі здійснені посилання на літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [427].

РОЗДІЛ 6.

РОЗРОБКА Й АПРОБАЦІЯ ПРЕВЕНТИВНО-КОРЕКЦІЙНОЇ СИСТЕМИ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКІВ

В межах даного розділу розкрито структуру та зміст превентивно-корекційної системи ризику особистості у підлітковому віці, презентовано результати її апробації та впровадження.

6.1. Теоретико-методологічні підходи щодо розробки системи

Теоретичний аналіз психологічної літератури та результати власного констатувального етапу емпіричного дослідження вказують на необхідність застосування ефективних методів, спрямованих на превенцію та корекцію ризику особистості у підлітковому віці.

Програма будувалась, ґрунтуючись на основних положеннях ситуаційного, особистісного та системного підходів, що передбачало створення умов для превентивно-корекційних заходів ризику особистості, які базуються на визначених в попередніх розділах динаміці, структурі, типології, чинниках та циклічній структурно-процесуальній моделі досліджуваного явища. Базисом виступають, зокрема загальновідомі конкретно-наукові принципи методології: детермінізму, системності, поетапності, розвитку, активності, єдності свідомості та діяльності, об'єктивності тощо.

Побудова превентивно-корекційної системи ризику особистості була здійснена для осіб підліткового віку, оскільки за даними літературних першоджерел та власних пошукувань саме даний період є: 1) найбільш сензитивним щодо вираженості ризику особистості (високі показники якісних та змістовних компонентів схильності до ризику та до екстремально-ризикової поведінки); 2) основою у формуванні та становленні відношення до ризику, його оцінки, особливостей прийняття ризикованих рішень, специфіки та репертуару ризикованих дій, включеності в ситуацію ризику тощо; 3) одним з

перших етапів усвідомлення ризику та небезпечності; 4) віком, якому властива підміна впевненості у собі ризикованістю та ризиковною поведінкою; 5) потужно впливає на подальше життя особистості в контексті безпеки життєдіяльності як власної, так і оточення.

Превентивно-корекційна система будувалась з урахуванням результатів досліджень з узагальнення певних підходів не тільки до вивчення вираженості ризику особистості, а й до використання конкретних прийомів, орієнтованих на його нівелювання та корекцію [43, 73, 81, 179, 188, 201, 332, 335, 336, 352, 402 та ін.]. Вагомим при її розробці є взаємозв'язок, взаємопослідовність і взаємокомпенсуюча спрямованість методів, вправ профілактики й корекції ризику особистості, які обираються та рекомендуються до застосування з наростаючою складністю. Значущим виступає індивідуальна зорієнтованість, доступність і можливість використання запропонованої програми в освітньому процесі підлітків.

Конструювання змісту превентивно-корекційної системи передбачало насамперед, крім розробки власних вправ, використання та адаптацію методів, методик та конкретних вправ, розроблених та апробованих іншими фахівцями, які прямо чи опосередковано дозволяли б вирішувати завдання даного дослідження (обов'язково з врахуванням спрямованості даної корекційної роботи).

Дослідники вказують на значущість індивідуальної роботи з підлітками. Зокрема, А. В. Мікляєва та П. В. Румянцева відмічали, що підлітки часто надають перевагу індивідуальним консультаціям, а не груповій роботі, що пов'язано з розвитком рефлексії у підлітковому віці, з потребою підлітків розмовляти про особисте і небажанням виносити це на розсуд однолітків [289]. При розробці визначеної системи велику увагу приділяється також індивідуальній роботі з підлітками, а саме: індивідуальні консультації, бесіди з підлітком, ігротерапія, робота з малюнками (елементи арттерапії), корекція через їх творчість.

Для побудови ефективної системи була обрана логіка її уявлення, яка реалізовувалась в рамках конкретних занять по днях, так і в цілому з урахуванням особливостей підліткового віку. Узагальнено ця процедура давала можливість, по-перше, визначити мету і вибудувати хід кожного заняття; по-друге, позначити його основні завдання; по-третє, уявити техніку виконання завдань і вправ. При цьому після проведення кожного заняття при необхідності можна було передбачити завдання для самостійної діяльності.

Основна мета запропонованої превентивно-корекційної системи – сформувати у підлітків відповідальне ставлення до власного здоров'я, життя й оточуючих, а також здійснити профілактику небезпечної чи деструктивної вираженості ризику особистості та провести його корекцію з урахуванням особливостей підліткового віку.

За результатами нашого дослідження підлітковий вік (13-16) виступає найбільш вираженим, сенситивним для розвитку ризику особистості. Так, підлітки у віці 13-14 років характеризуються вираженими якісними компонентами схильності до ризику, показниками схильності до екстремально-ризикової поведінки, змістовними ознаками схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності. Однак пік проявів всіх визначених показників доводиться на вік 15 років і має наступні характеристики: схильність до ризику переважно в активних видах діяльності, зокрема спорті та дозвіллі; низький рівень готовності до ризику в екстремальних ситуаціях, які вимагають сміливості та відваги, у поєднанні з неадекватним прагненням до труднощів; прагнення до гострих відчуттів у спілкуванні та міжособистісних контактах; підліткова переконаність у необхідності ризикувати на тлі прагнення до новизни та свіжих вражень; використання ризику як моделі асертивної поведінки.

За результатами дослідження у період кризи підліткового віку описано чотири психологічні типи («Високоризикований у спілкуванні», «Високоризикований у діяльності», «Високоризикований», «Помірноризикований»), які задіяні в єдиній корекційній програмі з однаковим

змістом, тому що якщо ми будемо проводити корекційну роботу для одного профілю, наприклад, «Високоризикований у спілкуванні», то це не означає що підліток не проявить ризик особистості в іншому профілі. Таким чином, корекційна програма повинна задіяти всі 4 типи.

У всіх чотирьох виділених нами типів не сформована усвідомлена оцінка ситуації як небезпечної та невизначеною, що приводить до негативних наслідків. Як показали результати дослідження (табл. 2.7.) показники суб'єктивної оцінки ситуації як невизначеної чи небезпечної для підлітків будуть низькими по відношенню до інших вікових періодах. Таким чином, розробка та проведення превентивно-корекційної системи ризику особистості найбільш доцільно здійснювати саме у підлітковому віці та складатися з двох блоків превентивного (для підлітків 13-14 років) та корекційного – 15 років. Спочатку спільно для підлітків 13-14 та 15 років проводиться превентивний блок, потім тільки для 15-річних підлітків продовжується корекційна робота (табл. 6.1).

Таблиця 6.1.

**Структура превентивно-корекційної системи ризику особистості
у підлітків**

Форми роботи	Блок	
	Превентивний	Корекційний
Факультатив «Ризик-Control»	+	+
Тренінг «Risk+»	-	+

У процесі превентивно-корекційної системи ризику особистості у підлітків використовувалися майже усі види практичної психології.

Як уже підкреслювалося, запропонована превентивно-корекційна система ґрунтується на принципі поступовості і поетапності, де кожен етап виходить з попереднього.

Що ж стосується організаційних умов проведення запропонованої системи, то виходячи з наявних у науково-методичній літературі даних [188,

336 та ін.]. Обраний такий підхід, який передбачає проведення занять не рідше двох разів на тиждень; тривалість одного заняття – 2-3 години; кількість учасників – не менше 12, але не більше 25; приміщення – аудиторні кімната площею не менше 35 кв. м.

Побудована нами система розрахована на 54 годин (36 годин проходить превентивний блок та 18 годин – корекційний). Форма організації системи: регулярні заняття (3 рази на тиждень по 3 години). Термін реалізації системи: 4 тижні (превентивний блок) та 2 тижні (корекційний блок). Кількість учасників у 3-х групах: по 20 (превентивний блок) та по 15 (корекційний блок). Загалом у програмі взяли участь 105 осіб.

В якості конкретних засобів, які орієнтовані на превенцію та корекцію ризику особистості обрані: психологічні прийоми, вправи, техніки, методики, спеціальні психологічні завдання, а також елементи різних ігор.

6.2. Зміст системи та відомості щодо її апробації

1. Превентивний блок (підлітки 13-14 та 15 років).

Заняття факультативу «Ризик-Control» з підлітками побудовані в інтерактивній формі з використанням сучасних профілактичних технологій.

Метою даного заходу є забезпечення цілісного інформування щодо небезпечних ситуацій, профілактика ризику особистості та його наслідків.

Основними завданнями факультативу «Ризик-Control» є: сформувати основи саморегуляції; проведення профілактики «безглузлого ризику»; підвищення соціальної та особистісної компетентності підлітків; забезпечення цілісного інформування щодо наслідків небезпечних ситуацій і превенції ризику особистості у підлітковому віці; формування навичок підтримки здорового способу життя; підвищення та формування навичок особистісного захисту, а саме: протистояння соціальному тиску, відстоювання власної позиції, впевнена поведінка, ефективне спілкування, критичне мислення, самоповага, самоконтроль, прийняття рішення.

До початку роботи з підлітками обов'язково проводиться презентація програми для батьків та отримується згода на їх участь.

Приблизний зміст занять

Заняття № 1

Мета: сформувати основи саморегуляції.

Завдання: встановлення контакту з учасниками програми і між ними для забезпечення найбільш сприятливих умов проведення занять; ознайомлення з принципами роботи в групі й вироблення групових ритуалів; розвиток основ саморегуляції.

Короткий методичний вступ. Ведучий повідомляє, що в будь-якій групі спілкування між учасниками має бути ефективним. Критеріями такого спілкування є:

- досягнення результату (предметна мета);
- емоційна задоволеність партнерів.

Досягнення мети буде реальним, якщо дотримуються групові норми, правила, а саме:

- рівноцінність: «Ні статусним відмінностям, ієрархіям, що склалася до групи, субординації. Кожен відповідає як за свої рішення, так і за групові»;
- активність: «Будь активним». Від активності кожного залежить ефективність спільної справи;
- правдивість: «Говори правду або мовчи»;
- відкритість. Обговоренню підлягає лише те, що відбувається «тут і зараз», а не колись і з кимось;
- конфіденційність. Інформація, обговорювана в групі і яка стосується «особистих» життєвих історій кожного у групі не виноситься за межі кола;
- Зворотній зв'язок. Говоріть про поведінку, а не про особистості. Уникайте безпосередніх оцінок людини, «оцінюйте» вчинки;
- заборони. Накладається «вето» на такі фрази, як «Я не хочу», «Я не буду». Забороняються «закриті» пози і жести. Не можна перебивати ведучого, один одного.

Хід заняття.

Ведучий просить звільнити простір і розставити стільці за числом учасників, зайняти місця в колі. На першому етапі ведучий представляється учасника групи. Потім кожен учасник представляється, розповідає трохи про себе: що я люблю, що я вмію, чого я хочу, і вибирає ім'я, яким його будуть називати під час занять. На другому етапі пропонуються вправи (Додаток Д). Після проведення занять підводяться підсумки роботи, задаються питання: 1. Чи допоміг вам програмний день відчувати себе розслабленими, сконцентрованими, відпочившими? 2. Письмово дайте відповідь на наступні питання: а) ступінь твоєї включеності в це заняття; б) твої основні помилки; в) які епізоди (вправи) були для тебе найбільш значущими; г) побажання ведучому (за змістом, формою заняття і т. д.).

По закінченню можна рекомендувати домашнє завдання: кожен день по 10-15 хвилин за можливістю приділяйте методиці уявного самомасажу.

Заняття № 2

Мета: закріплення навичок саморегуляції.

Завдання: як попередні (див. заняття № 1), однак конкретизується цільова установка на розвиток умінь підвищувати і знижувати збудження.

Хід заняття.

Для вирішення запропонованого завдання доцільно провести заняття, які орієнтовані на самозаспокоєння шляхом осмисленого переживання, самозаспокоєння за допомогою релаксації обличчя і рук, самозаспокоєння за допомогою сонного дихання, посилення стану безпристрасності за допомогою приємних спогадів, а також методику самонавіювання (Додаток Д). При цьому звертається увага на концентрованість своїх переживань, внутрішніх відчуттів.

По закінченню підводяться підсумки роботи: 1. Чи допомагає вам техніка самонавіювання побороти неприємні відчуття, що виникають в певних ситуаціях? 2. Складіть і запишіть 2-3 питання ведучому за змістом останнього заняття.

Заняття № 3

Мета: ознайомлення з поняттями «небезпека», «загроза», «невизначеність», «ситуація небезпеки», «ситуація ризику», «ризик», «ризикована поведінка» тощо.

Завдання: конкретизувати визначені поняття, навчити їх розрізняти, виховання уважності до членів групи, згуртованості, вміння працювати в команді.

Обладнання: білий аркуш паперу формату А4 і кольорові олівці, включаючи простий олівець.

Хід заняття.

Ведучий. На початку заняття проводиться міні лекція на тему «Ризик у житті людини». Переходимо до розуміння, що таке «небезпека», «загроза», «невизначеність», «ситуація небезпеки», «ситуація ризику», «ризикована поведінка» «ризик»? (Відповіді учасників, висловлюються всі по колу).

Небезпека – можливість настання шкідливих наслідків, загроза їх настання. Загроза – можлива небезпека. Невизначеність – відсутність або недолік визначення або інформації про що-небудь. Ситуація небезпеки – це така несприятлива обстановка, всередині якої виникають небезпечні і шкідливі фактори різного походження, що виступають загрозою для життя, здоров'я людини, а також місця його існування і майна. Для того, щоб виникла реальна небезпечна ситуація, необхідна умова, «пусковий механізм», при якому потенційна небезпека переходить в реальну. Логічним шляхом розвитку небезпеки, реалізації потенційної загрози є тріада «джерело небезпеки – корінь (умова) – небезпечна ситуація». Наприклад, лісна пожежа – це небезпечна ситуація: її джерело – засуха, умова – випадково втрачений сірник. Ситуація ризику – це об'єктивна ситуація, яка має потенціал небезпеки та невизначеності. Якщо вибір принципово залежить від суб'єкта, то ситуація небезпеки перетворюється в ситуацію ризику. Тобто ситуація ризику виникає тільки тоді, коли з'являється суб'єкт, який діє в цій ситуації. Ризикована поведінка – поведінка, небезпечність якої визначає особистість, яка спостерігає.

Ризик – усвідомлений вибір особистості, спрямований на подолання небезпечних ситуацій, в якому проявляється активність і прагнення домогтися позитивного, оптимального результату, в тому числі перевершити те, що очікувалося і передбачалося.

Ведучий: Чи доводилося вам в житті ризикувати? Чому ви ризикували? Чим це закінчилося? (всі учасники висловлюються по колу). На рис. Д 1 (Додаток Д) наведено співвідношення ризикованої ситуації з іншими ситуаціями. Також слід визначити сукупність елементів: небезпека, невизначеність і її складова дефіцит інформації, що дозволяє говорити про виникнення ризику (рис. Д 2).

Наступна частина заняття включає три вправи. Перша вправа «Збери прислів'я», учасники групи розраховуються на перший-другий. Двом підгрупам дається завдання зібрати прислів'я про ризик і пояснити їх. Друга – «Малюнок по колу» проводиться спільно, яка сприяє згуртованості, уважності, умінню висловити свою думку через малюнок. Третя вправа «Ступінь ризику», яка дозволяє спільно або у підгрупах визначити найбільш ситуації ризику та визначити правильну «лінію ризику».

По закінченню підводяться підсумки: 1. Які особливості ризику? 2. Роль ризику у вашому житті? 3. При виконанні яких вправ ви відчували труднощі?

Заняття № 4

Мета: проаналізувати небезпечні ситуації й відношення до небезпеки та ризику.

Завдання: конкретизувати поняття «небезпека» та «ризик», навчити їх розрізняти та аналізувати небезпечні ситуації, виховання уважності до членів групи, згуртованості, вміння працювати в команді.

Обладнання: аркуші паперу, фломастери.

Хід заняття.

Ведучий: Ми здатні розуміти і впливати на вираженість ризику, тільки якщо візьмемо до уваги позитивні його аспекти так само, як і негативні. Увага зосереджується на визначенні як позитивних, так і негативних наслідків ризику.

Перша вправа: підліткам пропонуються назвати слова, які приходять їм в голову, що починаються з літер слів НЕБЕЗПЕКА та РИЗИК. Всі слова записуються на дошку або великий аркуш паперу так, щоб усім присутнім було видні. Коли набереться близько 20 слів, згруповуються за темами: «Як ми бачимо, у групі небезпека найчастіше асоціюється / викликає почуття ..., а ризик з ... Про що це може говорити?». Підводяться підсумки, яких слів-асоціацій виявилось більше: позитивних чи негативних. Наступна гра «Незнайко не знає правил безпеки» дозволяє вдосконалити у учнів поняття «небезпека», «безпека» (Додаток Д).

Далі наводяться ситуації, необхідно виділити із переліку небезпечні: хлопчик дратує сторожового пса; дівчинка ложечкою розмішує цукор у склянці чаю; хлопчик переходить вулицю на червоний сигнал світлофора; дівчинка катається на ковзанах; хлопчик причепився до автомобіля; хлопчик займається боксом в спортзалі; дівчинка з високого обриву стрибає в річку; дівчинка допомагає мамі прасувати білизну; хлопчик їде на даху електрички; хлопчик катається на велосипеді; дівчинка стоїть на краю платформи, чекаючи метро (поїзд); хлопчик просунув голову у вікно автобуса під час руху; дівчинка займається на гімнастичних брусах; дівчинка користується несправною праскою, у якої «іскрить» шнур; хлопчик стрибає з другого поверху на будмайданчику; хлопчик під керівництвом тренера стрибає з вишки в басейн; льотчик вистрибує з літака з парашутом і т.д. Потім пропонуються питання для уточнення обставин, на основі яких можна визначити, яка саме ситуація мається на увазі (надзвичайна, небезпечна, безпечна). Обговорюються причини виникнення небезпеки. Звертається увага на роль людини у виникненні небезпеки.

Далі пропонується виділити лише ті випадки, коли небезпечні ситуації виникають через помилки і неправильні дії людей: ураган зруйнував дах будинку, де живуть люди; хлопчик заліз на дах будинку і впав з великої висоти; поруч з пішоходом впала велика бурулька; селище затопило під час весняної повені і т. д.

Пропонуються завдання:

1. Наведіть приклади, коли небезпечні ситуації виникають, хоча люди не допускають помилок, діють правильно.
2. Наведіть приклади, коли небезпечні ситуації виникають через помилки і неправильні дії дитини.
3. Наведіть приклади, коли небезпечні ситуації виникають через неправильні дії дорослих.

Висновок: більшість небезпечних ситуацій виникають з причин, що не залежать від людини (в горах, під час урагану, під час нападу злочинця і т. д.), тим самим особливо часто небезпека виникає через нерозумні дії особистості. Таким чином, існує в середовищі перелік визначених небезпечних ситуацій, важливо щодо зниженню негативних їх наслідків на здоров'я та життя людини навчитися їх аналізувати та поводитися певним чином.

По закінченню підводяться підсумки: 1. Яке ваше відношення до безпеки та ризику? 2. З якими небезпечними ситуаціями ви стикалися у своєму житті і які наслідки? 3. При виконанні яких вправ ви відчували труднощі?

Заняття № 5

Мета: сформулювати основні правила безпеки.

Завдання: визначати правила безпеки, навчити проводити «аналіз ризику», розвиток уявлення, вміння працювати в команді.

Хід заняття.

Ведучий називає три правила безпеки: передбачати небезпеку; намагатися її уникати; при необхідності діяти.

При цьому наводяться приклади: Людина помічає, що на її шляху злісний пес, тобто передбачає небезпеку. Намагається обійти собаку стороною тобто намагається уникати небезпека. Пес зірвався з прив'язі і кинувся на людину, яка лізе на дерево, тобто діє в небезпечній ситуації. Називаються різні ситуації, необхідно виділити лише ті, в яких виконуються правила безпеки: людина розпалює багаття на даху дерев'яного будинку; хлопчик телефонує, викликає

лікаря «швидкої допомоги», каже, що його молодший брат впав і втратив свідомість; туристи ставлять намети на краю обриву в горах; дівчинка відчула запах газу, вимкнула газову плиту і відкрила квартиру.

Для поліпшення якості дії людини в ситуації небезпеки слід проводити «аналіз ризику»: наявність небезпечної ситуації; виявлення можливих варіантів вирішення конкретної ситуації; визначення певних дій в існуючих варіантах (потенційні наслідки, які можуть настати в результаті реалізації кожної з альтернатив, побічні, що негативно впливатимуть на кінцеву ефективність дій та ін.); вибрати найбільш доцільний та його реалізувати.

Ведучий: наступне завдання «Я буду розповідати про людей в небезпечних ситуаціях. Визначте, які правила безпеки при цьому виконуються».

- Люди в лісі помічають, що небо потемніло, подув сильний вітер.
- Туристи швидко споруджують курінь з гілок, щоб сховатися від дощу.
- Дівчинка хотіла увійти в під'їзд, але помітила, що в будинок зайшли місцеві хулігани.
- Дівчинка не стала входити в під'їзд, так як знала, що хулігани можуть її образити.
- Дівчинка почекала батьків і разом з ними зайшла в під'їзд.
- Хлопчик помітив, що в сусідньому дворі загорівся будинок, повідомив про це дорослим [179].

Гра «Бабуся пішла на базар і купила...» (купила старий хулахуп, ручну швейну машинку, годинник з зозулею) дозволяє виховати уважність до членів групи, згуртованість, вміння працювати в команді (Додаток Д).

По закінченню підводяться підсумки: 1. Які основні правила безпеки? 2. Визначте особливості проведення «аналізу ризику». 3. При виконанні яких ситуацій ви відчували труднощі?

Заняття № 6

Мета: прийняття рішення діяти в небезпечній ситуації, або відмова.

Завдання: навчити розрізняти та аналізувати небезпечні ситуації, вмінню діяти в них, виховання уважності до членів групи, згуртованості.

Хід заняття.

Відзначте ті випадки, коли людині не загрожує небезпека:

- Катається на ковзанах по проїжджій частині вулиці.
- Катається на ковзанці у дворі.
- Перебігати вулицю перед автомобілем, який швидко мчить.
- Скористався підземним переходом, щоб перейти на інший бік вулиці.
- Хлопчик котиться на санчатах з гірки на проїжджу частину дороги прямо під колеса автомобіля.
- Дівчата грають у дворі будинку на ігровому майданчику [179].

Наведіть приклади, коли хтось: вчасно помітив наближення небезпеки; зумів уникнути небезпеки; потрапив в небезпечну ситуацію; діяв сміливо і рішучо й вийшов без втрат з небезпечної ситуації; допоміг комусь в небезпечній ситуації.

Актуалізувавши осмислення основних понять теми («небезпека», «безпека»), можуть сприяти ігровій ситуації. Наприклад, ведучий грає роль людини, що допускає помилки, що піддає себе (інших учасників гри) небезпеки.

Приклади сценок: «Випадково наступив на ногу людині», «Зіткнувся з людиною, який ніс щось на підносі», «Перекидається чашка з кавою на дівчину», «В гостях тебе просять дістати банку варення і вона падає на підлогу і розбивається», «Ти віддаєш книгу другу, а він каже, що ти вирвав у неї сторінку» та ін. Таким чином, давати різні за складністю завдання. Так, наступити на ногу – просте, вирвана сторінка – складніше, кава – ще складніше. Також застосовувалась методика С. Розенцвейга з інструкцією: Виберіть картки і зіграйте. Група ділиться на четвірки (гетерогенні). Робота у підгрупі протягом 15 хвилин, де програються ситуації за трьома різними способами: жорсткий, м'який і нейтральний.

По закінченню підводяться підсумки: 1. Які основні правила безпеки? 2. Визначте особливості проведення «аналізу ризику». 3. При виконанні яких ситуацій ви відчували труднощі?

Заняття № 7

Мета: сформувати навички протистояння соціальному тиску.

Завдання: навчити опанувати власні межі, коректної форми відстоювання особистої позиції, розвиток довіри, виховання самоповаги, уважності до членів групи, згуртованості.

Хід заняття.

Ведучий. Часто трапляється так, що люди роблять необдумані вчинки під впливом інших людей. Перша вправа «На ризик» спрямована на довіру. Друга вправа «Я – Вони» визначає наскільки підлітки схильні до впливу з боку оточуючих. Наступні вправи «Мода», «Я обираю...» та «Я поважаю себе за...» дозволяють визначати особистісні позиції, розвинути впевненість та самостійність у виборі небезпечних альтернатив. П'ята вправа «Техніка впевненої відмови» розкриває алгоритм надання чіткої послідовності дій при певних ситуацій чи нав'язування думок, які особистості не приємні (Додаток Д).

На прикінці заняття підводяться загальні підсумки і задаються наступні питання: 1. Що для вас означає довіра? 2. Які певні зовнішні атрибути довіри? 3. В які моменти більше поважаю себе: коли протистою тиску і вимагаю поваги до своїх бажань і принципів чи, коли погоджуюсь на те, що суперечить моїм переконанням?» 4. Надайте алгоритм впевненої відмови з прикладами ситуацій.

Заняття № 8

Мета: розкрити характеристики деструктивного та конструктивного ризику.

Завдання: визначати певні ризиковані дії, їх експрес-діагностика та можливість реалізувати власні потреби і бажання в **созидательном** ключі, виховання уважності до членів групи, оточуючих.

Хід заняття.

1. Короткий методичний вступ. Повне виключення ризику з життя і діяльності людини неможливо, так як мало б ірраціональну природу в її розвитку. Режим абсолютного сприяння був би не корисний для особистості, оскільки на життєвому шляху виникають проблеми і протиріччя, а вміння долати їх виступає важливою передумовою для виживання в навколишньому середовищі та соціумі.

Ризик не зовсім вірно розуміти тільки як можливу невдачу, в той же час без ризику неможливий пошук нових підходів, нових ідей. Однак ніхто не виправдовує ситуації, коли людина необачно наражає на небезпеку своє життя, здоров'я та життя оточуючих. Мова йде про ризик, який неминучий при зверненні до нових творчих, інноваційних рішень. *Конструктивна форма ризику* проявляється в тому, що він виконує роль своєрідного каталізатора, стимулює пошук нових рішень, активність, спрямованість в майбутнє. Також є одним із шляхів успішної діяльності особи, яка приймає рішення і вона дозволяє подолати консерватизм, догматизм, відсталість, психологічні бар'єри перешкоджає перспективним нововведенням.

Творчі люди свідомо йдуть на цей ризик. Без нього не можна отримати видатні результати, які з часом стають загальним надбанням. Слід підкреслити, що мова йде саме про усвідомлення ризик. Слідуючи інстинкту самозбереження більшість людей намагається уникати небезпеки, тим самим схильні консервативних поглядів і вважають, що методи, які довели свою ефективність вчора, будуть з тим же успіхом працювати і в майбутньому. Однак темпи сучасного розвитку і прогресу змушують людину частіше міняти усталений уклад, експериментувати, тобто створюючи ситуації для конструктивного ризику. *Деструктивна форма ризику* полягає в тому, що приймаються необґрунтовані, не виважені, нерозумні рішення, іноді при відсутності повної інформації, належного обліку закономірностей розвитку явищ, які породжують авантюризм, суб'єктивізм, волюнтаризм, а також реалізація невиправданих ризикованих дій може призводити до девіантної поведінки. Так, до девіантної поведінки відноситься аутоагресивне, яке

спрямоване на нанесення шкоди самому собі (куріння, алкоголізм, наркотики, гемблінг, агресія, насильство, суїцидальні спроби тощо). Для більш ясного розуміння форм ризику ми представили їх структуру (рис. Д 3) [93, 96, 107].

2. Тестування. Підліткам пропонуються експрес-діагностика виявлення деструктивної форми ризику за допомогою трьох методик: ДР-10 включає 10 питань та припускає два варіанти відповіді «так» чи «ні»; «Незакінчені речення», визначається реакція потенційних деструкцидентів та «Асоціації», що виступає своєрідним генератором ідей та дозволяє внутрішні образи перевести в зовнішні, також допоможе визначити психологічний портрет особистості (деструктивна або конструктивна).

3. Практикум. Пропонуються ситуації та три варіанти відповідей, виберіть деструктивні та конструктивні (Додаток Д).

В кінці заняття підводяться загальні підсумки і задаються наступні питання: 1. Які основні форми ризику? 2. Що в основі конструктивної форми ризику? 3. Визначте суть деструктивного ризику? 4. Назвіть методики, що входять до експрес-діагностики форм ризику. 5. Чому особистості по-різному поводять себе у однакових ситуаціях? Причина? Наслідки?

Домашнє завдання: Поговори з батьками про проблеми людини, якій властивий деструктивний ризик. Разом заповніть таблицю:

Можливі проблеми звичайного підлітка	Можливі проблеми підлітка, якому властивий деструктивний ризик

Заняття № 9

Мета: сформулювати базові правила особистості.

Завдання: визначити правила асертивної поведінки розрізняти та аналізувати небезпечні ситуації, виховання уважності до членів групи, згуртованості, вміння працювати в команді.

Хід заняття.

1. Перевірка домашнього завдання: підлітки у підгрупах діляться своїми думками та відчуттями після взаємодії з батьками.

2. Ведучий. Американський психолог Еверетт Шостром розробив 10 прав людини (докладніше Еверетт Шостром «Людина-маніпулятор»), які відповідають асертивної (впевненої) поведінки, і перерахував маніпулятивні упередження, які заважають користуватися цими правами (Додаток Д). Разом визначимо ці права та детально обговоримо маніпулятивні упередження кожного пункту. Наступний етап визначаємо **три базових правила особистості:**

- Я маю право робити те, що краще для мене.
- Я маю право на власний вибір.
- Я маю право змінити своє рішення (передумати).

3. Лекція. При ризикованих діях можна відзначити два види активності:

✓ Міміка і пантоміміка. Однак буває так, що ми взагалі не бачить людини, проте можемо судити, що він веде себе ризиковано, наприклад, у мові (не завжди осмислюючи свої висловлювання - вживання вигуків, порушення у мовленні і т.д.). Також і прийоми в мові, які називаються невербальними, такі як інтонація, паузи і т.д.

✓ Фізіологічні, вегетативні показники, аналізуючи їх спостерігач, може судити про ризиковану поведінку. Згадаймо, що коли Г. Сельє вперше запропонував своє поняття «стрес», а поняття «стрес» суть напруженість, перш за все емоційна, то він мав на увазі сукупність біохімічних змін, причому в ситуаціях життєвої небезпеки, коли змінюється не тільки функціонування, але часом і структура внутрішніх органів. Таким чином, ризиковані дії – припускають наявність небезпеки ззовні і при цьому, як у вербальних, так і невербальних ознаках у особистості проявляються фізіологічні та вегетативні показники, які виступають індикаторами ризикованих дій.

Вправа «Зрозумій ризик». Підлітки розподіляються на п'ять підгруп і знаходять відповіді на наступні питання:

- уявити людину в ситуації ризику (згадайте себе в такій ситуації) і визначте не менше 10 (по 5) зовнішніх ознак (видимих оточуючим) і

внутрішніх ознак (які відбуваються в середині особистості та можуть бути не видні оточуючим);

- навести приклад людини, яка успішно впоралась зі ситуацією ризику.

Що їй допомогло?

- приклад людини, яка не зуміла впоратися з визначеною ситуацією. Що їй завадило?

- підгрупи висловлюють про подібність і відмінності думок. За відповідями на 2-ге запитання підводяться підсумки про те, яку техніку ризик-менеджменту назвали підлітки.

Заняття № 10

Мета: використати метод візуалізації для створення елементів небезпечної ситуації й образів власних дій.

Завдання: формування віри у власну невразливість і формування установки на успіх у небезпечних ситуаціях; зміцнення переконаності в безпомилковості власних дій у небезпечних ситуацій; підтримка приємних емоцій і переживань після успішних ризикованих дій; придбання навичок саморегуляції, аутогенного тренування й медитації.

Обладнання: платівки з класичною музикою (І. Бах, Е. Гріг, Ф. Шопен).

Хід заняття.

На першому етапі необхідно приступитися до розслаблення, відволікаючись від тривожних думок: сядьте зручно, спина пряма, ноги поставте так, щоб тіло зайняло зручне, урівноважене положення, кисті рук кладете на коліна долонями нагору, закрийте очі, постарайтеся розслабити м'язи. Потім зосередьте свою увагу на подиху, роблячи вдих-видих, відчуйте по можливості всі фізичні відчуття, які виникають під час вдиху й підйому грудної клітки, видиху й опускання грудної клітки. Не міняйте ритм подиху, сконцентруйте увагу на видиху й з кожним видихом «відпускайте» від себе турботи, тривоги, неприємні розмови, погрози, негативні думки й т.д.

Після цього сконцентруйте увагу на створенні образу ситуації й на тім, як Ви в ній вчинити. Подумки уявіть небезпечну ситуацію, для створення даного

образа згадайте реальні ситуації із практики. Після цього «попрацюйте» над своїм образом-портретом, не жалуйте для нього «фарб»: у вас маса позитивних якостей – швидкість реакції, сильна воля.

Наступний крок: уявіть в ідеалі ваші дії по запобіганню небезпечної ситуації. Дії повинні бути рішучими, обміркованими, ефективними. У підсумку необхідно, начебто наяву побачити, як перебороли їх.

А тепер подивитися на себе, вірніше, на свій образ як би з боку: а ця людина чудова, діяла ефективно, продумано й при цьому ніякої погрози для життя й здоров'ю. Повторите подумки: «Мені подобається, як я діяв»; «Я буду завжди в подібних випадках таким же сильним, упевненим, спритним, швидким».

На думку James E. Loehr існує три типи візуалізації: зовнішня, внутрішня й «візуалізація відчуттів». Зовнішня візуалізація найчастіше використовується й найбільш проста в освоєнні – людина «малює уявну картину очима стороннього спостерігача». Внутрішня візуалізація небагато складніше – «у мозку прокручуються картини, які людина як би бачить на власні очі». Для третього типу візуалізації фактично не важливі «видимі» образи – тут у першу чергу важливі відчуття, тобто людина буквально відчуває все, що «уявляє».

На першому етапі необхідно попрактикуватися у візуалізації. Так, у якості «місця дії», бажано вибрати добре знайому обстановку, місце, де часто буваєте. Наприклад, спостерігайте за собою з боку (зовнішня візуалізація): Ви у своєму будинку, встаєте з дивана і йдете до холодильника, відкриваєте його, дістаєте сік, закриваєте холодильник і повертаєтеся назад на диван. Постарайтеся уявити собі цей процес чітко, з відчуттям того, що дійсно щось проробили. По початку це буде важко, однак із практикою можна опанувати майстерністю візуалізації.

Наступний етап – спробуйте внутрішню візуалізацію. У сцені з холодильником, описаної вище, постарайтеся представити кожную деталь так, як бачите її власними очима, наприклад, ідете по кімнаті, звертайте увагу на всі навколишні Вас речі і їхнє розташування; потім відкриваєте холодильник,

зверніть увагу на колір і напис на етикетці пляшки (або пакета), що Ви дістаєте з нього.

Із практикою, можливо, підійти до останнього етапу візуалізації й відчуті (!), наприклад, як Ви йдете до холодильника, відчуті прохолод, коли відкриваються його дверцята, відчуті холод і вологу на пляшці, що дістаєте, тим самим можна «зовсім чітко відчуті», роботу своїх м'язів.

Зіштовхуючись із реальними загрозами життю – ДТП й іншими небезпечними ситуаціями – деякі люди розповідають, що входили в стан спокою, реагували швидко й автоматично, практично не думаючи [97, 98].

В кінці заняття підводяться загальні підсумки і задаються наступні питання: 1. Які три типи візуалізації? 2. Наскільки вдалось розслабитись і візуалізувати образи? Що заважало?

Заняття № 11

Мета: визначити особливості обґрунтованого та необґрунтованого ризику.

Завдання: конкретизувати поняття «обґрунтований ризик» та «необґрунтований ризик», навчити їх розрізняти, виховання уважності до членів групи, згуртованості, вміння працювати в команді.

Обладнання: аркуші паперу, ручки, олівці, маркери.

Хід заняття.

1. Короткий методичний вступ.

Класифікація ризику: за метою (різна мотивація); за результатом (обґрунтований і необґрунтований); за відповідністю до реальності (дійсний і уявний); за об'єктом впливу (психологічний, соціальний, технічний, економічний, політичний, господарський, стратегічний, екологічний тощо).

Обґрунтований ризик – готовність людини до цілеспрямованих, ефективних і надійних дій для мінімізації небезпечних умов життя й здоров'я, а також можливість керувати ситуацією ризику.

Необґрунтований ризик характеризується недостатнім розрахунком по запобіганню небезпечних (шкідливих) наслідків для людини, або відсутністю

передбачення наставання таких результатів. детермінована потребами емоційного (афективного) і імпульсивного плану (прагнення насолодитися переживанням небезпеки, бажанням задовольнити самолюбство та ін.). Так, для осіб, яким характерний не виправданий ризик властиво недооцінка небезпечних ситуацій, переоцінка своїх здатностей, у зв'язку зі схильністю «сп'янінню успіхом». Саме в силу цих обставин у таких особистостей і виникає суб'єктивна впевненість у тім, що здійснювана ризикована дія завершиться цілком успішно.

2. Вправа «Обґрунтований ризик». На листочках паперу за 3 хвилини написати одну-дві, максимум три причини, заради яких можна і в деяких випадках треба ризикувати своїм здоров'ям і життям. Обговорення: Чи варто ризикувати в наступних випадках: порятунок потопаючого, військовий обов'язок, професійний ризик, ризик заради своїх близьких тощо? Наступна вправа «Мозковий штурм», підліткам пропонується подумати і дати поради одноліткам на тему: Як уникнути не виправданого ризику? Що потрібно робити, щоб не потрапити в ситуацію ризику? Рефлексії вправи: учасники групи маркером відзначають на фліпчарті три найбільш слухних з їх точки зору поради [97, 98].

В кінці заняття підводяться загальні підсумки і задаються наступні питання: 1. Визначте види ризику за результатом? 2. Як уникнути не виправданого ризику? 3. Що потрібно робити, щоб не потрапити в ситуацію ризику?

Домашнє завдання: Разом з батьками визначити та проаналізуйте ситуації з виправданими та не виправданим ризиком.

Заняття № 12

Мета: виробити навички *self*-допомоги, також навчити оперативному корегуванню небажаних ризикованих дій як в міжособистісній, так і в навчальній сферах.

Завдання: усвідомлення власних цінностей, сенсу існування та особистісний ріст.

Обладнання: аркуші паперу, фломастери.

Хід заняття.

1. Перевірка домашнього завдання: підлітки у підгрупах діляться своїми думками та відчуттями після взаємодії з батьками.

2. Вправа «Міні-твір» (Додаток Д), що дозволяє відчувати кожного члена групи, працювати в команді, а також креативно мислити у ситуації небезпеки, невизначеності та ризику.

Ведучий розбирає три основних засоби роботи:

1. STEB-аналіз – техніка з когнітивно-поведінкової терапії, яку можна застосовувати самостійно. Їй не складно навчитися самому і навчити свого партнера. STEB-аналіз дає можливість глибше зрозуміти себе, а також налагодити відносини з соціумом та зі своїм внутрішнім світом.

Техніка допомагає зрозуміти відносини між своїми думками, поведінкою і станом. «STEB» - це аббревіатура з чотирьох слів англійської мови: situation (ситуація), thoughts (думки), emotions (емоції), behavior (поведінка). Послідовність їх наступна: ситуації-думки-емоції-поведінка. У такій же послідовності у нас і виникають наші думки, емоції і поведінка.

Спочатку ми сприймаємо ситуацію, і у нас виникають з її приводу думки, образи, концепції. Потім включається ставлення до ситуації і з'являються емоції. І тільки після цього ми щось робимо, тобто з'являється поведінка.

Не завжди вдається цей ланцюжок вловити, але можна навчитися це робити. Для початку важливо взяти конкретну ситуацію і розібрати її за цими крокам.

Навчившись самостійно робити такий аналіз вдасться уникнути від'ємних емоцій та ризикованих дій, що приводять до негативних наслідків.

2. Для того, щоб знизити міру ризику при прийнятті рішення, дуже важливо людині чітко і ясно уявляти, які відмінності існують в типах прийнятих індивідуальних рішень і відносній труднощі проблем, що потребують вирішення (Додаток Д). У цьому зв'язку корисно виділити чотири рівня прийняття рішень, для кожного їх яких потрібні певні управлінські

навички. У цьому сенсі слід аналізувати ситуації та визначати який тип рішень був домінуючим.

3. Щоденник – універсальний інструмент. При веденні щоденника люди значно глибше розуміють себе і свій внутрішній світ. Відмінний приклад для обговорення, самоаналізу і висновків на майбутнє.

В кінці заняття підводяться загальні підсумки і задаються наступні питання: 1. Пригадайте, які рівні виділяються при прийнятті рішення? 2. Які групові рішення на ваш погляд є гарантією успіху і відомості ступеня ризику до мінімуму? 3. Наведіть особливості STEB-аналізу та приклади ситуацій. 4. Щоденник як самозвіт при визначені ситуації ризику.

2. Корекційний блок (підлітки 15 років).

Основна мета тренінгу «**Risk+**» – корекція ризику особистості та вміння переформовувати деструктивну модель поведінки у ситуації ризику в конструктивну.

Завдання тренінгу: усвідомлювати ситуації як небезпечні та невизначені; корекція схильності до ризику переважно в активних видах діяльності, зокрема спорті та дозвіллі; здатність розмірковувати, спиратись на зв'язок, логіку, знаходження достатньої інформації стосовно небезпечної ситуації; формування самовладання, рефлексії ситуації ризику та її наслідків; знаходити нові менш безпечні копінг-стратегії щодо вирішення ситуацій ризику; корекція особистісної тривожності, сформувані вміння, що знижують збудження і реактивність дій, самоконтроль емоцій.

У психологічному тренінгу використовувалися такі компоненти: міні-лекції, мозковий штурм, вправи, малювання (елементи арттерапії), демонстрація, ділові, інтелектуальні та рольові ігри, презентації, творчі завдання, командна робота, проектна діяльність. Частина вправ та рольових ігор була розроблена нами самостійно, інша частина належить до наукового доробку психологів [23, 178, 286, 389]. Структура кожного заняття (шість занять) передбачає вступ, основну частину та зворотний зв'язок.

Приблизний зміст занять

Заняття № 1

Мета: усвідомлювати ситуації як небезпечні та невизначені.

Завдання: змодельовати небезпечні та невизначені ситуації, в яких особистість незалежно від інших думок, ґрутуючись на знаннях отриманих у попередньому блоці, вибирає одну з альтернатив, розвинути відповідальність, самостійність, впевненість у своїх діях, виховати чесність, толерантність.

Хід заняття.

Сюжетно-рольові ігри, де сюжет значніше і події в ньому більш непередбачені. Загальний принцип: зміст сюжетів має бути в зоні найближчого розвитку учасників. Важливо не ототожнювати підлітків з тим, ким їм доводиться бути в грі, як не можна ототожнювати актора з його роллю. Можна давати учасникам самим придумувати сюжети та програвати сценки в вербальному плані, тобто обговорити, як і що вийшло, аналіз необхідний для того, щоб зрозуміти, хто за мотивований зіграти по іншому. На занятті увага приділяється тому, щоб все, чому навчилися учасники, знайшло відображення в реальних життєвих ситуаціях, які містили б якомога більше елементів з реальної життєвої обстановки. Наступна частина заняття моделювання небезпечних та невизначених ситуацій (Додаток Д).

Заняття № 2

Мета: корекція схильності до ризику переважно в активних видах діяльності, зокрема спорті та дозвіллі.

Завдання: знизити схильність до ризику в спорті, дозвіллі, прогнозувати власні рішення та дії, розвиток атенційних здібностей та посидючості, виховати уважність, чесність.

Хід заняття.

Вправи «Цінності», «Лінія», «Дальтонік», «Штірліц», «Муха», медитація «На березі моря»; ігри «Датський бокс», «Випустити пару», «Толкалки» (Додаток Д).

Підведення підсумків: Наскільки сподобалася гра? Кого ти вибирав собі в партнери? Ти штовхався щосили? Коли ви грали, ти більше штовхав партнера,

або більше пручався? Ви з партнером обидва діяли чесно? Що ти придумав, щоб перемогти? Ти штовхався з усією силою або стримував себе? Що ти зараз відчуваєш по відношенню до свого партнера?

Заняття № 3

Мета: розвиток здатності розмірковувати, спиратись на зв'язок, логіку, знаходження достатньої інформації стосовно небезпечної ситуації (когнітивна складова).

Завдання: навчити раціонально підходити до вибору рішень у ситуації ризику та адекватному аналізу проблеми, розвинути відповідальність за власні рішення, виховати турботу й чуйність.

Обладнання: малюнки, фотографії відомих предметів або явищ, аркуші паперу, фломастери, ручки.

Хід заняття.

(Додаток Д).

Заняття № 4

Мета: формування самовладання, рефлексії ситуації ризику та її наслідків (мотиваційно-регулятивна складова).

Завдання: розвинути здатність до системної рефлексії, причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі у ній, змінити фокус рефлексії на значущі події життя, виховати позитивне ставлення до інших, їх потреб та бажань.

Обладнання: аркуші паперу, олівці, ручки, монета.

Хід заняття.

(Додаток Д).

Заняття № 5

Мета: знаходити нові менш безпечні та конструктивні копінг-стратегії при вирішенні ситуації ризику (конативна складова).

Завдання: використовувати конструктивні стратегії у ситуації ризику, розвинути відповідальність за власні рішення, виховати дружбу та гуманізм.

Хід заняття

Спочатку визначаються деструктивні стратегії поведінки, після конструктивні копінг-стратегії за С. Кратохвілем (табл. Д 1 та Д 2).

Наступна частина вправи та етюди (Додаток Д).

Підводяться підсумки: Які стратегії найбільш корисно використовувати у При виконанні яких вправ ви відчували труднощі?

Домашнє завдання: В сімейному колі порозмовляйте на тему про справжню дружбу. Як розуміє кожний член сім'ї це поняття?

Заняття № 6

Мета: корекція особистісної тривожності, сформувати вміння, що знижують збудження і реактивність дій, самоконтроль емоцій (афективна складова).

Завдання: навчити раціонально підходити до вибору рішень у ситуації ризику, розвинути відповідальність за власні рішення, виховати турботу й чуйність.

Обладнання: платівки з музикою Д. Нурієва «Східний танець», С. Рустамова «Народний танець», П. Хоффера «Битва», М. Воловаца «Попелюшка і принц», М. Раухвергера «Грім» та ін., картки з ролями.

Хід заняття.

(Додаток Д).

Перевірка ефективності створеної превентивно-корекційної системи проводилась в декілька етапах (залучення експертів психологів-практиків на етапі розробки, апробація окремих вправ, методик та ін.). Була також створена репрезентативна вибірка для апробації, в яку ввійшли підлітки 13-15 років і які і утворили дві групи – контрольну і експериментальну, відповідно, 100 і 105 осіб. Для перевірки відмінностей і вираженості показників ризику між групами досліджуваних було використано критерій Ст'юдента. При порівнянні контрольної та експериментальної груп між собою було використано критерій Ст'юдента для незалежних вибірок, порівняння змін, що відбулися у досліджуваних до та після проведення превентивно-корекційної системи скористались критерієм Ст'юдента для залежних вибірок (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

**Значення t-критерія Ст'юдента, отримані при визначенні
достовірності відмінностей між однойменними показниками ризику
в апробаційних групах**

Показники	t ₁	t ₂	t ₃	t ₄
З	-3,8**	1,7	-4,8**	0,4
ПР	-4,6**	-0,8	-3,6**	1,3
П	-2,03*	0,33	-4,5**	-0,89
М	-6,16**	1,2	-5,23**	1,12
СО	+2,11*	1,6	+4,07**	-0,56
ЕК	-2,45*	0,7	-2,7*	0,98
КК	-2,59*	0,45	-3,56**	1,43
КонК	+2,31*	1,3	+2,8*	1,13
КРК	+2,9**	0,92	+3,79**	-0,56
КОР	-2,28*	1,12	-2,92**	0,45
ГдоР	-2,15*	0,9	-3,4**	-1,13
Рац	+2,35*	1,21	+3,56**	-0,54
ПГВ	-2,83**	0,89	-2,97**	1,08
ІдоО	-2,49*	-0,45	-4,1**	0,34
ПНВ	-4,89**	0,99	-3,71**	-1,32
НПдоТ	-2,22*	1,19	-2,82**	0,78
СР	+3,7**	0,45	+5,9**	0,37
КвР	-2,31*	0,67	-2,03*	-1,45
Інтр	-2,17*	1,08	-2,00*	-132

Примітки. 1) позначка «*» – вказує на значущу відмінність ($p \leq 0,05$); «**» – висока значуща відмінність ($p \leq 0,01$ та $p \leq 0,001$); 2) t₁ – значення t-критерія Ст'юдента, отримані при визначенні достовірності відмінностей між однойменними показниками ризику в експериментальній та контрольній групах (після проведення корекції); t₂ – між однойменними показниками ризику в експериментальній та контрольній групах (до проведення корекції); t₃ – між однойменними показниками ризику в експериментальній групі (після та до проведення корекції); t₄ – між однойменними показниками ризику в контрольній (до та після проведення корекції в експериментальній групі); З –

сфера здоров'я; ПР – просторова сфера; П – побутова; М – міжособистісна; СО – суб'єктивна оцінка; ЕК – емоційний компонент; КК – когнітивний компонент; КонК – конативний компонент; КРК – контрольно-регулятивний компонент; КОР – композитна оцінка ризику; ГдоР – готовність до ризику; Рац – раціональність; ПГВ – пошук гострих відчуттів; ІдоО – інтолерантність до одноманіття; ПНВ – пошук нових вражень; НПдоТ – неадаптивне прагнення до труднощів; СР – системна рефлексія; КвР – квазірефлексія; Інтр – інтроспекція.

Отже, за результатами апробації превентивно-корекційної системи ризику особистості в підлітків встановлено її високий рівень ефективності. На цьому етапі було залучено досліджуваних підлітків, які й утворили дві групи – контрольну й експериментальну (100 і 105 осіб, відповідно). Першопочаткове порівняння показників ризику в представників цих груп показало відсутність статистичних відмінностей між ними. Дослідження розбіжностей після проведення побудованої корекційної системи дозволило встановити значущі відмінності за всіма параметрами ризику особистості між контрольною та експериментальною групами на високому рівні значущості (1% та 5%). Даний результат, а також обернений зв'язок від учасників превентивно-корекційної системи дозволяють констатувати її високу ефективність.

Висновки до шостого розділу

1. Побудована превентивно-корекційна система ризику особистості у підлітків. Суб'єктами програми стали особистості підліткового віку. За результатами нашого дослідження підлітковий вік (13-16) виступає найбільш вираженим, сенситивним для розвитку ризику особистості. Підлітки у віці 13-14 років характеризуються вираженими якісними компонентами схильності до ризику, показниками схильності до екстремально-ризикової поведінки, змістовними ознаками схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності. Однак пік проявів всіх визначених показників доводиться на вік 15 років.

Розроблена система складається з двох блоків превентивного та корекційного. Спочатку спільно для підлітків 13-14 та 15 років проводиться превентивний блок, потім тільки для 15-річних підлітків продовжується корекційна робота. Видами діяльності визначено психопрофілактику, психодіагностику, психологічне консультування, психокорекцію. Форми впровадження системи – бесіди, індивідуальні консультації, експрес-діагностика, факультатив «Ризик-Control», психологічний тренінг «Risk+».

2. Факультатив «Ризик-Control» створив можливості для формування основ саморегуляції; проведення профілактики «безглузлого ризику»; підвищення соціальної та особистісної компетентності підлітків; забезпеченню цілісного інформування щодо наслідків небезпечних ситуацій і превенції ризику особистості у підлітковому віці; формування навичок підтримки здорового способу життя; підвищення та формування навичок особистісного захисту, а саме, протистояння соціальному тиску, відстоювання власної позиції, впевненої поведінки, ефективного спілкування, критичного мислення, самоповаги; вироблення навичок self-допомоги та оперативному корегуванню небажаних ризикованих дій як в міжособистісній, так і в навчальній сферах; формулювання базових правил особистості; розкриття характеристик деструктивного та конструктивного ризику.

3. Розроблений психологічний тренінг «Risk+» для корекції ризику особистості у підлітків, що переживають вікову кризу та розвитку вміння переформовувати деструктивну модель поведінки у ситуації ризику в конструктивну. Складався із шести занять: усвідомлення ситуації як небезпечних та невизначених; корекція схильності до ризику переважно в активних видах діяльності, зокрема спорті та дозвіллі; здатність розмірковувати, спиратись на зв'язок, логіку, знаходження достатньої інформації стосовно небезпечної ситуації; формування самовладання, рефлексії ситуації ризику та його наслідків; знаходження нових менш безпечних копінг-стратегій у вирішенні ситуації ризику; корекція особистісної тривожності, сформування вмінь, що знижують збудження і реактивність дій, самоконтроль

емоцій. У психологічному тренінгу використовувалися такі компоненти: міні-лекції, мозковий штурм, вправи, малювання (елементи арт-терапії), демонстрація, ділові, інтелектуальні та рольові ігри, презентації, творчі завдання, командна робота, проектна діяльність. Частина вправ та рольових ігор була розроблена нами самостійно, інша частина належить до наукового доробку психологів. Структура кожного заняття передбачала вступ, основну частину та зворотний зв'язок.

4. Результати апробації побудованої системи з залученням підлітків засвідчили її високий рівень ефективності. Першопочаткове порівняння показників ризику у представників даних груп показало відсутність статистичних відмінностей між ними, дослідження розбіжностей після проведення розробленої корекційної системи дозволило встановити значущі відмінності за всіма параметрами ризику особистості між контрольною та експериментальною групами. Даний результат, а також обернений зв'язок від учасників превентивно-корекційної системи дозволяють констатувати її високу ефективність.

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях:
[73, 81, 93, 96, 97, 98, 107].

У шостому розділі здійснені посилання на літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [23, 43, 178, 179, 188, 201, 286, 289, 332, 335, 336, 352, 389, 402].

ВИСНОВКИ

У дисертації започатковано новий напрям дослідження ризику особистості в онтогенезі, визначено його психологічні основи, що базуються на циклічно структурно-процесуальній моделі, схарактеризовано специфіку його вираженості на вікових кризових періодах, побудовано систему превенції та його корекції.

1. Встановлено, що для сучасних наукових досліджень характерно співіснування поглядів на феномен ризику як на позитивне, негативне та амбівалентне явище. Умовно можна виділити два взаємопов'язаних напрями вивчення наукового концепту: прикладний і теоретичний. У прикладному напрямі ризик є предметом емпіричного дослідження окремих наук (економіки, політики, юриспруденції, медицини, біології, екології, соціології, психології та ін.). На теоретичному рівні сутність та зміст ризику вивчають з точки зору соціально-філософського підходу.

2. Показано існування в психологічних дослідженнях трьох підходів до визначення природи ризику: об'єктивного, суб'єктивного та об'єктивно-суб'єктивного, найпоширенішими з-поміж яких є два полярних – суб'єктивний (визначення стійких індивідуальних особливостей та якостей особистості, що визначають її схильність та/або готовність до ризику) та об'єктивний (вивчення зовнішніх середовищних факторів ризику). Ризик найчастіше описується як характеристика активності (дій) суб'єкта в умовах невизначеності та небезпеки, як прогностична оцінна категорія та як характеристика ситуації прийняття рішення. Останнє дозволило також розглядати ризик у контексті трьох базових підходів до розуміння його психологічного змісту як: особистісна якість, що характеризується потребою людини в емоційній сфері, включатися в ситуації небезпеки й отримувати від цього задоволення; особистісна особливість, яка детермінується мотиваційними, емоційними, вольовими, когнітивними та ін. характеристиками, орієнтованими на оцінку і подолання небезпечних ситуацій;

процес усвідомлення небезпечної ситуації, вибір і реалізація способу її розв'язання.

3. Визначено, що формування та реалізація ризику особистості мають в онтогенезі свою специфіку, а його дослідження передбачає врахування особливостей вікових криз. Особливо значущими для дослідження проблематики ризику особистості є вікові кризи, які обумовлюють суттєві змістові та структурні зміни онтогенетичного розвитку психіки, а саме кризи підліткового, молодого та середнього віку.

4. Створено циклічну структурно-процесуальну модель ризику особистості, яка описує реальний цикл її перебування в ситуації ризику, що дає змогу розглядати особливості активності людини як прояв її суб'єктності в реакціях (діях) на ці ситуації. Процесуальність активності в ситуації ризику репрезентується: суб'єктивною оцінкою ситуації; прийняттям рішення, вибором моделі поведінки; реалізацією рішення; рефлексією результатів та визначається характером суб'єктивної оцінки ситуацій небезпеки і невизначеності в подальшому житті. Психологічну основу ризику особистості визначають такі його складові як суб'єктивна оцінка ситуації небезпечної/невизначеної, схильність та готовність до ризику, так і системна взаємодія когнітивних, мотиваційно-регулятивних, конативних, афективних чинників.

5. З'ясовано, що ризик особистості на кризових періодах є більш вираженим порівняно зі стабільними етапами онтогенезу. Емпірично доведено, що психологічна структура ризику особистості (схильність й готовність до ризику та суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної) має свою специфіку в кожному кризовому періоді. У період підліткової кризи вона є багатокомпонентною і визначається високою мірою схильності до ризику в міжособистісній сфері, здоров'я та простору, взаємообумовленою імпульсивністю, толерантністю до небезпечних та невизначених ситуацій, когнітивним прийняттям ризику та прагненням отримати нові враження. У період вікової кризи ранньої дорослості психологічна структура ризику

особистості характеризується пріоритетом взаємозв'язків помірного рівня оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених; готовності до ризику; схильності до екстремально-ризикової поведінки; контрольно-регулятивним компонентом і схильністю до ризику у сфері здоров'я та спілкування. У психологічній структурі ризику особистості в період кризи середньої дорослості схильність до ризику проявляється у сфері побуту та спілкування і супроводжується високою емоційністю у сфері здоров'я; домінування когнітивного компоненту; виважене та обережне ставлення до ситуацій невизначеності та небезпеки; менша схильність до екстремально-ризикової поведінки, порівняно з ранніми кризовими періодами онтогенезу.

6. Встановлено специфічні для кожного з періодів онтогенезу типи ризику особистості. Не виявлено низькоризикованих підлітків, при цьому високоризиковані представлені трьома типами ризику особистості: високоризикованим, високоризикованим у діяльності та у спілкуванні. Описано типи в період ранньої дорослості: високоризикований, імпульсивноризикований та низькоризикований, з яких перші два характеризуються низьким рівнем усвідомлення ситуацій як невизначених та небезпечних, що обумовлено високими показниками схильності та готовності до ризику. У період середньої дорослості питома вага ризику особистості знижується в межах усіх виділених типів – високоризикованого, низькоризикованого й помірноризикованого.

7. Доведено, що зі зростанням ризику особистості в усіх кризових періодах онтогенезу процеси прийняття рішення та його рефлексії ускладнюються під впливом високої імпульсивності високоризикованих осіб. Вони в кризові періоди онтогенезу, порівняно з низькоризикованими проявляють нерішучість у виборі альтернатив, нераціонально приймають рішення, відкладають його прийняття або уникають відповідальності за вибір, малоздатні до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі в ній, схильні змінювати фокус рефлексії на малозначущі і побічні події життя, уникати аналізу проблеми та її наслідків.

8. Показано, що когнітивні чинники ризику особистості в кризові періоди онтогенезу представлені толерантністю до невизначеності, креативністю та когнітивними стилями (імпульсивний/рефлексивний тип реагування). Існують вікові відмінності в когнітивних чинниках ризику особистості. Підлітки більш емоційно ставляться до ситуації ризику, порівняно з особами раннього та середнього дорослого віку. Толерантність до невизначеності в період кризи підліткового віку проявляється переважно в комунікативній діяльності, а на наступних вікових кризах – загалом сприяє становленню ризику особистості. Креативність характеризує високоризикованих особистостей в період кризи дорослості, а імпульсивний тип реагування обумовлює високий ризик особистості на усіх кризових періодах онтогенезу.

9. Представлено, що мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в кризових періодах онтогенезу є значущими і взаємопов'язаними з життєстійкістю, губристичною мотивацією та мотивацією досягнення. Роль життєстійкості в становленні високоризикованих особистостей у період підліткової кризи є більш повною і значущою, порівняно з кризовими періодами ранньої та середньої дорослості. У період кризи ранньої дорослості вагомим чинником ризику особистості є уявлення про позитивну роль залученості в події життя, а в період кризи середньої дорослості – усвідомлення необхідності контролю подій життя. Мотивація досягнення та губристична мотивація визначають рівні ризику особистості в усіх кризових періодах онтогенезу.

10. Встановлено, що конативні й афективні чинники ризику особистості визначено комплексом різних особистісних особливостей серед яких на кожному кризовому періоді маютья провідні. Так, в період кризи підліткового віку високоризиковані особи найчастіше проявляють агресивні дії у стресових ситуаціях, використовують стратегії конкуренції, конфронтаційний копінг і дистанціювання. У період кризи ранньої дорослості провідне значення для високоризикованих осіб набувають імпульсивні, маніпулятивні та асоціальні дії в подоланні стресу та висока агресивність. Що стосується кризи середнього

віку, то високоризикованим особистостям притаманно стратегії конкуренції в розв'язанні конфліктів, агресивність та асоціальні дії в подоланні стресу. Афективні чинники ризику особистості визначено у високоризикованих осіб особистісною тривожністю, апатією та пригніченістю в ситуації невизначеності, смутком і невдоволенням, розчаруванням та провинною, а в ситуації небезпеки – азартом та аутоагресією. У період кризи ранньої дорослості у високоризикованих особистостей виражені показники хвилювання й невпевненості у ситуації невизначеності, у ситуаціях небезпеки – азарт, страх, неспокій, подив та ситуативної тривожності. Агресивність у ситуації невизначеності, азарт і захопленість у ситуації небезпеки та низькі показники ситуативної тривожності є чинниками для високоризикованих осіб в період кризи середнього віку

11. Побудовано та презентовано превентивно-корекційну систему ризику особистості, упровадження якої сприяло становленню відповідального ставлення до власного здоров'я, життя й оточуючих, а також здійсненню профілактики небезпечного чи деструктивного ризику та проведенню його корекції з урахуванням особливостей підліткового віку. Систему зреалізовано такими видами діяльності: психопрофілактика, психодіагностика, психологічне консультування, психокорекція. Форми впровадження системи – бесіди, індивідуальні консультації, експрес-діагностика, факультатив «Ризик-Control», психологічний тренінг «Risk+». Загальна ефективність апробованої превентивно-корекційної системи та достовірність отриманих результатів роботи статистично підтверджено на значущому рівні.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми психологічних основ ризику особистості в онтогенезі. Воно виявляє низку похідних питань, що потребують ґрунтовного психологічного дослідження. Перспективним напрямом наукових пошуків може стати поглиблений аналіз цінностей та мотивів особистості, яка розв'язує ситуацію ризику, вивчення особливостей ризику з урахуванням статевих відмінностей особистості, а також їх етнічних рис; розроблення автоматизованої системи, методів, що дозволяють

діагностувати ризик особистості в зв'язку з її професійним самовизначенням;
уточнення механізмів, що лежать в основі прийняття рішень у ситуації ризику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова И. Г. Педагогическая рискология: Монография. Санкт-Петербург: Образование, 1995. 92 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Проблема активности личности: Методология и стратегия исследования. *Психология и сознание личности*. М.: МОДЭК, 1999. С. 4-19.
3. Абчук В. А. Предприимчивость и риск. Л.: ЛФВИПКРП, 1991. 189 с.
4. Абчук В. А. Теория риска в морской практике. Л.: Судостроение, 1983. 150 с.
5. Абчук В. А., Бункин В. Д. Интенсификация: Принятие решений. Л.: Лениздат, 1990. 174 с.
6. Агапеев В. Е., Розанцева Д. Я. Риск как основание защиты имущественных интересов граждан – участников дорожно-транспортных происшествий. *Права и свободы советских граждан и роль милиции в их обеспечении*: Сб. науч. работ Московской высшей школы милиции МВД СССР. М., 1981. С. 88-96.
7. Азаров В. Н. Стиль действия: импульсивность-управляемость. *Вопросы психологии*. 1982. № 3. С. 121-127.
8. Айзенк Г. Структура личности. СПб.: Ювента; М.: КСП+, 1999. 464с.
9. Айзенк Г., Айзенк М. Исследования человеческой психики / пер. А. Озерова. М: ЭКСМО-Пресс, 2001. 480 с.
10. Акмеология: Учеб. пособие / А. Деркач, В. Зазыкин. СПб.: Питер, 2004. 256 с.
11. Александровская В. Н. Информационная парадигма прогресса. Донецк: Изд-во ДонНМУ, 2007. 200 с.

12. Алексеева А. В. Професійна конкурентноздатність особистості: психологічний вимір. *Вісник Національної академії оборони України*. 2009. № 3 (11). С. 121–125.
13. Алешина Н. А. Формирование представлений об объектах экологического риска при обучении подростков принятию решений в учебных ситуациях: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07 / ГОУ ВПО «Российский государственный педагогический университет имени А. И. Герцена». Санкт-Петербург, 2010. 196 с.
14. Альгин А. П. Грани экономического риска. М.: Знание, 1991. 64 с.
15. Альгин А. П. Новаторство, инициатива, риск. Л.: Лениздат, 1987. 64 с.
16. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни. М.: Мысль, 1989. 187 с.
17. Альтшуллер Г. С. Алгоритм изобретения. М.: Моск. рабочий, 1973. 296 с.
18. Ананьев Б. Г. Личность, субъект деятельности, индивидуальность. М.: Директ-Медиа, 2008. 134 с.
19. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. СПб.: Питер, 2001. 288 с.
20. Андреева Г. М. Психология социального познания. Москва: Аспект Пресс, 1997. 239 с.
21. Антипов В. В. Психологическая адаптация к экстремальным ситуациям. М.: Владос, 2004. 176 с.
22. Аткинсон Дж В. Теория о развитии мотивации. М.: Акварель, 2006. 367 с.
23. Афанасьєва Н. Є. Методологія соціально-психологічного тренінгу : посібник. Харків, 2008. 106 с.
24. Ахиезер А. С. Критические пороги социальных систем. *Общественные науки и современность*. 1992. № 1. С. 45–54.

25. Ахмеров Р. А. Биографический тренинг при кризисах середины жизни. LifeLine и другие новые методы психологии жизненного пути / сост. А. А. Кроник. М.: Прогресс, 1993. С. 140 – 151.
26. Байярд Р., Байярд Дж. Ваш беспокойный подросток: Практик. руководство для отчаявшихся родителей. М: Просвещение, 1991. 223 с.
27. Балабанов И. Т. Риск-менеджмент. М.: Финансы и статистика, 1996. 192 с.
28. Барон Ю. Система римского гражданского права. СПб, 1910. Кн. 4. С. 132-139.
29. Башкина Ю. Д., Посохова С. Т. Личностный смысл чувства риска у подростков. *Ананьевские чтения-2007: Материалы научно-практической конференции.* СПб., 2007. С. 64.
30. Бевзенко Л. Д. Глобалізаційні ризики та надії в уявленнях українців. *Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг.* К.: ІС НАНУ, 2003. С. 215–227.
31. Безопасность жизнедеятельности / ред. Э. А. Арустамова. М.: Изд-во «Дашков и К°», 2006. 476 с.
32. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. М.: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.
33. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. М.: Academia, 2004. 788 с.
34. Белов В. П., Голяков А. Д., Талалаев Д. В. Объектно-субъектный подход к безопасности. *Управление риском.* 2006. № 1. С. 2–5.
35. Белозоров Р. А. Особенности принятия решения в экстремальных ситуациях. Одесса: ИПК. 1990. 20 с.
36. Беляев С. О. Классификация рисков: классический и неклассический подходы. *Философия права.* 2008. С. 125–129.
37. Береговой Г. Т., Завалова Н. Д., Ломов Б. Ф., Пономаренко В. А. Экспериментально-психологические исследования в авиации и космонавтике. М.: Наука, 1978. 303 с.

38. Бережная Е. В. Порохня А., Кукота С. И. Анализ существующих определений риска и подходов к его классификации. *Сб. науч. тр. Сев.-Кав. ГТУ. Серия «Экономика»*. 2005. № 2. С. 76–85.

39. Бершедова Л. И. Психологическая готовность к переходу на новый этап возрастного развития как личностное новообразование критических периодов: дис. ...д-ра психол. наук: 19.00.13 / Карельский государственный педагогический университет. М., 1999. 314 с.

40. Бехман Г. Современное общество как общество риска / пер. с нем. В. Г. Горохова. *Вопросы философии*. 2007. № 1. С. 26–46.

41. Бикова С. В. Взаємозв'язок показників схильності до ризику та психологічних факторів особистості (за Р. Кеттелом). *Наука і освіта*. 2009. № 6. С. 70-74.

42. Бикова С. В. Індивідуально-типологічні показники схильності до ризику: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.01 / ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2008. 204 с.

43. Битянова Н. Р. Психология личностного роста: Практическое пособие по проведению тренинга личностного роста психологов, педагогов, социальных работников. М.: Международная педагогическая академия, 1995. 64 с.

44. Богачева Н. В. Войскунский А. Е. Когнитивные стили и импульсивность у геймеров с разным уровнем игровой активности и предпочитаемым типом. *Психология. Журнал высшей экономики*. 2015. Т.12. № 1. С. 29–53.

45. Бодров В. А., Лукьянова Н. Ф. Личностные особенности пилотов и профессиональная эффективность. *Психологический журнал*. 1981. № 2. С. 51–65.

46. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе. *Проблемы формирования личности: Избранные психологические труды* / ред. Д. И. Фельдштейна. М.-Воронеж: Международная пед. академия, 1995. 264 с.

47. Братусь С. Н. Спорные вопросы юридической ответственности. *Советское государство и право*. 1973. № 4. С. 25–27.
48. Братусь Б. С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте. *Вестник МГУ. Сер. 14. Психология*. 1980. № 2. С. 3–12.
49. Брега А. В. Политический риск в обеспечении военной безопасности: теория и основы управления: дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 / Военный университет. Москва, 2007. 337 с.
50. Брушлинский А. Степень риска: от истоков и до наших дней. *Радиус города*. 2009. № 9 (52).
URL: <http://www.radiuscity.ru/articles.aspx?id=1548>
51. Бурлачук Л. Ф., Коржова О. Ю. Психология жизненных ситуаций. М.: Российское педагогическое агентство, 1998. 263 с.
52. Бурлачук Л. Ф., Михайлова Н. Б. К психологической теории ситуации. *Психологический журнал*. Т. 23. 2002. № 1. С. 5–17.
53. Буянов В. П., Михайлов Л. М., Кирсанов К. А. Рискология. Управление рисками. М.: Экзамен, 2003. 384 с.
54. Быков А. А. Об анализе риска, концепциях и классификации риска. *Проблемы анализа риска*. Научный журнал. 2006. № 4. С. 318–335.
55. Ваганов П. А., Ман-Сунг Им Экологические риски: Учеб. пособие. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. 152 с.
56. Варій М. Й. Основи морально-психологічного забезпечення бойової підготовки та бойової діяльності військ. Львів: Львівська політехніка, 1997. 64 с.
57. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций. *Психологический журнал*. 1995. Т. 16. № 3. С. 90-101.
58. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 200 с.
59. Васильев И. А., Леонтьев Д. А., Митина О. В., Шапкин С. А. Ориентация на действие или состояние как индивидуальная характеристика саморегуляции. М.: Смысл, 2011. 128 с.

60. Вдовиченко О. В. Апробация опросника склонности к риску в различных сферах деятельности. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. № 17 (41). Част. I. С. 66-69.

61. Вдовиченко О. В. Влияние проявления риска на профессиональное становление личности. *Матеріали II міжнарод. наук.-практ. конф. «Сучасні наукові дослідження - 2006»*. Т. 35. Психологія та соціологія. Дніпропетровськ, 2006. С. 13-16.

62. Вдовиченко О. В. Выделение наиболее значимых волевых качеств, влияющих на отношение к риску. *Наука і освіта*. Одеса: Спецвипуск II, 2005. № 5-6. С. 26-28.

63. Вдовиченко О. В. Минимизация неоправданного риска. *Наука і освіта*. Спецвипуск. Проект проф. С.М. Симоненко «Теоретико-методологічні проблеми психологічного супроводу професійної діяльності». Одеса, 2009. № 5. С. 32-38.

64. Вдовиченко О. В. Мотивационные конструкты, обуславливающие возникновения риска. *Наука і освіта*. Спецвипуск. Проект: проф. О. П. Саннікової «Психологія особистості: теорія, досвід, практика». Одеса, 2010. № 9. С. 29-35.

65. Вдовиченко О. В. Оценки риска в различных сферах профессиональной деятельности. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Серія: психологічні науки: Зб. наук. праць у 3-х т. Чернігів: ЧДПУ, 2005. № 31. Т. 1. С. 74-76.

66. Вдовиченко О. В. Проблема риска в педагогическом взаимодействии. *Наука і освіта*. Спецвипуск. Міжн. наук.-практ. конф. «Теоретико-методологічні та прикладні проблеми педагогічної взаємодії». Одеса, 2008. № 3. С. 54-58.

67. Вдовиченко О. В. Проблема риска в экологической психологии. *Актуальні проблеми психології*. Зб. Наукових праць Інститут психології

імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. К.: «Логос», 2008. Т. 7. Вип.. 15. С. 33-37.

68. Вдовиченко О. В. Проблема риска: Гендерный аспект. *Наука і освіта*. Одеса, 2014. № 11. С. 71-77.

69. Вдовиченко О. В. Проблема риска: Основные его свойства. *Наука і освіта*. Спецвипуск. Матеріали до конф. пам'яті проф. І. Г. Білявського. Одеса, 2004. № 3. С. 24-25.

70. Вдовиченко О. В. Проявление особенностей риска в подростковом возрасте. Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України «Проблеми загальної та педагогічної психології» / за ред. акад. С. Д. Максименка. Київ, 2011. Т. XIII. Ч. 5. С. 34-39.

71. Вдовиченко О. В. Психологическая готовность к риску в профессиональной деятельности. *Тверского гос. ун-та «Социальные риски в современном поликультурном обществе: психологические и педагогические аспекты»*. Тверь: Твер. гос. ун-т; М.: Изд-во Московского психол.-соц. ин-та, 2008. С. 88-93.

72. Вдовиченко О. В. Психологическая модель рискованного действия. Зб. наук. праць «Проблеми екстремальної та кризової психології». Харків: НУЦЗУ, 2013. Вип. 14. Ч. I. С. 62-71.

73. Вдовиченко О. В. Психологическая профилактика рискованных действий у подростков в учреждениях рекреационного типа. *Наука і освіта*. Тематичний спецвипуск: «Актуальні проблеми рекреаційної психології дитинства». Одеса, 2012. № 10. С. 46-50.

74. Вдовиченко О. В. Психологические аспекты оценки толерантности человека к риску. *Наука і освіта*. Спецвипуск. Проект: «Толерантність як основа соціальної безпеки». Одеса, 2010. № 1. С. 17-23.

75. Вдовиченко О. В. Психологические аспекты риска в контексте национальной культуры. *Наука і освіта*. Спецвипуск. Проект: «Психолого-педагогічні чинники становлення особистості в поліетичному середовищі». Одеса, 2008. № 3. С. 33-37.

76. Вдовиченко О. В. Психологические закономерности принятия рискованных решений в экстремальных ситуациях. *Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України* / за ред. С.Д. Максименка. К.: Міленіум, 2003, т.7, ч.1. С.43-50.

77. Вдовиченко О. В. Психологические особенности, влияющие на стремление к рискованным поступкам у молодёжи. *Матеріали міжн. наук.-практ. конф. «Наука та інновації - 2005»*. Т. 13 Психологія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. С. 70-72.

78. Вдовиченко О. В. Роль потребности и ее влияние на степень риска. *Наука і освіта*. Спецвипуск. Проект проф. О. П. Саннікової «Психологія особистості: теорія, досвід, практика». Одеса, 2007. № 8-9. С. 23-26.

79. Вдовиченко О. В. Роль риска в творческом процессе. *Наука і освіта*. Межд. науч.-практ. конф. «Когнитивные процессы и творчество». Одеса, 2007. № 4-5. С. 18-21.

80. Вдовиченко О. В. Семантическое пространство риска у подростков. *Вестник Калужского университета*. Научный журнал. № 4. 2015. С. 29-35.

81. Вдовиченко О. В. Система целенаправленного коррегирования риска у студентов. *Матеріали всеук. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми практичної психології»*. Херсон, ПП Вишемирський В.С., 2006. С. 52-55.

82. Вдовиченко О. В. Склонность к риску в межличностной сфере. *Материалы всероссийской научно-практической конференции «Современное состояние теоретических и прикладных психологических исследований в социальной и педагогической психологии»*. Иваново, 2007. С. 8-12.

83. Вдовиченко О. В., Дегтяренко Т. В. Перспектива психофизиологического подхода к исследованию феноменологии риска. *Інтегративна антропологія*. Міжн. медико-філософ. журнал. Одеса: ОМУ, 2012. № 2(20). С. 25-32.

84. Вдовиченко О. В. Психологический концепт риска и его соотношение с понятием «конфликт». *Конфлікти і безпека: зб. матеріалів міжн. наук.-практ. сем.-наради*. Одеса: СМІЛ, 2010. С. 140-143.

85. Вдовиченко О. В. Риск в сфере профессиональной деятельности человека. *Психологические технологии в экстремальных видах деятельности: материалы IV межд. научно-практ. конф.* Донецк: Донецкий юридический институт ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2008. С. 58-60.

86. Вдовиченко О. В. Риск как неотъемлемая характеристика менеджера. *Розвиток особистості професіонала в умовах соціально-освітніх трансформацій суспільства: теорія і практика: матеріали міжн. наук.-практ. конф.* Одеса: СМІЛ, 2007. С. 103-106.

87. Вдовиченко О. В. Риск как сущность творческого процесса. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологія: Зб. наукових праць.* К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. № 6 (30). Ч. II. С. 16-22.

88. Вдовиченко О. В. Риск личности: Социально-психологическая составляющая. *Modern tendencies in the pedagogical science of Ukraine and Israel: The way to integration / Ariel University Center of Samaria. Issue № 5. Israel, 2014. P. 456-463.*

89. Вдовиченко О. В. Стадия осознания и оценки степени опасности в процессе риска. Матеріали всеук. наук.-практ. конф. «Проблеми психологічної безпеки: особистість, суспільство, держава». Одеса: СМІЛ, 2010. С. 25-32.

90. Вдовиченко О. В. Теоретико-методологические исследования склонности к риску. *Психологія сучасності: Наука і практика (тези).* Міжн. наук.-практ. конф. молодих наук. Одеса: ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2004. С. 58-59.

91. Вдовиченко О. В. Теоретико-методологические подходы к рассмотрению риска как динамического процесса в психологи. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди»:* Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 25. С. 255-260.

92. Вдовиченко О. В. Философско- антропологический аспект феномена «риск». *Вісник ХНПУ ім. Г.С.Сковороди.* Психологія. Вип. 46, Частина I. Х.: ХНПУ, 2013. С.37-49.

93. Вдовиченко О. В. Экспресс-диагностика деструктивного риска. Межд. научна школа "Парадигма". Лято-2015. В 8 т. Т. 4: Психология: Сборник научни статии / ред. А. В. Берлов, Л. Ф. Чупров. Варна: ЦНИИ «Парадигма», 2015. С. 89-99.

94. Вдовіченко О. В. Subjective risk assessment of uncertainty and danger situations: diagnostics, psychological predictors and age dynamics. *Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди*. Психологія. Вип. I (57). Х.: ХНПУ, 2018. С. 31-39.

95. Вдовіченко О. В. Екзистенційні особливості особистості ризику на кризових етапах дорослості. *Актуальные проблемы современной экзистенциальной психологии и психотерапии*. Сборник статей всеук. научно-практ. конф. с международным участием 25-26 ноября 2015 г. Одесса: Из-во ХГЭУ, 2015. С. 60-69.

96. Вдовіченко О. В. Комплексна система профілактики та корекції деструктивного ризику. *Problems of spatial development of socio-economic systems: economics, education, medicine*. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2015; ISBN 978-83-62683-64-0 (Paper). P. 182-188.

97. Вдовіченко О. В. Корегування стресових станів в умовах рекреаційних закладів у підлітків. *Наука і освіта* (Web of Science Core Collection). Одеса, 2016. № 9. С. 23-28.

98. Вдовіченко О. В. Метод візуалізації як засіб формування суб'єктивної здатності до обґрунтованого ризику. *Наука і освіта*. Спецвипуск. Проект: «Когнітивні процеси та творчість». Одеса, 2010. Лютий. С. 159-164.

99. Вдовіченко О. В. Особистість ризику на кризових етапах онтогенезу. *Журнал «Психологічні перспективи»*. Вип. 26. Луцьк: Східноєвропейський нац. ун-т імені Лесі Українки, 2015. С. 40-50.

100. Вдовіченко О. В. Поведінкові прояви особистості ризику у кризі на різних етапах онтогенезу. *Science and Education a New Dimension*. Pedagogy and Psychology, III (26), Issue: 50, 2015. P. 79-82.

101. Вдовіченко О. В. Прояв ризику на психоемоційному рівні. *Наука і освіта*. Спецвипуск. Проект проф. О. Я. Чебикіна «Проблеми емоційної регуляції діяльності», «Психологічна освіта в системі вищої школи». Одеса, 2009. № 9. С. 9-14.

102. Вдовіченко О. В. Психодіагностика готовності до ризику у різних сферах життя. *Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди*. Психологія. Вип. 55. Х.: ХНПУ, 2017. С. 328-337.

103. Вдовіченко О. В. Психологічні особливості схильності до ризику у підлітків з інтернет-адикцією. *Вплив інтернет-мережі на психіку дітей та молоді – виклик сьогодення: матеріали всеукр. круг. столу.*, м. Одеса, 27 березня 2017 р. Одеса: ОДУВС, 2017. С. 35-36.

104. Вдовіченко О. В. Психологія ризику особистості: монографія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2019. 456 с.

105. Вдовіченко О. В. Ризик в професійній діяльності. *Матеріали всеукр. наук.-практ. сем. «Проблеми психолого-педагогічного супроводу підготовки фахівців у вищій школі»*. Одеса: СМІЛ, 2006. С. 69-72.

106. Вдовіченко О. В. Ризик особистості як фактор мотивації досягнення та губристичної мотивації на кризових етапах онтогенезу. *Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди*. Психологія. Вип. 56. Х.:ХНПУ, 2017. С. 41-51.

107. Вдовіченко О. В. Розробка комплексної система профілактики та корекції деструктивного ризику. Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід. Матеріали II Міжн. наук.-практ. конф. 23-24 жовтня 2015 р. Харків. Диск.

108. Вдовіченко О. В. Співвідношення індивідуальних та групових ризиків. *Науковий вісник Університету «Львівський Ставропігон»*: Серія психолого-педагогічна. Львів: Вид-во Університету «Львівський Ставропігон», 2005. Вип. I. С. 35-41.

109. Вдовіченко О. В. Схильність до ризику у різних сферах діяльності: методика дослідження. Одеса: Фенікс, 2007. 34 с.

110. Вдовіченко О. В. Тест суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних. *Харківський осінній марафон психотехнологій: матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 27 жовтня 2018 р., ХНПУ ім. Г.С. Сковороди*. Харків: Діса плюс, 2018. С. 21-22.

111. Вдовіченко О. В. Типологія особистості ризику. *Проблеми сучасної психології*. Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка НАПН України / ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Вип. 29. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. С. 115-124.

112. Вдовіченко О. В. Чинники, що впливають на прояв ризику. *Педагогіка та психологія*. Вісник АПН України. Київ: Педагогічна преса, 2005. № 3 (48). С. 107-111.

113. Вишняков Я. Д. Загальна теорія ризиків. М.: Академія, 2008. 368 с.

114. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник / ред. О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. К.: Просвіта, 2001. 416 с.

115. Вітлінський В. В., Великоіваненко Г. І. Ризикологія в економіці та підприємстві: монографія. К.: КНЕУ, 2004. 480 с.

116. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса. СПб.: Питер, 2009. 336 с.

117. Возрастная и педагогическая психология / ред. А. В. Петровского. М.: Просвещение, 1979. 288 с.

118. Волков Е. Н. Анализ жизненного решения: проверка на манипулирование и контроль сознания. *Журнал практического психолога*. 2000. № 1-2. С. 126-128.

119. Волович В. Г. Человек в экстремальных условиях природной среды. М.: Мысль, 1983. 223 с.

120. Вольнская Л. Б. Смысл середины жизни: подведение итогов как основа дальнейшего пути. *Психология зрелости и старения*. 2002. № 1. С. 5-28.

121. Воробьев Ю. И., Малинецкий Г. Г., Лоскутов Н. А. Управление риском и устойчивое развитие. Человеческое измерение. *Изв. вузов. Прикладная и нелинейная динамика*. 2000. № 6. С. 12–26.
122. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6-ти т. / ред. Т. А. Власовой. М.: Педагогика. 1983. 368 с.
123. Вяткин Б. А. Избранные психологические исследования индивидуальности: теория, эксперимент, практика. Пермь, 2005. 390 с.
124. Ганюшкин А. Д. Исследование состояние психологической готовности человека к деятельности в экстремальных условиях. Ленинград, 1972. 156 с.
125. Гаулд Р. Ступени жизни. *Наука и жизнь*. 1977. № 2. С. 135-136.
126. Гелен А. О систематике антропологии. *Проблема человека в западной философии*. / сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова. М.: «Прогресс», 1988. С. 151-201.
127. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность. *THESIS*. 1994. № 5. С. 107–134.
128. Глейтман Г., Фридлунд А., Райсберг Д. Основы психологии. СПб: Речь, 2001. 1248 с.
129. Глущенко В. В. Введение в кризисологию. Финансовая кризисология. Антикризисное управление. М.: ИП Глущенко В. В., 2008. 87 с.
130. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. М.: Мысль, 1989. Т. 1. 622 с.
131. Годэмэ Е. Общая теория обязательств / пер. с франц. под ред. И. Б. Новицкого. М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. С. 436
132. Головаха Е. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. С. 15.
133. Головина Г. М., Савченко Т. Н. Субъективное качество жизни: подходы, методы оценки, прикладные исследования. М.: ИП, 2006. 168 с.

134. Головина Г. М., Савченко Т. Н. Адаптация методик в исследовании субъективного качества жизни людей, работающих вахтовым методом. *Прикладная юридическая психология*. 2013. Том 4. С. 87-95.

135. Голубев Ю. В. Психологические особенности регуляции эмоциональных состояний гимнастов при выполнении упражнений, связанных с риском. *Тезисы докладов X научной конференции молодых ученых института*. М.: ГЦОЛИФК, 1973. С. 38-40.

136. Гончаров І. В. Ризик та прийняття управлінських рішень. *Національний технічний ун-т «Харківський політехнічний ін-т»*. Х.: ХПІ, 2003. 150 с.

137. Гордиенко Ю. Ф. Выбор в многоуровневой системе риска современного российского общества: дис. ...д-ра социол. наук: 22.00.04 / Ростовский гос. ун-т. Ростов-на-Дону, 2005. 414 с.

138. Гостюшин А. В. Энциклопедия экстремальных ситуаций. М.: Зеркало, 1996. 320 с.

139. Гранатуров В. М. Экономический риск. Сущность, методы измерения, пути снижения. М.: Дело и сервис, 2010. 208 с.

140. Гринберг М. С. Проблема производственного риска в уголовном праве. М.: Госюриздат, 1963. 132 с.

141. Гришина Н. В. Психология конфликта. СПб.: Питер, 2001. 464 с.

142. Грязнова Т. В. Взаимосвязь готовности к риску и личностных особенностей инженеров-руководителей предприятий ж/д транспорта. URL: http://www.portalus.ru/modules/psychology/rus_readme.php?subaction=showfull&id=115501515.

143. Грязнова Т. В. Психологические механизмы готовности к социальному риску в профессиональной деятельности руководителя: на примере руководителей высшего звена железнодорожного транспорта: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.03 / Дальневост. гос. ун-т путей сообщ. Хабаровск, 2007. 197 с.

144. Гульдман В. В., Корсун А. М. Поиск впечатлений как фактор приобщения подростков к наркотикам. *Вопросы наркологии*. 1990. Т.2. С. 40–44.
145. Гуревич И. Н., Цветкова Л. А., Антонова Н. А., Ерицяи К. Ю. Концептуализация поведения риска с позиций психологической науки. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2014. Сер.12, Вып. 3. С. 113–120.
146. Дегтярено Т. В. Психофизиология раннего онтогенеза. К.: УАИП «Рада», 2011. 352 с.
147. Дегтярено Т. В., Вдовиченко О. В. Перспектива психофизиологического подхода к исследованию феноменологии риска. *Інтегративна антропологія: Міжнародний медико-філософський журнал*. Одеса: ОМУ, 2012. № 2(20). С. 25-32.
148. Дементьева Л. В. Субъективная оценка профессиональных стрессоров и совладающее поведение в период взрослости: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.13 / Санкт-Петербургский государственный университет. СПб., 2010. 222 с.
149. Деркач А. А., Зазыкин В. Г. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях (Психолого-акмеологические основы). М.: МААА. 1998. 178 с.
150. Джус И. В. Политические риски: оценка, анализ и управление: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02, 08.00.01 / Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. Москва, 2002. 20 с.
151. Дзюбенко Е.В. Особенности социальных рисков в сфере труда: механизмы их превенции. *Современные общественные проблемы в измерении социологии управления: Сб. науч. трудов ДонГУУ*. Т. XIV. Вып. 258, Серия «Социология». Донецк: ДонГУУ, 2013. С. 123-129.
152. Диев В. С. Рациональные решения: критерии, модели, парадоксы. *Вопросы философии*. 2013. № 8. С. 4-11.

153. Диев В. С. Риск в междисциплинарном контексте: концептуальные основания анализа и оценки. *Вестник Российского гуманитарного научного фонда*. 2006. № 4. С. 85-91.
154. Диев В. С. Управленческие решения: неопределённость, модели, интуиция. – Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2001. 195 с.
155. Диев В. С. Философская парадигма риска. *ЭКО. Экономика и организация промышленного производства*. 2008. № 12. С. 27-38.
156. Дикая Л. Г. Итоги и перспективные направления исследований в психологи труда в ХХІ веке. *Психологический журнал*. 2002. Т.23. № 6. С. 18-27.
157. Дикая Л. Г. Особенности регуляции функционального состояния оператора в процессе адаптации к особым условиям. *Психологические проблемы деятельности в особых условиях*. М.: Наука, 1985. С. 63-90.
158. Додонов Б. И. Эмоция как ценность. М.: Политиздат, 1978. 272 с.
159. Драгунова Т. В. Кризис объясняли по-разному. *Хрестоматия по возрастной психологии*. М., 1994. 252 с.
160. Дубровина И. В. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту. М.: Педагогика, 1987. 181 с.
161. Дуглас М. Риск как судебный механизм. *THESIS* / пер. А. Д. Ковалева. 1994. № 5. С. 242–253.
162. Дуднікова І. І. Екологія і безпека життєдіяльності: Термінологічний словник-довідник. К.: Вища шк., 2005. 247 с.
163. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления. Берлин, 1922. 196 с.
164. Дьяченко М. И. Готовность в напряжённых ситуациях. Минск: Изд-во университетское, 1985. 206 с.
165. Евдокимов А. Г. Физиологические критерии склонности к рискованному поведению у лиц молодого возраста: дис. ... канд. мед. наук: 03.03.01 / Волгогр. гос. мед. ун-т. Волгоград, 2010. 132 с.

166. Егорова Е. Е., Егормин С., Балика Т. Еще раз о сущности риска и системном подходе. Стресс – маршал наших поражений и побед. *Управление риском*. 1998. № 2. С. 21–24.
167. Ермолаева М. В. Психология развития: Методическое пособие для студентов заочной и дистанционной форм обучения. М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2003. 376 с.
168. Ермольев Ю. М., Михалевич В. С. Об исследованиях в области риска. К.: ИК, 1991. 10 с.
169. Ефимовских В. С. Риск как форма бытия современного общества и человека. *Вестник Башкирского университета*. 2008. Том 13. № 3. С. 626-628
170. Євдокимова І. А. Соціальний ризик техногенного характеру. *Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф*. К.: Стилос, 2001. С. 23-70.
171. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.
172. Завалишина Д. Н. Психологический анализ оперативного мышления: эксперим. теорет. исслед. М.: Наука, 1985. 221 с.
173. Загальна психологія: Підручник для студентів вищих навч. закладів / за заг. ред. акад. С. Д. Максименка. К.: Форум, 2000. 543 с.
174. Загузова Т.А. Гендерные, возрастные и индивидуально-личностные различия в процессах принятия решений: дис. ... кан. психол. н.: 19.00.01 / ГОУВПО «Российский университет дружбы народов». Тамбов, 2009. 220 с.
175. Задорожнюк И. Е. Феномен риска и современные экономико-психологические интерпретации. *Психологический журнал*. 1994. № 2. С. 26–37.
176. Заика Е. В. Психологическая характеристика личности подростков с отклоняющимся поведением. *Вопросы психологии*. 1990. № 4. С. 83–91.
177. Заїка В. М., Моргун В. Ф. Типологія життєвих криз та ініціальних тенденцій трансформації людини на основі багатовимірної теорії особистості. *Психологія і особистість*. 2016. № 2 (10), ч. 2. С. 29-44.

178. Занюк С. Психология мотивации. Теория и практика мотивирования. Мотивационный тренинг : науч. Киев : Ника-Центр, Эльга-Н, 2001. 352 с.

179. Збірник програм з викладання факультативних курсів, курсів за вибором та спецкурсів для застосування в роботі працівників психологічної служби загальноосвітніх навчальних закладів: навчально-методичний посібник / за ред. В. Г. Панка. Київ: Національна академія педагогічних наук України, Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2013. URL: <https://psihologmar.jimdo.com/%D1%84%D0%B0%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96-%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8/>

180. Зубков В. И. Риск как предмет социологического анализа: дис. ... д-ра социол. наук: 22.00.01 / Московский государственный университет пищевых производств. Москва, 2005. 306 с.

181. Зубок Ю. А. Проблемы риска в социологии молодежи. М.: Моск. гуманит.-социальн. академия, 2003 268 с.

182. Зубок Ю. А., Чупров В. И. Угрозы в трансформирующейся среде обитания как фактор социальных рисков: прогнозирование и регулирование. *Социологические исследования*. 2017. № 5. С. 57–67.

183. Ибрагимова В. С. Социально-философский анализ риска в управленческой деятельности: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Поволжская академия государственной службы. Саратов, 1998. 206 с.

184. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции. М.: Из-во МГУ, 1991. 142 с.

185. Иванникова Е. Д. Дети «группы риска» как социокультурный феномен. *Современные проблемы теории и практики развития общества*: Межвузовский сборник научных трудов. Ставрополь: Мир данных, 2008. С. 65–73.

186. Иванникова Е. Д. Социологическая интерпретация понятия «социальный риск». *Вестник Ставропольского государственного университета*. 2007. Вып. № 52. С. 190–195.
187. Изард К. Э. Психология эмоций. СПб: Питер, 2000. 464 с.
188. Изен Н. В., Пахомов Ю. В. Психотренинг: игры и упражнения. Изд. 2-е, доп. М.: Независимая фирма “Класс”, 1999. 272 с.
189. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. СПб.: Питер, 2002. 512 с.
190. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. СПб.: Питер, 2003. 544 с.
191. Ильин Е. П. Психология риска СПб.: Питер, 2012. 288 с.
192. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. СПб: Питер, 2001. 752 с.
193. Ильюхов А. А. Обоснованный риск как обстоятельство, исключающее преступность деяния: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Юрид. институт МВД РФ. Москва, 2001. 175 с.
194. Ипполитова Е. А., Гурова О. С. Временная перспектива молодежи как фактор воспроизводства рисков, связанных с сексуальным поведением. *Ананьевские чтения-2010: Материалы научной конференции*. СПб., 2010 С. 332.
195. Ипполитова Е. А. Особенности представлений о жизненных перспективах личности в период кризиса середины жизни: дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Алтайский государственный университет». Барнаул, 2005. 196 с.
196. Калинин В. К. Уровень риска принимаемых решений как показатель отношений личности. *Личность, коллектив и проблемы воспитания*. Саратов, 1975. Вып. 1. С. 24–39.
197. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Политиздат, 1990. 415 с.

198. Канеман Д., Словик П., Тверски А. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения. Харьков: Издательство Института прикладной психологии «Гуманитарный Центр», 2005. 632 с.
199. Канеп В. В. Адаптация человека в экстремальных условиях среды. Рига: Звайгзне, 1980. 184 с.
200. Капустина А. Н. Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла. СПб.: Речь, 2001. 112 с.
201. Карпенко З. С. Психотерапевтический практикум / ред. З. С. Карпенко *Класичний психоаналіз: Навчально-методичний посібник*. Івано-Франківськ: Гостинець, 2004. Вип. 1. 60 с.
202. Карпов А. В. Психология принятия решений в профессиональной деятельности. Ярославль: ЯрГУ, 1991. 152 с.
203. Касавин И. Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания. СПб.: РХГИ, 1998. 408 с.
204. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / пер с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. М. : ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
205. Качалов Р. Парадокс риска. *Управление риском*. 1998. № 2. С. 50–55.
206. Квинн В. Н. Прикладная психология. СПб., М., Харьков, Минск: Питер, 2000. С. 560.
207. Кейт Р., Стюарт Х. Управление финансовыми рисками. М.: Инфра, 1996. 288 с.
208. Кирьянова Е. Н. Проявления риска в деятельности специалистов опасных профессий: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / Российская академия наук. Москва, 2003 242 с.
209. Клиническая психология: Учебник для вузов / ред. Б. Д. Карвасарского. СПб.: Питер, 2004. 960 с.
210. Ковалев А. П., Откидач В. В., Джуро С. Г. Особенности рисков современной цивилизации. *Мудрость Дома Земля. О мировоззрении XXI в.* /

РАН, Центр междисциплин. исслед. по пробл. окружающей среды. СПб; Донецк, 2003. С. 119–124.

211. Коган А. Ф. Состав личности и некоторые ее свойства в контексте ситуационного анализа. Проблемы загальної та педагогічної психології: Сб. науч. трудов Института психологии имени С. Г. Костюка АПН Украины. 2000. Том 2, часть 3. С. 80–92.

212. Коган Н. Ю. Ошибки восприятия риска. *Наука и техника*. 2008. № 2. С. 71–76.

213. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений. М.: Прогресс, 1979. 503 с.

214. Козелецкий Ю. Человек многомерный. Киев: Лыбедь, 1997. 197 с.

215. Кокорин В. Н. Периодизация психосоматического развития человека в МРУ (Хронология жизни: 0-100 лет. *Вестник УлГТУ*. 2017. № 1. С. 19-21.

216. Колесов Д. В., Пономаренко В. А. Отношение к жизни и психология риска: учебное пособие. Москва; МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2008. 176 с.

217. Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание. М.: Политиздат, 1984. 335 с.

218. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения / сост. Ю. В. Яковец. М.: Экономика, 2002. 768 с.

219. Кондрацкий А. А. Тест для диагностики отношения оператора к принятию риска. *Вопросы психологии*. 1982. № 3. С. 133–136.

220. Корнилов А. П. Саморегуляция человека в условиях социального перелома. *Вопросы психологии*. 1995. № 5. С. 69-78.

221. Корнилов Ю. К. Психология практического мышления: монография. Ярославль: ДИА-Пресс, 2000. 205 с.

222. Корнилова Т. В. Диагностика «личностных факторов» принятия решений. *Вопросы психологии*. 1994. № 6. С. 99-109.

223. Корнилова Т. В. Индивидуальные категоризации субъективного риска. *Вопросы психологии*. 1999. № 6. С. 128–139.
224. Корнилова Т. В. Мельбурнский опросник принятия решений: русскоязычная адаптация. *Психологические исследования*. 2013. Т. 6. № 31. С. 4. URL: <http://psystudy.ru>
225. Корнилова Т. В. Многомерность фактора субъективного риска (в вербальных ситуациях принятия решений) решений. *Психологический журнал*. 1998. Т. 19. № 6. С. 40–51.
226. Корнилова Т. В. Психология риска и принятия решений. М.: Аспект Пресс, 2003. 286 с.
227. Корнилова Т. В. Диагностика мотивации и готовности к риску. М.: ИП РАН, 1997. 232 с.
228. Корнилова Т. В., Долныкова А. А. Диагностика импульсивности и склонности к риску. *Вестник Московского университета*. Серия 14. Психология. 1995. № 3. С. 46–48.
229. Коровин Д. И. О нахождении функции полезности в теории Неймана-Моргенштерна. *Вестник ИГЭУ*. 2005. Вып. 4. С. 82-84.
230. Короленко Ц. П. Психофизиология человека в экстремальных условиях. Л.: Медицина, 1978. 271 с.
231. Котик М. А. Психология и безопасность. Таллин: Валгус, 1989. 448 с.
232. Котлярова Т. Б., Маничев С. А. Отношение к риску и импульсивность. *Когнитивные стили: Тезисы научно-практического семинара* / ред. В. Колга. Таллин: Таллинский педагогический институт, 1986. С. 95-99.
233. Кочетков В. В., Сотникова И. Г. Индивидуально-психологические проблемы принятия решения. М.: Наука, 1993. 143 с.
234. Кравченко С. А., Красилов С. А. Социология риска: полипарадигмальный поход. М.: Анкил, 2004. 385 с.
235. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. СПб. : Питер, 2005. 940 с.

236. Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причинённого источником повышенной опасности. М.: Госюриздат, 1966. 200 с.
237. Краткий психологический словарь / ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. М.: Политиздат, 1990. 494 с.
238. Кривошеїн В. В. Проблема прийняття рішень в умовах соціально-політичної невизначеності. *Грані*. 2005. № 1. С. 110-114.
239. Кривошеїн В. В. Ризик як соціальне явище. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*. 2012. № 6 (86). С. 80–85.
240. Кривошеїн В. В. Феномен групового мислення як чинник ризику прийняття політичних рішень. *Освіта регіону*. Сер. Політологія. Психологія. Комунікації. 2009. № 4. С. 129-133.
241. Кригер Е. Э. Типы ситуаций неопределенности в профессиональной деятельности педагога. *Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin)*. 2014. № 1(142). С. 9–12.
242. Крохина Е. Е. Политические риски в механизме формирования государственной политики: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва, 2006. 171 с.
243. Крошо В. П. Теоретические и практические проблемы профессионального (оперативного) риска в деятельности органов внутренних дел. К.: Рад. шк., 1995. 157 с.
244. Крутецкий В. А. Психология. М.: Просвещение, 1986. 336 с.
245. Кузнецов М. А. Список емоцій. *Харківський осінній марафон психотехнологій*: матеріали науково-практичної конференції (Харків, 28 жовтня 2017 року). Харків: Вид-во «Діса плюс», 2017. С. 60.
246. Кулагина И. Ю., Колюцкий В. Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. М.: ТЦ «Сфера», 2001. 464 с.
247. Куликова Е. А. Риск менеджмент: учебное пособие. Екатеринбург: Изд-во УрГУПС, 2014. 259 с.
248. Куликова Т. Ф. Психологическое содержание кризиса середины жизни работающей женщины: дисс. ...канд. психол. н.: 19.00.01 / Кубанский государственный университет. Краснодар, 2004. 160 с.

249. Культура безпеки на ядерних об'єктах України: Науково-методологічний посібник / Ю. М. Скалецький, С. І. Кондратов, О. І. Насвіт та ін.; за ред. акад. НАН України В. П. Горбуліна. Київ: ДП «НВЦ» «Євроатлантикінформ», 2007. 112 с.

250. Куницына Н. Н. Экономическая динамика и риски. М.: Эк-ка с/х и перераб. пр-тий, 2002. 288 с.

251. Куттер П., Мюллер Т. Психоанализ. Введение в психологию бессознательных процессов. М.: Когито-Центр, 2011. 384 с.

252. Лазарус А. Краткосрочная мультимодальная психотерапия. СПб.: Речь, 2001. 256 с.

253. Лазурский А. Ф. Программа исследования личности. *Избранные труды по общей психологии*. К учению о психической активности. Программа исследования личности и другие работы. СПб.: Алетейя, 2001. 192 с.

254. Лапицкий В. Ф. Политический риск в управлении социальными конфликтами: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Российская академия управления. Москва, 1992. 143 с.

255. Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях. М.: Политиздат, 1989. 303 с.

256. Лебедева Л. Г. Ростова А. В., Ургалкин Ю. А. Концепции общества риска в социологическом дискурсе. *Вестник Самарского муниципального института управления*. 2014. № 2. С. 168–172.

257. Легасов В. А. Из сегодня в завтра. Мысли вслух. М.: Аврора, 1996. 226 с.

258. Леонтьев Д. А., Осин Е. Н. Рефлексия «хорошая» и «дурная»: от объяснительной модели к дифференциальной диагностике. *Психология: журн. высш. шк. экономики*. 2014. Т. 11. № 4. С. 110–135.

259. Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости. М.: Смысл, 2006. 63 с.

260. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Смысл, 2005. 352 с.

261. Леонтьев Д. А. Вызов неопределенности как центральная проблема психологии личности. *Психологические исследования* [Электронный ресурс]. – 2015. Т. 8. № 40. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n40/1110-leontiev40.html>
262. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. М.: Смысл, 2003. 487 с.
263. Лепешинский Н. Н. Адаптация опросника «Шкала психологического благополучия» К. Рифф. *Психологический журнал*. Т. 28. № 3. 2007. С. 24-37.
264. Лефевр В. А. Формула человека: контуры фундаментальной психологии. М.: Прогресс. 1991. 108 с.
265. Ливехуд Б. Кризисы жизни – шансы жизни: Развитие человека между детством и старостью. Калуга: Духовное познание, 1994. 217 с.
266. Ливрага Х. А., Гусман Д. С. Сокровенный смысл жизни: Сборник. М.: Культурный центр «Новый акрополь», 2003. 408 с.
267. Лисбет Ф. Б. Психические кризисы в новой перспективе. СПб, «Европейский дом», 1998. 164 с.
268. Лопатин Л. М. Аксиомы философии: Избранные статьи М.: РОССПЭН, 1996. 560с.
269. Лукина Е. А. Особенности самоосуществления человека в разные периоды взрослости: 19.00.13 / Санкт-Петербургский государственный университет. С.-Пб., 2006. 224 с.
270. Луман Н. Понятие общества. *Проблемы теоретической социологии*. / ред. А. О. Бороноева. СПб.: Петрополис, 1994. С. 25–42.
271. Луман Н. Понятие риска. *THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем*. 1994. № 5. С. 135–160.
272. Лысцов В. Н. Мера риска. *Человек и природа*. 1985. № 8. С. 34–39.
273. Макаревич О. П. Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях: монографія. К.: Оріяни, 2001. 223 с.

274. Макаровская И. Е. Классификация рисков в предпринимательстве. *Проблемы современной экономики*. 2008. С. 484-486.
275. Макклелланд Д. Мотивация человека. СПб., 2007. 324 с.
276. Максименко С. Д. Теория неопределенности. URL: http://professor-maksymenko.narod.ru/Tvory/Statya_-_Teoriya_neopredelyonnosti.htm
277. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія: Навч. посібник. К.: МАУП, 2000. 256 с.
278. Малейн Н. С. Вина – необходимое условие имущественной ответственности. *Советское государство и право*. 1971. № 2. С. 33-35.
279. Малкина-Пых И. Г. Возрастные кризисы. Справочник практического психолога. М.: «Эксмо», 2005. 896 с.
280. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации. М.: Изд-во Эксмо, 2005. 960 с.
281. Мальтус Т. Р. Опыт о законе народонаселения. М.: Директ-Медиа, 2014. 204 с.
282. Мамчун В. В. Правоприменительный риск: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нижегородский юридический институт. Н. Новгород. 1999. 25 с.
283. Маничев С. А. Риск в трудовой деятельности человека. *Эргономика* / ред. А. А. Крылова и Г. В. Суходольского. Л.: ЛГУ, 1988. С. 140-148
284. Маршалл А. Основы экономической науки. М.: Эксмо, 2007. 832 с.
285. Матюшкин А. М. (ред.) Фигурная форма А теста творческого мышления Э. Торранса, адаптированного сотрудниками Общесоюзного центра "Творческая одаренность" НИИ ОПП АПН СССР. М.: Изд-во НИИ ОПП АПН СССР, 1990.
286. Мельник С. Н. Теоретические и методические основы социально-психологического тренинга. Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 2004. 74 с.
287. Мельников А. П. Политический риск: Учеб. пособие. Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. 41 с.

288. Мечитов А. И., Ребрик С. Б. Восприятие риска. *Психологический журнал*. 1990. Т. 11. № 5. С. 87–94.
289. Микляева А. В., Румянцева П. В. Школьная тревожность: диагностика, коррекция, развитие. СПб.: Речь, 2006. 256 с.
290. Миэринь Л. А. Основы рискологии: Учебное пособие. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 1998. 138 с.
291. Мозговая А. Социология риска. *Риск в социальном пространстве*. М.: Ин-т социологии РАН, 2001. 304 с.
292. Моргенштерн О., Нейман Дж. Теория игр и экономическое поведение. М.: Книга по Требованию, 2012. 708 с.
293. Моргун В. Ф., Ткачева Н. Ю. Проблема периодизации развития личности в психологии. М.: Издательство Московского университета, 1981. 84 с.
294. Морозова Е. В. Социальные ризики в сфере труда: Теоретико-методологический аспект анализа. *Наукові праці. Соціологія*. 2011. Вип. 165. Т. 177. С. 86–90.
295. Мясищев В. Н. Психология отношений. М.: МПСИ, 2005. 158 с.
296. Найт Ф. Х. Понятие риска и неопределенности. *THESIS*. 1994. № 5. С. 12–28.
297. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль / пер. с англ. М.Я. Каждана. М.: Дело, 2003. 359 с.
298. Наумова Н. Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения. М.: Наука, 1988. 199 с.
299. Небылицын В. Д. Надежность работы оператора в сложной системе управления. Инженерная психология. М.: МГУ, 1964. С. 358–367.
300. Немчин Т. А. Состояние нервно-психологического напряжения. Л.: Ленинградский ун-т, 1983. 166с.
301. Нечаев Н. Н. Психолого-педагогические основы формирования профессиональной деятельности. М.: Изд-во МГУ, 1988. 166 с.

302. Ниязашвили А. Г. Индивидуальные различия склонности к риску в разных социальных ситуациях развития личности: автореф. дис. ... канд. наук: 19.00.01 / Московский гуманитарный университет. М., 2007. 19 с.

303. Ниязашвили А. Г., Хащенко В. А. Психологическая готовность к экономическому риску. *Психология безопасности профессиональной деятельности*: Тезисы докладов I Международной научно-практической конференции, 17-18 ноября 1999. М.: Когнито-центр, 1999. С. 40-41.

304. Никитин С. М., Феофанов К. А. Социологическая теория риска в поисках предмета. *Социологические исследования*. 1992. № 10. С. 120–127.

305. Никифоров Г. С. Психология здоровья. СПб.: Речь, 2002. 256 с.

306. Новые ценности образования: тезаурус для учителей и школьных психологов / ред.-сост. Н. Б. Крилова. М.: РФФД-ИПИ, 1995. 113 с.

307. Обознов А. А. Психологическая устойчивость специалиста к опарним условиям деятельности. *Психологическа безопасность деятельности*: тезисы докладов I международной научно-практической конференции, 17-18 ноября 1999. М.: Когнито-Центр, 1999. С. 44-45.

308. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявления. Душанбе: Донши, 1983. 256 с.

309. Ойгензихт В. А. Проблема риска в гражданском праве. Душанбе: Ирфон, 1972. 224 с.

310. Олефір В. О., Склярів С. О. Мотиваційно-особистісні фактори професійної успішності рятувальників. Х.: УПА, 2011. 183 с.

311. Омельченко А. И. Творческий риск, его государственно-правовая охрана. М.: Наука, 1955. С. 7–12.

312. Осин Е. Н. Факторная структура версии шкалы общей толерантности к неопределённости Д. МакЛейна. *Психологическая диагностика*. 2010. № 2. С. 65-86.

313. Остапенко М. А. Потенційні ризики політичного плюралізму. *Політологічний вісник*. 2009. Вип. 40. С. 360-370.

314. Откидач В. В., Темнохун В. А., Джура С. Г. Применение риска для оценки правильности принятия решения. *Проблемы эксплуатации оборудования шахтных стационарных установок*: Сб. науч. тр. Донецк, 2003. Вип. 97. С. 53–55.
315. Павлова В. В. Социальный риск в агросфере. *Социологические исследования*. 1993. № 10. С. 81–84.
316. Панов В. И. Актуальные проблемы экологической психологии. *Психология сегодня*. 1996. Т. 2, Вып. 1. С. 102–103.
317. Паскаль Б. Мысли / пер. с фр. Ю. А. Гинзбург. М.: Изд-во имени Сабашниковых, 1995. – 480 с.
318. Пачковський Ю. Ф. Проблема ризику в підприємстві. *Практична психологія та соціальна робота*. 2001. № 2. С. 37-39.
319. Первозванский А. А., Превоэванская Т. Н. Финансовый рынок: Расчёт и риск. М.: Инфра, 1994. 192 с.
320. Петимко А. И., Зверев В. Л. Основные направления и концепции исследований риска и современное состояние проблемы в психологии. *Вестник С.-Петербург. Ун-та ГПС МЧС России*. 2010. № 4. С. 71–77.
321. Петровский В. А. “Риск ради риска” и проблема Стоунера. *Общение как предмет теоретических и прикладных исследований*. Тезисы. Ленинград, 1973. С. 127–128.
322. Петровский В. А. Поведение человека в ситуации опасности (к психологии риска). Новые исследования в психологии. 1974. № 1. С. 23–24.
323. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности. М.: «Горбунок», 1992. 224 с.
324. Петровский В. А. Тенденция к свободному риску и самоутверждение личности. *Социально-психологические проблемы формирования личности и учебно-воспитательного коллектива*: Сб. трудов. Москва, 1975. С. 77–87.
325. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий. М.: Высшая школа, 1984. 174 с.

326. Плаус С. Психология оценки и принятия решений. М.: “Филинь”, 1998. 368 с.
327. Плясуля Г. И. Анализ политического риска. Новосибирск: СибАГС, 2003. 89 с.
328. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов. М.: Академия, 2000. 184 с.
329. Полянова Т. А. О взаимосвязи между индивидуально-психологическими категориями и действиями по управлению автомобилем. *Вестник МГУ. Серия 14 «Психология»*. 1988. № 4. С. 44-45.
330. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги / пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 528 с.
331. Практикум по психологии состояний: Учебное пособие / ред. проф. О. А. Прохорова. СПб: Речь, 2004. С. 121–122.
332. Прихожан А. М. Психология неудачника: Тренинг уверенности в себе. Изд. 2-е, доп. М.: ТЦ “Сфера”, 2000. 192 с.
333. Проблемы принятия решений / ред. П. К. Анохина. М.: Наука, 1976. 319 с.
334. Прохорова Л. В. Политический риск в управленческой деятельности: дис. ...канд. полит. наук: 23.00.02 / Северно-Западная академия государственной службы. СПб., 1998. 168 с.
335. Прутченков А. С. Трудное восхождение к себе. М.: Знание, 1995. 289 с.
336. Прутченков А. С. Школа жизни. Методические разработки социально-психологических тренингов. Изд. 2-е, исправ. и доп. М.: МООДиМ «Новая цивилизация», 2000. 192 с.
337. Психологический словарь / ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. М.: Педагогика-Пресс, 2001. 440 с.
338. Психология зрелости / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. Самара: БАХРАХ-М, 2003. 768 с.

339. Психология человека от рождения до смерти / ред. А. А. Реана. СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. 656 с.
340. Психология экстремальных ситуаций / ред. В. В. Рубцова, С. Б. Малых. М.: Психологический ин-т РАО, 2008. 304 с.
341. Психологія життєвої кризи / ред. Т. М. Титаренко. Київ.: Агропромвидав України, 1998. 223 с.
342. Пучкина И. Ю. Феномен риска: философско-антропологический аспект. Ростов-на-Дону: Актуальные проблемы современной науки, 2006. 116 с.
343. Равич-Щербо И. В., Марютина Т. М., Григоренко Е. П. Психогенетика. М.: Аспект Пресс, 1999. 447 с.
344. Рапохин Н. П. Исследование эмоционально-волевой устойчивости в условиях значимой деятельности. *Психологический журнал*. 1981. Т. 2. № 5. С. 92-105.
345. Рассудовский В. А. Вопрос об имущественном риске в гражданском праве. *Советская юстиция*. 1963. № 18. С. 11–15.
346. Растригин Л. А. Этот случайный, случайный, случайный мир. М.: Молодая гвардия, 1974. 208 с.
347. Ренн О. Три десятилетия исследования риска: достижения и новые горизонты. *Вопросы анализа риска*. 1999. Т. 1. № 1. С. 80–99.
348. Ризики в современном бизнесе / ред. П. Г. Грабовский, С. Н. Петрова, С. И. Полтавцев, К. Г. Романова, Б. Б. Хрусталев, С. М. Яровенко. М.: «Аланс», 1994. 200 с.
349. Риктор Т. Л. Риск: феномен, сущность, проблемы. *Материалы теоретического семинара «Проблемы развития современного общественного прогресса»*. Донецк: ДонНМУ, 2007. С. 16–17.
350. Риск как точная наука / ред. С. Т. Беляев и др. *Наука и жизнь*. 1991. № 3. С. 2–11.

351. Ріктор Т. Л. Ризик в умовах соціальної невизначеності (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Донецький національний університет. Д., 2005. 14 с.

352. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога: Учеб. пособие: В 2-х кн. Москва: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2002. Кн. 2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения. 480 с.

353. Рогов М. А. Риск-менеджмент. М.: Финансы и статистика, 2001. 118 с.

354. Рождественская Т. Э., Гузнов А. Г. Финансово-правовое регулирование банковской деятельности: монография. Москва: Проспект, 2016. 336 с.

355. Роик В. Д. Профессиональный риск: проблемы анализа и управления. Управление риском. 2003. № 2. С. 9–12.

356. Роменець В. А. Вчинок і постання канонічної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії* / ред. В. О. Татенка. К.: Либідь, 2006. С. 11-36.

357. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / пер. с англ. В. В. Румынского, под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. М.: Аспект Пресс, 1999. 429 с.

358. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М.: Учпедгиз, 1946. 704 с.

359. Рудашевский В. Д. Риск, конфликт и неопределённость в процессе принятия решений и их моделирование. *Вопросы психологии*. 1974. № 2. С. 84-94.

360. Рыбников О.Н. Некоторые психологические аспекты человеческого фактора в аварийности авиации. Проблемы безопасности при ЧС. 1995. № 5. С. 25-38.

361. Савина Е. А., Ванг Х. Т. Выбор и принятие решения: риск и социальный контекст. *Психологический журнал*. 2003. Т. 24. № 5. С. 23–30.

362. Савченко О. В. Особенности проявления риска в стрессовых ситуациях. *Наука і освіта*. Спецвыпуск. Одесса, 2000. С. 118–120.

363. Савченко О. В. Проблема риска и её структура в социальной психологии. *Проблема особистості в сучасній науці: Результати та перспективи досліджень* / Тези доповідей Третьої Всеукраїнської конференції молодих науковців. К.: КНУ імені Т.Шевченка, 2000. С. 28-30.

364. Саєнко Ю. Соціальні ризики. *Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф*. К.: Стилос. 2001. С. 9–23.

365. Санников А. И. Личностные факторы принятия решений. *Наука і освіта*. Спецвыпуск «Психологія особистості: теорія, досвід, практика». 2012. № 6/CVVII. С. 162–166.

366. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности. Одесса: Хорс, 1995. 364 с.

367. Санникова О. П., Быкова С. В., Санников А. И. Риск и принятие решения: Учебно-методическое пособие. Харьков: Аспект+, 2007. 60 с.

368. Санникова О. П., Чебыкин А. Я., Санников А. И. Модели принятия решения: Учебно-методическое пособие. Харьков: Аспект+, 2007. 60 с.

369. Санніков О. І. Психологія прийняття життєвих рішень особистістю: дис. ... др. психол. наук: 19.00.01 / ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одесса, 2016. 508 с.

370. Саннікова О. П., Бикова С. В. Психологічна діагностика стійкої схильності до ризику: апробація оригінальної методики. *Проблеми гуманітарних наук*. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. Психологія. 2008. № 19. С. 4–15.

371. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. *Сумерки богов*. М.: «Политиздат», 1989. С. 319-344.

372. Севрук В. Т. Банковские риски. М.: Дело ЛТД, 1994. 72 с.

373. Семикіна М. В., Скібіцька О. В. Економічний ризик та методи його вимірювання. Кіровоград: КНТУ. 2005. 58 с.

374. Серебровский В. И. Страхование. М.: Финиздат, 1927. С. 85–90.
375. Ситковская О. Д. Кобышева Л. П., Коченов М. М. Новые направления судебно-психологической экспертизы. Справочное пособие. М.: ООО Издательство «Юрлитинформ», 2000. 160 с.
376. Скидельски Р. Джон Мейнард Кейнс. 1883-1946. Экономист, философ, государственный деятель. В 2-х книгах John Maynard Keynes 1883 – 1946. Economist, Philosopher, Statesman. Macmillan. 2003 / Пер. с англ. Демида Васильева. – М.: Московская школа политических исследований, 2005. Т. 2. 804 с.
377. Слободчиков В. И., Цукерман Г. А. Интегральная периодизация общего психического развития. *Вопросы психологии*. 1996. № 5. С. 38-51.
378. Словарь психолога-практика / сост. С. Ю. Головин. Мн: Харвест, М.: АСТ, 2001. 976 с.
379. Словик П. На пути к пониманию и улучшению принимаемых решений: дескриптивный подход к изучению процессов принятия решений при многих критериях. *Сб. трудов ВНИИСИ*. М., 1980. Вып. 9. С. 3–26.
380. Смакотина Н. Л. Основы социологии нестабильности и риска: философский, социологический и социально-психологический аспекты: монография. М.: КДУ, 2009. 241 с.
381. Смирнов Б. А., Долгополова О. В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях. Х.: Гуманитарный Центр, 2007, 276 с.
382. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Эксмо, 2007. 960 с.
383. Собчак А. А. О некоторых спорных вопросах общей теории правовой ответственности. *Правоведение*. 1968. № 1. С. 55-60.
384. Солнцева Г. Н. Когда и почему рискуют люди. *Человек*. 2001. № 2. С. 102–113.
385. Солнцева Г. Н. О психологическом содержании понятия «риск». *Вестник Московского ун-та. Серия 14. Психология*. 1999. № 2. С. 17–20.

386. Солнцева Г. Н. Определение неопределенности (Психология риска). *Управление риском*. 1997. № 2. С. 22–26.
387. Солнцева Г. Н., Корнилова Т. В. Риск как характеристика действий субъекта. М.: НИЦ «Инженер», 1999. 80 с.
388. Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф: монографія / ред. В. В. Дурдинець, Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привалов. К.: «Стилос», 2001. 497 с.
389. Сошина Ю. М. Соціально-психологічний тренінг як засіб формування ціннісно-смислових настановлень. *Вісник ХДУ. Серія: Психологічні науки*. 2014. № 1, Т. 2. С. 74–79.
390. Спиваковская А. С. Психотерапия: Игра, детство, семья. М.: ООО Апрель Пресс, ЗАО Из-во ЭКСМО, 1999. Т. 2. 464 с.
391. Стадник В. А. Розвиток механізмів особистісної корекції емоційної напруженості при діяльності в екстремальних умовах (на прикладі спортивної діяльності): дис...канд. психол. наук: 19.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Г. Шевченка. Київ, 1999. 201 с.
392. Старостенко К. В. Политический риск в системе государственной власти современной России: Проблемы, противоречия, тенденции: дис... канд. полит. наук: 23.00.02 / Орловская региональная академия государственной службы. Орел, 2000. 173 с.
393. Стегній О. Г. Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків. К.: Інститут соціології НАН України, 2002. 380 с.
394. Стрижицкая О. Ю. Самоотношение и временная транспектива личности в период поздней взрослости: дис. ...канд. психол. н.: 19.00.03 / Санкт-Петербургский государственный университет. СПб, 2006. 221 с.
395. Сыманюк Э. Э. Психология профессионально обусловленных кризисов. М.: Из-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОЖЭК», 2004. 300 с.

396. Тенн О. Р. Стратегии совладающего поведения женщин переходного возраста, переживающих экзистенциальный кризис: дис ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Учреждение Российская академия образования «Психологический институт». М., 2003. 223 с.
397. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий. М., 1961. 536 с.
398. Тест описания поведения К. Томаса (адаптация Н. В. Гришиной). *Психологические тесты* / ред. А. А. Карелина: В 2 т. М., 2001. Т. 2. С. 69-77.
399. Титаренко Т. М. Испытание кризисом: Одиссея преодоления. М.: Когито-Центр, 2010 304 с.
400. Толстых А. В. Возрасты жизни. М.: Мол. гвардия, 1988. 223 с.
401. Томчук М. І. Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності. *Психологія і суспільство*. 2010. № 4. С. 65-69.
402. Томчук М. І. Особливості профілактики та корекції посттравматичних стресових станів в учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Наука і освіта*. 2014. № 11. С. 161–165.
403. Томчук М. І., Самохвалов О. Б. Вплив вікових, соціальних чинників на розвиток професійних установок у майбутніх офіцерів силових структур. *Вісник Національного університету оборони України*. 2015. Вип. 1. С. 230-234.
404. Третьяков В. П. Психология безопасности эксплуатации АЭС. М.: Энергоатомиздат, 1993. 176 с.
405. Тулупьева Т. В., Исакова О. П. Склонность к риску и поиску новых ощущений как фактор психологической защиты личности. *Ананьевские чтения – 2003: Материалы научно-практической конференции*. СПб. 2003. С. 299-300.
406. Тягунов А. А. Философский анализ ситуаций риска, случайности и неопределенности: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.01, 09.00.11 / Тверской государственный технический университет. Тверь, 1999. 342 с.
407. Уайтхед А. Избранные работы по философии. М.: Прогресс, 1990. 720 с.
408. Узнадзе Д. Н. Психология установки. СПб.: Питер, 2001. 416 с.

409. Управление риском: Риск. Устойчивое развитие. Синергетика / ред. В. А. Владимиров, Ю. Л. Воробьев, С. С. Салов и др. М.: Наука, 2000. 431 с.
410. Урунтаева Г. А. Детская психология: учебник для студ. сред. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2006. 368 с.
411. Фалин В. Ю. Содержание понятий «социальная защита», «социальное страхование» и «социальный риск». *Труд за рубежом*. 1994. № 3. С. 3.
412. Фельдштейн Д. И. Психология развивающейся личности. М., 1996. 248 с.
413. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Диагностика стратегий импунитивного поведения в конфликтных ситуациях. *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. С. 438-442.
414. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе / пер. М. В. Вульф, А. А. Спектор. М.: АСТ, 2006. 400 с.
415. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М.: АСТ, 2006. 640 с.
416. Хабибуллин Э. Р. Готовность к риску как фактор эффективной педагогической деятельности в ситуациях неопределенности: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.13 / Психологический институт Российской академии Образования. Москва, 2008. 150 с.
417. Халперн Д. Психология критического мышления. СПб: Питер, 2000. 512 с.
418. Харитонов Е. О. Обязательства, возникающие из ведения дел без поручения, в советском гражданском праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Одесский государственный университет имени И. И. Мечникова. Одесса, 1980. 203 с.
419. Хван А. А., Зайцев Ю. А., Кузнецова Ю. А. Стандартизация опросника А. Басса и А. Дарки. *Психологическая диагностика*. 2008. № 1. С. 35-58.

420. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения. СПб: Речь, 2001. 240 с.
421. Хилько М., Ткачева М. Возрастная психология. М., 2010. 194 с.
422. Холлис Дж. Перевал в середине пути: Как преодолеть кризис среднего возраста и найти новый смысл жизни. М.: «Когито-Центр», 2009. 208 с.
423. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. 2-е изд. СПб: Питер, 2004. 384 с.
424. Хомуленко Т. Б., Абсалямова Л. М. Мотиваційні, інтелектуальні та емоційні компоненти психології ризику: віковий аспект. Харків: ХНПУ, 2011. 157 с.
425. Хомуленко Т. Б., Фоменко К. І. Губристична мотивація як чинник прагнення до успіху: віковий аспект: монографія. Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2012. 222 с.
426. Худоян С. С. Критические возрасты развития личности. Ереван: Зангак-97, 2004. – 248 с.
427. Хухлаева О. В. Кризисы взрослой жизни. Книга о том, что можно быть счастливым и после юности. М.: Генезис, 2009. 208 с.
428. Цукерман Г. А., Мастеров Б. М. Психология саморазвития. М.: Интерпракс, 1995. 288 с.
429. Чебикин О. Я., Булгакова О. Ю. Усвідомлення небезпечної поведінки дітьми підліткового віку. Одеса: ПНЦ АПН України СВД М. П. Черкасов, 2006. 212 с.
430. Чебыкин А. Я. Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности. Одесса: Астропринт, 1999. 158 с.
431. Чебыкин А. Я., Вдовиченко О. В. Выраженность риска у студентов: монография. Одесса: Видавець Черкасов М. П., 2004. 200 с.
432. Человек: анатомия, физиология, психология. Энциклопедический иллюстрированный словарь / ред. А. С. Батусева, Е. П. Ильина, Л. В. Соколовой. СПб: Питер, 2011. 672 с.

433. Черкасов В. В. Деловой риск в предпринимательской деятельности. К.: ООО “Изд-во Либра”, 1996. 160 с.
434. Черкасов В. В. Проблемы риска в управленческой деятельности. К.: Ваклер, 2002. 320 с.
435. Черникова О. А. Соперничество, риск, самообладание в спорте. М.: Физкультура и спорт, 1980. 104 с.
436. Чернявская Т. П. Психологічні чинники управління ризиками у бізнесі. Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія. 2016. Том 21. Вип. 2 (40). С. 178–186.
437. Чикобава К. К. Идеи антроподицеи в философии М. К. Мамардашвили. *Человек: соотношение национального и общечеловеческого*: сб. матер. межд. симп. / ред. В. В. Парцвания. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2004. Выпуск 2. С. 288–291.
438. Чупров В. И., Zubok Ю. А., Уильямс К. Молодежь в обществе риска. – М.: Наука. 2003. 230 с.
439. Шаболтас А. В. Риск и рискованное поведение как предмет психологических исследований. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2014. Сер. 12 (вип. 3). С. 5–15.
440. Шапкин А. С., Шапкин В. А. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций. М.: Изд.-торг. корпорация «Дашков и К», 2005. 880 с.
441. Шаповаленко И. В. Возрастная психология. Психология развития и возрастная психология. М.: Гардарики. 2005. 349 с.
442. Шаронов В. В. Основы социальной антропологии. СПб., 1997. 195 с.
443. Шарп Д. Кризис среднего возраста. Записки о выживании. М.: Класс, 2006 98 с.
444. Швалб Ю. М. Провина та почуття провини у структурі життєвих відносин особистості. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія / за заг. ред. В. П. Садкового, О. В. Тімченка. Х.: Вид-во НУЦЗУ, 2017. 777 с. С. 61 – 80.

445. Швалб Ю. М. Психологічна структура складних життєвих обставин. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. 540 с. С. 20 – 40.
446. Швалб Ю. М. Самовизначення особистості у складних життєвих обставинах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Соціальна робота. 2017. С. 28–31.
447. Шибутани Т. Социальная психология / пер. с англ. В. Б. Олышанского. Ростов н/Д.: «Феникс», 1998. 544 с.
448. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста. СПб: Речь, 1999. 436 с.
449. Шопенко Л. Д. Концептуальные основания социальной рискологии транзитивного общества. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnye-osnovaniyasotsialnoy-riskologii-tranzitivnogo-obschestva>.
450. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / пер. с польск. С. М. Червонной. М.: Логос, 2005. 664 с.
451. Щербатых Ю. В. Психология труда и кадрового менеджмента в схемах и таблицах: справочное пособие. М.: КНОРУС, 2014. 248 с.
452. Эколого-психологические факторы современного образа жизни: коллективная монография, 2 издание, переработанное и дополненное / под ред. Ю. М. Швалба. Житомир: «Изд-во ЖДУ им. И. Франко», 2009. 462 с.
453. Экспериментальные исследования волевой активности / ред. А. И. Высоцкого. Рязань: РГПИ, 1986. – 134 с.
454. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. М.: Педагогика, 1989. 560 с.
455. Эриксон Э.Г. Детство и общество. СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. 592 с.
456. Юнг К. Г. Исследование феноменологии самости. М., 1997. 336 с.

457. Яковенко С. І. Психологія людини за умов радіоекологічного лиха. К.: Чорнобильінтерінформ, 1996. 172 с.
458. Яковенко С. І., Яковенко Т. М. Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників. К.: Київ. військ. гум. ін-т. 2008. 265 с.
459. Яницкий О. Социология и рискология. М: Ин-т социологии РАН, 1998. 142 с.
460. Яницкий О. Н. Социология риска. М.: Изд-во Lvs, 2003. 192 с.
461. Ясперс К. Всемирная история философии. Введение / пер. с нем. К. В. Лощевский. СПб: Наука. 2000. 272 с.
462. Яшкова А. Н., Сухарева Н. Ф. Возрастная психология. М.: Прогресс, 2009. 88 с.
463. Abraham K. S. Distributing risk: insurance, legal theory, a publ. policy. Uew Haven, L.: Yale univ.press. 1986. 254 p.
464. Adams J. Risk and freedom: the record of road safety regulation. Cardiff, 1985. 202 p.
465. Baban A., Craciun C. Changing health-risk behaviors: A review of theory and evidence-based interventions in health psychology. *JOURNAL OF COGNITIVE AND BEHAVIORAL PSYCHOTHERAPIES*. 2007. Vol. 7 (1). P. 45–66.
466. Barr J.T. What is the risk. *Risk analysis*. 1991. № 3. P. 373–386.
467. Beck U. Risk Society and the Provident State. *Risk, Environment and Modernity*. London: SAGE Publications, 1996. P. 27–43.
468. Berg N., Gigerenzer G. Psychology implies paternalism? Bounded rationality may reduce the rationale to regulate risk-taking. *SOCIAL CHOICE AND WELFARE*. 2007. Vol. 28 (2). P. 337–359.
469. Bernoulli D. Specimen theoriae novae de mensura sortis. Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae. *Econometrica*. 1954. № 22. P. 23–36.
470. Berry D. C. Risk, Communication and Health Psychology. MO: Open University Press/McGraw-Hill Education, 2004. 173 p.

471. Bradbury J. The policy implications of differing concepts of risk. *Science, Technology, and Human Values*. 1989. № 4. P. 380–399.
472. Carrell J. M. Managing risk: a computeraided strategy. Boston etc.: Butterworths, 1984. 272 p.
473. Cattell R. B. Personality and motivation structure and measurement. New York: World Book Co. 1957. 948 p.
474. Cloninger C. R., Gottesman I. I. Genetic and environmental factors in antisocial behavior. *The causes of crime: New biological approaches* / ed. S. A. Mednick, T. E. Moffitt, S. A. Stack. Cambridge: Cambridge University Press. 1987. P. 92–109.
475. Cloninger C. R., Sigvardsson S., Bohman M., Knorring A. L. von Predisposition to petty criminality in Swedish adoptees: Cross-fostering analysis of genetic environment interaction. *Archives of General Psychiatry*. 1982. № 39. P. 1242–1247.
476. Coombs C. H. Portfolio theory and the measurement of risk. *In Human Judgment and Decision Processes* / Ed. S. Schwartz and M. Kaplan. New York: Academic Press, 1975. P. 63–85.
477. Coombs C. H., Bowen J. N. A test of VE-theories of risk and the effect of the central limit theorem. *Acta Psychologica*. 1971. № 35. P. 15–28.
478. Covello V. T. Risk Communication and Occupational Medicine. *J. Occup. Med*. 1993. № 35 (1). P. 18–19.
479. Covello V. T. Trust and Credibility in Risk Communication. *Health Environ*. 1992. Dig. 6 (1). P. 1-3.
480. Covello V. T., Mumpower J. Risk Analysis and Risk Management: An Historical Perspective. *Risk Analysis*. 1985. Vol. 5 (2). P. 103–120.
481. Douglas M. (Collected Works) Risk Acceptability according to the Social Sciences. Routledge, 2010. 122 p.
482. Douglas M., Wildavsky A. Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technical and Environmental Dangers. Berkeley: University of California Press, 1982. 221 p.

483. Eysenck H. J. Personality, genetics, and behavior. New York: Praeger, 1982. 340 p.
484. Fishhoff B., Slovic P., Lichtensein S., Alhakami A. How safe is safe enough? A psychometric study of attitudes towards technological risks and benefits. *Policy science*. 1978. № 9. P. 127.
485. Flynn J., Slovic P., Mertz C. K. The Nevada initiative: a risk communication fiasco. *Risk Analysis*. 1993 V. 13 P. 497-502.
486. Gelen A. Der Mensch – seine Natur und seine Stellung in der Welt. Berlin, 1944. S. 31.
487. Giddens A. The Consequences of Modernity. Cambridge, 1990. 188 p.
488. Gilfoyle N. The legal exosystem: Risk management in addressing student competence problems in professional psychology training. *Training and Education in Professional Psychology*. 2008. Vol. 2(4). P. 202–209.
489. Glynnis M. B. The Psychology of Risk. New York: Cambridge University Press, 2007. 335 p.
490. Green K. B. Cognitive Models of International Decisionmaking and International. *Systems Research*. 1987. Vol. 4. № 4. P. 251–267.
491. Green K. B. de. The Kondratiev Phenomenon: A Systems Perspective. *Systems Research*. 1988. Vol. 5. № 4. P. 251–267.
492. Harrison S. Germanwings crash and the psychology of risk. *PSYCHOLOGIST*. 2015. Vol. 28 (6). P. 434.
493. Hobfoll S. E. Stress, culture and community. N-Y. and London, 1998.
494. Huber M. What Is «Systemic Risk»? Remarks on the Risks of Risk Communication. *GAIA-ECOLOGICAL PERSPECTIVES FOR SCIENCE AND SOCIETY*. 2009. Vol. 18 (1). P. 9–12.
495. Johnson P. B., Malow-Iroff M. S. Adolescents and Risk: Making Sense of Adolescent Psychology. Westport, Conn.: Praeger, 2008. 160 p.
496. Kagan J., Messer S. B. A reply to “some misgivings about de Matching Familiar Figures test as a measure of reflection-impulsivity”. *Developmental Psychology*. 1975. Vol. 11. P. 244-248.

497. Kahneman D., Tversky A. Prospect theory: An analysis of decisions under risk. *Econometrica*. 1979. P. 313–327.
498. Kalenscher T., Tobler P. Comparing risky and inter-temporal decisions: views from psychology, ecology and microeconomics. *ENCYCLOPEDIA OF PSYCHOLOGY OF DECISION MAKING*, NY: NOVA SCIENCE PUBLISHERS. 2009. P. 593–617.
499. Karli K. W., Ghodasra J. H., Platt M. L. Serotonin Transporter Genotype Modulates Social Reward and Punishment in Rhesus Macaques. URL: <http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0004156>
500. Kasperson R. E., Golding D., Tuler S. Social Distrust as a Factor in Siting Hazardous Facilities and Communicating. *I Soc*. 1992. Issues 48 (4). P. 161–187.
501. Lash S. Risk Culture .*The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. Sage Publications. 2000. P. 47–62.
502. Llewellyn D. J. The psychology of risk taking: Toward the integration of psychometric and neuropsychological paradigms. *AMERICAN JOURNAL OF PSYCHOLOGY*. 2008. Vol. 121 (3). P. 363–376.
503. Lubart T. L., Sternberg R. J. An investment approach to creativity: Theory and data / Eds. S. M. Smith, T. B. Ward, R. A. Finke. *The creative cognition approach*. Cambridge (MA), MIT Press. 1995. P. 271–302.
504. Luhmann N. Risk: A Sociological Theory. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1993. 342 p.
505. Lupton D. Risk and Sociocultural Theory: New Directions and Perspectives Paperback. Charles Sturt University, Bathurst, New South Wales, 2000. 204 p.
506. Mann L. Burnett P., Radford M. et al. The Melbourne Decision Making Questionnaire: An Instrument of Measuring Patterns for Coping with Decisional Conflict. *Journal of Behavioral Decision Making*. 1997. Vol. 10(1). P. 1-19.
507. Matsuda N., Ihara J., Kusumi T. Belief, preference and willingness under ambiguity. *Japanese Psychological Research*. 1994. Vol. 36. № 1. P. 29–40.

508. McClelland D., Atkinson J., Clark R., Lowell E. The Achievement Motive. N. Y., 1953. 375 p.
509. Merkhofer M. W. Decision science and social risk management. Dordrecht, Molland, 1987. 330 p.
510. Mishra S. Decision-Making Under Risk: Integrating Perspectives From Biology, Economics, and Psychology. *PERSONALITY AND SOCIAL PSYCHOLOGY REVIEW*. 2014. Vol. 18 (3). P. 280–307.
511. Neumann J., Morgenstern O. Theory of Games and Economic. Behavior: John Wiley & Sons Inc, 1953. 642 p.
512. Norton R. W. Measure of ambiguity tolerance. *Journal of Personality Assessment*. 1975. Vol. 39 (6). P. 607-619.
513. Nygren T.E. Reacting to perceived high- and low-risk win-lose opportunities in risky decision-making task: Is it framing or affect or both? *Motivation-and-Emotion*. 1998. V. 22 (1). P. 73-98.
514. Oppenheimer M., Todorov A. Global warming: The psychology of long term risk. *CLIMATIC CHANGE*. 2007. Vol. 77 (1-2). P. 1–6.
515. Peiro J., Rodriguez I. Psychosocial risk prevention: An approach from positive psychology. *INTERNATIONAL JOURNAL OF PSYCHOLOGY*. 2008. Vol. 43 (3-4). P. 186.
516. Perrow Ch. Normal Accidents: Living with High-Risk Technologies. NY.: Basic Books, 1984. 258 p.
517. Rataje Żar Z. O strategiach radzenia robić w sytuacji ekstremalnych wymagan. *Ergonomica*. 1994. V. 17. № 1. P. 175–179.
518. Renn O. The social arena concept of risk debates. *Social Theories of Risk* / S. Krimsky, D. Golding (eds.). Westport: Praeger, 1992. P. 179–196.
519. Renner B., Schupp H., Vollmann M. and al. Risk perception, risk communication and health behavior change. *ZEITSCHRIFT FUR GESUNDHEITSPSYCHOLOGIE*. 2008. Vol. 16 (3). P. 150–153.
520. Risk and Decisions / ed. Singleton W., Hovden J. Chichester: John Wiley & Sons, 1987. 362 p.

521. Roland-Levy C. D. Risk and Risk-taking from a social psychology perspective. *INTERNATIONAL JOURNAL OF PSYCHOLOGY*. 2016. Vol. 51. P. 1036.
522. Roysamb E. Adolescent Risk-Making. Behaviour Patterns and the Role of Emotions and Cognitions. Oslo: University of Oslo, 1997. 147 p.
523. Six U. Das Risky-Shift-Phänomen, Ein theoretischer und experimenteller. Beitrag zum Problem von Entscheidungen unter Risiko bei Individuen und Gruppen. Bonn: Universität, Philosophische Fakultät, 1978. 372 s.
524. Slovic P. Informing and Educating the Public About Risk. *Risk Analysis*. 1986. № 6(4). P. 403–415.
525. Slovic P. Perception of Risk. *Science*. 1987. № 236. P. 28–285.
526. Slovic P. Risk, Media and Stigma: Understanding Public Challenges to Modern Science and Technology. New York: Routledge, 2013. 416 p.
527. Slovic P., Lichtenstein S. Relative importance of probabilities and payoffs in risk taking. *Journal of Experimental Psychology*. 1968. Vol. 78. № 3. P. 1–18.
528. Spitzer M., Neumann M. Risk and uncertainty – Economy, psychology and neurobiology. *NERVENHEILKUNDE*. 2006. Vol. 25 (3). P. 184–186.
529. Starr C. Social benefits versus technological risk. *Science*. 1969. № 165. P. 1233-1238.
530. Starr C. Risk management, assessment and acceptability. *Risk analysis*. 1985. № 2. P. 97-103.
531. Taylor-Gooby P., Zinn J. Current directions in risk research: New developments in psychology and sociology. *RISK ANALYSIS*. 2006. Vol. 26 (2). P. 397-411.
532. Tillich P. The courage to be. N.Y: New Haven: Yale University Press. 1952. 175 p.
533. Trimpop R. The Psychology of Risk Taking Behavior. North-Holland, 2014. 413 p.
534. Tversky A., Kahneman D. Judgement Under Uncertainty: Heuristics and

Biases. *Science*. 1974. № 185. P. 1124–1131.

535. Tversky A., Fox C. R. Weighing risk and uncertainty. *Psychological Review*. 1995. Vol. 102. P. 269–283.

536. Vlek C. A. Precautionary-Principled Approach Towards Uncertain Risks: Review and Decision-Theoretic Elaboration. *Erasmus Law Review*. 2009. Vol. 2, № 2. P. 129–169.

537. Wallach M., Kogan N., Bem D. Diffusion of responsibility and level of risk taking in groups . *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1964. № 68. P. 263–274.

538. Weiss C. L. Performance Psychology in Action: A Casebook for Working With Athletes, Performing Artists, Business Leaders, and Professionals in High-Risk Occupations. *SPORT PSYCHOLOGIST*. 2011. Vol. 25 (1). P. 117–118.

539. Wildavsky A., Drake K. Theories of risk perception: Who fears what and why? *Daedalus*. 1990. № 119(4). P. 41–60.

540. Wilde G. O. S. Risk Homeostasis Theory and Traffic Accidents: Propositions, Deductions and Discussion of Recent Commentaries. *Ergonomics*. 2011. Vol. 31. P. 441-468.

541. Yates J. F. Risk-taking behavior. New York, 1992. 345 p.

542. Zuckerman M. Psychobiology of Personality. New York: Cambridge University Press, 2005. 322 p.

543. Zuckerman M., Buchsbaum M. S., Murphy D. L. Sensation seeking and its biological correlates. *Psychological Bulletin*. 1980 № 88. P. 187–214.

544. Zuckerman M., Kuhlman D. M. Personality and risk-taking: Common biosocial factors. *Journal of Personality*. 2000. № 68. P. 999–1029.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Рис. А 1. Характеристика основного діагностичного блоку емпіричного дослідження ризику особистості.

Рис. А 2. Характеристика когнітивного діагностичного блоку емпіричного дослідження особистості ризику.

Рис. А 3. Характеристика мотиваційно-регулятивного діагностичного блоку емпіричного дослідження ризику особистості.

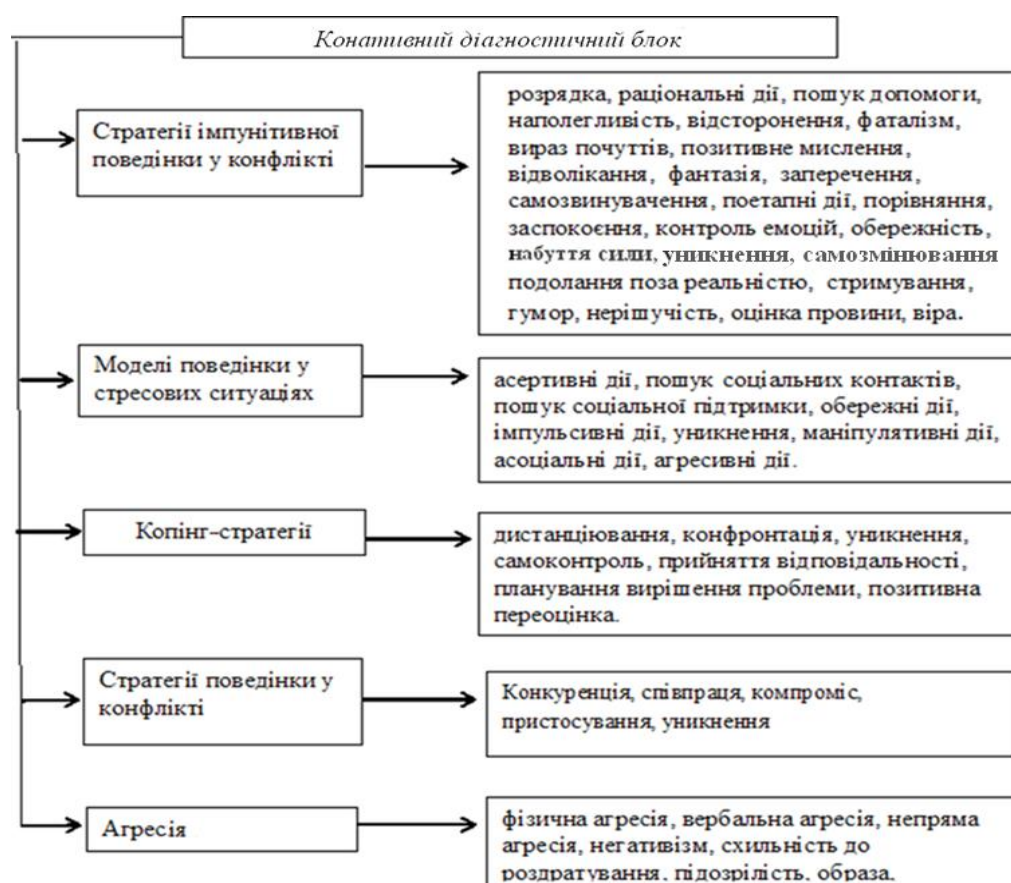

Рис. А 4. Характеристика конативного діагностичного блоку емпіричного дослідження ризику особистості.

Рис. А 5. Характеристика афективного діагностичного блоку емпіричного дослідження особистості ризику.

Таблиця А 1

Показники суб'єктивної оцінки ситуації як невизначеної чи небезпечної

Шкали	Вік (М±σ)			F
	Підлітковий і юнацький вік (n=897)	Рання дорослість (n=939)	Середня Дорослість (n=849)	
Суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної та небезпечної	30,42±8,09	33,81±7,91	33,23±6,52	51,66***

Примітки. Тут і у межах даного розділу: n – кількість досліджуваних; М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; *** – p<0,0001; **** – p<0,000001.

Таблиця А 2

Показники симптомокомплексу раціональності-готовності до ризику

Шкали	Вік (М±σ)			F
	Підлітковий і юнацький вік (n=897)	Рання дорослість (n=939)	Середня дорослість (n=849)	
Раціональність	7,67±1,98	8,71±1,80	8,60±1,80	79,60***
Готовність до ризику	9,79±2,08	10,11±2,39	10,10±1,86	5,33

Таблиця А 3

Показники змістовних характеристик схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності

Шкали	Вік (М±σ)			F
	Підлітковий і юнацький вік (n=897)	Рання дорослість (n=939)	Середня дорослість (n=849)	
Здоров'я	5,90±2,17	6,34±2,60	5,21±1,43	62,33
Побут	6,70±2,18	5,15±2,08	5,98±2,16	121,31
Міжособистісна сфера	10,40±3,70	9,35±2,98	8,00±3,08	59,94
Просторова сфера	8,90±3,72	7,88±2,81	7,42±2,19	115,37

Таблиця А 4

Показники схильності до екстремально-ризикованої поведінки

Шкали	Вік (М±σ)			F
	Підлітковий і юнацький вік (n=897)	Рання дорослість (n=939)	Середня дорослість (n=849)	
Пошук гострих відчуттів	5,30±1,85	5,19±1,54	4,15±1,65	121,50
Непереносимість одноманіття	5,56±1,43	4,69±1,34	3,70±1,40	390,88
Пошук нових вражень	6,50±1,68	5,47±1,94	4,92±1,73	176,89
Неадаптивне прагнення до труднощів	5,35±1,65	4,85±1,86	4,27±1,12	101,17

Таблиця А 5

Показники якісних характеристик схильності до ризику

Шкали	Вік (М±σ)			F
	Підлітковий і юнацький вік (n=897)	Рання дорослість (n=939)	Середня дорослість (n=849)	
Емоційний	28,93±5,07	21,17±6,08	20,35±3,37	794,76 ****
Когнітивний	24,33±5,77	19,14±5,38	21,01±1,39	217,80 ****
Конативний	28,00±5,01	20,63±6,36	20,95±1,33	467,80 ****
Контрольно-регулятивний	23,49±3,66	20,89±6,28	21,38±2,41	60,42***

Таблиця А 6

Показники суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної чи невизначеної на різних етапах онтогенезу

Шкала	Групи досліджуваних (M±σ)						F	p
	Підліткова криза	Стабільний період юнацького віку (13–19 р.)	Криза 30 років	Стабільний період ранньої дорослості (20–40 р.)	Криза 45 років	Стабільний період середньої дорослості (40–60 р.)		
Суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної	30,42±8,09	31,58±8,12	31,45±7,62	34,90±7,84	32,46±7,97	33,58±5,66	37,98	<0,0001

Таблиця А 7

Показники симптомокомплексу раціональності і готовності до ризику на різних етапах онтогенезу

Шкали	Групи досліджуваних (M±σ)						F	p
	Підліткова криза	Стабільний період юнацького віку (13–19 р.)	Криза 30 років	Стабільний період ранньої дорослості (20–40 р.)	Криза 45 років	Стабільний період середньої дорослості (40–60 р.)		
Раціональність	7,26±2,57	7,90±1,53	8,21±2,14	8,99±1,50	8,26±2,56	8,76±1,59	46,99	0,0001
Готовність до ризику	9,78±2,24	9,80±2,00	11,17±2,64	9,50±2,01	10,34±1,87	9,86±1,67	32,85	0,0001

Таблиця А 8

Показники схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності на різних етапах онтогенезу

Шкали	Групи досліджуваних (M±σ)						F	p
	Підліткова криза	Стабільний період юнацького віку (13–19 р.)	Криза 30 років	Стабільний період ранньої дорослості (20–40 р.)	Криза 45 років	Стабільний період середньої дорослості (40–60 р.)		
Здоров'я	6,89±2,61	5,37±1,65	8,18±2,45	5,30±2,05	6,15±1,69	4,77±1,04	176,36	0,0001
Побут	7,32±2,52	6,36±1,90	6,80±2,16	4,21±1,32	7,32±3,13	5,33±1,07	184,96	0,0001
Міжособистісна сфера	11,60±3,34	8,49±3,59	10,86±3,52	8,49±2,21	10,56±3,89	6,82±1,58	55,02	0,0001
Просторова сфера	11,60±3,34	9,71±3,71	9,18±3,20	7,14±2,26	7,70±2,89	7,28±1,77	154,84	0,0001

Таблиця А 9

Показники самооцінки схильності до екстремально-ризикової поведінки на різних етапах онтогенезу

Шкали	Групи досліджуваних (M±σ)						F	p
	Підліткова криза	Стабільний період юнацького віку	Криза 30 років	Стабільний період ранньої дорослості	Криза 45 років	Стабільний період середньої дорослості		
Пошук гострих відчуттів	6,59±1,64	4,58±1,55	5,64±1,52	4,93±1,49	5,34±1,37	3,60±1,36	190,08	0,0001
Інтолерантність до одноманіття	6,35±1,69	5,13±1,03	4,87±1,56	4,60±1,19	4,24±1,06	3,44±1,47	219,91	0,0001
Пошук нових вражень	7,90±1,23	5,73±1,37	6,89±1,90	4,66±1,45	6,08±1,72	4,37±1,44	328,13	0,0001
Неадаптивне прагнення до труднощів	5,62±1,42	5,19±1,75	6,29±1,88	4,04±1,26	5,05±0,84	3,90±1,05	186,67	0,0001

Таблиця А 10

Показники компонентів схильності до ризику на різних етапах онтогенезу

Шкали	Групи досліджуваних						F	p
	Підліткова криза	Стабільний період юнацького віку	Криза 30 років	Стабільний період ранньої дорослості	Криза 45 років	Стабільний період середньої дорослості		
Емоційний	30,44±4,71	28,09±5,07	22,15±6,49	20,61±5,77	21,97±4,16	19,59±2,61	352,73	0,0001
Когнітивний	24,87±4,30	24,02±6,42	18,73±4,80	19,38±5,68	23,20±6,81	20,01±3,22	104,68	0,0001
Конативний	30,06±4,52	26,88±4,90	21,20±4,21	20,30±7,28	22,87±8,34	20,11±3,65	218,65	0,0001
Контрольно-регулятивний	24,04±4,11	23,19±3,36	23,28±7,18	19,55±5,27	22,08±6,44	21,03±1,49	49,86	0,0001

**Перелік когнітивних та мотиваційно-регулятивних предикторів, що обумовлюють становлення
типів ризику особистості в кризові періоди онтогенезу**

№	Предиктори	Типи ризику особистості в кризові періоди онтогенезу									
		Підліткова криза				Криза ранньої дорослості			Криза середньої дорослості		
		Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований
1	Швидкість у розв'язанні творчих завдань	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2	Оригінальність у розв'язанні творчих завдань	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3	Розробленість у розв'язанні творчих завдань					+	+	+	+	+	+
4	Ставлення до новизни	-	+	+	-	+	+	+	+	+	+
5	Ставлення до складних завдань	+	+	+	+	+	-	+			
6	Ставлення до невизначених ситуацій	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7	Переважа невизначеності	+	+	+	+	+	-	+		-	-
8	Толерантність до невизначеності	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
9	Залученість	+	+	+	+	+	+	+			
10	Контроль	+	+	+	+				+	+	+
11	Прийняття ризику	+	-	+	-						
12	Мотивація успіху	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
13	Прагнення до досконалості	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
14	Прагнення до переваги	+	+	+	+	+	+	+			
15	Планування					+	+	+			
16	Реалізація					+	+	+	+	+	+
17	Невдача										

Примітка: «+» – позитивний (що активує) вплив предиктора на становлення психологічного профілю; «-» – стримуючий (що перешкоджає) вплив предиктора на становлення психологічного профілю.

ДОДАТОК Б

Таблиця Б 1

Факторна структура ризику особистості в період підліткової кризи

Показники	Фактори ризику особистості				
	1	2	3	4	5
Суб'єктивна оцінка ситуацій як невизначених/небезпечних				-0,605	
Пошук гострих відчуттів			0,738		
Інтолерантність до одноманіття			0,542		
Пошук нових вражень				0,560	
Неадаптивне прагнення до труднощів		0,762			
Ризик у сфері здоров'я	0,758				
Ризик у сфері побуту			0,631		
Ризик у просторовій сфері	0,701				
Ризик у міжособистісному спілкуванні			0,792		
Раціональність	-0,526				
Готовність до ризику		-0,803			
Емоційний компонент схильності до ризику	0,715				
Когнітивний компонент схильності до ризику				0,821	
Конативний компонент схильності до ризику					0,543
Контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику					0,761
Факторна вага	2,317	2,041	1,986	1,509	1,123
% дисперсії	15,45%	13,61%	13,12%	10,06%	7,48%

Примітки. Тут і в межах даного розділу: 1 – Ризик в активній діяльності; 2 – Ірраціональне прагнення до труднощів; 3 – Комунікативний ризик; 4 – Когнітивний азарт; 5 – Ризик як саморегуляція в діяльності.

Таблиця Б 2

Розподіл підлітків з різними типами ризику особистості за когнітивними стилями

Когнітивний стиль	Типи ризику особистості							
	Високо ризикований у спілкуванні		Високо ризикований у діяльності		Високо ризикований		Помірно ризикований	
	п	%	п	%	п	%	п	%
Імпульсивний	25	7,9%	51	16,1%	75	23,7%	7	2,2%
Рефлексивний	20	6,3%	9	2,8%	17	5,4%	21	6,7%
Швидкий / точний	5	1,6%	11	3,5%	16	5,1%	8	2,5%
Повільний / неточний	10	3,2%	7	2,2%	28	8,9%	6	1,9%

Примітка: п – кількість осіб.

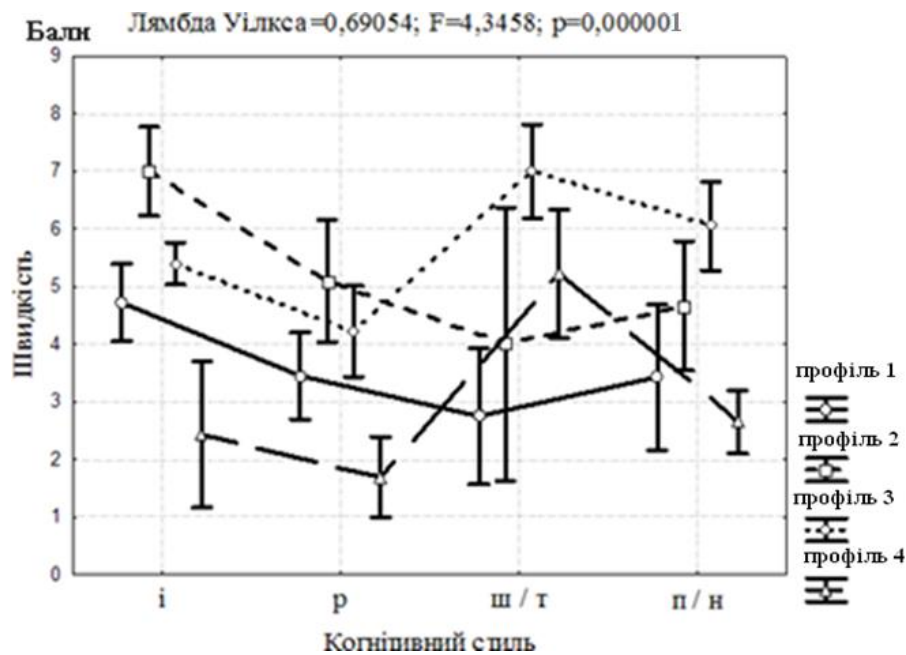

Рис. Б 1. Взаємозв'язок між рівнем швидкості у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем з різними типами ризику особистості в період підліткової кризи.

Примітки. Тут і в межах даного додатку: і – імпульсивний когнітивний стиль; р – рефлексивний когнітивний стиль; ш/т – швидкий-точний когнітивний стиль; п/н – повільний-неточний когнітивний стиль; тип 1 – «Високоризикований у спілкуванні»; тип 2 – «Помірноризикований»; тип 3 – «Високоризикований»; тип 4 – «Високоризикований у діяльності».

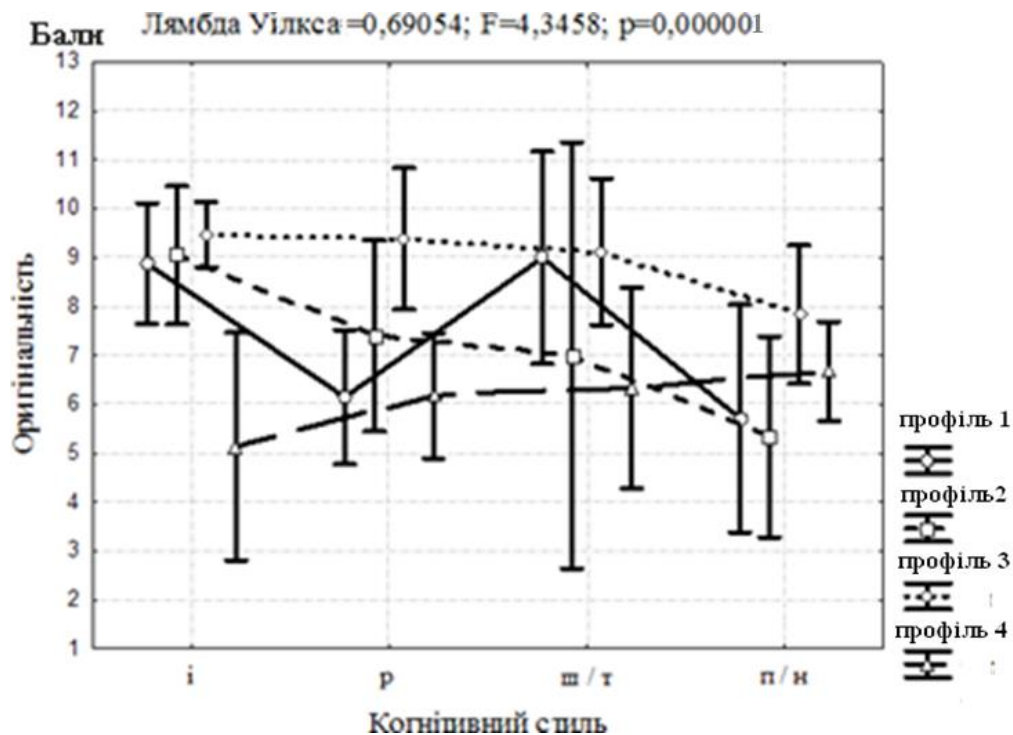

Рис. Б 2. Взаємозв'язок між рівнем оригінальності у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем з різними типами ризику особистості в період підліткової кризи.

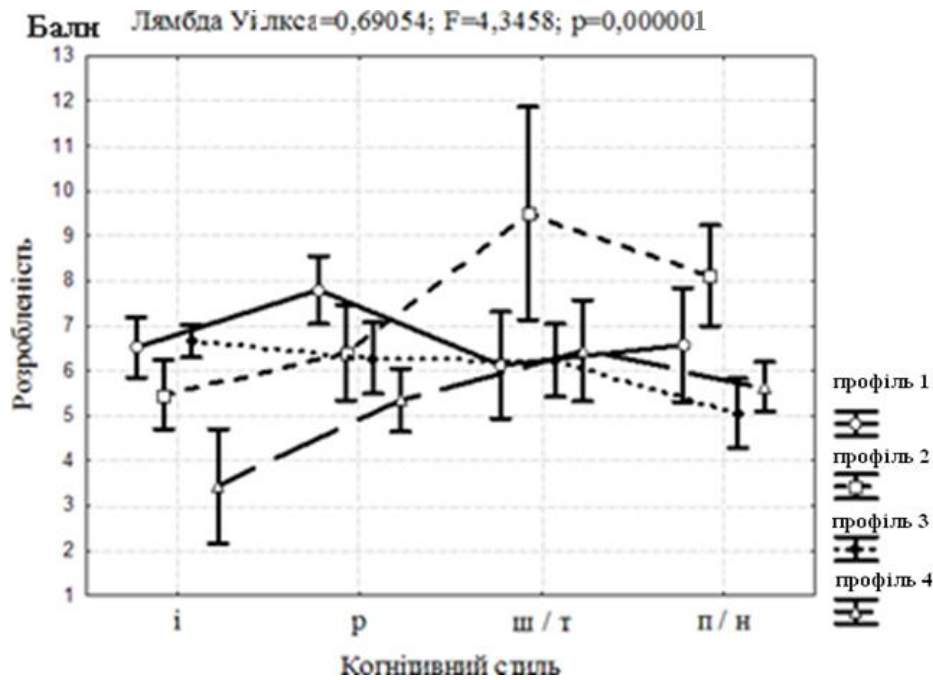

Рис. Б 3. Взаємозв'язок між рівнем розробленості у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем з різними типами ризику особистості в період підліткової кризи.

Таблиця Б 3

**Когнітивні особливості, що увійшли
до моделі дискримінації ризику особистості
в період підліткової кризи**

Когнітивні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F-виключення	p	Толерантність	R-квадрат
Швидкість у розв'язанні творчих задач	0,203	0,818	22,588	0,0001	0,925	0,075
Оригінальність у розв'язанні творчих задач	0,176	0,943	6,177	0,0001	0,962	0,038
Розробленість у розв'язанні творчих задач	0,168	0,989	1,097	0,351	0,983	0,017
Ставлення до новизни	0,200	0,831	20,623	0,0001	0,798	0,202
Ставлення до складних завдань	0,188	0,884	13,333	0,0001	0,837	0,163
Ставлення до невизначених ситуацій	0,234	0,709	41,753	0,0001	0,903	0,097
Надання переваги невизначеності	0,181	0,920	8,869	0,0001	0,771	0,229
Толерантність до невизначеності	0,179	0,930	7,676	0,0001	0,747	0,253

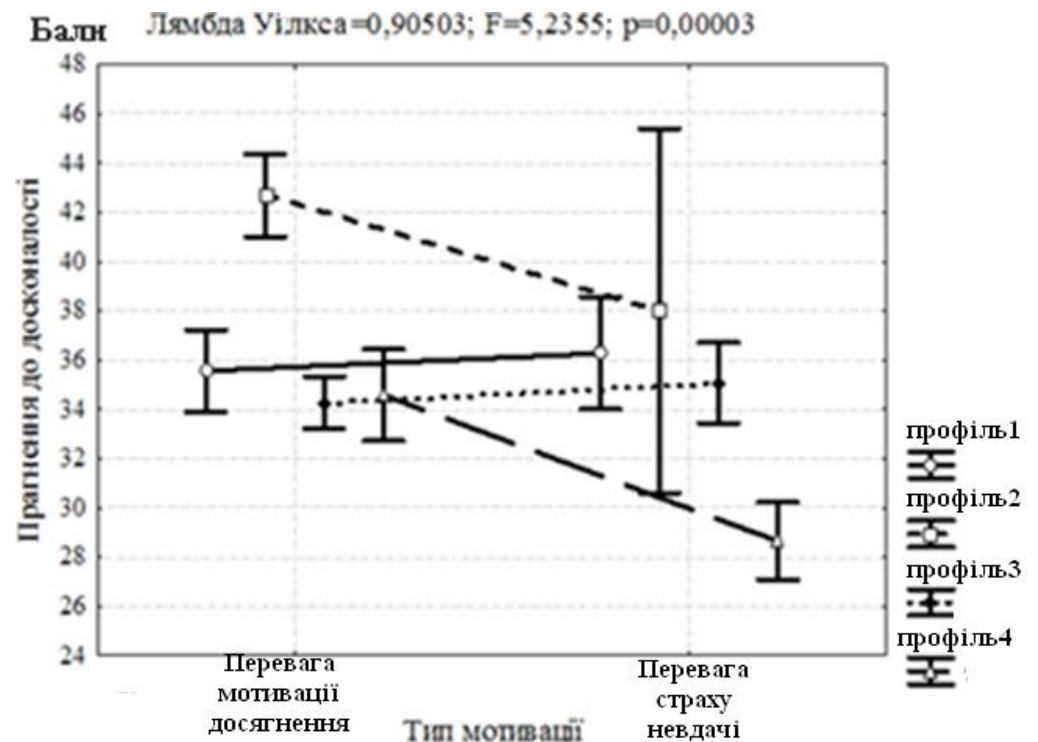

Рис. Б 4. Показники прагнення до досконалості у досліджуваних в залежності від типу ризику особистості та типу мотивації (криза підліткового віку).

Примітки. Тут і в межах даного розділу: профіль 1 – «Високоризикований у спілкуванні»; тип 2 – «Помірноризикований»; тип 3 – «Високоризикований»; тип 4 – «Високоризикований у діяльності».

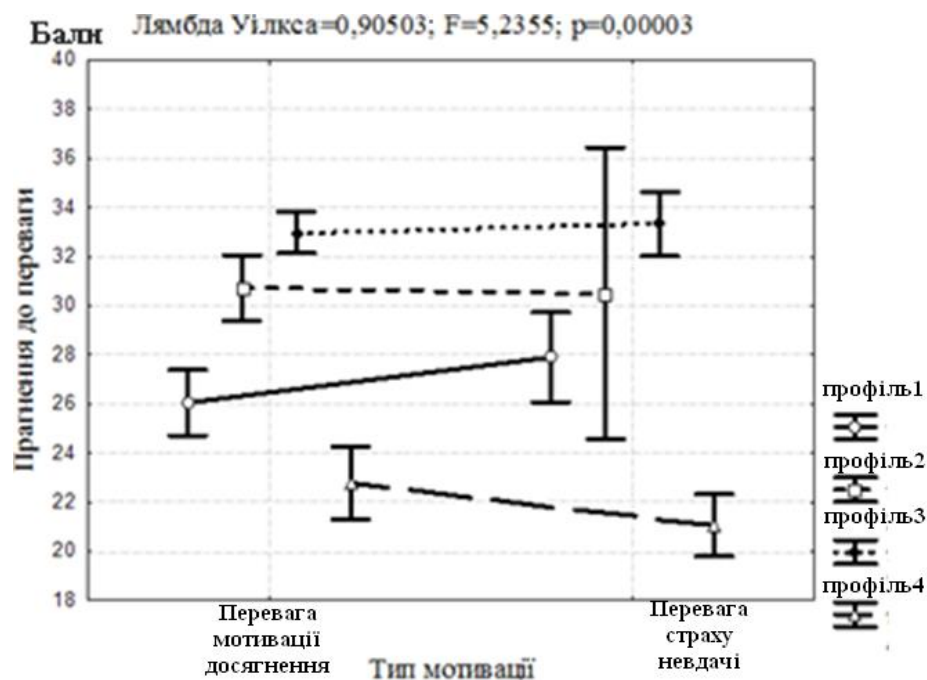

Рис. Б 5. Показники прагнення до переваги у досліджуваних в залежності від типу ризику особистості та типу мотивації (криза підліткового віку).

Таблиця Б 4

**Мотиваційно-регулятивні особливості,
що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості
в період підліткової кризи**

Мотиваційно-регулятивні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F-виключення	p	Толерантність	R-квадрат
Залученість	0,099	0,565	77,910	0,0001	0,522	0,478
Контроль	0,065	0,862	16,210	0,0001	0,924	0,076
Прийняття ризику	0,105	0,533	88,750	0,0001	0,663	0,337
Мотивація успіху	0,062	0,902	11,03	0,0001	0,650	0,350
Прагнення до досконалості	0,075	0,743	35,140	0,0001	0,927	0,073
Прагнення до переваги	0,097	0,575	75,020	0,0001	0,942	0,058
Планування	0,056	0,995	0,520	0,667	0,243	0,757
Реалізація	0,057	0,985	1,580	0,195	0,236	0,764
Невдача	0,056	0,999	0,060	0,981	0,244	0,756

Таблиця Б 5

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками стратегій
імунітивної поведінки у конфліктних ситуаціях та факторів ризику особистості в
період підліткової кризи**

Стратегії імунітивної поведінки у конфліктних ситуаціях	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Розрядка	-	-	0,20***	0,46*****	-
Раціональні дії	-	-	-0,14*	-0,33*****	-
Пошук допомоги	-	-	-	-0,34*****	-
Наполегливість	-	0,13*	-	-0,20***	-
Відсторонення	-	-	0,16**	0,20***	-
Фаталізм	-	-	-	0,38*****	-
Вираження почуттів	-	-	0,26*****	0,28*****	-
Позитивне мислення	-	-0,17**	-	-0,24*****	-
Фантазії	-	-	-	0,27	-
Заперечення	-	0,11*	-	0,17**	-
Самозвинувачення	-	0,24*****	0,14*	0,33*****	-
Поетапні дії	-0,18**	-0,19***	-0,25*****	-0,40*****	-
Порівняння	-	-	-	-	-
Заспокоєння	-0,12*	-	-	-0,31*****	-
Контроль емоцій	-	-	-	-	-
Обережність	-	-0,13*	-	-0,41*****	-
Уникнення	-	0,19***	-	-	-
Стримання	-0,13*	-	-	-	-

Продовження табл. Б 5

Гумор	-	-0,14*	-	-0,27****	-
Нерішучість	-	-	-	-	-
Оцінка провини	-	-	-	-	-0,13*

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Таблиця Б 6

**Особливості стратегій імунітивної
поведінки у конфліктних ситуаціях з
різними типами ризику особистості
в період підліткової кризи**

Стратегії імунітивної поведінки у конфліктних ситуаціях	Типи ризику особистості (M±σ)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Розрядка	2,20±1,08	1,85±0,79	2,24±0,89	0,47±0,19	69,93 ****
Раціональні дії	0,73±0,49	1,85±0,95	0,64±0,12	3,52±0,98	121,28* ****
Пошук допомоги	0,85±0,24	0,39±0,18	0,72±0,19	3,59±0,89	122,23* ****
Наполегливість	1,31±0,28	0,34±0,16	1,25±0,92	2,61±0,72	61,28 ****
Відсторонення	0,73±0,19	2,63±0,69	1,80±1,02	0,60±0,19	52,42 ****
Фаталізм	3,35±1,28	2,78±1,17	2,88±0,31	0,35±0,18	94,65 *****
Вираження почуттів	1,03±0,97	1,46±0,55	1,68±0,88	0,64±0,17	27,12 ****
Позитивне мислення	1,53±0,39	1,12±0,55	1,10±0,79	2,10±0,77	25,29 ****
Відволікання	0,80±0,45	1,39±0,54	1,18±0,70	0,68±0,17	13,06 ****
Фантазії	3,25±1,29	2,26±0,83	2,25±0,90	1,00±0,18	52,71 ****
Заперечення	1,00±0,67	1,51±0,59	1,81±1,09	0,65±0,17	27,66 ****
Самозвинувачення	1,25±0,81	1,53±0,63	2,37±0,87	0,65±0,17	74,06 ****
Поетапні дії	0,58±0,18	0,90±0,30	0,44±0,52	1,64±0,48	60,50 ****
Порівняння	0,60±0,19	0,97±0,15	0,76±0,42	0,48±0,15	16,06 ****
Заспокоєння	1,76±0,41	1,60±0,73	1,21±0,31	2,69±1,30	25,61 ****
Контроль емоцій	0,48±0,15	0,26±0,14	0,73±0,44	0,52±0,17	11,13 ***
Обережність	0,65±0,19	1,36±0,15	0,38±0,18	2,22±1,16	60,32 ****
Набуття сили	0,86±0,13	1,43±0,63	0,87±0,17	0,92±0,11	10,65 ***
Уникнення	0,53±0,12	0,95±0,21	0,97±0,17	0,46±0,15	21,64 ****

Продовження табл. Б 6

Самозміна	0,66±0,15	0,00±0,00	0,52±0,15	0,65±0,16	18,24 ****
Подолання	1,15±0,85	1,56±0,74	1,56±0,11	1,01±0,17	8,35**
Стримання	1,01±0,38	1,51±0,74	1,07±0,13	0,96±0,14	2,49
Гумор	1,51±0,85	1,31±0,52	1,21±0,64	2,02±0,79	21,90 ****
Нерішучість	0,75±0,18	1,41±0,59	0,95±0,18	0,69±0,18	9,55**
Оцінка провини	0,36±0,08	0,92±0,26	0,74±0,18	0,50±0,15	8,36**
Віра	0,21±0,04	0,00±0,00	0,00±0,00	0,17±0,02	3,31*

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$; ***** – $p < 0,000001$.

Таблиця Б 7

**Факторні навантаження
особливостей стратегій імпульсивної поведінки
в період підліткової кризи**

Стратегії	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5	Фактор 6
Розрядка		0,65				
Раціональні дії		-0,79				
Пошук допомоги		-0,81				
Наполегливість		-0,66				
Відсторонення	0,58					
Фаталізм		0,76				
Вираження почуттів			-0,64			
Позитивне мислення				0,55		
відволікання	0,73					
Фантазії		0,66				
Заперечення	0,52		-0,63			
Самозвинувачення			-0,72			
Поетапні дії			0,62			
Порівняння	0,85					
Заспокоєння			0,81			
Контроль емоцій	0,78					
Обережність			0,61			
Набуття сили	0,67					
Уникнення	0,88					
Самозміна				0,81		
Подолання	0,65					
Стриманість	0,54					0,50
Гумор					-0,54	
Нерішучість	0,83					
Оцінка провини						0,78
Віра					-0,74	
Факторна вага	6,24	3,95	3,78	1,78	1,34	1,37
% дисперсії	0,240	0,152	0,145	0,068	0,053	0,051

Примітки: фактор 1 – «Уникнення проблемної ситуації»; фактор 2 – «Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації»; фактор 3 – «Стратегії планування вирішення проблемної ситуації»; фактор 4 – «Адаптивні стратегії поведінки»; фактор 5 – «Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації»; фактор 6 – «Контролюючі стратегії поведінки».

Таблиця Б 8

Матриця достовірних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та моделей поведінки у стресових ситуаціях в період підліткової кризи

Моделі поведінки у стресових ситуаціях	Фактори ризику особистості			
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт
Асертивні дії	0,13*	-	-	-
Соціальний контакт	-0,14*	-0,13*	-0,41*****	-
Пошук соціальної підтримки	-0,28*****	-	-0,67*****	-
Обережні дії	-0,34*****	-0,25*****	-0,66*****	-
Імпульсивні дії	-	0,20***	-	0,27*****
Запобігання	0,24*****	-0,30*****	0,28*****	-
Маніпулятивні дії	-0,15*	-0,12*	-0,50*****	-0,18**
Асоціальні дії	0,15*	0,20***	0,49*****	0,17**
Агресивні дії	0,14*	-	-	-

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; ***** – $p < 0,00001$; ***** – $p < 0,000001$.

Таблиця Б 9

Особливості моделей поведінки у стресових ситуаціях підлітків з різними типами ризику особистості

Моделі поведінки у стресових ситуаціях	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Асертивні дії	14,65±1,45	14,82±2,49	14,70±1,98	14,78±2,36	0,08
Соціальний контакт	22,08±3,46	22,36±3,23	20,94±4,63	22,80±3,01	4,31**
Пошук соціальної підтримки	21,96±3,15	21,02±1,44	21,35±3,38	22,35±2,31	1,47
Обережні дії	16,85±5,45	18,63±5,40	15,80±5,81	17,88±5,45	3,84*
Імпульсивні дії	24,00±4,59	23,36±5,53	23,74±3,92	21,26±4,94	5,90***
Запобігання	13,78±5,05	16,2±2,79	11,92±4,37	13,77±4,95	10,84* ***
Маніпулятивні дії	19,23±2,72	20,19±2,02	17,61±5,15	20,17±1,64	9,96 *****
Асоціальні дії	13,78±4,06	13,26±2,80	15,84±6,02	12,69±2,54	9,01 *****
Агресивні дії	25,58±2,90	23,39±4,02	23,66±4,00	21,92±4,49	9,65 *****

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,01$, ** – $p < 0,005$, *** – $p < 0,001$; ***** – $p < 0,00001$.

Таблиця Б 10

**Особливості агресивності підлітків
з різними типами ризику особистості**

Шкали агресивності	Типи ризику особистості (M±σ)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Фізична агресія	7,18±1,86	1,24±1,86	6,88±1,98	4,60±2,16	112,30* ***
Вербальна агресія	9,13±2,67	1,75±1,42	8,63±2,67	6,85±1,51	107,89* ***
Непряма агресія	6,46±1,64	5,04±0,73	6,84±1,58	6,72±1,58	15,44 ***
Негативізм	3,91±1,22	2,85±0,88	3,70±1,24	3,61±1,86	5,29**
Схильність до роздратування	9,06±2,13	2,02±1,47	8,63±1,80	7,85±1,64	160,73* ***
Підозрілість	8,61±2,34	6,51±1,18	8,10±2,31	6,48±1,19	3,48*
Образа	4,83±1,56	4,95±1,61	5,41±1,73	4,81±1,55	3,04*
Аутоагресія	6,46±1,64	5,04±0,73	6,84±1,55	5,02±0,74	40,76 ***

Таблиця Б 11

**Конативні особливості, що увійшли
до моделі дискримінації ризику особистості
в період підліткової кризи**

Конативні особливості	λ Уїкса	Часткова λ	F- виключення	p	Толерантність	R-квадрат
Асертивні дії	0,001	0,985	1,02	0,384	0,722	0,278
Соціальний контакт	0,001	0,935	4,68	0,003	0,438	0,562
Пошук соціальної підтримки	0,001	0,960	2,77	0,043	0,304	0,696
Обережні дії	0,001	0,979	1,42	0,237	0,253	0,747
Імпульсивні дії	0,001	0,984	1,08	0,359	0,543	0,457
Запобігання	0,001	0,964	2,52	0,059	0,320	0,680
Маніпулятивні дії	0,001	0,993	0,47	0,704	0,290	0,710
Асоціальні дії	0,001	0,989	0,74	0,531	0,341	0,659
Агресивні дії	0,001	0,960	2,80	0,041	0,760	0,240
Конкуренція	0,001	0,893	8,07	0,0001	0,303	0,697
Пристосування	0,001	0,728	25,10	0,0001	0,429	0,571
Компроміс	0,001	0,938	4,45	0,005	0,570	0,430
Уникнення	0,001	0,819	14,84	0,0001	0,305	0,695
Співпраця	0,001	0,875	9,62	0,0001	0,329	0,671
Уникнення проблемної ситуації	0,001	0,721	26,12	0,0001	0,352	0,648
Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації	0,001	0,839	12,89	0,0001	0,484	0,516
Стратегії планування вирішення проблемної ситуації	0,001	0,783	18,63	0,0001	0,445	0,555
Адаптивні стратегії поведінки	0,001	0,767	20,45	0,0001	0,435	0,565

Продовження табл. Б 11

Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації	0,001	0,962	2,65	0,050	0,413	0,587
Контролюючі стратегії поведінки	0,001	0,962	2,63	0,051	0,757	0,243
Конфронтаційний копінг	0,001	0,593	46,29	0,0001	0,526	0,474
Дистанціювання	0,001	0,921	5,78	0,001	0,471	0,529
Самоконтроль	0,001	0,933	4,86	0,003	0,360	0,640
Пошук соціальної підтримки	0,001	0,884	8,81	0,0001	0,635	0,365
Прийняття відповідальності	0,001	0,723	25,75	0,0001	0,615	0,385
Запобігання	0,001	0,802	16,60	0,0001	0,519	0,481
Планування вирішення проблеми	0,001	0,699	29,03	0,0001	0,558	0,442
Позитивна переоцінка	0,001	0,981	1,27	0,285	0,543	0,457
Фізична агресія	0,001	0,835	13,34	0,0001	0,492	0,508
Вербальна агресія	0,001	0,879	9,27	0,0001	0,514	0,486
Непряма агресія	0,001	0,953	3,29	0,022	0,356	0,644
Негативізм	0,001	0,894	8,01	0,0001	0,378	0,622
Схильність до роздратування	0,001	0,852	11,74	0,0001	0,783	0,217
Підозрілість	0,001	0,949	3,63	0,014	0,507	0,493
Образа	0,001	0,997	0,19	0,900	0,907	0,093
Аутоагресія	0,001	0,954	3,27	0,022	0,480	0,520

Таблиця Б 12

**Перелік конативних предикторів, що обумовлюють становлення
типів ризику особистості в період підліткової кризи**

Конативні предиктори	Типи ризику особистості			
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований
Асертивні дії	+	+	+	+
Соціальний контакт	+	+	+	+
Пошук соціальної підтримки	+	+	-	+
Обережні дії				
Імпульсивні дії				
Запобігання				
Маніпулятивні дії				
Асоціальні дії				
Агресивні дії	+	+	+	+
Конкуренція	+	+	+	+
Пристосування	+	+	+	+
Компроміс	+	+	-	+
Уникнення	+	+	+	-
Співпраця	+	+	-	+
Уникнення проблемної ситуації	-	+	-	-
Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації	-	+		
Стратегії планування вирішення проблемної ситуації	+	+	-	-
Адаптивні стратегії поведінки	+	+	-	-

Продовження табл. Б 12

Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації				
Контролюючі стратегії поведінки				
Конфронтаційний копінг	+	+	+	+
Дистанціювання	+	+	+	+
Самоконтроль	+	+	-	+
Пошук соціальної підтримки	-	-	-	-
Прийняття відповідальності	+	+	-	+
Запобігання	+	+	+	+
Планування вирішення проблеми	-	-	-	+
Позитивна переоцінка				
Фізична агресія	+	+	+	+
Вербальна агресія	+	+	+	+
Непряма агресія	+	+	+	+
Негативізм	-	-	-	-
Схильність до роздратування	+	+	+	+
Підозрілість	+	+	+	+
Образа				
Аутоагресія	+	+	+	+

Психоемоційні
станні

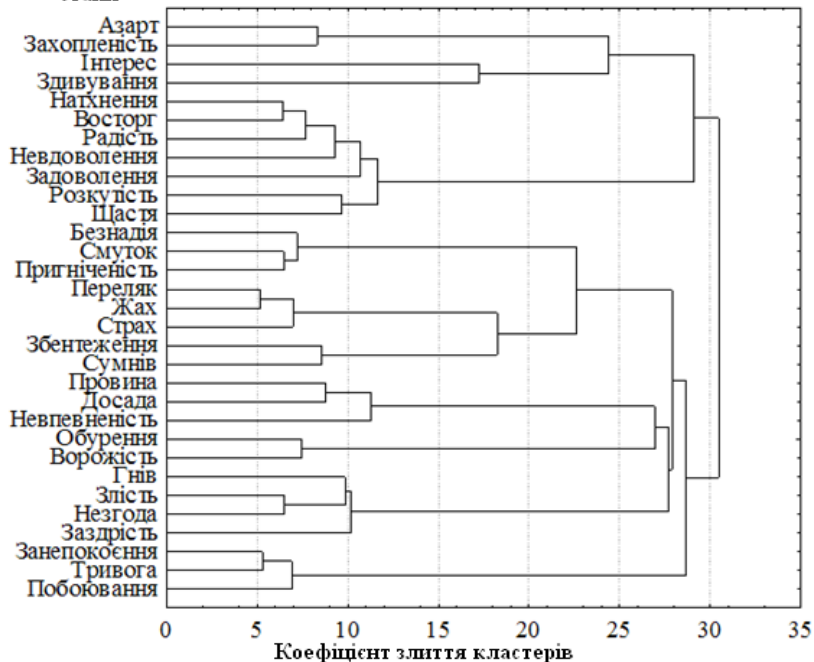

Рис. Б 6. Кластери психоемоційних станів підлітків у ситуації невизначеності

Таблиця Б 13

**Особливості психоемоційних станів підлітків
з різними типами ризику особистості
у ситуації невизначеності**

Емоційні станні	Типи ризику особистості (M±σ)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризиковани й	Помірно ризикований	
Азарт	1,93±0,97	3,44±1,03	4,04±0,81	1,93±0,84	135,90** **
Безнадія	0,90±0,10	1,24±0,92	1,13±0,86	2,92±0,69	84,40 ***

Занепокоєння	2,72±0,96	3,10±0,70	2,04±0,73	4,46±0,72	162,18** **
Провина	1,33±0,23	1,66±1,06	2,20±0,99	1,25±1,06	16,99 ***
Обурення	1,17±0,37	1,68±1,11	2,73±0,88	2,70±0,80	42,91 ***
Натхнення	2,13±0,96	3,34±1,48	2,71±1,04	0,53±0,60	98,56 ****
Захват	2,18±1,08	3,29±1,47	2,63±1,14	0,49±0,33	85,90 ***
Ворожість	1,10±0,26	1,88±1,10	2,79±0,89	2,87±0,82	53,25 ***
Гнів	2,18±1,16	1,07±0,79	3,04±1,13	3,17±0,99	46,65 ***
Смукот	0,95±0,30	1,29±0,93	1,17±0,86	2,84±0,77	73,61 ***
Досада	1,48±0,31	1,68±1,01	2,07±1,02	1,16±0,95	13,06 **
Заздрість	2,80±0,94	1,07±0,79	3,04±1,12	3,17±0,99	45,31 ***
Злість	2,38±1,30	1,22±0,79	3,20±1,04	3,26±0,97	45,77 ***
Інтерес	3,25±1,04	3,93±0,91	3,90±0,91	2,42±1,11	41,17 ***
Переляк	0,60±0,26	0,51±0,24	0,65±0,28	2,36±0,81	123,51** **
Радість	2,10±1,02	3,29±1,42	2,64±1,17	0,59±0,68	77,07 ***
Невдоволення	2,30±1,03	3,68±1,06	2,68±1,18	0,71±0,33	88,72 ***
Здивування	3,33±0,97	3,80±0,95	3,61±1,12	3,14±1,31	43,6* *
Незгода	2,42±1,20	1,32±0,82	3,07±1,03	3,24±0,99	38,55 ***
Невпевненість	1,43±1,23	1,73±1,05	2,12±0,99	1,70±1,33	5,82** **
Побоювання	2,58±0,87	2,88±0,60	1,96±0,70	4,34±0,70	179,33** *
Розкутість	1,72±1,28	3,05±1,40	2,73±1,20	0,87±0,44	51,07 ***
Збентеження	0,90±0,75	0,76±0,33	0,96±0,84	3,45±1,32	137,95** *
Сумнів	1,10±0,90	0,95±0,89	1,04±0,84	3,54±1,28	125,06** **
Страх	0,68±0,22	0,46±0,25	0,63±0,74	2,39±0,87	131,63*** *
Щастя	1,97±1,07	3,22±1,41	2,81±1,14	0,66±0,84	116,54*** ***
Тривога	2,52±0,93	2,98±0,61	2,05±0,69	4,41±0,72	145,30*** *
Захопленість	2,03±0,86	3,51±1,10	4,15±0,82	1,76±0,91	166,56*** *
Пригніченість	1,08±0,94	1,34±0,88	1,24±0,88	2,86±0,78	90,53 ****
Задоволення	2,32±1,14	3,39±1,50	2,88±1,14	0,66±0,23	118,61*** *
Жах	0,58±0,22	0,41±0,55	0,58±0,29	2,25±0,75	117,13*** *

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – p<0,01; ** – p<0,001; *** – p<0,0001; **** – p<0,000001.

Таблиця Б 14

**Факторна структура психоемоційних станів у ситуації невизначеності
в період підліткової кризи**

Емоційні стани	Фактори							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Азарт				0,549				
Безнадія					-0,896			
Занепокоєння				-0,803				
Провина						0,917		
Обурення							0,926	
Натхнення	-0,861							
Захват	-0,898							
Ворожість							0,933	
Гнів			-0,952					
Смуток					-0,918			
Досада						0,950		
Заздрість			-0,901					
Злість			-0,960					
Інтерес								0,769
Переляк		0,855						
Радість	-0,934							
Невдоволення	-0,867							
Здивування								0,876
Незгода			-0,939					
Невпевненість						0,932		
Побоювання				-0,797				
Розкутість	-0,854							
Збентеження		0,804						
Сумнів		0,802						
Страх		0,776						
Щастя	-0,886							
Тривога				-0,780				
Захопленість				0,580				
Пригніченість					-0,909			
Задоволення	-0,885							
Жах		0,822						
Факторна вага	6,724	4,522	3,675	3,027	2,964	2,765	2,035	1,746
% дисперсії	0,217	0,146	0,119	0,098	0,096	0,089	0,066	0,056

Примітки: фактор 1 – «Смуток і невдоволення у ситуації невизначеності»; фактор 2 – «Переляк і збентеження у ситуації невизначеності»; фактор 3 – «Емоційне прийняття ситуації невизначеності»; фактор 4 – «Азарт та впевненість у ситуації невизначеності»; фактор 5 – «Апатія та пригніченість у ситуації невизначеності»; фактор 6 – «Розчарування і провина у ситуації невизначеності»; фактор 7 – «Емоційне неприйняття ситуації невизначеності»; фактор 8 – «Інтерес та подив у ситуації невизначеності».

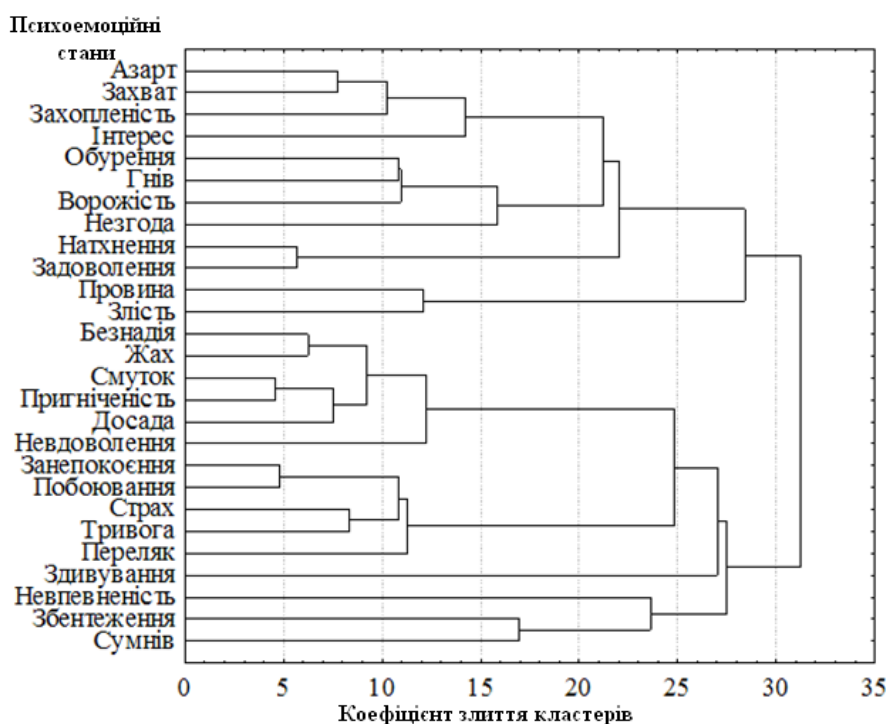

Рис. Б 7. Кластери психоемоційних станів підлітків у ситуації небезпеки

Таблиця Б 15

**Особливості психоемоційних станів підлітків
з різними типами ризику особистості
у ситуації небезпеки**

Емоційні стани	Типи ризику особистості (M±σ)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Азарт	1,78±0,98	2,02±0,96	3,35±0,99	1,00±0,86	109,41***
Безнадія	2,12±0,90	2,02±0,72	2,47±0,89	4,16±0,69	100,85***
Занепокоєння	3,20±0,86	3,76±1,07	2,94±0,99	4,58±0,68	56,75***
Провина	1,85±1,33	2,93±1,33	2,24±0,95	1,55±1,25	14,68**
Обурення	1,67±1,00	2,17±0,89	3,46±0,97	1,59±1,06	81,06***
Натхнення	2,27±1,06	2,34±0,79	3,20±1,09	0,50±0,22	131,25***
Захват	1,72±0,98	1,90±0,92	3,42±0,90	0,95±0,31	148,35***
Ворожість	1,45±0,96	1,66±0,66	3,08±0,96	1,43±0,82	81,97***
Гнів	1,45±0,95	2,05±0,80	3,27±0,94	1,25±0,90	102,10***
Смукток	2,40±1,14	2,27±0,59	2,24±1,01	4,18±0,71	81,11***
Досада	2,65±0,97	2,46±0,81	2,26±1,00	4,21±0,72	79,92***
Злість	1,85±1,25	2,98±1,23	2,26±1,22	1,91±1,49	8,77*
Інтерес	1,62±1,03	2,83±1,14	3,47±1,02	0,96±0,27	119,34***
Переляк	3,67±0,99	3,93±0,91	3,42±1,12	4,62±0,54	29,27**
Невдоволення	2,58±0,89	2,34±0,66	2,27±1,05	3,93±0,81	58,21***
Здивування	3,72±1,01	4,15±0,88	3,61±1,12	3,14±1,31	7,60*
Незгода	1,93±1,12	2,59±1,28	3,31±1,08	2,12±1,32	27,19**
Невпевненість	2,38±1,57	2,56±1,14	1,37±1,02	4,18±0,90	100,16***
Побоювання	3,13±0,81	3,71±0,98	2,96±1,00	4,53±0,68	78,97***
Збентеження	1,10±0,90	0,68±0,88	0,97±0,84	3,71±1,21	118,11***

Продовження табл. Б 15

Сумнів	3,30±0,79	3,78±0,88	3,21±0,97	4,55±0,55	105,32***
Страх	3,40±0,89	3,73±1,03	3,22±0,99	4,62±0,54	71,34***
Тривога	1,85±0,88	2,37±0,89	3,50±0,98	4,61±0,91	59,35***
Захопленість	2,42±1,17	2,27±0,67	2,33±1,02	1,15±0,71	117,13**
Пригніченість	2,18±1,00	2,44±0,90	3,26±1,11	4,18±0,62	95,42***
Задоволення	2,17±1,08	2,49±0,89	4,17±0,64	0,53±0,80	134,05***
Жах	2,40±1,14	2,24±0,59	2,27±1,01	4,18±0,71	111,93***

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,001$; ** – $p < 0,0001$; *** – $p < 0,00001$.

Таблиця Б 16

Факторна структура психоемоційних станів підлітків у ситуації небезпеки

Емоційні стани	Фактори					
	1	2	3	4	5	6
Азарт			0,903			
Безнадія	0,892					
Занепокоєння		0,874				
Провина						0,922
Обурення				-0,903		
Натхнення					-0,712	
Захват			0,871			
Ворожість				-0,821		
Гнів				-0,878		
Смуток	0,926					
Досада	0,888					
Злість						0,924
Інтерес			0,821			
Переляк		0,802				
Невдоволення	0,804					
Здивування						0,413
Незгода				-0,864		
Невпевненість					0,539	
Побоювання		0,861				
Збентеження					0,640	
Сумнів					0,687	
Страх		0,877				
Тривога		0,903				
Захопленість			0,858			
Пригніченість	0,930					
Задоволення					-0,687	
Жах	0,857					
Факторна вага	5,494	4,438	3,999	3,473	2,758	2,022
% дисперсії	0,203	0,164	0,148	0,129	0,102	0,075

Примітки: фактор 1 – «Смуток і невдоволення у ситуації невизначеності»; фактор 2 – «Переляк і збентеження у ситуації невизначеності»; фактор 3 – «Емоційне прийняття ситуації невизначеності»; фактор 4 – «Азарт та впевненість у ситуації невизначеності»; фактор 5 – «Апатія та пригніченість у ситуації невизначеності»; фактор 6 – «Розчарування і провина у ситуації невизначеності»; фактор 7 – «Емоційне неприйняття ситуації невизначеності»; фактор 8 – «Інтерес та подив у ситуації невизначеності».

Таблиця Б 17

**Афективні особливості, що увійшли
до моделі дискримінації ризику особистості
в період підліткової кризи**

Афективні особливості	λ Уїлкса	Приватна λ	F- виключення	p	Толерант- ність	R-квадрат
«Смуток і невдоволення у ситуації невизначеності»	0,013	0,892	11,99	0,0001	0,434	0,566
«Переляк і збентеження у ситуації невизначеності»	0,015	0,784	27,20	0,0001	0,847	0,153
«Розчарування і провина у ситуації невизначеності»	0,012	0,945	5,77	0,001	0,553	0,447
«Емоційне прийняття ситуації невизначеності»	0,013	0,881	13,32	0,0001	0,381	0,619
«Апатія та пригніченість у ситуації невизначеності»	0,014	0,837	19,19	0,0001	0,552	0,448
«Емоційне неприйняття ситуації невизначеності»	0,017	0,697	42,91	0,0001	0,725	0,275
«Інтерес та подив у ситуації невизначеності»	0,012	0,924	8,10	0,0001	0,741	0,259
«Азарт та впевненість у ситуації невизначеності»	0,014	0,825	20,92	0,0001	0,462	0,538
Особистісна тривожність	0,018	0,641	55,24	0,0001	0,934	0,066
Ситуативна тривожність	0,013	0,880	13,45	0,0001	0,735	0,265
«Пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки»	0,017	0,676	47,27	0,0001	0,424	0,576
«Азарт у ситуації небезпеки»	0,016	0,717	38,94	0,0001	0,431	0,569
«Страх і тривога у ситуації небезпеки»	0,014	0,813	22,70	0,0001	0,474	0,526
«Аутоагресія у ситуації небезпеки»	0,012	0,929	7,50	0,0001	0,561	0,439
«Гнів у ситуації небезпеки»	0,015	0,760	31,21	0,0001	0,572	0,428
«Збентеженість у ситуації небезпеки»	0,015	0,783	27,31	0,0001	0,306	0,694

Таблиця Б 18

**Перелік афективних предикторів, що обумовлюють становлення
типів ризику особистості в період підліткової кризи**

Афективні предиктори	Типи ризику особистості			
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований
«Смуток і невдоволення у ситуації невизначеності»	+	-	+	+
«Переляк і збентеження у ситуації невизначеності»	-	+	-	-
«Розчарування і провина у ситуації невизначеності»	+	-	+	-
«Емоційне прийняття ситуації невизначеності»	+	-	-	+
«Апатія та пригніченість у ситуації невизначеності»	-	-	+	-
«Емоційне неприйняття ситуації невизначеності»	-	-	-	-
«Інтерес та подив у ситуації невизначеності»	+	-	+	-
«Азарт та впевненість у ситуації невизначеності»	-	-	+	+
Особистісна тривожність	+	+	+	+
Ситуативна тривожність	+	+	+	+
«Пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки»	-	-	-	+
«Азарт у ситуації небезпеки»	+	+	+	-
«Страх і тривога у ситуації небезпеки»	-	-	-	+
«Аутоагресія у ситуації небезпеки»	+	+	+	-
«Гнів у ситуації небезпеки»	+	+	-	+
«Збентеженість у ситуації небезпеки»	-	-	+	+

ДОДАТОК В

Таблиця В 1

**Факторна структура ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Показники	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної	-0,746		
Пошук гострих відчуттів	0,673		
Інтолерантність до одноманіття	0,816		
Пошук нових вражень	0,771		
Неадаптивне прагнення до труднощів	0,828		
Ризик у сфері здоров'я	0,812		
Ризик у сфері побуту	0,813		
Ризик у просторовій сфері	0,747		
Ризик у міжособистісному спілкуванні	0,850		
Раціональність			-0,597
Готовність до ризику		0,604	
Емоційний компонент схильності до ризику			0,866
Когнітивний компонент схильності до ризику		0,856	
Конативний компонент схильності до ризику	0,692		
Контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику	0,719		
Факторна вага	6,654	1,586	1,525
% дисперсії	0,444	0,106	0,102

Примітки: фактор 1 – «Інтегральний компонент ризику особистості»; фактор 2 – «Когнітивний компонент ризику особистості»; фактор 3 – «Імпульсивність».

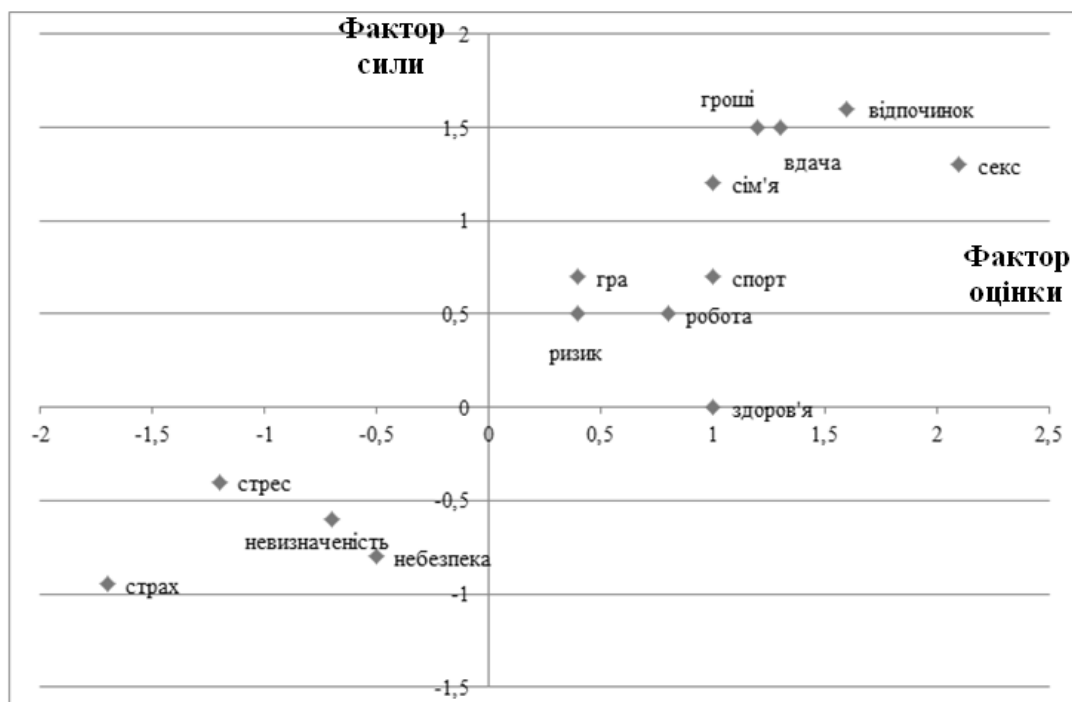

Рис. В 1. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних в період кризи ранньої дорослості.

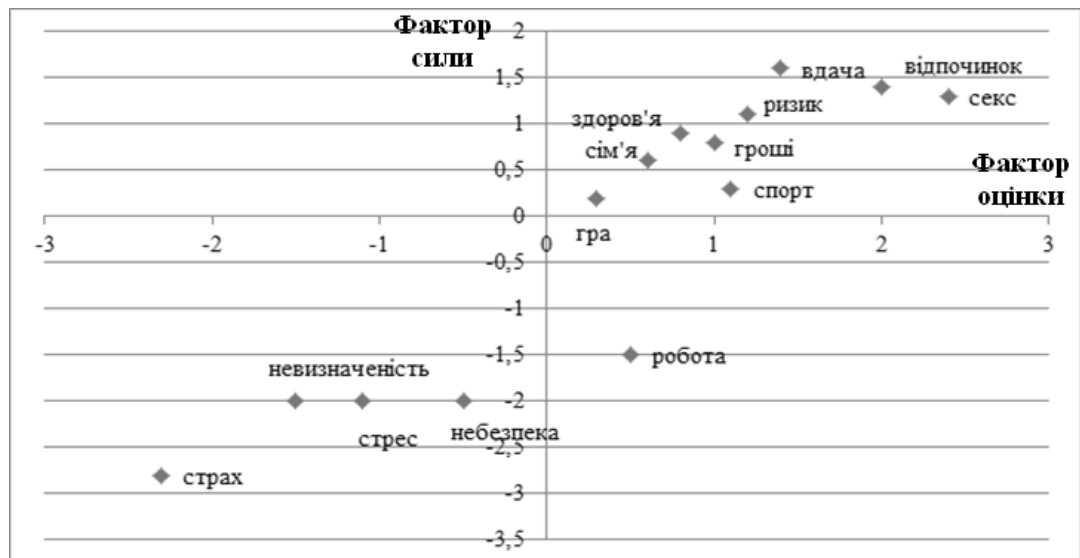

Рис. В 2. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних, що мають тип «Імпульсивноризикований».

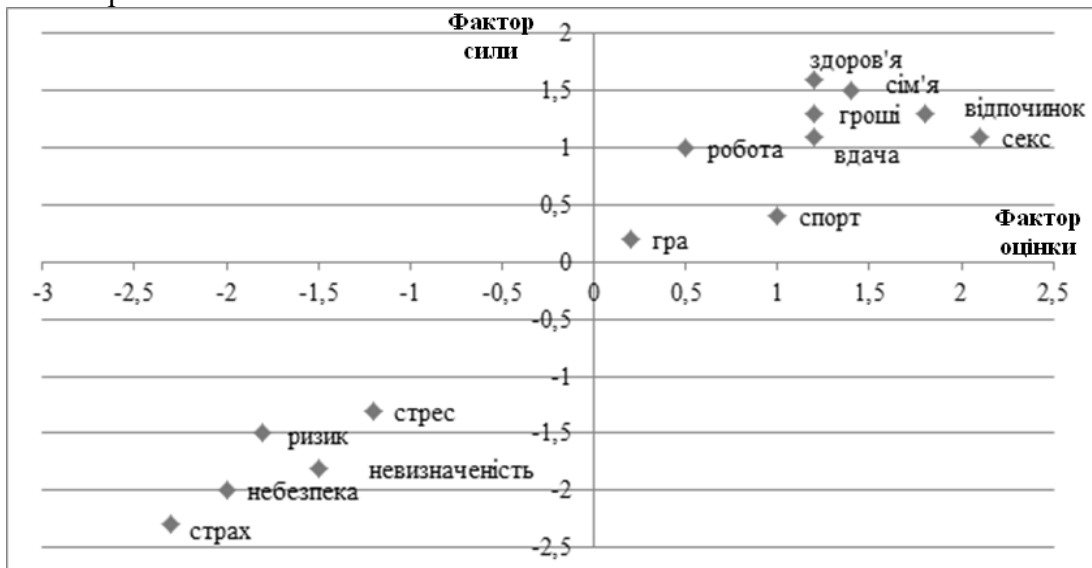

Рис. В 3. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних у кризі ранньої дорослості, що належать до типу «Низькоризикований».

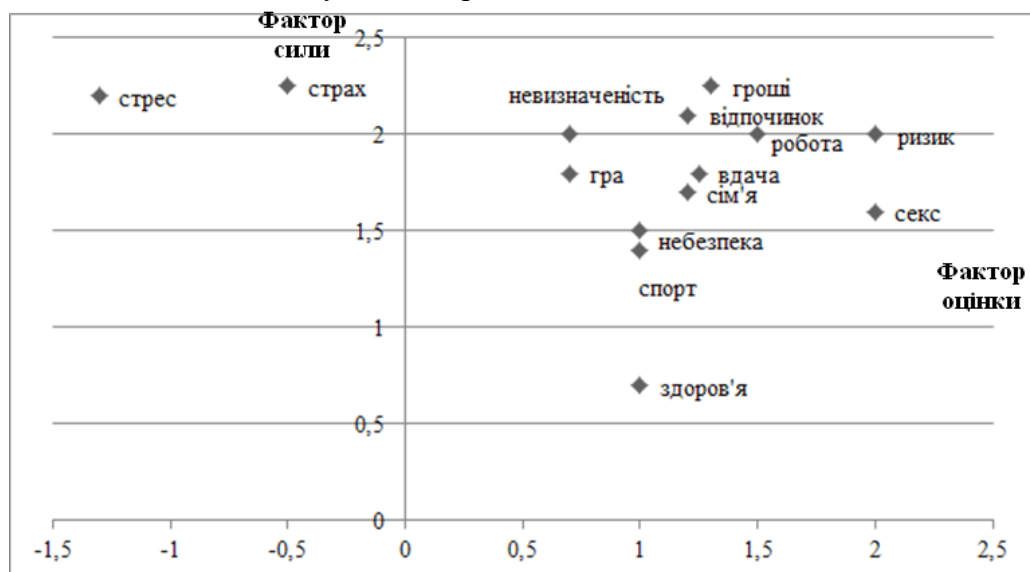

Рис. В 4. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних, що належать до типу «Високоризикований».

Таблиця В 2

**Показники толерантності до невизначеності осіб
з різними типами ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали толерантності до невизначеності	Типи ризику особистості (M±σ)			F
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований	
Ставлення до новизни	13,03±1,38	11,21±2,51	16,55±2,12	168,40**
Ставлення до складних завдань	45,47±8,80	37,86±9,32	44,73±6,28	32,20*
Ставлення до невизначених ситуацій	40,38±8,98	40,21±9,72	46,60±12,55	28,15*
Перевага невизначеності	57,72±6,91	42,57±9,36	68,71±8,52	269,90**
Толерантність до невизначеності	52,57±5,87	49,00±2,67	55,20±5,74	56,68*

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,0001$; ** – $p < 0,000001$.

Таблиця В 3

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
показниками креативності та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали креативності	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Швидкість	0,33**	-0,27**	-
Оригінальність	0,27**	0,14*	-
Розробленість	-	-	-0,12*

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,0001$.

Таблиця В 4

**Когнітивні особливості, що увійшли
до моделі дискримінації ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Когнітивні особливості	λ Уїлкса	Приватна λ	F- виключення	p	Толерантність	R-квадрат
Швидкість у розв'язанні творчих задач	0,134	0,943	9,9	0,0001	0,810	0,190
Оригінальність у розв'язанні творчих задач	0,146	0,867	25,3	0,0001	0,824	0,176
Розробленість у розв'язанні творчих задач	0,133	0,949	8,8	0,0001	0,825	0,175
Ставлення до новизни	0,183	0,689	74,0	0,0001	0,800	0,200
Ставлення до складних завдань	0,128	0,985	2,4	0,089	0,741	0,259
Ставлення до невизначених ситуацій	0,140	0,899	18,4	0,0001	0,825	0,175
Перевага невизначеності	0,253	0,499	164,6	0,0001	0,888	0,112
Толерантність до невизначеності	0,158	0,797	41,8	0,0001	0,842	0,158

Таблиця В 5

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
шкалами життєстійкості та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали життєстійкості	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Залученість	-0,35*	-	-
Контроль	-0,25*	-	-0,23*
Прийняття ризику	-	0,23*	-

Примітки: * – $p < 0,001$.

Таблиця В 6

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
шкалами контролю за дією та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали контролю за дією	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Планування	-0,11*	-	-0,30****
Реалізація	-0,19***	-	-0,35****
Невдача	-0,16**	0,17**	-0,33****

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Таблиця В 7

**Особливості контролю за діями в залежності
від типу ризику особистості
у період кризи ранньої дорослості**

Шкали контролю за дією	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Планування	4,86 $\pm$ 1,83	8,53 $\pm$ 1,75	8,88 $\pm$ 1,64	209,00	0,0001
Реалізація	3,12 $\pm$ 1,59	8,00 $\pm$ 0,81	7,34 $\pm$ 1,16	515,70	0,0001
Невдача	3,51 $\pm$ 1,73	8,92 $\pm$ 2,12	8,28 $\pm$ 2,44	288,08	0,0001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Таблиця В 8

**Мотиваційно-регулятивні особливості,
що увійшли до моделі дискримінації ризику
в період кризи ранньої дорослості**

Мотиваційно-регулятивні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F- виключення	p	Толерантність	R-квадрат
Залученість	0,073	0,954	7,91	0,0001	0,904	0,096
Контроль	0,071	0,988	2,02	0,134	0,797	0,203
Прийняття ризику	0,070	0,994	0,96	0,383	0,917	0,083
Мотивація успіху	0,074	0,947	9,11	0,0001	0,824	0,176
Прагнення до досконалості	0,085	0,826	34,46	0,0001	0,773	0,227
Прагнення до переваги	0,081	0,859	26,88	0,0001	0,786	0,214
Планування	0,075	0,937	11,05	0,0001	0,411	0,589
Реалізація	0,095	0,738	57,98	0,0001	0,421	0,579
Невдача	0,071	0,987	2,21	0,111	0,357	0,643

Таблиця В 9

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків
між показниками стратегій імпульсивної поведінки
у конфліктних ситуаціях та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Стратегії імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Розрядка	0,76***	-	-
Раціональні дії	-0,60***	-0,30***	-
Пошук допомоги	-0,56***	-0,15*	-
Наполегливість	-0,44***	0,28***	-
Відсторонення	0,63***	-	0,17**
Фаталізм	0,73***	-	-
Вираження почуттів	-	-0,29***	0,20***
Позитивне мислення	-0,59***	-0,32***	-
Відволікання	-0,67***	0,14*	-0,14*
Фантазії	0,61***	-	0,14*
Заперечення	0,61***	-	0,13*
Самозвинувачення	0,67***	-	-
Поетапні дії	-0,65***	-	-
Порівняння	0,70***	-	-
Заспокоєння	-	-0,39***	-0,30***
Контроль емоцій	-0,77***	-	-
Обережність	-0,44***	-	0,28***
Набуття сили	-0,66***	-0,21**	-
Відхід	-0,27***	-	-
Самозміна	-0,56***	-	-
Подолання	-	-	0,23***
Стримання	-0,55***	-0,17**	-
Гумор	-0,68***	-	-0,13*
Нерішучість	-0,16**	-0,35***	-
Оцінка провини	-	-0,27***	-
Віра	-	-0,14*	0,37***

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,0001$.

Таблиця В 10

**Показники самооцінки стратегій імпульсивної поведінки
у конфліктних ситуаціях
осіб з різними типами ризику особистості
у період кризи ранньої дорослості**

Шкали	Типи ризику особистості (M±σ)			F
	1	2	3	
	Імпульсивно-ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований	
Розрядка	2,00±0,72	0,32±0,17	2,80±0,40	378,62***
Раціональні дії	2,15±0,47	3,71±0,46	0,74±0,17	132,68***
Пошук допомоги	1,18±0,68	3,67±0,47	0,60±0,09	142,41***
Наполегливість	2,12±0,89	2,78±0,41	1,00±0,76	107,65***
Відсторонення	1,37±0,48	0,14±0,05	1,31±0,47	228,82***
Фаталізм	3,32±1,06	0,16±0,05	3,82±0,38	563,80***
Вираження почуттів	2,05±0,82	1,42±0,50	1,40±0,49	37,55**
Позитивне мислення	1,36±0,30	2,57±0,69	0,48±0,07	87,33**
Відволікання	1,43±0,49	3,00±0,00	1,40±0,49	426,07***
Фантазії	3,39±0,97	0,17±0,09	3,00±1,05	385,56***
Заперечення	1,43±0,49	0,19±0,07	1,42±0,50	221,83***
Самозвинувачення	2,36±0,83	0,10±0,03	2,22±0,80	297,94***
Поетапні дії	1,00±0,56	2,00±0,11	0,31±0,17	285,98***
Порівняння	1,55±0,50	0,14±0,05	1,91±0,28	430,49***
Заспокоєння	0,87±0,22	0,17±0,09	0,14±0,05	36,37**
Контроль емоцій	0,93±0,25	1,92±0,26	0,20±0,04	705,54***
Обережність	1,48±0,50	1,46±0,50	0,00±0,00	346,73***
Набуття сили	2,08±0,84	3,00±0,00	0,51±0,14	285,87***
Відхід	0,93±0,25	1,00±0,00	0,80±0,40	11,93**
Самозміна	1,62±0,48	1,89±0,31	0,48±0,15	222,55***
Подолання	3,15±1,18	2,00±0,72	1,34±0,21	78,27**
Стримання	0,77±0,95	1,71±0,46	0,11±0,02	93,84***
Гумор	1,06±0,72	3,00±0,00	0,82±0,14	336,27***
Нерішучість	1,74±1,16	1,46±0,50	0,82±0,18	21,70**
Оцінка провини	1,39±0,49	1,21±0,41	1,20±0,40	8,01*
Віра	1,68±0,46	1,14±0,35	0,57±0,06	157,31***

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; р – рівень значущості; * – р<0,001; ** – р<0,0001; *** – р<0,000001.

Таблиця В 11

**Факторна структура стратегій імпульсивної поведінки осіб
у період кризи ранньої дорослості**

Шкали	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Розрядка	-0,82		
Раціональні дії	0,69		
Пошук допомоги	0,80		
Наполегливість			0,73
Відсторонення	-0,75		
Фаталізм	-0,93		
Вираження почуттів	-	0,78	

Продовження табл. В 11

Позитивне мислення	0,68	0,59	
відволікання	0,82		
Фантазії	-0,89		
Заперечення	-0,73		
Самозвинувачення	-0,88		
Поетапні дії	0,73		
Порівняння	-0,88		
Заспокоєння			
Контроль емоцій	0,71		0,52
Обережність			0,79
Набуття сили	0,66		
Відхід			
Самозміна			0,73
Подолання			0,61
Стриманість	0,67		
Гумор	0,81		
Нерішучість		0,80	
Оцінка провини		0,69	
Віра			0,73
Факторна вага	10,29	4,54	3,68
% дисперсії	0,396	0,174	0,141

Примітки: фактор 1 – «Адаптивні стратегії розв’язання проблемної ситуації»; фактор 2 – «Рефлексивні стратегії розв’язання проблемної ситуації»; фактор 3 – «Трансформаційні стратегії розв’язання проблемної ситуації».

Таблиця В 12

Показники моделей поведінки у стресових ситуаціях осіб, що належать до різних типів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Моделі поведінки у стресових ситуаціях	Типи ризику особистості (M±σ)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Асертивні дії	12,13±2,14	17,17±2,32	21,80±3,47	420,59* *	0,0001
Соціальний контакт	19,41±3,20	22,75±2,57	25,68±1,84	149,45* 8	0,0001
Пошук соціальної підтримки	20,13±2,97	22,89±2,04	15,31±2,84	165,67**	0,0001
Обережні дії	18,20±4,56	21,82±3,20	13,20±3,11	100,48*	0,0001
Імпульсивні дії	20,74±3,06	13,39±3,42	24,02±2,07	298,34*8	0,0001
Запобігання	16,96±5,56	16,57±3,70	17,02±3,97	0,76	-
Маніпулятивні дії	15,62±2,33	21,78±2,78	22,00±4,27	187,43*8	0,0001
Асоціальні дії	13,18±3,01	9,57±1,57	15,31±3,71	82,66*	0,0001
Агресивні дії	19,46±3,57	12,35±2,73	21,42±3,40	182,63**	0,0001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Таблиця В 13

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками копінг-стратегій та факторів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Копінг-стратегії	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Конфронтаційний копінг	0,67***	-0,18**	-
Дистанціювання	0,43***	-	0,25***
Самоконтроль	-0,72***	-	-0,23***
Пошук соціальної підтримки	-0,43***	-0,12*	-
Прийняття відповідальності	-0,56***	-	-0,18**
Запобігання	0,58***	-	-0,12*
Планування вирішення проблеми	-0,72***	0,11*	-
Позитивна переоцінка	-0,73***	-	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,001$; *** – $p < 0,0001$.

Таблиця В 14

Показники копінг-стратегій осіб, що мають різні типи ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Копінг-стратегії	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Конфронтаційний копінг	11,55 $\pm$ 3,34	3,75 $\pm$ 1,79	14,40 $\pm$ 3,00	314,22	0,000001
Дистанціювання	13,27 $\pm$ 3,45	3,71 $\pm$ 1,82	8,80 $\pm$ 2,15	329,40	0,000001
Самоконтроль	13,79 $\pm$ 3,92	17,64 $\pm$ 1,72	4,91 $\pm$ 2,85	79,59	0,0001
Пошук соціальної підтримки	6,36 $\pm$ 3,29	9,39 $\pm$ 1,49	3,97 $\pm$ 2,25	43,12	0,0001
Прийняття відповідальності	8,60 $\pm$ 2,11	10,50 $\pm$ 1,20	2,48 $\pm$ 1,63	432,85	0,000001
Запобігання	9,20 $\pm$ 3,64	4,50 $\pm$ 2,06	17,93 $\pm$ 2,63	314,91	0,000001
Планування вирішення проблеми	9,46 $\pm$ 1,83	15,17 $\pm$ 1,65	4,11 $\pm$ 2,50	616,42	0,000001
Позитивна переоцінка	11,70 $\pm$ 1,54	17,82 $\pm$ 1,78	5,11 $\pm$ 2,87	778,10	0,000001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Таблиця В 15

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками стильових особливостей поведінки у конфлікті та факторів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Стильові особливості поведінки у конфлікті	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Конкуренція	0,32****	-0,15**	-0,20***
Прийняття	-0,70****	0,20***	-0,14**
Компроміс	-0,59****	0,15**	-
Уникнення	0,62****	-	0,14**
Співпраця	-0,51****	-0,11*	-0,16**

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Таблиця В 16

Показники стильових особливостей поведінки у конфлікті у досліджуваних з різними типами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Стильові особливості поведінки у конфлікті	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Конкуренція	5,74±3,44	7,14±1,91	8,81±1,30	35,68	0,0001
Прийняття	2,33±2,03	7,46±2,47	2,75±2,38	159,47	0,000001
Компроміс	3,47±1,67	7,43±3,46	3,14±2,42	90,75	0,0001
Уникнення	8,90±1,07	1,71±1,07	7,40±1,11	385,53	0,000001
Співпраця	4,95±1,45	8,64±1,87	5,41±0,82	191,58	0,000001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Таблиця В 17

Конативні особливості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості в осіб в період кризи ранньої дорослості

Конативні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F-виключення	p	Толерантність	R-квадрат
Асертивні дії	0,001	0,847	26,76	0,0001	0,659	0,341
Соціальний контакт	0,000	0,972	4,29	0,015	0,430	0,570
Пошук соціальної підтримки	0,001	0,896	17,16	0,0001	0,447	0,553
Обережні дії	0,001	0,897	16,99	0,0001	0,391	0,609
Імпульсивні дії	0,001	0,937	9,96	0,0001	0,526	0,474
Запобігання	0,001	0,948	8,14	0,0001	0,272	0,728
Маніпулятивні дії	0,000	0,978	3,39	0,035	0,597	0,403
Асоціальні дії	0,001	0,882	19,87	0,0001	0,516	0,484
Агресивні дії	0,001	0,953	7,25	0,001	0,515	0,485
Конкуренція	0,000	0,986	2,11	0,123	0,165	0,835
Прийняття	0,001	0,931	11,04	0,0001	0,261	0,739
Компроміс	0,000	0,994	0,87	0,421	0,338	0,662
Уникнення	0,001	0,934	10,51	0,0001	0,179	0,821
Співпраця	0,001	0,694	65,46	0,0001	0,365	0,635
«Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації»	0,001	0,811	34,51	0,0001	0,276	0,724
«Рефлексивні стратегії розв'язання проблемної ситуації»	0,000	0,981	2,90	0,057	0,442	0,558
«Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації»	0,001	0,959	6,37	0,002	0,797	0,203
Конфронтаційний копінг	0,001	0,814	33,99	0,0001	0,439	0,561
Дистанціювання	0,001	0,922	12,52	0,0001	0,382	0,618
Самоконтроль	0,000	0,985	2,32	0,100	0,405	0,595

Продовження табл. В 17

Пошук соціальної підтримки	0,001	0,961	6,05	0,003	0,400	0,600
Прийняття відповідальності	0,001	0,901	16,39	0,0001	0,599	0,401
Запобігання	0,001	0,839	28,42	0,0001	0,383	0,617
Планування вирішення проблеми	0,000	0,963	5,74	0,004	0,747	0,253
Позитивна переоцінка	0,000	0,996	0,53	0,590	0,650	0,350
Фізична агресія	0,001	0,939	9,59	0,0001	0,338	0,662
Вербальна агресія	0,000	0,996	0,56	0,572	0,308	0,692
Непряма агресія	0,000	0,979	3,13	0,045	0,379	0,621
Негативізм	0,001	0,895	17,38	0,0001	0,374	0,626
Схильність до роздратування	0,001	0,626	88,63	0,0001	0,147	0,853
Підозрілість	0,001	0,884	19,58	0,0001	0,268	0,732
Образа	0,001	0,937	10,03	0,0001	0,347	0,653
Аутоагресія	0,001	0,917	13,48	0,0001	0,233	0,767

Таблиця В 18

**Перелік конативних предикторів, що обумовлюють становлення
типів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості**

Конативні предиктори	Типи ризику особистості		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований
Асертивні дії	+	+	+
Соціальний контакт	+	+	+
Пошук соціальної підтримки	+	+	+
Обережні дії	+	+	+
Імпульсивні дії	+	+	+
Запобігання	-	-	-
Маніпулятивні дії	+	+	+
Асоціальні дії	+	-	-
Агресивні дії	+	+	+
Конкуренція			
Прийняття	-	+	+
Компроміс			
Уникнення	+	+	-
Співпраця	+	+	-
«Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації»	-	+	-
«Рефлексивні стратегії розв'язання проблемної ситуації»			
«Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації»	+	+	-
Конфронтаційний копінг	+	+	+
Дистанціювання	+	+	-
Самоконтроль			
Пошук соціальної підтримки	+	+	+
Прийняття відповідальності	+	+	+
Запобігання	-	+	-
Планування вирішення проблеми	+	+	-
Позитивна переоцінка			
Фізична агресія	-	-	+
Вербальна агресія			
Непряма агресія	+	+	+
Негативізм	+	+	+
Схильність до роздратування	+	-	-
Підозрілість	+	+	+
Образа	+	-	-
Аутоагресія	+	-	+

Таблиця В 19

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків
між показниками тривожності та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали тривожності	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Особистісна	0,48**	0,22*	-
Ситуативна	0,66**	-	-

Примітки: * – $p < 0,01$; ** – $p < 0,0001$.

Таблиця В 20

**Показники психоемоційних станів осіб, що належать до різних
типів ризику особистості у ситуації невизначеності
в період кризи 30 років**

Психоемоційні стани	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F
	1	2	3	
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований	
Азарт	3,45±1,09	1,48±0,98	3,83±1,04	127,55*****
Безнадія	1,29±0,93	1,85±1,19	2,23±1,29	21,85*****
Занепокоєння	2,80±1,04	2,74±1,32	3,48±1,23	10,84*****
Провина	1,45±0,98	1,82±1,22	2,12±1,24	10,80*****
Ворожість	2,65±1,10	2,35±0,97	2,94±0,93	6,70***
Гнів	2,70±1,10	2,44±1,01	3,04±1,01	6,50**
Смуток	1,46±1,02	1,96±1,24	2,16±1,25	12,31*****
Досада	1,26±0,91	2,10±1,36	2,17±1,27	25,19*****
Заздрість	2,76±1,12	2,40±1,08	2,91±1,20	4,45**
Злість	2,74±1,10	2,54±1,08	3,15±1,07	6,84**
Інтерес	3,51±1,08	1,62±0,84	3,98±1,08	128,16*****
Здивування	2,33±1,36	3,21±1,25	1,64±1,21	30,33*****
Незгода	1,41±1,00	2,00±1,24	2,32±1,36	19,41*****
Невпевненість	2,47±1,31	3,30±1,27	1,69±1,16	32,74*****
Побоювання	2,66±1,01	2,73±1,25	3,26±1,06	8,73**
Збентеження	2,47±1,28	3,39±1,24	1,61±1,12	42,37*****
Сумнів	1,51±1,05	2,00±1,22	2,23±1,26	12,19*****
Страх	2,44±1,12	2,81±1,23	2,77±0,94	4,18*
Тривога	2,76±1,05	2,95±1,26	3,21±1,00	4,61**
Пригніченість	1,53±1,05	1,98±1,21	2,24±1,26	11,69*****

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості; * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$; ***** – $p < 0,000001$.

Таблиця В 21

**Факторна структура психоемоційних станів
у ситуації невизначеності досліджуваних
в період кризи ранньої дорослості**

Психоемоційні стани	Фактори				
	1	2	3	4	5
Азарт	-	-	-	-	-0,975
Безнадія	0,975	-	-	-	-
Занепокоєння	-	-	0,932	-	-
Провина	0,944	-	-	-	-
Ворожість	-	0,940	-	-	-
Гнів	-	0,967	-	-	-
Смуток	-	0,968	-	-	-
Досада	0,943	-	-	-	-
Заздрість	0,944	-	-	-	-
Злість	-	0,905	-	-	-
Інтерес	-	0,950	-	-	-
Здивування	-	-	-	-	-0,976
Незгода	-	0,909	-	-	-
Невпевненість	-	-	-	-0,970	-
Побоювання	0,949	-	-	-	-
Збентеження	-	-	-	-0,940	-
Сумнів	-	-	0,972	-	-
Страх	-	-	-	-0,939	-
Тривога	0,916	-	-	-	-
Пригніченість	-	-	0,915	-	-
Факторна вага	6,286	5,342	3,629	2,777	1,964
% дисперсії	0,286	0,243	0,165	0,126	0,089

Примітки: фактор 1 – «Хвилювання у ситуації невизначеності»; фактор 2 – «Печаль і гнів у ситуації невизначеності»; фактор 3 – «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності»; фактор 4 – «Невпевненість у ситуації успіху»; фактор 5 – «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності».

Таблиця В 22

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками факторів
психоемоційних станів у ситуації невизначеності та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Фактори психоемоційних станів у ситуації небезпеки	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризiku особистості	Когнітивний компонент ризiku особистості	Імпульсивність
«Хвилювання у ситуації невизначеності»	-0,16**	-	-
«Печаль і гнів у ситуації невизначеності»	-	-0,13*	-
«Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності»	-0,14*	-	-
«Невпевненість у ситуації успіху»	-	-	0,13*
«Інтерес та азарт у ситуації невизначеності»	-	-	0,14*

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$.

Таблиця В 23

**Показники психоемоційних станів осіб
з різними типами ризику особистості у ситуації небезпеки
в період кризи ранньої дорослості**

Психоемоційні стани	Типи ризику особистості (M±σ)			F
	1	2	3	
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований	
Азарт	2,70±1,22	1,40±1,00	3,20±1,12	56,07***
Безнадія	2,59±1,21	2,07±1,29	2,66±0,89	6,99*
Занепокоєння	3,80±1,10	3,52±1,28	3,32±1,08	5,10*
Провина	2,61±1,32	2,04±1,27	2,49±0,99	6,24*
Обурення	3,17±1,23	2,05±1,25	2,52±0,91	27,78***
Гнів	2,74±1,17	1,29±0,95	3,08±1,11	65,31***
Смукток	2,63±1,29	1,85±1,21	2,36±0,98	12,14***
Досада	3,06±1,20	2,99±1,14	2,36±1,11	10,35***
Злість	2,77±1,11	1,27±1,03	3,11±1,19	68,40***
Інтерес	2,41±1,33	1,40±1,28	3,58±1,16	59,30***
Переляк	3,91±0,98	4,01±0,99	3,56±0,85	5,15*
Невдоволення	2,98±1,06	1,30±1,10	3,25±1,42	73,12***
Незгода	3,47±1,09	3,73±1,00	3,06±1,09	56,19***
Невпевненість	2,86±1,13	1,51±1,27	3,43±1,06	7,00*
Побоювання	3,91±0,98	3,45±1,33	3,02±1,15	20,65***
Збентеження	3,98±1,07	3,51±1,27	3,34±1,10	7,14**
Сумнів	3,89±1,02	3,56±1,61	1,31±1,41	107,35***
Страх	3,48±0,93	1,57±0,93	3,50±0,80	9,23**
Тривога	3,93±1,04	4,07±1,24	3,48±1,10	6,31**
Захопленість	3,85±1,34	3,38±1,12	3,31±1,00	62,84***
Пригніченість	2,41±1,27	1,21±1,34	2,36±1,03	35,85***
Жах	3,22±0,96	1,90±0,88	3,35±0,86	9,43**

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості; * – p<0,01; ** – p<0,005; *** – p<0,0001.

Таблиця В 24

**Факторна структура психоемоційних станів у ситуації небезпеки
досліджуваних в період кризи ранньої дорослості**

Психоемоційні стани	Фактори					
	1	2	3	4	5	6
Азарт	0,971	-	-	-	-	-
Безнадія	-	-	-	0,946	-	-
Занепокоєння	-	0,966	-	-	-	-
Провина	-	-	-	0,950	-	-
Обурення	-	-	-	-	0,890	-
Гнів	0,945	-	-	-	-	-
Смукток	-	-	-	0,929	-	-
Досада	-	-	-	-	0,820	-
Злість	0,946	-	-	-	-	-
Інтерес	0,788	-	-	-	-	-
Переляк	-	-	0,952	-	-	-
Невдоволення	0,942	-	-	-	-	-
Здивування	-	-	-	-	-	0,883

Продовження табл. В 24

Незгода	0,942	-	-	-	-	-
Невпевненість	-	0,939	-	-	-	-
Побоювання	-	-	0,685	-	-	-
Збентеження	-	0,946	-	-	-	-
Сумнів	-	-	-	-	-	0,537
Страх	-	-	0,932	-	-	-
Тривога	-	0,938	-	-	-	-
Захопленість	0,804	-	-	-	-	-
Пригніченість	-	-	-	-	0,852	-
Жах	-	-	0,924	-	0,113	-
Факторна вага	5,912	4,018	3,340	2,890	2,650	1,149
% дисперсії	0,257	0,175	0,145	0,126	0,115	0,050

Примітки: фактор 1 – «Азарт у ситуації небезпеки»; фактор 2 – «Хвилювання у ситуації небезпеки»; фактор 3 – «Страх у ситуації небезпеки»; фактор 4 – «Фрустрація у ситуації небезпеки»; фактор 5 – «Неспокій у ситуації небезпеки»; фактор 6 – «Подив у ситуації небезпеки».

Таблиця В 25

Афективні особливості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості у осіб в період кризи ранньої дорослості

Афективні особливості	λ Уїкса	Часткова λ	F- виключення	p	Толерантність	R-квадрат
«Хвилювання у ситуації невизначеності»	0,271	0,849	28,69	0,0001	0,910	0,090
«Печаль і гнів у ситуації невизначеності»	0,248	0,929	12,40	0,0001	0,946	0,054
«Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності»	0,240	0,959	6,84	0,001	0,927	0,073
«Невпевненість у ситуації невизначеності»	0,237	0,971	4,87	0,008	0,963	0,037
«Інтерес та азарт у ситуації невизначеності»	0,268	0,860	26,37	0,0001	0,951	0,049
Особистісна тривожність	0,234	0,982	2,94	0,054	0,911	0,089
Ситуаційна тривожність	0,235	0,978	3,65	0,027	0,863	0,137
«Азарт у ситуації небезпеки»	0,263	0,874	23,30	0,0001	0,946	0,054
«Хвилювання у ситуації небезпеки»	0,235	0,982	3,01	0,051	0,928	0,072
«Страх у ситуації небезпеки»	0,239	0,963	6,29	0,002	0,940	0,060
«Фрустрація у ситуації небезпеки»	0,280	0,822	34,92	0,0001	0,892	0,108
«Неспокій у ситуації небезпеки»	0,329	0,699	69,49	0,0001	0,847	0,153
«Подив у ситуації небезпеки»	0,263	0,874	23,30	0,0001	0,946	0,054

Таблиця В 26

**Перелік афективних предикторів, що обумовлюють становлення
типів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості**

Афективні предиктори	Типи ризику особистості		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований
«Хвилювання у ситуації невизначеності»	-	-	+
«Печаль і гнів у ситуації невизначеності»	-	-	-
«Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності»	-	-	-
«Невпевненість у ситуації невизначеності»	+	-	+
«Інтерес та азарт у ситуації невизначеності»	-	-	+
Особистісна тривожність			
Ситуативна тривожність	+	+	+
«Азарт у ситуації небезпеки»	-	-	+
«Хвилювання у ситуації небезпеки»			
«Страх у ситуації небезпеки»	+	+	-
«Фрустрація у ситуації небезпеки»	-	+	-
«Неспокій у ситуації небезпеки»	+	-	-
«Подив у ситуації небезпеки»	+	-	-

ДОДАТОК Г

Таблиця Г 1

**Факторна структура ризику особистості
у період кризи середнього віку**

Шкали	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4
Суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної				-0,654
Пошук гострих відчуттів	0,857			
Інтолерантність до одноманіття	0,618			
Пошук нових вражень	0,909			
Неадаптивне прагнення до труднощів	0,475			
Ризик у сфері здоров'я			0,600	
Ризик у сфері побуту	0,649	0,483		
Ризик у просторовій сфері				0,647
Ризик у міжособистісному спілкуванні	0,851			
Раціональність			-0,858	
Готовність до ризику			-0,657	0,491
Емоційний компонент схильності до ризику	0,670			
Когнітивний компонент схильності до ризику		0,696		
Конативний компонент схильності до ризику	0,815			
Контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику		0,832		
Факторна вага	5,008	2,094	1,828	1,623
% дисперсії	0,334	0,140	0,122	0,108

Примітки: фактор 1 – «Інтегральний компонент ризику особистості»; фактор 2 – «Регулятивний компонент ризику особистості»; фактор 3 – «Імпульсивність»; фактор 4 – «Когнітивна готовність до ризику».

Таблиця Г 2

**Розподіл осіб в період кризи середнього віку
з різними типами ризику особистості
за когнітивними стилями**

Когнітивний стиль	Типи ризику особистості					
	Високо ризикований		Низько ризикований		Помірно ризикований	
	п	%	п	%	п	%
Імпульсивний	23	17,2%	0	0%	21	15,7%
Рефлексивний	6	4,5%	14	10,5%	20	14,9%
Швидкий / точний	7	5,2%	5	3,7%	17	12,6%
Повільний / неточний	5	3,7%	6	4,5%	10	7,5%

Примітка: п – кількість осіб.

Таблиця Г 3

**Когнітивні особливості,
що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості
в період кризи середньої дорослості**

Когнітивні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F- виключення	p	Толерантність	R-квадрат
Швидкість у розв'язанні творчих задач	0,389	0,772	38,20	0,0001	0,982	0,018
Оригінальність у розв'язанні творчих задач	0,306	0,983	2,26	0,106	0,844	0,156
Розробленість у розв'язанні творчих задач	0,366	0,821	28,09	0,0001	0,848	0,152
Ставлення до новизни	0,333	0,902	14,04	0,0001	0,695	0,305
Ставлення до складних завдань	0,313	0,958	5,62	0,004	0,704	0,296
Ставлення до невизначених ситуацій	0,332	0,906	13,43	0,0001	0,874	0,126
Перевага невизначеності	0,323	0,929	9,86	0,0001	0,855	0,145
Толерантність до невизначеності	0,325	0,926	10,38	0,0001	0,929	0,071

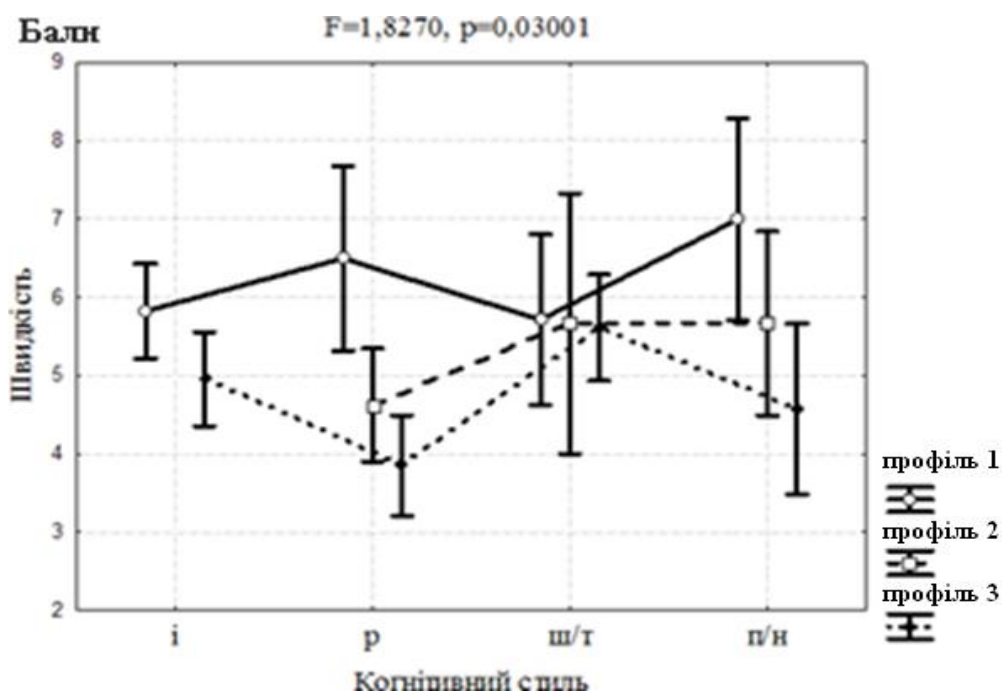

Рис. Г 1. Взаємозв'язок між рівнем швидкості у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем у осіб з різним типом ризику особистості в період кризи середнього віку.

Примітки. Тут і в межах даного розділу: F–критерій Фішера; p – рівень значущості; i – імпульсивний; p – рефлексивний; ш/т – швидкий/точний; п/н – повільний/неточний; тип 1 – «Високоризикований»; тип 2 – «Низькоризикований»; тип 3 – «Помірноризикований».

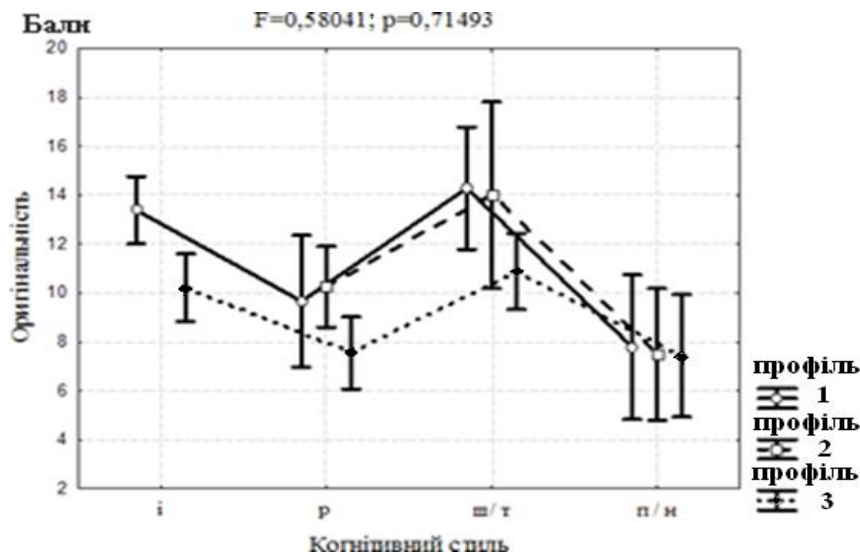

Рис. Г 2. Взаємозв'язок між рівнем оригінальності у розв'язанні творчих задач та домінуючим когнітивним стилем у осіб з різним типом ризику особистості у кризі середнього віку.

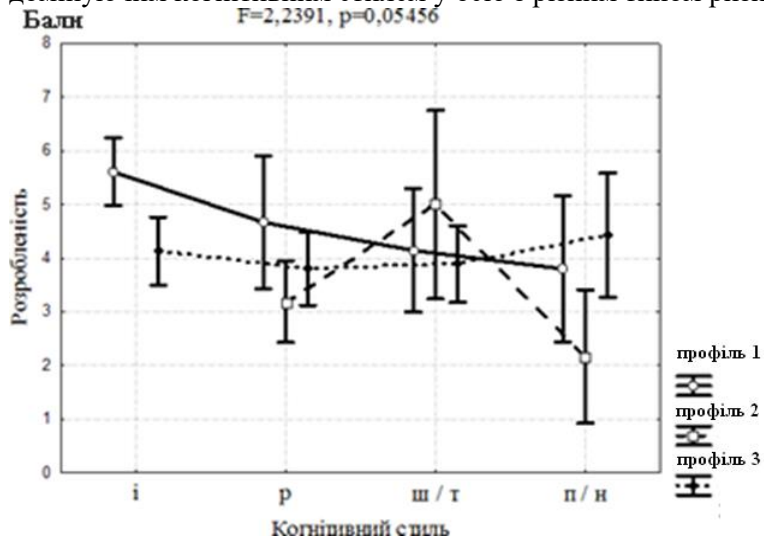

Рис. Г 3. Взаємозв'язок між рівнем розробленості у розв'язанні творчих задач та домінуючим когнітивним стилем у осіб з різним типом ризику особистості у кризі середнього віку.

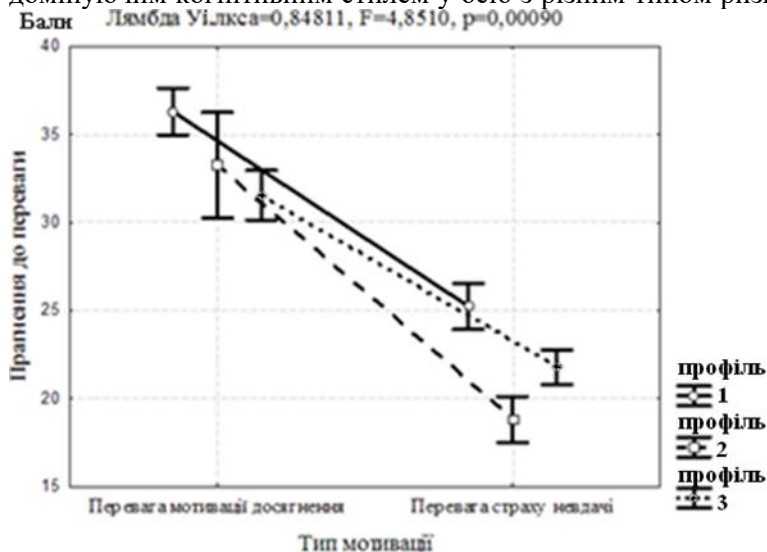

Рис. Г 4. Взаємозв'язки між показниками прагнення до переваги та типом мотивації у досліджуваних з різними типами ризику особистості (криза середнього віку).

Примітки. Тут і в межах даного розділу: тип 1 – «Високоризикований»; тип 2 – «Низькоризикований»; тип 3 – «Помірноризикований».

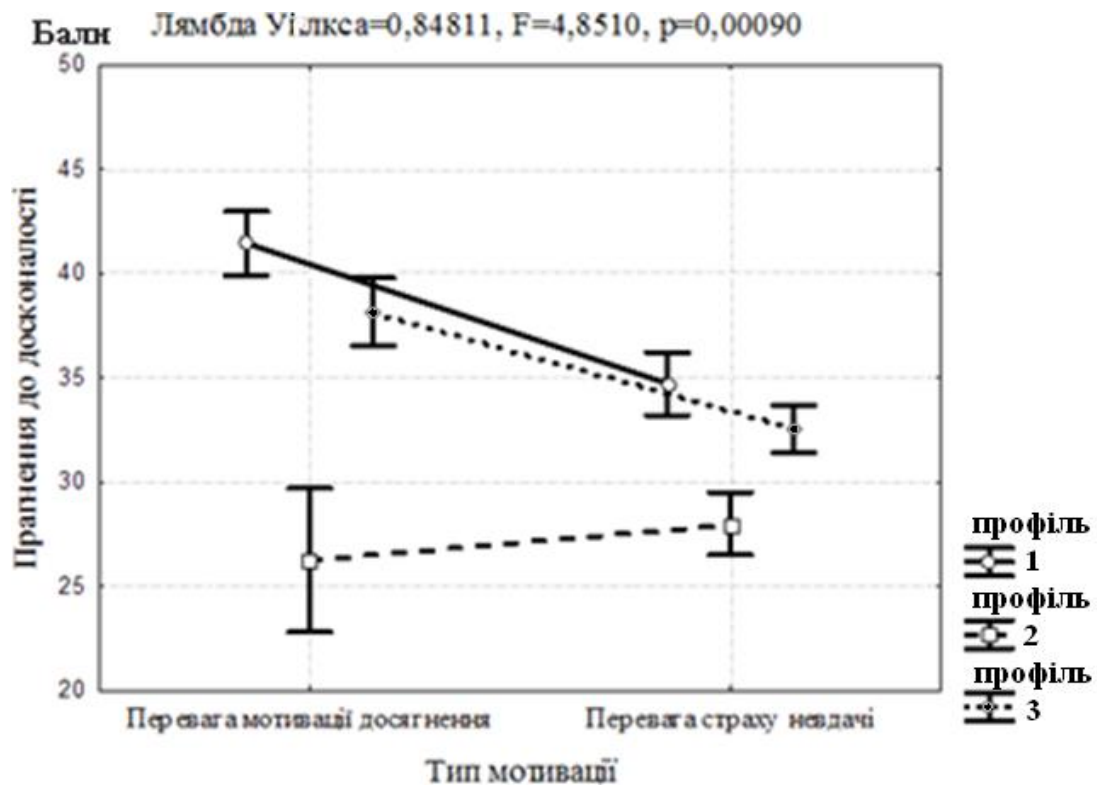

Рис. Г 5. Взаємозв'язки між показниками прагнення до досконалості та типом мотивації у досліджуваних з різними типами ризику особистості (криза середнього віку).

Таблиця Г 4

**Мотиваційно-регулятивні особливості,
що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості
в період кризи середньої дорослості**

Мотиваційно-регулятивні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F-виключення	p	Толерантність	R-квадрат
Залученість	0,055	0,996	0,4	0,642	0,879	0,121
Контроль	0,229	0,239	364,5	0,0001	0,939	0,061
Прийняття ризику	0,055	0,995	0,5	0,593	0,817	0,183
Мотивація успіху	0,058	0,943	6,9	0,001	0,521	0,479
Прагнення до досконалості	0,060	0,918	10,2	0,0001	0,796	0,204
Прагнення до переваги	0,056	0,978	2,6	0,075	0,462	0,538
Планування	0,056	0,985	1,8	0,171	0,456	0,544
Реалізація	0,063	0,866	17,7	0,0001	0,511	0,489
Невдача	0,055	0,995	0,5	0,588	0,380	0,620

Таблиця Г 5

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
показниками стратегій імпульсивної поведінки
у конфліктних ситуаціях та факторів ризику особистості
в період кризи середньої дорослості**

Стратегії імпульсивної поведінки	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризiku особистості	Регулятивний компонент ризiku особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Розрядка	0,40****	-	0,42****	-
Раціональні дії	-0,45****	-	-0,38****	-
Пошук допомоги	-0,43****	-0,32****	-0,26****	-0,28****
Наполегливість	-0,12*	-	-0,29****	-
Відсторонення	0,46****	0,24****	0,26****	-
Фаталізм	0,44****	-	-	-
Вираження почуттів	-	-	-0,13*	-
Позитивне мислення	-0,24****	0,16**	-0,29***	-0,27****
Фантазії	0,52****	0,30****	0,20**	-
Заперечення	0,26****	-	0,15*	-0,23***
Самозвинувачення	0,50****	-	0,29****	0,41****
Поетапні дії	-0,46****	-0,24****	-0,14*	-
Порівняння	0,42****	-0,17**	0,16**	-
Заспокоєння	-0,43****	0,21***	-	-
Контроль емоцій	-0,44****	-	-0,31****	-0,15*
Обережність	-0,30****	-	-0,17**	0,49****
Набуття сили	-	0,14*	-0,29****	-
Відхід	0,42****	0,13*	-	-0,15*
Самозміна	-0,13*	0,24****	-0,52****	-
Стримання	-0,69****	-	-0,22****	-
Гумор	-0,52****	-0,31****	-0,26****	-
Віра	-	0,23***	-0,15*	-

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Таблиця Г 6

**Показники стратегій імпульсивної поведінки у досліджуваних
з різними типами ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Стратегії імпульсивної поведінки	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F
	1	2	3	
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований	
Розрядка	2,36 $\pm$ 0,91	0,92 $\pm$ 0,18	2,10 $\pm$ 0,79	55,19****
Раціональні дії	1,52 $\pm$ 0,44	3,43 $\pm$ 0,83	1,33 $\pm$ 0,24	87,87****
Пошук допомоги	1,80 $\pm$ 0,80	3,12 $\pm$ 1,43	1,02 $\pm$ 0,34	52,56****
Наполегливість	2,32 $\pm$ 0,70	1,70 $\pm$ 0,92	1,50 $\pm$ 0,95	14,92****
Відсторонення	0,76 $\pm$ 0,17	0,90 $\pm$ 0,13	1,91 $\pm$ 0,89	56,43****
Фаталізм	3,12 $\pm$ 1,20	2,00 $\pm$ 0,98	3,35 $\pm$ 0,78	48,48****

Продовження табл. Г 6

Вираження почуттів	2,20±0,76	1,58±0,74	1,50±0,76	16,36***
Позитивне мислення	1,28±0,30	1,46±0,92	0,83±0,94	1,19
Фантазії	2,84±0,94	1,02±0,29	3,13±0,86	113,90****
Заперечення	2,36±0,81	0,97±0,15	1,82±0,79	54,68**8
Самозвинувачення	0,84±0,16	1,43±0,34	2,54±0,72	75,32***
Поетапні дії	0,72±0,17	1,65±0,52	0,55±0,22	74,88***
Порівняння	1,60±0,50	1,29±0,71	1,82±0,45	23,69***
Заспокоєння	0,76±0,19	1,46±0,83	0,64±0,24	22,63***
Контроль емоцій	1,44±0,58	1,26±0,83	0,64±0,16	37,25***
Обережність	0,48±0,18	1,87±0,74	1,04±0,74	65,67***
Набуття сили	1,36±0,45	2,31±0,61	1,91±0,85	19,69***
Відхід	1,00±0,00	0,73±0,50	1,29±0,62	30,14***
Самозміна	0,96±0,18	1,21±0,75	0,88±0,26	4,83*
Стримання	1,32±0,74	2,26±0,54	0,50±0,18	155,67****
Гумор	2,16±1,02	2,14±0,72	0,86±0,26	86,76***
Віра	1,08±0,64	1,34±0,48	1,50±0,65	9,05**

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості; * – p<0,01; ** – p<0,001; *** – p<0,0001; **** – p<0,000001.

Таблиця Г 7

**Факторна структура стратегій імпульсивної поведінки осіб
в період кризи середнього віку**

Шкали	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5	Фактор 6	Фактор 7
Розрядка	-0,68						
Рациональні дії							-0,51
Пошук допомоги	0,61						
Наполегливість						0,54	0,52
Відсторонення						-0,74	
Фаталізм	-0,70						
Вираження почуттів			0,61				
Позитивне мислення			0,57		0,50		
Відволікання							0,74
Фантазії							
Заперечення				0,71			
Самозвинувачення						-0,67	
Поетапні дії	0,79						
Порівняння				0,60			
Заспокоєння	0,66						
Контроль емоцій						0,64	
Обережність		0,50					
Набуття сили					0,52		
Відхід							0,54
Самозміна				-0,61			
Подолання		0,81					
Стримання	0,70						
Гумор						0,77	
Нерішучість					0,74		
Оцінка провини		0,41					
Віра		0,78					
Факторна вага	4,63	2,22	1,64	2,06	1,94	3,21	1,72
% дисперсії	0,178	0,085	0,063	0,079	0,074	0,123	0,066

Примітки: фактор 1 – «Рациональні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»; фактор 2 – «Саморегуляція при розв'язанні проблемної ситуації»; фактор 3 – «Трансцендентні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»; фактор 4 – «Стратегії заперечення проблемної ситуації»; фактор 5 – «Нерішучість при

розв'язанні проблемної ситуації»; фактор 6 – «Уникнення розв'язання проблемної ситуації»; фактор 7 – «Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації».

Таблиця Г 8

**Конативні особливості, що увійшли
до моделі дискримінації ризику особистості в осіб
в період кризи середнього віку**

Конативні особливості	λ Уїкса	Часткова λ	F-висночення	p	Толерантність	R-квадрат
Асертивні дії	0,0030	0,9176	10,278	0,0001	0,3351	0,6649
Соціальний контакт	0,0029	0,9434	6,875	0,0013	0,3278	0,6722
Пошук соціальної підтримки	0,0028	0,9955	0,518	0,5963	0,1756	0,8244
Обережні дії	0,0028	0,9814	2,172	0,1162	0,1370	0,8630
Імпульсивні дії	0,0028	0,9977	0,262	0,7698	0,2794	0,7206
Запобігання	0,0030	0,9244	9,370	0,0001	0,1466	0,8534
Маніпулятивні дії	0,0030	0,9345	8,023	0,0004	0,3458	0,6542
Асоціальні дії	0,0031	0,9063	11,844	0,00001	0,4346	0,5654
Агресивні дії	0,003	0,982	2,07	0,129	0,379	0,621
Конкуренція	0,0029	0,9421	7,034	0,0011	0,0974	0,9026
Пристосування	0,0031	0,8882	14,413	0,0000	0,1371	0,8629
Компроміс	0,0028	0,9863	1,586	0,2071	0,2649	0,7351
Уникнення	0,0028	0,9898	1,185	0,3076	0,2478	0,7522
Співпраця	0,0043	0,6444	63,183	0,00001	0,1747	0,8253
«Рациональні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»	0,0030	0,9169	10,380	0,00001	0,3046	0,6954
«Саморегуляція при розв'язанні проблемної ситуації»	0,0028	0,9899	1,174	0,3111	0,3979	0,6021
«Трансцендентні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»	0,0028	0,9950	0,581	0,5603	0,4540	0,5460
«Стратегії заперечення проблемної ситуації»	0,0029	0,9578	5,046	0,0072	0,3159	0,6841
«Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації»	0,0030	0,9330	8,223	0,0004	0,4382	0,5618
«Уникнення розв'язання проблемної ситуації»	0,0036	0,7712	33,973	0,00001	0,2630	0,7370
«Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»	0,0032	0,8654	17,815	0,00001	0,3991	0,6009
Конфронтаційний копінг	0,0028	0,9816	2,150	0,1189	0,4584	0,5416
Дистанціювання	0,0028	0,9976	0,277	0,7583	0,4681	0,5319
Самоконтроль	0,0028	0,9948	0,599	0,5500	0,3613	0,6387
Пошук соціальної підтримки	0,0029	0,9523	5,739	0,0037	0,4548	0,5452
Прийняття відповідальності	0,0030	0,9269	9,029	0,0002	0,4565	0,5435
Запобігання	0,0030	0,9189	10,107	0,0001	0,3792	0,6208
Планування вирішення проблеми	0,0028	0,9997	0,033	0,9673	0,4506	0,5494
Позитивна переоцінка	0,0030	0,9192	10,066	0,0001	0,3646	0,6354
Фізична агресія	0,0030	0,9374	7,642	0,0006	0,4080	0,5920
Вербальна агресія	0,0032	0,8695	17,183	0,00001	0,1606	0,8394
Непряма агресія	0,0031	0,8824	15,265	0,00001	0,1172	0,8828
Негативізм	0,0031	0,9015	12,515	0,00001	0,2125	0,7875
Схильність до роздратування	0,0033	0,8520	19,898	0,00001	0,1451	0,8549
Підозрілість	0,0033	0,8366	22,356	0,00001	0,2091	0,7909
Образа	0,0030	0,9224	9,634	0,0001	0,2918	0,7082
Аутоагресія	0,0030	0,9268	9,047	0,0002	0,2618	0,7382

Таблиця Г 9

**Перелік конативних предикторів, що обумовлюють становлення
психологічних профілів ризику особистості
в період кризи середньої дорослості**

Конативні предиктори	Типи ризику особистості		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований
Асертивні дії	+	+	+
Соціальний контакт	+	+	+
Пошук соціальної підтримки			
Обережні дії			
Імпульсивні дії			
Запобігання	-	-	-
Маніпулятивні дії	+	+	+
Асоціальні дії	+	-	-
Агресивні дії	+	+	+
Конкуренція	+	-	
Пристосування	+	+	+
Компроміс			
Уникнення			
Співпраця	+	+	+
«Рациональні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»	-		-
«Саморегуляція при розв'язанні проблемної ситуації»			
«Трансцендентні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»			
«Стратегії заперечення проблемної ситуації»	-	-	-
«Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації»	-	-	-
«Уникнення розв'язання проблемної ситуації»	-	+	-
«Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»	+	+	+
Конфронтаційний копінг			
Дистанціювання			
Самоконтроль			
Пошук соціальної підтримки	+	+	+
Прийняття відповідальності	+	+	+
Запобігання	+	+	+
Планування вирішення проблеми			
Позитивна переоцінка	+	+	+
Фізична агресія	+	+	+
Вербальна агресія	+	+	+
Непряма агресія	-	-	-
Негативізм	+	+	+
Схильність до роздратування	-	-	+
Підозрілість	+	+	+
Образа	+	-	+
Аутоагресія	+	+	+

**Психоемоційні
стани**

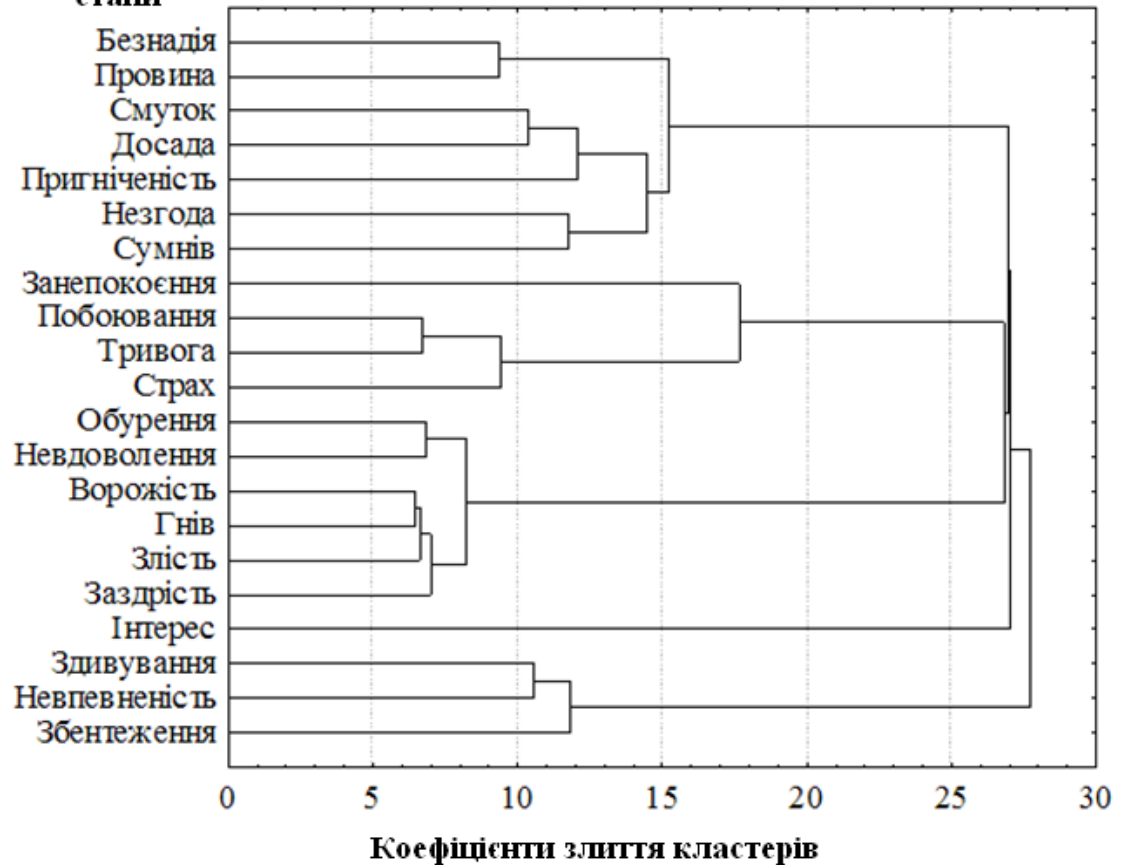

Рис. Г 6. Кластери психоемоційних станів осіб 45-річного віку у ситуації невизначеності.

Таблиця Г 10

**Показники психоемоційних станів у ситуації невизначеності в осіб
з різними типами ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Психоемоційні стани	Типи ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Провина	1,52±1,10	1,40±1,03	1,51±0,93	28,62	0,0001
Ворожість	3,30±0,96	1,96±1,12	2,52±1,04	26,44	0,0001
Гнів	3,29±0,94	1,96±1,07	2,63±1,08	23,08	0,0001
Смуток	1,76±1,06	1,52±1,23	1,82±1,11	28,23	0,0001
Заздрість	3,39±1,02	2,00±1,01	2,61±1,12	27,81	0,0001
Злість	3,37±0,94	1,98±1,08	2,70±1,10	16,11	0,0001
Інтерес	3,27±0,92	2,00±1,23	3,02±1,49	15,22	0,0001
Невдоволення	3,20±1,14	2,10±1,20	2,65±1,09	4,23	0,05
Незгода	2,06±1,20	1,44±1,20	1,86±1,19	5,25	0,01
Побоювання	2,49±0,91	2,52±0,93	2,93±1,21	7,17	0,01
Страх	2,24±1,18	2,40±0,88	2,82±1,18	3,57	0,05
Тривога	2,63±0,95	2,74±0,92	3,03±1,25	4,00	0,05
Пригніченість	1,52±1,03	1,54±1,13	1,93±1,21	28,62	0,0001

Таблиця Г 11

**Факторна структура психоемоційних станів
досліджуваних у ситуації невизначеності
в період кризи середньої дорослості**

Психоемоційні стани	Фактори			
	1	2	3	4
Безнадія	-	0,846	-	-
Занепокоєння	-	-	0,716	-
Провина	-	0,830	-	-
Обурення	0,933	-	-	-
Ворожість	0,960	-	-	-
Гнів	0,962	-	-	-
Смук	-	0,890	-	-
Досада	-	0,878	-	-
Заздрість	0,910	-	-	-
Злість	0,951	-	-	-
Невдоволення	0,922	-	-	-
Здивування	-	-	-	0,966
Незгода	-	0,853	-	-
Невпевненість	-	-	-	0,928
Побоювання	-	-	0,962	-
Збентеження	-	-	-	0,925
Сумнів	-	0,813	-	-
Страх	-	-	0,913	-
Тривога	-	-	0,940	-
Пригніченість	-	0,869	-	-
Факторна вага	5,365	5,176	3,251	2,806
% дисперсії	0,255	0,246	0,155	0,134

Примітки: фактор 1 – «Агресивність у ситуації невизначеності»; фактор 2 – «Астенічні емоції у ситуації невизначеності»; фактор 3 – «Тривожність у ситуації невизначеності»; фактор 4 – «Невпевненість у ситуації невизначеності».

Таблиця Г 12

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками факторів
психоемоційних станів у ситуації невизначеності та факторів ризику особистості в
період кризи середньої дорослості**

Фактори психоемоційних станів у ситуації невизначеності	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризик особистості	Імпульсивність	Регулятивний компонент ризик особистості	Когнітивна готовність до ризику
«Агресивність у ситуації невизначеності»	0,30***			
«Астенічні емоції у ситуації невизначеності»	0,15**			
«Тривожність у ситуації невизначеності»			0,12*	-0,28***
«Невпевненість у ситуації невизначеності»	0,30***	0,18**		-0,14*

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$.

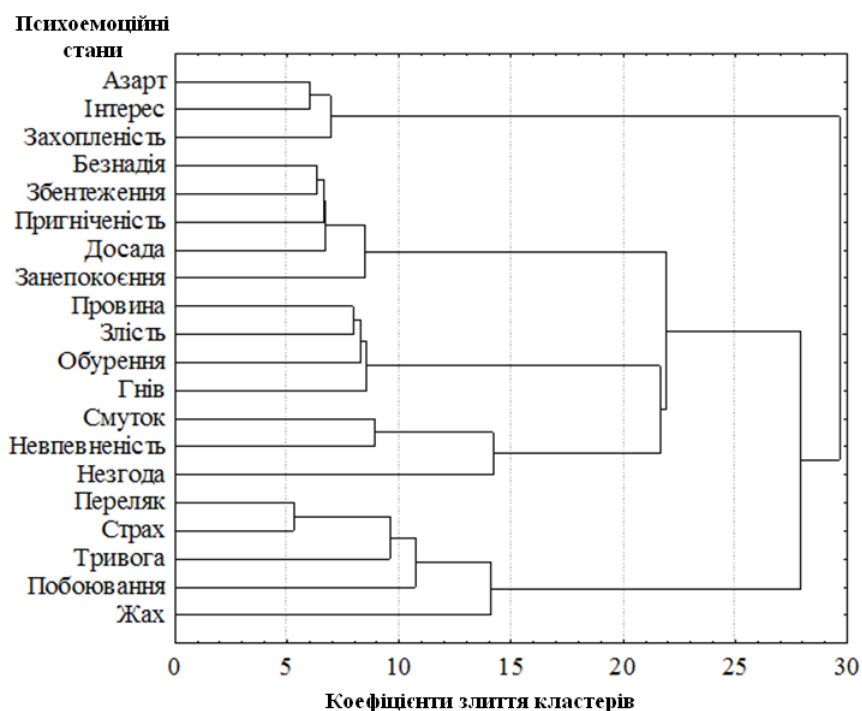

Рис. Г 7. Кластери психоемоційних станів осіб 45-річного віку у ситуації небезпеки.

Таблиця Г 13

**Факторна структура психоемоційних станів
досліджуваних у ситуації небезпеки
в період кризи середньої дорослості**

Психоемоційні стани	Фактори				
	1	2	3	4	5
Азарт	-	-	-	0,983	-
Безнадія	0,954	-	-	-	-
Занепокоєння	0,934	-	-	-	-
Провина	-	-	0,924	-	-
Обурення	-	-	0,882	-	-
Гнів	-	-	0,915	-	-
Смукток	-	-	-	-	0,903
Досада	0,935	-	-	-	-
Злість	-	-	0,905	-	-
Інтерес	-	-	-	0,960	-
Переляк	-	0,955	-	-	-
Незгода	-	-	-	-	0,879
Невпевненість	-	-	-	-	0,891
Побоювання	-	0,839	-	-	-
Збентеження	0,951	-	-	-	-
Страх	-	0,954	-	-	-
Тривога	-	0,846	-	-	-
Захопленість	-	-	-	0,966	-
Пригніченість	0,938	-	-	-	-
Жах	-	0,737	-	-	-
Факторна вага	4,802	3,818	3,693	2,884	2,679
% дисперсії	0,240	0,191	0,185	0,144	0,134

Примітки: фактор 1 – «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки»; фактор 2 – «Переляк і страх у ситуації небезпеки»; фактор 3 – «Гнів і провина у ситуації небезпеки»; фактор 4 – «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки»; фактор 5 – «Смукток і невпевненість у ситуації небезпеки».

Таблиця Г 14

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками факторів
психоемоційних станів у ситуації небезпеки та
факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості**

Фактори психоемоційних станів у ситуації небезпеки	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризiku особистості	Імпульсивність	Регулятивний компонент ризiku особистості	Когнітивна готовність до ризiku
«Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки»			-0,12*	
«Переляк і страх у ситуації небезпеки»				-0,16**
«Гнів і провина у ситуації небезпеки»	0,22***			
«Азарт і захопленість у ситуації небезпеки»	0,29****	0,20***	0,17**	0,28****
«Смуток і невпевненість у ситуації небезпеки»	-0,11*			

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Таблиця Г 15

**Афективні особливості, що увійшли до моделі дискримінації
ризiku особистості в осіб в період кризи середньої дорослості**

Афективні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F- виключення	p	Толерантність	R-квадрат
«Агресивність у ситуації невизначеності»	0,152	0,963	4,16	0,017	0,912	0,088
«Астенічні емоції у ситуації невизначеності»	0,146	0,997	0,33	0,720	0,950	0,050
«Тривожність у ситуації невизначеності»	0,149	0,978	2,52	0,083	0,950	0,050
«Невпевненість у ситуації невизначеності»	0,158	0,924	9,00	0,0001	0,953	0,047
Особистісна тривожність	0,211	0,691	48,98	0,0001	0,878	0,122
Ситуаційна тривожність	0,262	0,558	86,72	0,0001	0,939	0,061
«Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки»	0,150	0,972	3,13	0,046	0,921	0,079
«Переляк і страх у ситуації небезпеки»	0,154	0,950	5,71	0,004	0,923	0,077
«Гнів і провина у ситуації небезпеки»	0,149	0,979	2,30	0,102	0,913	0,087
«Азарт і захопленість у ситуації небезпеки»	0,221	0,660	56,52	0,0001	0,917	0,083
«Смуток і невпевненість у ситуації небезпеки»	0,147	0,996	0,46	0,630	0,979	0,021

Таблиця Г 16

**Перелік афективних предикторів, що обумовлюють становлення
типів ризику особистості
в період кризи середньої дорослості**

Афективні предиктори	Типи ризику особистості		
	Високо ризикован ий	Низько ризикован ий	Помірно ризикован ий
«Агресивність у ситуації невизначеності»	+	-	-
«Астенічні емоції у ситуації невизначеності»			
«Тривожність у ситуації невизначеності»			
«Невпевненість у ситуації невизначеності»	+	+	+
Особистісна тривожність	+	+	+
Ситуативна тривожність	+	+	+
«Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки»	-	-	-
«Переляк і страх у ситуації небезпеки»	+	+	+
«Гнів і провина у ситуації небезпеки»			
«Азарт і захопленість у ситуації небезпеки»	+	-	-
«Смуток і невпевненість у ситуації небезпеки»			

ДОДАТОК Д

ЗМІСТ ПРЕВЕНТИВНО-КОРЕКЦІЙНОЇ СИСТЕМИ

Превентивний блок

Заняття № 1

Хід заняття.

Упражнение 1. Методика расслабления после напряжения. Если вам трудно расслабиться или представить себе, что, значит, быть расслабленным, это упражнение легко поможет вам осмыслить эти ощущения. Сядьте удобно. Расслабьтесь. Закройте глаза. Сосредоточьтесь на внутренних ощущениях. Прочувствуйте свою правую руку. Отдельно прочувствуйте пальцы, кисть, предплечье, плечо. Сожмите пальцы в кулак и держите их напряжёнными до появления боли. Согните кисть и напрягите предплечье. Согните руку в локте и напрягите плечо. Приподнимите руку вверх и напрягите мышцы плечевого пояса и шею. Держите руку в напряжении столько, сколько сможете. Быстро расслабьте руку. Расслабьте пальцы, кисть, предплечье, шею. Почувствуйте удовольствие от того, что мышцы расслабляются и отдыхают. Запомните это ощущение. Почувствуйте приятное тепло и тяжесть в руке. Запомните это ощущение. В следующий раз, когда вам понадобится расслабить руку, достаточно будет вспомнить ощущение удовольствия от расслабления и отдыха в пальцах и мысленно вызвать чувство тепла и тяжести в руке. Эти представления вам помогут расслабить мышцы, и уже не потребуется предварительного мышечного напряжения. Если всё же имеются затруднения в формировании навыков расслабления руки, то это упражнение следует повторять столько раз, сколько необходимо для того, чтобы такой навык сформировался. Голову и шею напрягать не рекомендуется.

Упражнение 2. Методика мысленного самомассажа лица. Сядьте удобно. Поставьте руку перед лицом ладонью к себе. Указательным и средним пальцами второй руки несколько раз слегка коснитесь кожи ладони, таким образом, чтобы ощутить нежное касание. Сосредоточьтесь на этом ощущении. Выделите приятные переживания. Потренируйтесь. Прикасайтесь к различным участкам кожи таким образом, чтобы испытывать только приятные ощущения. Запомните эти ощущения. Пользуясь полученными навыками нежного самомассажа, помассируйте кожу лица. Запомните ощущения, которые возникают в процессе самомассажа. Итак, помассируйте лоб от центра к вискам и запомните эти ощущения. Помассируйте кожу под глазами от носа к вискам и запомните приятные ощущения. Помассируйте кожу от губ к вискам и запомните приятные ощущения. Помассируйте кожу от подбородка к вискам и запомните приятные ощущения. Теперь, когда вы овладели основными элементами методики мысленного самомассажа лица, можно приступить непосредственно к этому упражнению. Сядьте удобно. Расслабьтесь. Закройте глаза. Сосредоточьтесь на внутренних ощущениях. Успокойтесь. Прочувствуйте своё лицо. Мысленно представьте себе его в зеркале. Расслабьте лоб и почувствуйте, как кожа лба распрямляется. Расслабьте веки, расслабьте скулы. Расслабьте губы, жевательные мышцы. Расслабьте подбородок. Прочувствуйте, как лицо успокаивается и расслабляется. Кожа лица становится гладкой и приятной. Мысленно глядя в зеркало, вообразите, как вы массируете кожу лба, и прочувствуйте это. Таким образом, углубите расслабление скул, губ, подбородка. Почувствуйте: мышцы лица глубоко расслабились. Лицо приняло выражение неподвижной маски. Это маска релаксации. Почувствуйте неподвижность своего лица. Обратите внимание: ваше эмоциональное состояние изменяется, возникает ощущение глубокой успокоенности и умиротворённости. Это связано с тем, что состояние маски лица, то есть глубокого расслабления мышц лица рефлекторно воздействует на двигательную зону коры головного мозга и лимбические структуры, в которых располагаются эмоциональные сферы. Снижается общая энергетика мозга, резко уменьшается мышечный тонус лица, успокаиваются эмоциональные центры. Прочувствуйте всё это.

Упражнение 3. Методика мысленного самомассажа рук. Мысленный самомассаж рук значительно усиливает рефлекторный эффект воздействия на двигательную зону коры и эмоциональные центры. Сосредоточьтесь на правой руке. Помассируйте круговыми движениями большой палец этой руки и запомните это ощущения. Помассируйте указательный палец, средний, безымянный, мизинец и запомните ощущения массажа каждого пальца. Помассируйте ладонь и тыл кисти и запомните эти ощущения. Помассируйте внутреннюю и наружную поверхность предплечья и запомните ощущения, которые при этом возникли. Помассируйте бицепс, заднюю поверхность плеча и запомните, что вы при этом чувствуете. Помассируйте мышцы над плечевым суставом и запомните ощущение удовольствия от этого процесса. Теперь, когда вы знакомы с ощущениями правильного массажа руки, вам легко приступить к мысленному самомассажу. Сядьте удобно, расслабьтесь. Закройте глаза. Сосредоточьтесь на внутренних ощущениях. Представьте себе свою правую руку и ощутите её. Прочувствуйте пальцы и расслабьте их. Прочувствуйте кисть и расслабьте её. Прочувствуйте предплечье и расслабьте его. Прочувствуйте плечо и расслабьте его. Прочувствуйте мышцы плечевого пояса и шеи и расслабьте их. Мысленно помассируйте большой палец, указательный, средний, безымянный, мизинец. Прочувствуйте, как расслабление пальцев углубляет релаксацию. Мысленно помассируйте ладонь и тыл кисти. Ладонка разогревается, кисть становится ленивой и неподвижной. Мысленно помассируйте сначала внутреннюю, а затем наружную поверхность предплечья. Прочувствуйте, как предплечье наливается приятным теплом и тяжестью. Мысленно помассируйте плечо, сначала спереди, затем сзади. Прочувствуйте, как мышцы плеча наливаются приятным теплом. Мысленно помассируйте плечевой сустав и прилегающие мышцы шеи. Прочувствуйте приятное тепло и расслабленность в этом участке тела. Углублённое расслабление мышц руки завершено. Прочувствуйте, как состояние эмоционального покоя углубляется. Чувство душевного комфорта, расслабленности усиливается. Всё, что вас тревожило, вызывало напряжение, неприятные мысли, становится как бы безразличным, отчуждённым от вас. Возникает то приятное чувство душевного равновесия, из которого не хочется выходить, и которое благотворно влияет как на психику, так и на тело. Прочувствуйте всё это и запомните эти переживания. Выход из глубокого состояния релаксации требует определённых усилий. Это связано с тем, что участок тела, погружённый в это состояние, как бы усыпает, и его надо пробудить к нормальной деятельности. Пробуждение глубоко расслабленного участка тела требует активизации ослабленного тонуса мышц. Для этого следует мысленно представить себе, как мышцы напрягаются, и затем постараться напрячь их. Активизируйте, таким образом, мышцы руки. Прделав все операции данного упражнения, попробуйте их ещё раз осмыслить, и перечислите все действия, которые вы выполняли в этом упражнении.

Упражнение 4. Методика мысленного самомассажа ног. Сядьте удобно. Расслабьтесь. Закройте глаза. Сосредоточьтесь на внутренних ощущениях. Начинаем освоение методики мысленного самомассажа ног. Трудность в этом упражнении является мысленное представление о самомассаже ног. Преодолеем эту трудность путём воспитания у себя нужных ощущений и представлений. Главной особенностью в этой методике является активизация биологически активных точек на поверхности стопы. Поэтому перед массажем рекомендуется размять, как следует стопу или помассируйте стопу с помощью специальных ковриков или устройств. Массаж подошв с помощью этих устройств осуществляется сидя либо стоя. Очень важно сконцентрироваться на ощущениях удовольствия от процедуры массажа и запомнить эти ощущения. Никогда не следует массировать подошвы до неприятных ощущений. Проведя 3-4 минуты массаж подошвы, остановитесь и мысленно повторите эти действия, вызывая у себя соответствующие ощущения. Если ощущения недостаточно чёткие, ещё раз разомните стопу на технических средствах, но более сосредоточенно прочувствуйте все приятные ощущения и запомните их. Повторяйте цикл «массаж – мысленный самомассаж» до тех пор, пока ощущение,

возникающее при мысленном самомассаже, не станет похожим на те, которые возникают при реальном самомассаже. Следующим этапом освоения ощущений мысленного самомассажа является проведение самомассажа стопы, голени и бёдер. Сосредоточьтесь на стопах правой и левой ноги. Закройте глаза и сосредоточьтесь на ощущениях в стопах. Начиная мысленно массировать кожу стоп и запомните приятные ощущения, которые возникают при этом. Делайте массаж в течение минуты. Мысленно повторите эти действия, стараясь вызвать соответствующие ощущения. Если необходимо, повторите цикл «массаж – мысленный самомассаж». Перенесите внимание на голени. Прочувствуйте переднюю и заднюю поверхность голени. Прогладьте переднюю поверхность и запомните приятные ощущения. Промните икроножные мышцы до ощущения удовольствия от этого процесса, запомните это ощущение. Мысленно повторите эти действия, стараясь вызвать соответствующие ощущения. Если необходимо повторите тренировочный цикл. Сосредоточьтесь на бёдрах. Сильно надавливая пальцами, прогладьте переднюю и заднюю поверхность бёдер. Сосредоточьтесь на приятных ощущениях при этих действиях. Запомните их. Прodelайте мысленно эти действия и постарайтесь вызвать соответствующие ощущения. При необходимости повторите тренировочный цикл.

Упражнение 5. Тренинг состояния сверхконцентрации. Сядьте удобно. Расслабьтесь. Закройте глаза. Сосредоточьтесь на внутреннем мире. Прочувствуйте удовольствие от расслабленного тела. Сформируйте состояние бесстрастия. Сформируйте состояние безмыслия. Отдохните несколько минут. Прочувствуйте, вы полностью отрешились от суеты дня. Вы готовы к выполнению упражнения. Откройте глаза и спокойно, без напряжения посмотрите на ладонь правой руки. Мысленно очертите круг диаметром 3 см, в котором чётко видна поверхность ладони со всеми линиями. Мысленно сужайте поле зрения до размеров очерченного круга. Почувствуйте, что очерченная область воспринимается вами всё чётче и яснее. Усиьте этот процесс путём воображения. Почувствуйте, что под влиянием сконцентрированного взгляда ваша рука оживает, и возникает непроизвольное движение к лицу. Ладонь вздрагивает и приподнимается в вверх. Зрение размывается и начинает темнеть. Центр концентрации зрения слегка пульсирует. Возникает ощущение, как будто вы рассматриваете ладонь через тёмную трубу. Поверхность пятна ладони воспринимается необычно чётко. Сосредоточьтесь на внутренних ощущениях и запомните их. Завершив упражнение, посмотрите вдаль и почувствуйте, как восприятие восстанавливается. Выполняйте это упражнение столько раз, сколько необходимо для того, чтобы научиться вызывать эффект сужения поля зрения как можно быстрее и без напряжения.

Занятие № 2

Ход занятия.

Упражнение 1. Самоуспокоение путём осмысления переживаний. Сядьте удобно. Расслабьтесь. Закройте глаза. Сосредоточьтесь на внутренних ощущениях. Сконцентрируйте внимание на своих переживаниях. Проанализируйте эти переживания. Мысленно перечислите их, сказав себе: «Я переживаю...» Запомните палитру ваших переживаний. Обратите внимание: вы начали контролировать свои переживания и стали значительно спокойнее. Скажите себе: «Я успокаиваюсь. Мне спокойно и хорошо». Усиьте это состояние путём осмысления причин ваших переживаний. Подумайте о том, что отрицательные переживания вредны для здоровья. Эти переживания действуют на иммунную систему организма подобно СПИДу. При длительных отрицательных переживаниях развиваются болезни сосудов, сердца, раковые опухоли. Скажите себе: «Мне вредно и опасно страдать, мучиться, злиться. Я должен быть всегда спокоен». Прочувствуйте, что волна успокоения охватывает вас. Всё, что тревожило и беспокоило вас, утрачивает свою остроту. Проанализируйте систему умственных действий в этом упражнении и перечислите их.

Упражнение 2. Самоуспокоение с помощью релаксации лица и рук. Сядьте удобно. Расслабьтесь. Закройте глаза. Сосредоточьтесь на внутренних ощущениях.

Сконцентрируйте внимание на коже лица. Осознайте свою мимику. Ответьте себе на вопрос: «Какое чувство выражает сейчас ваше лицо»? Расслабьте мышцы лица и примите успокоение, бесстрастное выражение. Прочувствуйте кожу лба. Мысленным самомассажем разгладьте её. Помассируйте скулы, губы, подбородок. Почувствуйте, как лицо расслабляется, принимая выражение «маски релаксации». Почувствуйте, как ваши переживания исчезают. Эмоции затухают. Возникает состояние эмоционального покоя. Ваши эмоции засыпают, а мысли становятся чёткими и обострёнными. Создаётся странное ощущение: нет эмоций, а мысли живые и ясные. Это формируется состояние бесстрастия. Давайте усилим его, расслабим с помощью мысленного самомассажа руки. Сосредоточьтесь на правой и левой руке. Волевым усилием расслабьте их. Начинайте мысленный самомассаж одновременно обеих рук. Сосредоточьтесь на больших пальцах и помассируйте их. Последовательно помассируйте все остальные пальцы. Помассируйте ладони и тыл кистей. Помассируйте внутренние и наружные поверхности предплечий. Помассируйте переднюю и заднюю поверхность плечей. Помассируйте мышцы над плечевыми суставами. Прочувствуйте: руки расслабились и глубоко засыпают. Волна телесного и эмоционального покоя охватывает вас. Состояние бесстрастия усиливается. Прочувствуйте и запомните это состояние. Проанализируйте систему умственных действий в этом упражнении. Перечислите их палитру.

Упражнение 3. Методика самоуспокоения с помощью сонного дыхания. Сядьте удобно. Расслабьтесь. Закройте глаза. Сосредоточьтесь на внутренних ощущениях. Сконцентрируйте внимание на грудной клетке и дыхательном процессе. Осознайте дыхательный акт, прочувствовав вдох и выдох. Вообразите себя сонным человеком. Постарайтесь ни о чём не думать, а только ощущать свой дыхательный процесс. Начинайте медленное, глубокое сонное дыхание. По мере того, как вы, таким образом, дышите, вы испытываете нарастание глубокого успокоения и безразличия к окружающему. Состояние бесстрастия резко усиливается. Прочувствуйте это. Если возникает сильная сонливость, постарайтесь её убрать. Проанализируйте систему умственных действий в этом упражнении. Перечислите их палитру.

Упражнение 4. Методика усиления состояния бесстрастия с помощью приятных воспоминаний. Сядьте удобно. Расслабьтесь. Закройте глаза. Сосредоточьтесь на внутренних ощущениях. Вы знакомитесь с четвёртым упражнением, поэтому вам легко вызвать состояние успокоения. Успокойте себе любым из освоенных вами приёмов. Прочувствуйте состояние бесстрастия. Мысленно представьте себе одну из наиболее приятных в вашей жизни ситуаций. Припомните подробности этой ситуации и попробуйте ещё раз мысленно её пережить. Прочувствуйте, как волна хорошего настроения охватывает вас. Все те отрицательные эмоции, которые были у вас до начала сеанса, полностью исчезли. Вы испытываете приятное чувство благодушия. Проанализируйте систему умственных действий в этом упражнении.

Упражнение 5. Тренинг методики самовнушения. Сядьте удобно. Расслабьтесь. Закройте глаза. Сосредоточьтесь на внутреннем мире. Прочувствуйте удовольствие от расслабленного тела. Сформируйте состояние бесстрастия. Сформируйте состояние безмыслия. Отдохните минуту. Прочувствуйте: вы готовы к выполнению упражнения. Начинаем тренинг самовнушения. Самовнушением можно воздействовать на любые процессы. Наиболее показательное воздействие на мышцы тела. Начинаем освоение методики с обучением техники самовнушённого управления функции мышц. Сосредоточьтесь на правой руке. Прочувствуйте руку от кончиков пальцев до плечевого сустава. Мысленно увидите эту руку. Вообразите, что ваша рука – лёгкий сосуд. Вы наполняете этот сосуд тёплым лёгким газом. Этот газ делает руку невесомой. Кисть и предплечье вздрагивает и непроизвольно начинает подниматься вверх. Сконцентрируйтесь на этих ощущениях и усильте их. Почувствуйте, как рука движется вверх. Усильте это движение воображением. Обратите внимание: движение руки совершенно непроизвольное. Заканчиваем знакомство с техникой внушения движения. Сейчас познакомимся с техникой

самовнушения чувственных переживаний. Сосредоточьтесь на внутренних ощущениях. Выделите в ощущениях чувство удовольствия от расслабленного тела. Сконцентрируйтесь на этом чувстве так, чтобы все остальные переживания ушли на задний план. Почувствуйте, как усиление удовольствия возбуждает несколько приятных переживаний. Сосредоточьтесь на этих переживаниях и усильте их. Почувствуйте, как волна восторга охватывает тело. Усилим самовнушением эти переживания. Подумайте, какие приятные факторы вы бы хотели добавить к этим переживаниям. Представьте эти факторы. Вообразите, что они существуют и начинают действовать. Вообразите и прочувствуйте, как эти факторы вызывают у вас новые приятные ощущения. Запомните эти ощущения. Сконцентрируйтесь на них так, чтобы усилить их. Почувствуйте, какие сильные новые переживания вызывают эти ощущения. Соедините эти ощущения с уже имеющимися и объедините ваши переживания. Прочувствуйте волну восторга, которая охватывает ваше тело и вашу психику. Хорошо запомните все эти переживания. Внушите мысленно, что вы легко будете вызывать у себя эти ощущения и переживания в следующий раз. Повторите это упражнение несколько раз, пока не отработаете навык активизации воображаемых ощущений и связанных с ними переживаний.

Занятие № 3

Ход занятия.

Упражнение 1. «Собери пословицу».

Инструкция: группа собирает пословицы про риск и объясняет их.

Риск – дело благородное

Либо пан. Либо пропал.

Где наше не пропадало.

Двум смертям не бывать, а одной не миновать.

Либо грудь в кустах, либо голова в крестах.

Кто не рискует, тот не пьёт шампанское.

Попытка не пытка.

Либо в стремя ногой, либо в пень головой.

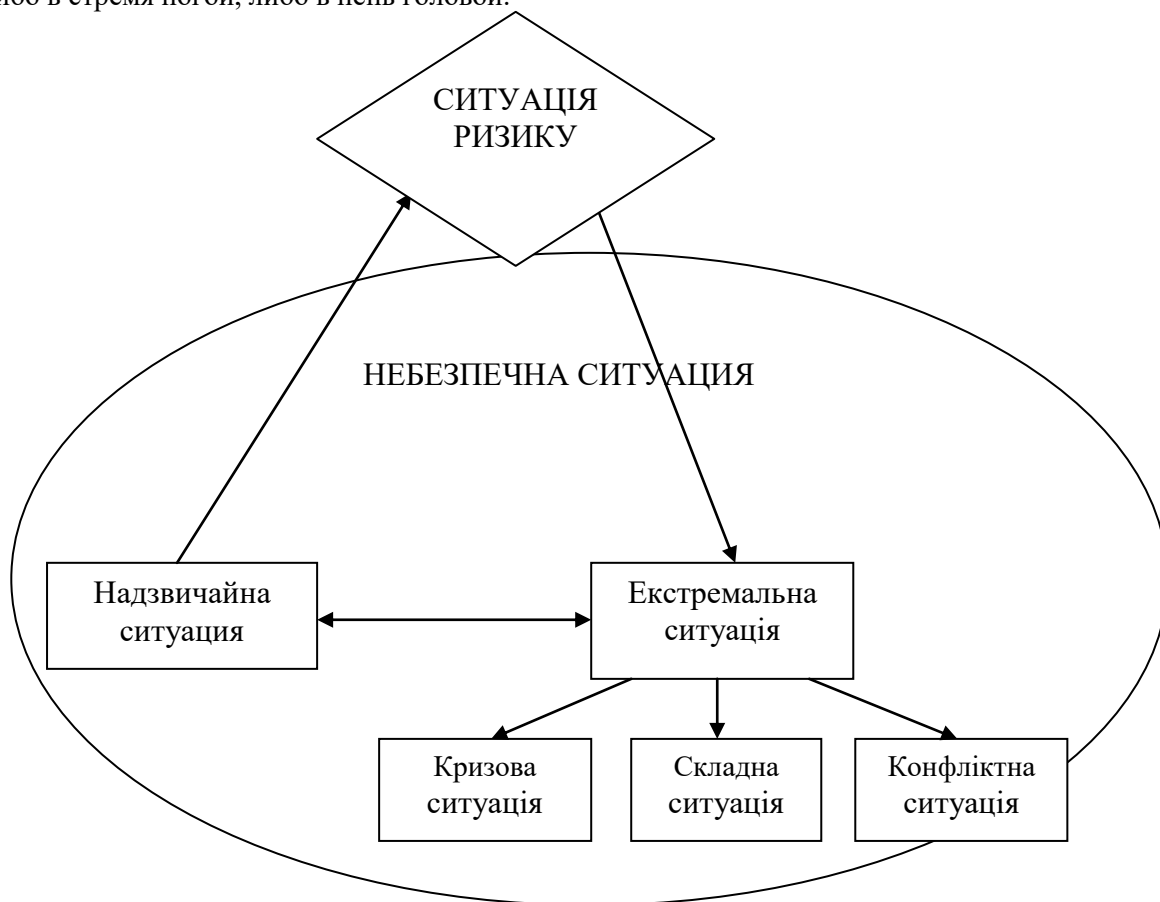

Рис. Д 1. Соотношение ситуации риска с другими

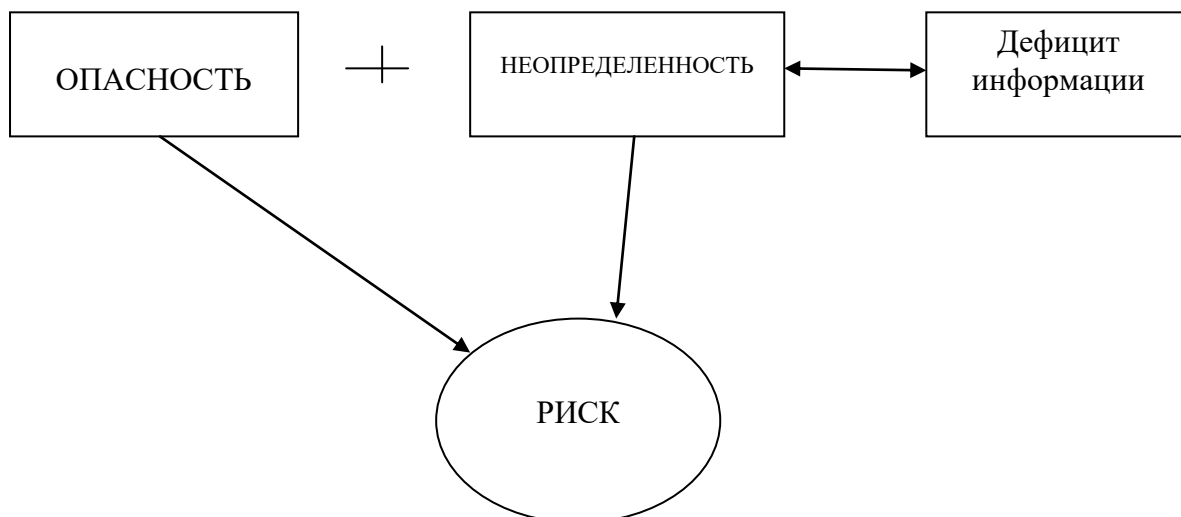

Рис. Д 2. Элементы возникновения риска

Упражнение 3. «Степень риска».

Материалы: карточки с обозначением ситуаций риска заражения.

Вариант 1: На полу чертится линия – линия РИСКА. На одном ее конце размещается карточка с надписью «ВЫСОКИЙ РИСК», на другом – «РИСК ОТСУТСТВУЕТ»; карточка «НЕБОЛЬШОЙ РИСК» размещается ближе к середине линии.

Каждому участнику дается карточка с ситуацией контакта с ВИЧ-инфицированным человеком:

- поцелуй в щеку, инъекция в лечебном учреждении, оральный секс, половая жизнь в браке, переливание крови, пользование чужой зубной щеткой, плавание в бассейне, половой акт с потребителем наркотиков, глубокий поцелуй, уход за больным СПИДом, укус комара, множественные половые связи, прокалывание ушей, проживание в одной комнате с больным СПИДом, нанесение татуировки, объятия с больным СПИДом, пользование общественным туалетом, укус постельного клопа.

Каждый участник по очереди зачитывает надпись на его карточке и кладет ее на тот участок ЛИНИИ РИСКА, который, по его мнению, наиболее точно отражает степень риска заражения ВИЧ, охарактеризованной записью на карточке. Вариант 2: участники делятся на 2 команды, получают полный одинаковый набор карточек (ситуации см. в первом варианте данного упражнения). Каждая группа выстраивает свою «линию риска». Ведущий сравнивает результаты двух команд, обсуждаются ошибки. Выстраивается правильная «линия риска».

Занятие № 4

Ход занятия.

Игра «Незнайка не знает правил безопасности». Организация игры: Ведущий играет роль Незнайки или какого-либо другого хорошо известного детям литературного персонажа. Незнайка стоит у классной доски лицом к классу. Дети смотрят на Незнайку и реагируют на его предложения сделать чем-то и что-то. Ведущий-Незнайка называет предметы или ситуации, предлагает правильное или ошибочное (безопасное или опасное) использование вещи или поведение в этой или иной ситуации. Дети должны поднимать руку в знак своего согласия с предложением Незнайки. Если они замечают опасность, то руки не поднимают. При этом они должны сами определить опасность или безопасность предметов, предлагаемых действий, ситуаций.

Например, ведущий (Незнайка) показывает или называет вещи: утюг, ножницы, электролампа, спички, автомобиль «Жигули», авторучка, балкон на пятом этаже, предлагает детям:

- Давайте на утюге вскипятим чай. Ребята, вот ножницы, сейчас мы откроем эту банку консервов! Эту настольную лампу поставим на стол и будем читать книгу при хорошем освещении. Спичками мы посветим на чердаке, когда будем играть там в прятки. Глядите, во двор въезжает «Жигуленок», давайте прицепимся сзади и прокатимся. Возьмите авторучку и нарисуйте костер. Выйдите на балкон: с пятого этажа хорошо видно, как заходит солнце и т.д.

В ходе игры возможно использование рисунков и предметов. Например, вынимая из коробки кухонный нож, Незнайка предлагает: «Вилка и ложка нет, давайте будем есть макароны ножами!» и т.п. Также может включиться еще один игрок – Знайка, который старается не

«попасться на удочку» Незнайки. Если Знайка поддерживает опасные предложения Незнайки, то подростки реагируют по определенным правилам, которые могут быть предложены ведущим или их сверстниками. Например, дети, заметившие, что Знайка «попался на удочку» Незнайке (поддержал ошибочное, опасное предложение), поднимают руку, показывая ведущему готовность исправить ошибку Знайки. Правила игры могут предусматривать подсчет количества ошибок Знайки и его замену новым Знайкой, которым может стать любой член группы, заметивший две ошибки Знайки.

При завершении игры обсуждение народных поговорок:

- Берегись бед, пока их нет.
- Не дразни собаки, кусать не станет.
- Не силой бороться, умением.
- Не бей в чужие ворота плетью; не ударили бы в твои дубиной.
- Сам заварил кашу – сам и расхлебывай.

Занятие № 5

Ход занятия.

Игра «Бабушка пошла на базар и купила ...» (купила старый хулахуп, ручную швейную машинку, часы с кукушкой). Описание игры. Участники играют, стоя в кругу. Ведущий начинает: «Бабушка пошла на базар и купила старый хулахуп», - и показывает, как она будет его крутить. Рядом стоящий участник повторяет те же слова и движения и так далее по кругу. Когда все включаются в процесс и очередь снова доходит до ведущего, он произносит фразу: «Бабушка пошла на базар и купила старую ручную швейную машинку», - и показывает следующее движение (правой рукой крутит воображаемую ручку машинки, не переставая крутить хулахуп). Очередной круг: бабушка купила часы с кукушкой (произносится «ку-ку, ку-ку, ку-ку»). Главное условие игры – все участники должны выполнять все действия одновременно.

Занятие № 7

Ход занятия.

Упражнение 1. «На риск» (проведение 3-5 мин.).

Инструкция: Сейчас мы с вами проведем упражнение, связанное с определенным риском. Прошу Вас довериться мне и войти в круг тем, кто хочет мне помочь... После того, как все желающие войдут в круг, поблагодарите их и скажите, что на этом упражнение закончено. Рефлексия упражнения (20-25 мин.). Спросите у вышедших, почему они это сделали? У тех, кто не вошел, – почему? Обсудите, как повлияла фраза «Доверьтесь мне» на их решение. Почему люди часто доверяют другим, не задумываясь о последствиях, и т. д.?

Упражнение 2. «Я – ОНИ». Инструкция. Ребята сидят в кругу на стульях (один стул свободный). Ведущий читает утверждения. Если участники согласны с этим утверждением, они пересаживаются на любое другое свободное место. Необходимо предупредить участников, что они должны сосчитать, сколько раз пересели.

- Лучше уступить, чем потерять свои дружеские связи. Друзья плохого не посоветуют. Мнение друзей и знакомых очень важно. Прежде чем делать что-либо, надо посмотреть, что будет после этого с другими, и уже потом делать самому. Никому, в общем-то, я не нужен. Друг – это человек, который всегда стоит за тебя горой. Если окружающие говорят, что ты прав, то так оно и есть. Человек – существо коллективное. Я очень расстраиваюсь, если слышу о себе что-нибудь негативное со стороны окружающих. Жить надо так, как будто каждый день – последний. Для каждого человека существуют свои правила, законы и нормы. Связи решают все. Рефлексия упражнения. Если встали больше трех раз можно отметить, что вы подвержены влиянию со стороны окружающих. Это не хорошо и не плохо, а абсолютно нормально для человека, который живет среди людей. Однако часто именно под влиянием окружения, человек попадает в опасные ситуации и начинает действовать себе во вред.

Упражнение 3. «Мода». Ведущий организует обсуждение вопросов «Как связаны реклама, мода и желания людей? Какое влияние мода и реклама оказывают на человека в современном обществе?». В качестве вывода выполняется задание в таблице «Положительные и отрицательные стороны моды». Целесообразно предложить для примера по одному варианту, например:

<i>Положительные стороны моды</i>	<i>Отрицательные стороны моды</i>
Возможность самовыражения	Зависимость от чужого мнения

Упражнение 4. Продовж речення «Я поважаю себе за...».

1. _____.

2. _____.
3. _____.
4. _____.
5. _____.
6. _____.

Упражнение 5. «Я обираю...». Перед вами список різних речей, явищ, з якими може зустрітися кожна людина в своєму житті. Як правило, вона сама обирає яким чином будувати власне життя. Тобі потрібно поставити плюс навпроти тих речей, які ти обираєш для свого життя. При потребі допиши свій список.

Я обираю...

Щастя Гарні оцінки Любов Алкоголь Кар'єру Авторитет Повагу Справжніх друзів Алкогольну залежність Успіх <i>Ваш варіант</i> _____	Гроші Машину Наркотики Гарний одяг Цікаві подорожі Хвороби Добрі стосунки з родиною Власних дітей Наркотичну залежність Сором <i>Ваш варіант</i> _____

Заняття № 8

Ход заняття.

Експресс-диагностика деструктивной формы риска:

1.Методика ДР – 10.

Инструкция: Выберите один из предложенных вариантов ответа.

ФИО (НИК) _____

Возраст _____

1. Как Вы считаете, может ли жизнь потерять ценность для человека в некоторых ситуациях?

А) да;

Б) нет.

2. Иногда лучше проиграть, чем приложить усилия для победы?

А) да;

Б) нет.

3. Мне сложно самому справиться со стрессом:

А) да;

Б) нет.

4. Меня многие любят, понимают и ценят:

А) да;

Б) нет.

5. Я понимаю людей, увлеченных азартными играми:

А) да;

Б) нет.

6. Я не смогу оказаться в безнадежном положении:

А) да;

Б) нет.

7. Смысл жизни не всегда бывает ясен, его можно иногда потерять или найти:

А) да;

Б) нет.

8. Узнав о предательстве друга, попытаетесь ли Вы выяснить причину либо разорвете с ним отношения?

А) да;

Б) нет.

9. Согласитесь ли Вы попробовать наркотики, для того, чтобы освоить в новой компании?

А) да;

Б) нет.

10. Поменяете Вы образ жизни, местожительство или работу ради красивой идеи?

А) да;

Б) нет.

Всего баллов по ключу ДР

Ключ: 1 балл присваивается за ответ «да» на вопросы 1; 2; 3; 5; 7; 9 и ответы «нет» на вопросы 4; 6; 8; 10. Уровень деструктивного риска $K_{др} = ДР/10$.

Если коэффициент деструктивного риска:

$0 < K_{др} < 0,1$ – низкий уровень деструктивного риска;

$0,2 < K_{др} < 0,3$ – ниже среднего уровень деструктивного риска;

$0,4 < K_{др} < 0,5$ – средний уровень деструктивного риска;

$0,6 < K_{др} < 0,7$ – выше среднего уровень деструктивного риска;

$0,8 < K_{др} < 1,0$ – высокий уровень деструктивного риска.

Рис. Д 3. Структура форм риска

2. **Методика «Незаконченные предложения»**, определяется реакция потенциальных деструкцидентов на различные опасные ситуации носят аффективный, непредсказуемый характер. Их высказывания более эмоциональны и категоричны. Наиболее частые ответы: «Я умру вместе с ним», «Повешусь», «Зарежусь», «Уйду из дома», «Впаду в депрессию», «Умру от горя», «Убью, ударю», «Я буду мстить». Реакция устойчивых на такие ситуации носят менее категоричный характер. Их высказывания говорят о более разумном отношении к ним. Можно сказать, что они вряд ли будут прибегать к крайним формам поведения. Наиболее частые ответы: «Я буду долго плакать», «Сильно расстроюсь», «Буду жить дальше», «Вечно буду помнить о нем», «Сильно обижусь», « Попрошу его (ее) объясниться», «Мы что-то придумаем вместе», «Всегда есть выход».

Методика незаконченных предложений

Инструкция: закончить предложенное высказывание.

ФИО (НИК) _____

Возраст _____

- Если я сильно поругаюсь с родными, то ...
- Если бы меня предал мой лучший друг (подруга), то ...
- Если меня бросит мой любимый человек, то ...
- Если меня на работе всегда будут принижать, то ...
- Если я узнаю, что мой друг (подруга) употребляет наркотики, то ...
- Если бы умер мой самый родной человек, то ...
- Если я не смогу добиться того, о чем давно мечтаю, то ...
- Если моя семья распадется, то ...
- Если все меня будут презирать и смеяться надо мной, то ...
- Если у меня плохое и мрачное настроение, то ...
- Если мои родные откажутся от меня, то ..

- Если я заболею онкозаболеванием, то ...
- Если я буду уделять время компьютерным играм, то ...
- Если я не получу высшее образование, то ...
- Если я не буду пользоваться презервативом во время секса, то ...
- Если я не буду продвигаться по карьерной лестнице, то ...
- Если я начну играть в азартные игры, то ...
- Если я узнаю, что у моего коллеги заработная плата стала намного больше моей, то ...
- Если я добьюсь поставленной цели, то ...
- Если я узнаю, что кто-то из моих друзей заболеет ВИЧ, то ...
- Если я почувствую, что парень (девушка) не подходит мне для совместной жизни, то ...
- Если я не буду знать историю своей страны, то ...
- Если я в лотерею выиграю достаточно большую сумму, то ...
- Если я узнаю, что мой друг (подруга) убил(а) человека, то ...
- Если моя девушка (парень) захочет попробовать в сексе что-то другое, особенное, то ...

3. Методика «Ассоциации».

У деструктивных слов, в большинстве носят негативный характер, устойчивых ассоциативных слов более жизнерадостны, оптимистичны, разумны. Например, один из главных моментов – ассоциация со словом *нововведение*. У 1-й группы это чаще всего: страх, грусть, бланки, новые правила (представляет страх возможной неудачи, причину, по которой может случиться). У 2-й группы чаще всего слова: интерес, улучшение, будущее (принимают и понимают данное явление как что-то интересное, приносящее новое, нужное, нацелены на будущее).

Инструкция: напишите, пожалуйста первое, что возникает по ассоциации с данными словами.

ФИО (НИК) _____

Возраст _____

№ п/п	Слова	Ассоциации
1	жизнь	
2	наркотики	
3	агрессия	
4	нововведение	
5	активность	
6	авантюризм	
7	любовь	
8	смысл	
9	радость	
10	азарт	
11	созидание	
12	увлечение	
13	дорога	
14	карьера	
15	здоровье	

Наиболее частые ассоциативные слова:

Деструктивы:

1. Жизнь: трудный путь, птица смерть, боль.
2. Наркотики: смерть, шприц, болезнь, травка, деньги, кайф.
3. Агрессия: война, убийство, смерть, нападать.
4. Нововведение: страх, грусть, бланки, новые правила.
5. Активность: травма, смерть, туннель, хаос.
6. Авантюризм: выгода, бандит, деньги, банк, карты.
7. Любовь: нет ответа, верность, цветы, слезы, деньги.
8. Смысл: нет ответа, мозг, идея, решение, работа, чувство.
9. Радость: слезы, подарки, улыбка.

10. Азарт: блеск в глазах, деньги, казино, безумство.
11. Созидание: тревога, работа, проверка.
12. Увлечение: компания, гулять, темнота, азарт, любовь.
13. Дорога: горе, потеря, дальний путь, волнение.
14. Карьера: лестница, начальник, скука.
15. Здоровье: нет ответа, проблемы, расставание, больница, сердце.

Устойчивые:

1. Жизнь: радость, семья, здоровье, любовь.
2. Наркотики: вред, мрачность, отравы, ужас, зло.
3. Агрессия: красный цвет, злость, гнев, крик.
4. Нововведение: интерес, улучшение, будущее.
5. Активность: жизнь, здоровье, трасса, спорт.
6. Авантюризм: безрассудство, легкость, актерская игра, азарт.
7. Любовь: сердце, прекрасно, счастье, любимый человек, смысл жизни.
8. Смысл: логика, жизнь, истина, карьера, любовь.
9. Радость: эмоции, солнце, радуга, веселье.
10. Азарт: риск,
11. Созидание: новинка, спокойствие, строить, исцеление.
12. Увлечение: интерес, книга, восторг.
13. Дорога: дом, жизнь, путешествие.
14. Карьера: будущее, успех, признание.
15. Здоровье: спорт, улыбка, дерево.

Практикум. 1. Подросток сидит развалившись на переднем сиденье автобуса. Входит пожилой человек, встаёт рядом. Подросток закрывает глаза и делает вид, что спит. Как ты охарактеризуешь поведение подростка? Можно ли его назвать бесчеловечным? бескультурным?

2. Представь, что тебя угощают кушаньем, которое ты не любишь. Найди ответ, который не обидит повара.

- Я это терпеть не могу.
- Спасибо, но я это не ем.
- Благодарю, но я не голоден. Я с удовольствием попробую это в следующий раз.
- 3. Тебе подарили вещь, которая у тебя уже есть. Найди ответ, который не обидит дарящего.
- Ой, у меня это уже есть.
- Вот хорошо, теперь я это могу подарить кому-нибудь.
- Спасибо, мне очень нравится.
- 4. Ты не согласен с товарищем. Что ты ему скажешь?
- Ты всегда говоришь чушь.
- Я с тобой не согласен и не хочу с тобой разговаривать.
- Позволь мне тебе объяснить, что я думаю об этом.

Занятие № 9

Ход занятия.

Декларация прав личности (ассертивное поведение по Эверетту Шострому)

1. Я ИМЕЮ ПРАВО ОЦЕНИВАТЬ СОБСТВЕННОЕ ПОВЕДЕНИЕ, МЫСЛИ И ЭМОЦИИ И ОТВЕЧАТЬ ЗА ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ. Манипулятивное предубеждение: Я не должен бесцеремонно и независимо от других оценивать себя и свое поведение, это должен делать кто-то более умудренный и авторитетный.

2. Я ИМЕЮ ПРАВО НЕ ИЗВИНЯТЬСЯ И НЕ ОБЪЯСНЯТЬ СВОЕ ПОВЕДЕНИЕ. Манипулятивное предубеждение: Я отвечаю за свое поведение перед другими людьми, желательно, чтобы я отчитывался перед ними и извинялся за свои поступки.

3. Я ИМЕЮ ПРАВО САМОСТОЯТЕЛЬНО ОБДУМАТЬ, ОТВЕЧАЮ ЛИ Я ВООБЩЕ ИЛИ ДО КАКОЙ-ТО СТЕПЕНИ ЗА РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ ДРУГИХ ЛЮДЕЙ. Манипулятивное предубеждение: У меня больше обязательств по отношению к некоторым учреждениям и людям, чем к себе. Желательно пожертвовать собственным достоинством и приспособиться.

4. Я ИМЕЮ ПРАВО ИЗМЕНИТЬ СВОЕ МНЕНИЕ. Манипулятивное предубеждение: В случае если я уже высказал какую-то точку зрения, не надо ее никогда менять. Иначе придется извиняться, и это будет означать, что я некомпетентен и не способен принимать решение.

5. Я ИМЕЮ ПРАВО ОШИБАТЬСЯ И ОТВЕЧАТЬ ЗА СВОИ ОШИБКИ. Манипулятивное предубеждение: Мне не положено ошибаться, а если я сделаю какую-то ошибку, я должен чувствовать себя виноватым. Желательно, чтобы меня и мои решения контролировали.

6. Я ИМЕЮ ПРАВО СКАЗАТЬ: «Я НЕ ЗНАЮ». Манипулятивное предубеждение: Желательно, чтобы я смог ответить на любой вопрос.

7. Я ИМЕЮ ПРАВО БЫТЬ НЕЗАВИСИМЫМ ОТ ДОБРОЖЕЛАТЕЛЬНОСТИ И ХОРОШЕГО ОТНОШЕНИЯ КО МНЕ. Манипулятивное предубеждение: Желательно, чтобы люди ко мне хорошо относились и любили, я в них нуждаюсь.

8. Я ИМЕЮ ПРАВО ПРИНИМАТЬ НЕЛОГИЧНЫЕ РЕШЕНИЯ. Манипулятивное предубеждение: Желательно, чтобы я соблюдал логику, рациональность и обоснованность всего, что я совершаю. Разумно лишь то, что логично.

9. Я ИМЕЮ ПРАВО СКАЗАТЬ: «Я ТЕБЯ НЕ ПОНИМАЮ». Манипулятивное предубеждение: Я должен быть внимателен и чувствителен по отношению к потребностям окружающих, должен читать их мысли. В случае если я этого делать не буду, я безжалостный невежда, и никто меня не будет любить.

10. Я ИМЕЮ ПРАВО СКАЗАТЬ: «МЕНЯ ЭТО НЕ ИНТЕРЕСУЕТ». Манипулятивное предубеждение: Я должен стараться внимательно и эмоционально относиться ко всему, что случается в мире. Наверное, мне это не удастся, но я должен пытаться этого достичь изо всех сил. В противном случае я черствый, безразличный.

Занятие № 12

Ход занятия.

Упражнение 1. «Мини-сочинение». Ведущий: Наша задача составить общее мини-сочинение. Для этого каждый из участников по очереди должен сказать лишь одно предложение. Следующий по кругу говорит одно предложение так, чтобы произошла связь с предыдущим. Другие ученики по очереди делают тоже самое до конца. В результате группа учеников получает мини-сочинение совместного творчества на заданную тему. Ведущий начинает произведение со слов «Однажды встретились Опасность, Неопределенность и Риск..».

Коррекционный блок

Занятие № 1

Ход занятия.

Сюжетно-ролевые игры: Парень пьет чай у девушки до 12 часов. Он хочет остаться у нее. Ведущий ей шепчет: Выгоняй, сегодня он тебе не нужен. Ему: Сделай все, чтобы остаться. Так играет первая пара. Немного можно обсудить, но только для того, чтобы нашлись новые желающие сыграть по-другому. Играет вторая пара: Он звонит в дверь, а она его не пускает. Ему ведущий говорит: Ты пришел в гости, найди средство войти. Добейся того, чтобы она тебя пустила. Примеры сюжетно-ролевых игр: «Парень или девушка знакомят своих родителей с другом (подругой)». «Компания предлагает попробовать алкоголь, наркотики, постоять на шухере». «Несовершеннолетняя девочка ждет ребенка». Каждая сценка играется больше, чем одним составом, т.к. каждый находит свои краски.

Ситуация 1. На доске схема перекрестка, на ней обозначена дорога, пешеходный переход, транспортные средства, дорожные знаки и т.д. Предлагаются задания:

Определить безопасный маршрут перехода через проезжую часть и зеленым мелком (при работе в тетради участники рисуют зеленым фломастером) схематично нарисовать варианты (пешеходов 1, 2, 3, 4 и т.д.) перехода через дорогу.

Определить опасный маршрут перехода через проезжую часть и красным мелком (при работе в тетради участники рисуют красным фломастером) схематично нарисовать неправильные (рисковые) варианты (пешеходов 1, 2, 3, 4 и т.д.) перехода через дорогу.

В данном случае происходит вспоминание ранее усвоенные знания, и принимаются решение о безопасных вариантах перехода через проезжую часть, оценивают неправильные маршруты, фиксируют свои выводы, оценки и решения графически. Каждый работает самостоятельно, сравнивает свои действия с тем, какие оценки и решения фиксируются на доске.

Ситуация 2. В игровой ситуации комната «превращается» в часть перекрестка. Пространство около доски и один из проходов между столами становятся «улицами». На доске рисуется схема Т-образного трехстороннего перекрестка, поясняющая условное расположение улиц в комнате. Участники становятся рядом со своими столами и условно оказываются на тротуаре, им необходимо перейти через проезжую часть дороги. Ведущий превращается в сотрудника милиции (регулирущика) и начинает регулировать движение на перекрестке (другой вариант: ведущий при

помощи кусочков картона красного, желтого и зеленого цвета имитирует сигналы светофора). В случае, если регулировщик (или «светофор») подает запрещающие сигналы, участники игры согласно установленным правилам поднимают руку вверх. Если регулировщик разрешает движение, участники вытягивают руку вперед перед собой или делают один шаг вперед, демонстрируя свою оценку имитируемой дорожной ситуации (переход разрешен). В рассмотренном случае участники оценивают потенциально опасные ситуации, делают выводы о значении сигналов регулировщика (или светофора) и демонстрируют свое решение (переходить или не переходить). В данном случае действуют все участники. Их деятельность является приближенной по содержанию, структуре и форме к действиям в реальной обстановке на перекрестке. Ведущий имеет возможность заметить ошибки участников. Сами участники своевременно замечают свои ошибки.

Ситуация 3. Участники получают раздаточные материалы: инструкцию, формат игры и таблицу для фиксации и оценки результатов работы. Инструкция. Ознакомьтесь с перечнем дорожных ситуаций (в левом столбце задания), с правилами безопасности и вариантами действий (в правом столбце задания). На отдельном листочке в таблице рядом с номерами ситуаций (из левого столбца задания) запишите номера правил и действий (из правого столбца задания), которые следует выполнить в этих ситуациях. В случае, если в ситуации следует выполнять несколько правил (из правого столбца задания), укажите их номера начиная с самого первоочередного и важного. После принятия индивидуального решения примите участие в коллективном обсуждении порядка действий в ситуациях.

Задание «Безопасность на дороге»	
Ситуации	Правила и способы обеспечения безопасности
Надо перейти на другую сторону дороги через проезжую часть.	1. Этот сигнал разрешает движение. 2. Можно начинать переход через проезжую часть дороги. 3. Перейти проезжую часть можно по линии тротуаров. 4. Выходить на проезжую часть дороги нельзя. 5. Поступить в этой ситуации так, как действуют взрослые пешеходы. 6. Перед переходом остановиться и убедиться в отсутствии приближающегося транспорта. 7. Переходить проезжую часть следует под прямым углом. 8. Надо убедиться, что транспортные средства при повороте направо и налево пропускают пешеходов. 9. При переходе дороги сначала смотреть налево, дойдя до середины дороги – направо. 10. Ожидать прибытия трамвая на тротуаре. 11. Ожидать трамвай на посадочной площадке на середине дороги. 12. Обратиться в этой ситуации за помощью к взрослому человеку. 13. Дойти до ближайшего пешеходного перехода и, убедившись в безопасности, перейти через дорогу. 14. Перейти через проезжую часть за спиной регулировщика. 15. В этом месте переход дороги запрещен. 16. На проезжей части при переходе следить как за тем, что происходит слева, так и за тем, что происходит справа.
1. На нерегулируемом перекрестке, на котором нет пешеходного перехода.	
2. К перекрестку приближается транспортное средство с включенным проблесковым маячком синего цвета.	
3. Регулировщик стоит спиной или лицом к пешеходам, его руки опущены или вытянуты в стороны.	
Остановка трамвая расположена на середине дороги, оборудована приподнятой посадочной площадкой.	
4. Надо выбрать место, чтобы ждать трамвай.	

Таблица

Фиксация результатов работы

Ситуации	Индивидуальные решения	Коллективные решения	Решения экспертов (эталон)	Оценка результатов

После принятия индивидуальных решений и фиксации их в соответствующем столбце проводится коллективное обсуждение, и принимаются коллективные решения, затем ведущий сообщает (при необходимости разъясняет, обсуждает с участниками) мнение экспертов о правильных действиях. На основе сравнения индивидуальных решений с образцами выставляются оценки с использованием простейшей шкалы: одно правильное решение – один балл.

Занятие № 2

Ход занятия.

Упражнение «Ценности». Инструкция: участники на отдельных стикерах пишут, что для

каждого из них ценно (например, жизнь, деньги, любовь, близкие, дружба, здоровье, учеба и т.д.). Затем эти ценности записываются на общий лист, чтобы всем было видно, и ранжируются. У нас образовались колонки из ваших ценностей. Подростки комментируют свою модель жизненных ценностей. Важно отметить, что универсальной (правильной) модели ценностей не бывает. У каждого человека своя система ценностей. Объединяет нас то, что эти ценности для каждого из нас действительно важны. Ведущий: Как вы считаете, почему мы, говоря про риск и рискованное поведение, вспомнили про ценности? Смоделируйте ситуации риска (или глупости), в результате которых мы можем потерять эти ценности?

Игра «Датский бокс». Цель: раскрыть представление участников о конструктивной агрессивности. Инструкция: «Кто может рассказать мне о каком-нибудь своём хорошем споре? Как все происходило? Почему этот спор ты считаешь хорошим? О чем Вы спорили? Разбейтесь на пары и встаньте друг напротив друга на расстоянии вытянутой руки. Затем сожмите руку в кулак и прижмите его к кулаку своего партнера. Стойте так, словно вы привязаны друг к другу. Тем более что это так и есть: во всяком споре, его участники всегда тем или иным образом зависят друг от друга. Итак, восемь пальцев прижаты друг к другу, а большие вступают в бой. Сначала они направлены вертикально вверх. Затем один из вас считает до трех, и начинается бокс. Побеждает тот, чей большой палец окажется сверху, прижав большой палец партнера к руке хотя бы на секунду. После этого вы можете начать следующий раунд».

Игра «Спустить пар». Цель: предотвратить гнев и обиду, возникающие во взаимоотношениях между детьми, а также между детьми и взрослыми. Инструкция: «Сядьте, пожалуйста, в один общий круг. Каждый из вас может сказать остальным, что ему мешает или на что он сердится. Пожалуйста, обращайтесь при этом к конкретному человеку. Не оправдываетесь, когда на вас будут жаловаться. Внимательно выслушайте все, что вам хотят сказать. До каждого из вас дойдет очередь «спустить пар». Если кому-то из вас будет совершенно не на что пожаловаться, то можно просто сказать: У меня пока ничего не накопилось и мне не нужно «спускать пар». Когда круг «спускания пара» завершится, дети, на которых жаловались, могут высказаться по этому поводу. Услышали ли вы о чем-то таком, что можете и хотите изменить в себе? Если да, то вы можете сказать, например: Я не хочу больше обзывать или Я больше не хочу сбрасывать твои вещи с парты.

Игра «Толкалки». Цель: научить канализировать свою агрессию через игру и позитивное движение. Инструкция: «Разбейтесь на пары. Встаньте на расстоянии вытянутой руки друг от друга. Поднимите руки на высоту плеч и обопритесь ладонями о ладони своего напарника. По моему сигналу начните толкать своего партнера ладонями, стараясь сдвинуть его с места. Если же ваш партнер сдвинет вас назад, постарайтесь вернуться на свое место. Поставив одну ногу назад, получите великолепную опору. Будьте внимательны, никто никому не должен причинить боль. Пусть дети сначала пару раз потренируются. Дети могут толкаться спиной к спине, держась при этом за руки для лучшего равновесия.

Занятие № 3

Ход занятия.

Упражнение 1. «Ключ к неизвестному». Участникам предлагаются рисунки или фотографии, сделанные с большим увеличением. Главное, чтобы они по внешнему виду напоминали какие-то известные предметы или явления, но в то же время содержали в себе ряд противоречивых деталей, которые не позволяют легко установить, что изображено. При постановке вопросов к изображению непонятого объекта можно использовать следующую схему: К какому виду явлений относится? Почему изменяется? Что влияет на него? Какие имеет свойства? И т.д. Представьте, что перед Вами изображение совершенно непонятого объекта. Какие вопросы Вы можете задать, чтобы понять, что это? Постарайтесь задать как можно больше разных вопросов и заполнить схему: каждая стрелка соответствует новому типу вопроса с новым ключевым словом.

Упражнение 2. «Что нового?» Для выявления скрытых, необычных свойств предметов необходимо преодолеть привычный взгляд на предмет, стереотип действия. Например, спичка не только горит и светит, но и уменьшается при этом в размере и весе, вода жидкая, но может при замерзании служить строительным материалом. Учащимся предлагается открыть необычные свойства самых обычных предметов: полиэтиленовых крышек, использованных стержней от шариковых ручек, гвоздей, пенопласта, мороженого и т.п. Отмечают наиболее оригинальные,

многочисленные и разнообразные ответы. В конце можно устроить дискуссию о правильности сделанных предложений.

Упражнение 3. «Ошибающийся учитель». Ведущий или один из участников делает умышленные ошибки при чтении, при доказательстве различных положений (в т.ч. и математических зависимостей). Остальная группа должна находиться в постоянной готовности находить и исправлять ошибки, обосновывая при этом свою точку зрения.

Упражнение 4. «Составление предложений». Берутся наугад три слова, не связанные по смыслу, например, «озеро», «карандаш» и «медведь». Надо составить как можно больше предложений, которые обязательно включали бы в себя эти три слова (можно менять их падеж и использовать другие слова). Ответы могут быть банальными (медведь упустил в озеро карандаш), сложными, с выходом за пределы ситуации, обозначенной тремя словами, и введением новых объектов (мальчик взял карандаш и нарисовал медведя, купающегося в озере), и творческими, включающими эти предметы в нестандартные связи (мальчик, тонкий как карандаш, стоял возле озера, которое ревело как медведь). В этой игре ведущему важно установить, а игрокам найти «золотую» середину между количеством и качеством ответов. Необходимо, с одной стороны, стимулировать большее число любых разнообразных ответов, с другой – поощрять оригинальные, творческие ответы. Обязательным условием эффективности этих игр является сопоставление и обсуждение игроками всех предложенных ответов и развёрнутое обоснование, почему именно тот или иной ответ им понравился или не понравился.

Упражнение 5. «Поиск противоположных предметов». Называется какой-либо предмет, например, «дом». Надо назвать как можно больше других предметов противоположных данному. При этом следует ориентироваться на различные признаки предмета и систематизировать его противоположности (антиподы) по группам. Например, в данном случае могут быть названы: «сарай» (противоположность по размеру и степени комфорта): «поле» (открытое или закрытое пространство), «вокзал» (чужое или своё помещение) и т.д. Побеждает тот, кто указал наибольшее количество противоположных предметов, чётко аргументировав при этом ответы.

Упражнение 6. «Поиск соединительных звеньев». Задаются два примера, например, «лопата» и «автомобиль». Надо назвать предметы, являющиеся как бы «переходным мостиком» от первого ко второму. Называемые предметы должны иметь чёткую логическую связь с обоими заданными предметами. Например, в данном случае это могут быть «экскаватор» (сходен с лопатой по функции, а с автомобилем входит в одну группу – транспортные средства), «рабочий» (он копает лопатой и одновременно является владельцем автомобиля). Допускается использование и двух-трёх соединительных звеньев (лопата – тачка – прицеп – автомобиль). Особое внимание обращается на чёткое обоснование и раскрытие каждой связи между соседними элементами цепочки. Победитель тот, кто дал больше аргументированных вариантов решения.

Упражнение 7. «Выражение мысли другими словами». Берётся несложная фраза, например, «нынешнее лето будет очень тёплым». Надо предложить несколько вариантов передачи этой же мысли другими словами. При этом ни одно слово из слов данного предложения не должно употребляться в других предложениях. Важно следить, чтобы не искажался смысл высказывания. Побеждает тот, у кого больше таких вариантов.

Занятие № 4

Ход занятия.

Упражнение 1. «Гомеостат». Так называется прибор с множеством ручек и циферблатов, который используется психологами для изучения групповой совместимости. Наш «прибор» устроен несколько проще. Участники рассаживаются в круг. Каждый сжимает правую руку в кулак, и по команде ведущего все «выбрасывают» пальцы. Группа должна стремиться к тому, чтобы все участники независимо друг от друга выбросили одно и то же число. Участникам запрещено договариваться, перемигиваться и другими «незаконными» способами пытаться согласовать свои действия. Игра продолжается до тех пор, пока группа не достигнет своей цели. Для того, чтобы предоставить друг другу возможность оценить обстановку и учесть её в последующем такте игры, участники после каждого «выбрасывания» фиксируют на какое-то время положение своих растопыренных пальцев. Помимо своего прямого назначения «Гомеостат» может быть использован ведущим для выявления взаимоотношений между играющими. Если внимательно понаблюдать за ходом игры, то можно заметить одного или нескольких лидеров в группе, под которых подстраиваются остальные участники. Возможно, группа распадается на несколько группировок, имеющих свои установки на исход игры (например, половина играющих выбрасывает несколько раз подряд по три пальца, в то время как другая – по одному). Не исключено также и появление

«негативиста», упорно гнущего свою линию даже после того, как между остальными участниками уже достигнуто определённое согласие. Если участникам наскучит этот сидячий вариант рефлексивной игры, то можно предложить её подвижный вариант.

Упражнение 2. «Шеренга». Участники выстраиваются в шеренгу на расстоянии шага друг от друга и лицом к одной из четырёх стен помещения. Все закрывают глаза и по хлопку ведущего подпрыгивают, делая в прыжке поворот вокруг своей оси. Поворот можно осуществлять как в левую, так и в правую сторону, но обязательно таким образом, чтобы после приземления оказаться лицом к одной из стен (то есть на 90, 180, 270° и т.д.). Задача участников – после каждого хлопка совершать синхронные повороты и всем приземляться повёрнутыми лицом в одну и ту же сторону. Как правило, задача эта оказывается для группы невыполнимой, и после первого же хлопка участники стоят повёрнутые кто куда. Для такой перемешанной шеренги ведущий формулирует новую задачу: прыгнуть так, чтобы оказаться после приземления повёрнутыми в одну и ту же сторону. Прыжки продолжаются по команде ведущего до тех пор, пока не будет достигнута эта цель.

Упражнение 3. «Побег». Группа разбивается на пары. В каждой паре одному из участников отводится роль «заключённого», а другому – роль «освободителя». У «заключённого» имеется план «тюремной стены» с одной или несколькими «опорными точками». Точно такой же план есть и у «освободителя». Кроме того, каждый вооружён воображаемой киркой. Обоим нужно независимо друг от друга выбрать в стене одно и то же место для выдалбливания лаза, так как каждый из находящихся по разные стороны «тюремной стены» может продолбить за ночь только её половину. После раздумий каждый из игроков скрытно от своего партнёра отмечает на чертеже выбранное им место. Затем сличаются решения «заключённого» и «освободителя». Вместо «тюрьмы» можно предложить план площади, на которой нужно откопать или закопать клад, время свидания и прочее.

Упражнение 4. «Стена». Двое участников становятся друг против друга по обе стороны натянутой плотной материей прямоугольной рамы. Размер рамы подбирается так, чтобы партнёры не видели друг друга. По сигналу ведущего оба игрока наносят одновременно «укол» указательным пальцем в разделяющую их стенку. Цель – за минимальное количество попыток найти общую точку укола, то есть соприкоснуться через материю кончиками пальцев. В этом упражнении возможны различные тактики. Обычно партнёры на ощупь ищут друг друга, корректируя точки нанесения уколов в зависимости от того, в каком месте полотна выдавился в предшествующем такте игры палец напарника. Но бывает и так, что сообразительные игроки решают задачу с первой же попытки, нанося свои уколы в центр прямоугольной рамы. Это решение напрашивается, поскольку центр – это особенная, единственная в своём роде, точка на полотне. Для того, чтобы исключить возможность таких лёгких побед, хотя они сами по себе небезынтересны, можно несколько изменить условия задачи дать инструкцию наносить уколы не в любое место внутри рамы, а в одну из нескольких беспорядочно нанесённых на полотно (с обеих сторон и в точности одна против другой) точек.

Упражнение 5. «Монета». Вооружённые карандашом, бумагой и монетой участники располагаются друг против друга. В каждом такте игры участники скрытно выкладывают свои монеты (на столе, на полу, у себя на ладони) «орлом» или «решкой» вверх и по сигналу одновременно показывают их друг другу. Время, отводимое на каждый такт, не ограничено: сигнал подаётся лишь после готовности каждого из игроков. Один из них работает «на согласование». Он выигрывает такт в том случае, если обе монеты выпадают или «решками» или «орлами». Другой участник работает «на рассогласование» и выигрывает такт при выпадении «орёл» - «решка» или «решка» - «орёл». Исходы каждого такта записываются участниками, что даёт им возможность анализа хода борьбы и тактики соперника на всём протяжении игры. Длительность игры устанавливается заранее и может составлять в зависимости от «квалификации» участников от 25 до 50 тактов. Или же можно условиться играть до тех пор, пока разрыв не составит определённое количество (3-5) очков.

Занятие № 5

Ход занятия.

Типичными деструктивными стратегиями в ситуации риска является использование угроз, «эмоциональных ударов» (унижения, оскорбления в адрес противника), ссылка на авторитет (или его отрицание), уклонение от обсуждения проблемы, лесть и т. д. Рассмотрим несколько примеров деструктивных приемов:

1. *Запугивание и угрозы.* Общая формула: «потому что я сильнее тебя», «потому что если ты не..., то я ...» Примеры: «У меня есть возможности оказать на вас влияние», «Если вы не решите мой вопрос, мне придется обратиться к вашему руководству».

2. *Унижение партнера, оскорбления в его адрес.* Общая формула: «потому что ты (делаешь это всегда неправильно; никогда не можешь ясно объяснить, что ты хочешь; никогда не доводишь дело до конца; просто дурак; ничего в этом не понимаешь)». Примеры: «Вы даже не в состоянии понять проблему», «Вы постоянно делаете ошибки в самых простых ситуациях».

3. *Ссылки на свой авторитет или отрицание авторитета другого.* Общая формула: «потому что я... (здесь решаю; лучше вас в этом разбираюсь)», «потому что вы... (совсем не так компетентны, правы, как думаете)». Примеры: «Поверьте, мне уже неоднократно приходилось принимать подобные решения», «Не думаю, чтобы вы в этом разбирались лучше других».

4. *Уклонение от обсуждения проблемы.* Примеры: «По-моему, вы драматизируете ситуацию», «Я вообще не вижу здесь никакой проблемы».

5. *Лесть.* Примеры: «Вы настолько лучше меня в этом разбираетесь, что вам нетрудно будет найти правильное решение проблемы», «Неужели ты не пойдешь мне навстречу, ведь ты же все можешь и тебе это ничего не стоит».

Таблица Д 1

Конструктивная копинг-стратегия по С. Кратохвилу: стиль спора

№ п/п	Стадии	+	—
1	Конкретность	В споре имеется предмет, нападение или защита сводится к конкретному поведению.	Обобщение: поведение называется «типичным», ссылка на события прошедшие или не имеющие отношения к делу.
2	Вовлеченность	Оба увлечены, наносят и получают сильные «удары».	Один из участников не задействован, находится в стороне от спора, оскорбляется, прекращает спор преждевременно и т. д.
3	Коммуникация	Ясная, открытая, каждый говорит за себя, думает то, что говорит. Его можно понять и ответить ему. Хорошая «обратная связь».	Слишком частое повторение своих доводов и невнимание к доводам другого. Скрытые признаки непонимания, намеки, неясности «шум».
4	«Честная игра»	Не допускаются «удары ниже пояса» и принимается во внимание, сколько может вынести партнер.	Аргументы не относятся к предмету спора, но нацелены в чувствительное место.

1. Поссорились два петушка. Двое участников закладывают руки за спину, становятся на одну ногу и, пока звучит музыка А. Райчева «Поссорились два петушка», подпрыгивая, стараются ударить друг друга плечами, делая ними резкие движения вперед. Вопросы: 1) Из-за чего могли поссориться два петушка? 2) Как им помириться?

2. Игла и нить. Участники становятся один за другим. Первый — игла. Он бежит, меняя направления. Остальные бегут за ним, стараясь не отставать. Игру сопровождает французская народная песня «Горбуны».

3. Веретено. Игроки делятся на две группы и становятся один за другим. Как только кто-то крикнет «Начинаем!», участники, которые стоят первыми, должны быстро, как веретено, повернуться вокруг себя. Потом соседи берут их за талию и возвращаются уже вдвоем и т.д., пока не дойдут к последнему ряду. Побеждает та группа, игроки которой возвратились быстрее.

4. Дружная семья. Участники сидят на стульях, расставленных по кругу. Каждый занят каким-то делом: один лепит из пластилина шарика, другой вбивает в дощечку маленькие гвозди, кто-то рисует, шьет или вяжет и т.п.. Приятно смотреть на семью, в которой все так дружно работают. Игроки должны манипулировать руками так, будто у них не мысленные предметы, а реальные. Этюд сопровождается музыкой Р. Паулса «Золотой клубок». Вопросы: 1) Как работаете вместе в семье? (приятно, весело). 2) Часто вы дома занимаетесь каким-то делом вместе? 3) Чтобы вы хотели делать совместно со своими родителями? братом? сестрой? бабушкой? дедушкой?

5. На берегу моря. Участники играют на берегу моря. Хлюпаются в воде. Вволю накупавшись, они выходят из воды и ложатся на прогретый солнцем песок пляжа. Закрываются руками от яркого солнца.

6. Игра с песком. Набрать в руки мысленный песок (на вдохе). Сильно сжав пальцы в кулак, удержать песок в руках (задержка дыхания). Посыпать колени песком, постепенно раскрывая пальцы (на выдохе). Встряхивать песок из рук, расслабляя кисти и пальцы. Бессильно опустить руки вдоль тела: лень двигать тяжёлыми руками. Повторить игру с песком 2-3 раза. Попеременное напряжение и расслабление мышц рук способствует тонизирующему действию.

Таблица Д 2

Конструктивная копинг-стратегия по С. Кратохвилу: результат спора

№ п/п	Стадии	+	—
1	Информативность	Что-то узнал(а) или получил(а), научился чему-то новому.	Не узнал(а) ничего нового.
2	Отреагирование	Исчезла напряженность, уменьшилось озлобление, выяснены претензии.	Напряжение не исчезло, а осталось или усилилось.
3	Сближение	Спор привел к взаимопониманию и сближению партнеров. Есть ощущение, что это их касается, что так и должно быть. Сохраняют свое достоинство.	Партнеры более отдалены, чем прежде. Ощущение, что они не поняты или сильно обижены.
4	Улучшение	Устранение проблемы, разрешение ситуации, оправдания, извинения, планы на будущее.	Ничего не решено, участник не старается ничего исправить или оставляет это другому и не хочет его простить.

7. Гадкий утенок. Игроки вместе с ведущим вспоминают сказку Г.Х.Андерсена «Гадкий утенок», потом разыгрываются эпизод на птичнике. В нем птицы и человек демонстрируют свое презрительное и брезгливое отношение к утенку, который не был похож на других утят. Они считали его плохим и безобразным. Все гнали бедного утенка, даже братья и сестры сердито говорили ему: «Хотя бы кошка украла тебя!» А мама прибавляла: «Глаза бы на тебя не смотрели!» Качки ощипывали его, а девушка, которая кормила птиц, толкала ногой. Утенок не выдержал пренебрежительного и вражеского отношения к себе. Он убежал через изгородь из птичника. Телесные проявления: 1) Отвращение: голова отброшена назад, брови нахмуренные, глаза прищурены, ноздри раздутые и сморщенные, уголки губ опущенные или, наоборот; верхняя губа подтягивается вверх. 2) Приниженность: голова наклоненная вниз, плечи сведены вперед. Вопросы: 1) Как чувствовал себя утенок на птичнике? Как к нему относились другие птицы и люди? 2) Хотели бы вы оказаться на месте утенка? Почему? 3) Как надо относиться к маленьким? К не очень привлекательным? К несчастным людям?

8. Сердитый дедушка. К дедушке в село приехал Петя и сразу же пошел гулять. Дедушка рассердился, что Петя пошел за калитку. А если из леса придет волк, что будет с Петей? Мимика.

Нахмуренные брови. Во время этюда звучит музыка С. Прокофьева из симфонической сказки «Петя и Волк», тема Дедушки.

9. Разгневанная Гиена. Гиена стоит возле одинокой пальмы (специально поставленный стул). В листе пальмы прячется обезьянка. Гиена ждет, если обезьянка обессилеет от голода и жажды, то она прыгнет на землю. Тогда гиена её съест. Гиена разъяряется, если кто-то приближается к пальме, желая помочь обезьянке.

Я страшная Гиена,
Я злая Гиена,
Еще и от гнева на губах
Закипевшая пена.

Телесные проявления. Усиленная жестикуляция. Мимика. Нахмуренные брови, сморщенный нос.

10. Обозленная медведица. На лесной лужайке мальчик увидел маленького мишку. Мишка подбежал к мальчику и начал хватать его за ноги передними лапами, будто приглашая поиграть с ним. Мишка был смешным и веселым. Почему бы не позабавиться с таким пушистым малышом? Вдруг почувствовалось громкое бурчание, и мальчик увидел, что на него, поднявшись на задние лапы, идет медведица. Мальчик подбежал к большому дереву и быстро залез на него. Медведица не полезла на дерево за мальчиком, а начала сердить царапать ствол когтями, рычать, злобно смотреть на мальчика. Вдруг где-то далеко заскулил мишка. Медведица оставила дерево и побежала освобождать мишку из настоящей беды. Мальчик еще немного посидел на дереве, потом спустился и побежал домой. Телесные проявления. Злость: нахмуренные брови, сморщенный нос, тело дрожит, усиленная жестикуляция. Вопросы: 1) Что подумала медведица о мальчике? 2) Надо ей было нападать на него? 3) Что на самом деле угрожало мишке? 4) Как мама защищает своего ребенка?

11. Два сердитых мальчика. Мальчики поссорились. Они очень сердитые, нахмурили брови, размахивают руками, наступают один на одного, вот-вот подерутся... Вопросы: 1) Что лучше — ссориться или дружить? 2) Какой вред приносит потасовка? 3) Как помириться, если вы уже поссорились?

12. Поссорились и помирились. Двое участников сначала изображают детей, которые поссорились. Телесные проявления. Они становятся спинами друг к другу и притопывают одной ногой; руки на поясе или за спиной. Потом показывают детей, которые помирились. Телесные проявления. Дети поворачиваются лицом друг к другу и, улыбаясь, берутся за руки, весело кружатся в танце. В конце обнимаются. Звучит музыка Т. Вилькорейского «Помирились».

13. Упрямый мальчик. Уже вечер. Пора идти ужинать и ложиться спать. Мама взяла мальчика за руку, чтобы отвести его домой, а он упирается, вырывает руку и еще топает ногой: «Не хочу! Не пойду!» Если этюд идет в музыкальном сопровождении (Г. Леденёва «Упрямец»), то можно сообщить игрокам, что в музыке композитор изобразил одного знакомого упрямяца. Композитор говорил: «Знаю я одного мальчика. Если он упрется, — размахивает руками, топает ногами, настаивает на своем. В музыке есть резкие капризные аккорды». Прослушав пьесу, дети вместе с ведущим дают моральную оценку упрямству.

14. Карабас-Барабас. Игрок изображает Карабаса-Барабаса. Он сидит на стуле и, пока звучит музыка (А. Лепина «Карабас», отрывок), сердито смотрит на Буратино, которого вот-вот бросит в огонь. Телесные проявления. Сидеть на стуле, широко расставив ноги, одной ногой можно притопывать, не отрывая носка от пола, корпус тела наклоненный вперед, руками (кулаками) упираться в стороны, брови нахмуренные.

15. Злюка. Испытуемый изображает злюку. Он сидит на стуле и, пока звучит музыка (Д. Кабалевского «Злюка»), смотрит на любого из присутствующих со злостью и неудовольствием. Мимика. Брови нахмурены, верхняя губа закушена. Вопросы: 1) Нравится вам злюка? Почему? 2) Какой вид имеет добрый ребенок? 3) Как можно делать добро людям?

16. Любящий сын. Мальчик тихонько входит в комнату с подарком, запрятанным за спину. Он направляется на пальчиках и улыбается. Мама не знает, что мальчик в комнате и сейчас сделает ей подарок.

17. Добрый мальчик. Зима. Маленькая девочка, играя со снегом, потеряла рукавичку. У нее замерзли пальчики. Это увидел мальчик. Он подошел к девочке и надел на ее руку свою варежку.

18. Внимательный мальчик. Улицей шла женщина с покупками. Из ее сумки выпал сверток. Мальчик, увидев это, побежал, поднял сверток и подал женщине. Женщина поблагодарила мальчика.

19. Мальчик (девочка) — наоборот. Участники игры становятся в круг, ведущий

показывает, что делать, все повторяют движения за ним. Мальчик — наоборот должен делать не так, как все.

20. Посещение больного. Мальчик заболел. К нему пришел друг. Он сочувственно смотрит на больного, потом дает ему попить, заботливо поправляет одеяло.

Занятие № 6

Ход занятия.

Примеры сценок: «Случайно наступил на ногу человеку», «Столкнулся с человеком, который нес что-то на подносе», «Опрокидываешь чашку с кофе на девушку», «В гостях тебя просят достать банку варенья и ты ее разбиваешь», «Ты отдаешь книгу другу, а он говорит, что ты вырвал в ней страницу» и т.д. Таким образом, давать разные по сложности задания. Так, наступить на ногу — простое, вырванная страница — посложнее, кофе — еще сложнее. Можно взять Розенцвейга: Выберите карточки и сыграйте. Группа делится на тройки и четверки, желательно гетерогенные. Группы рассосредотачиваются и в течение 3-5 минут прорепетируют проигрывают ситуации тремя различными способами: жесткий, мягкий и нейтральный, можно также задействовать всех членов группы.

1. Тень. Двое участников направляются по дороге через поле: один впереди, а второй на два-три шага позади. Второй игрок — это «тень» первого. «Тень» должна точно повторять все действия первого игрока, который то сорвет цветок на обочине, то нагнется за красивым камешком, то подскочит на одной ноге и т.п.

2. В магазине зеркал. В магазине стояло много больших зеркал. Туда вошел мужчина, на плече у него была обезьянка. Она увидела себя в зеркалах и подумала, что это другие обезьянки, и стала корчить гримасы. Обезьянки отвечали ей тем же. Она пригрозила, кулаком и ей из зеркал пригрозили, она топнула ногой, все обезьянки топнули ногой. Что не делала обезьянка, все точно повторяли ее движения.

3. Противоположные движения. Участники строятся в две шеренги, одна напротив второй. Под музыку «Канадской народной песни» на начало каждого такта вторая шеренга выполняет движения, противоположные движениям первой. Если первая шеренга приседает, то вторая подскакивает и т.д.

4. Дракон кусает свой хвост. Игроки стоят друг за другом, держась за талию того, кто стоит впереди. Первый — это голова дракона, последний — кончик хвоста. Пока звучит музыка Д. Нуриева «Восточный танец», первый игрок старается схватить последнего — дракон ловит свой хвост. Все другие цепко держатся друг за друга. Если дракон не поймал свой хвост, то в следующий раз на роль головы дракона назначается другой участник.

5. Сова. Участники выбирают ведущего — сову, которая садится в гнездо и спит. В это время дети начинают бегать и прыгать. Потом ведущий говорит: «Ночь!» Сова открывает глаза и начинает летать. Все игроки сразу должны замереть. Кто пошевелится или засмеется, становится совой и игра продолжается.

6. Речка. В игре принимают участие две группы участников. Обозначив на полу неширокую речку, подходят к ней по одному от каждой группы и пробуют ее перескочить. Кто перескочил, возвращается к своей группе. А кто не смог — должен перейти в другую. В какой группе к концу игры участников окажется больше, та и выиграла.

7. Отдай. Игрок требует отдать ему игрушку. Телесные проявления. Кисти рук держать горизонтально ладонями вверх.

8. Отойди. Игрок отталкивает обидчика. Телесные проявления. Кисти рук держать вертикально, ладонями наружу.

9. Игра в снежки. Зима. Участники в саду играют в снежки. Этюд сопровождается музыкантом Г. Струве «Веселая горка». Телесные проявления. Нагнуться, схватить двумя руками снег, распрямиться и бросить снежный шарик резким коротким движением, широко раскрывая пальцы.

10. Мишки выздоровели. Заболели мишки Тим и Том. К ним пришел врач Зай. Он вылечил мишек. И им стало очень хорошо. Не болит больше живот у Тима и Тома. Телесные проявления. Положение сидя, ноги расставленные, подбородок едва поднят, улыбка.

11. Битва. В зале звучит музыка П. Хоффера «Битва». Один участник представляет себя Иван-царевича, который борется с трехглавым Змеем Горынычем и побеждает его. Рад и горд своей победой Иван-царевич. Телесные проявления. 1) У исполнителя роли Змея Горыныча голова и кисти рук — это головы Змея Горыныча. Они качаются, делают выпады в сторону Иван-царевича, опадают поочередно (отрубленные), поднимаются (вырастают новые). Иван-царевич с заметным

усилием размахивает мысленным мечом. 2) Поза и мимика победителя. Плечи расправлены, ноги едва расставленные, голова отброшенная, брови поднятые, улыбка.

12. Я - грозный боец. Мальчик чувствует себя сильным и храбрым. Он, пока звучит музыка Г.Шумана «Марш», шагает по залу, воображая себя грозным бойцом.

13. Золушка. В зале звучит музыка М. Воловаца «Золушка и принц» (отрывок). Девочка представляет себя Золушкой, которая приходит домой после бала очень печальной: она потеряла туфельку... Телесные проявления. Опущенная голова, сведенные брови, опущенные уголки губ, замедленная походка.

14. Остров плакс. Путешественник попал на Волшебный остров, где живут плаксы. Он старается утешить их, но они отталкивают его и продолжают плакать. Во время этюда звучит музыка Д.Кабалевского «Плакса». Мимика. Брови, поднятые и нахмуренные, рот полуоткрытый.

15. Лисенок боится. Лисенок увидел на втором берегу ручья свою маму, но он не отваживается войти в воду. Вода такая холодная, да и глубоко здесь. Телесные проявления. Выставить ногу вперед на носок, потом возвратить ногу на место. Повторить это движение несколько раз. Для большей выразительности можно имитировать встряхивание с ног мысленных капель воды.

16. Собака лает и хватается за пятки. Игрок гуляет. Мимо на поводке идет собака. Она лает на мальчика и старается, натягивая поводок, старается достать мордой его ноги. Во время этюда звучит музыка Г.Фрада «Появление большой собаки».

17. Страх. Мальчик боится уединения. Он неподвижно сидит на стуле и со страхом смотрит на дверь. Вдруг в другой комнате кто-то притаился, что тогда? Во время этюда звучит музыка М.Мяковского «Тревожная колыбельная». Телесные проявления. Голова, отброшенная назад и втянутая в плечи. Брови подняты вверх, глаза расширены, рот приоткрыт, будто для восклицания. Вопрос: Была ли у мальчика причина бояться?

18. Гроза. За окном гроза. Льет дождь. Высекают молнии. Гремит гром. Игрок дома сам. Он стоит возле окна. В момент сильного грохота грома ему становится страшно. Звучит музыка М.Раухвергера «Гром». Телесные проявления. Голова, заброшенная и втянутая в плечи; глаза широко раскрытые; рот приоткрыт; ладони будто ограждают от лица страшное зрелище.

19. Момент отчаяния. Участник приехал с родителями в чужой город, но на вокзале отстал от них. Мальчик вышел на привокзальную площадь. Он растерялся, не знает, куда идти. Звучит музыка М. Лысенко «Момент отчаяния» (отрывок). Телесные проявления. Голова, наклоненная вперед и втянутая в плечи, плечи поднятые, брови подняты вверх и нахмурены, одна рука с силой сжимает другую.

20. Смелый заяц. Заяц любил стоять на пеньке, громко петь песни и читать стихи. Он не боялся, что его может почувствовать волк.

Телесные проявления. Положение стоя, одна нога едва впереди второй, руки заложенные за спину, подбородок поднят. Мимика. Уверенный взгляд.

21. Штанга. Участник поднимает «трудную штангу». Потом бросает ее. Отдыхает.

22. Петрушка прыгает. Игрок изображает Петрушку, которая мягко и легко прыгает. Прыжки на двух ногах одновременно с мягкими, расслабленными коленами и корпусом, обвислыми руками и опущенной головой. Телесные проявления. Ноги согнуты в коленях, корпус тела немного наклонен вперед, руки висят вдоль тела, голова наклонена вниз. Этюд сопровождается музыкантом Д.Кабалевского «Клоуны».

23. Спящий котенок. Участник играет роль котенка, который ложится на ковёр и засыпает. У котенка медленно поднимается и опускается животик.

Ролевая игра «Ситуации». Инструкция. Выдайте желающим карточки с ролями. Роли: Аня и Петя, голос за кадром. Сценка: Голос за кадром: «Аня и Петя - одноклассники». Аня: «Ой, Петя, смотри, Федька оставил на парте свой крутой айфон. Он всех достал уже своим айфоном. Все хвастается и хвастается. Давай подшутим, возьмем и спрячем. Пусть поспихует, а мы посмеемся». Петя: «Когда отдадим?» Аня: «Пусть часик попереживает, потом вернем». Голос за кадром: «Через час милиция нашла у Пети в сумке айфон Феде, Несмотря на все уверения, что это была всего лишь шутка, Петю забрали в милицию». Вопросы: Рискованная ли эта ситуация и почему? На каком этапе ситуация стала рискованной? Что нужно было сделать, чтобы она таковой не стала? Какие ощущения, состояния вас одолевали на каждом этапе?